



# ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૭૦૦૬ તારીખ

પુસ્તકનું નામ મનુ અને ભાત્રુ

વિષય ૬ : ૩



# મનુ અને ભાનુ.

( ધનવાનનાં બે બાળકો. )

એક અતિ બોધદાયક રસીલું સંસારી નોવેલ.

ભાગ ૧ લો:

રચનાર

અને

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

મણીભાઈ નારણજી દેસાઈ.

તથા

દુવારકાઠાસ રામજી દાવડા.

ડે. રામચંદ્રમેનસન સેન્ટ્રલર્ટ રોડ, મુંબઈ.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦

( સર્વ હક્ક સ્વાધીન. )

ધર્મ વિજય પ્રેસ-અમદાવાદ.

તા. ૨૭ અક્ટોબર ૧૯૧૬.

કારતક સુદ ૧ ૧૯૭૩.

કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—કર્તા તથા પ્રસિદ્ધ બુક્સેલરો પાસેથી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય  
સંખ્યા ૧૮૮  
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ  
૭૦૦૫

આ પુસ્તક ચીમનલાલ હીરાલાલે પોતાના “ધર્મ વિજય” પ્રેસ  
નં. ૪૬૩. રીચીરોડ અમદાવાદમાં છાપ્યું.

અને

માણીલાલ નારણજી દેસાઈ તથા દુવારકાદાસ રામજી દાવડાએ  
કે. રામચંદ્ર મેન્શન, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ મુંબઈમાંથી  
પ્રસીદ્ધ કર્યું.

# પ્રસ્તાવના.

ચાલુ જમાનામાં વિદ્યાવૃદ્ધિ અને વાંચનનો શોખ લોકોમાં વધતો જતો હોવાથી વાંચવાનાં સાધનો—નોવેલો, પુસ્તકો, ન્યુસ્પેપરો, વિગેરે વધતા જાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી એમાં જેટલો વધારો થાય તેટલો ખપ પણ છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે સારી અને બોધદાયક વાંચનમાળાની જેટલી વૃદ્ધિ થાય, તેટલી જનસમાજને અતિશય ફાયદાકારક છે.

નોવેલો મુખ્ય કરીને બે પ્રકારનાં હોય છે. ઇતિહાસીક અને સંસારિક. જેટલી જરૂર ઇતિહાસીક નોવેલોની હોવી જોઈએ, તેટલીજ બીજાકે તેથી વિશેષ જરૂર સંસારિક નોવેલોની પણ હોવી જોઈએ. ઇતિહાસીક નોવેલનાં સાધનો મળી આવવેથી તેનો પ્લોટ અને રચનાને માટે જે મૂશ્કેલી પડે છે, તેના કરતાં સંસારિક નોવેલને માટે તેનો પ્લોટ અને રચનાની બાબતમાં વધારે મૂશ્કેલી પડે છે. હાલના સમયમાં સમયને અનુસરતાં સંસારિક નોવેલ યથા ઉચિત રીતે રચવામાં આવે તો તે જનસમાજને સારી અસર કરે એવી મારી માન્યતા ઉપરથી મેં તેનો પ્રથમ પદે સ્વિકાર કીધો છે.

પ્રસ્તુત નોવેલમાં ગોઠવેલા પાત્રો વિષે અત્રે કંઈક જણાવવું પ્રસંગને અનુસરતુંજ લેખાશે.

શ્રીમંત માઆપો કેવી કેવી શુભ લાગણીઓથી પોતાનાં બચ્ચાંઓને ફળવવાની કોશીષ કરે છે છતાં તેઓને પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થઈ કેવું પસ્તાવું પડે છે, તે આ પુસ્તકની અંદર માધવદાસ શેઠની હકીકત વાંચવાથી મલી આવે છે.

માધવદાસ શેઠ મહાન બુદ્ધિશાળી અને કાર્ય નિપુણ છતાં બહોળા ધંધા રોજગાર અને અનેક કામકાજની વ્યવસાયમાં રોકાયેલા રહેતા હોવાથી પોતાના આશ્રયમાં ને પોતાનાજ સહવાસમાં કેવા અધમ ક્રીડાઓ ઉછરે છે, તે જોઈ શક્યા નહી, એજ અજાણપણે તેમનાથી થઈ ગયેલી ગફલતી, તેમના ધર ઉપર આફત લાવનારી નીવડી, અને તેનું માફું પરિણામ લાંબો વખત ભોગવવું પડ્યું.

સ્વાર્થ સાધક, નહારા અને દુર્જન મિત્રોનાં કૃત્ય કેવાં વખોડવા લાયક નીવડે છે, અને એવાની પાસમાં આવનારાની કેવી ખરાબી થાય છે તેનું પકકું દ્રષ્ટાંત આ નોવેલની અંદર મદન અને વામન એ લોકોનું છે.

એક સાચો વફાદાર કેટલે સુધી વફાદારીને વળગી રહે છે. સાઈ કરવા જતાં લોકોના અપવાદમાં આવી પડે છે છતાં ઠેક લગી અત્યુત્તમ પ્રમાણીકપણું જાળવી રાખી પોતાના શેઠના કુટુંબ પ્રત્યે સાચો વફાદાર અને સારો સલાહકાર રહેવાનું દ્રષ્ટાંત આ નોવેલમાં મુનીમ પુરૂં પાડે છે.

સ્ત્રી કેળવણીનાં સત્તાલ વિષે, તેની આવશ્યકતા બાબત એમત છેજ નહીં. ભણેલી અને અભણ સ્ત્રીઓમાં કેટલો ફરક હોય છે, અને વ્યવહારિક બાબત સમજવામાં કેળવણી કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેનો અસરકારક પુરાવો કમળા શેઠાણીનાં દ્રષ્ટાંતો પુરો પાડે છે.

અભણ અને અવિચારી સ્ત્રીઓ વ્યવહારિક પ્રસંગની નજીવી બાબતોમાં પોતપોતામાં તકરાર કરી પોતાનાં વહાલાં અને નહાનાં બચ્ચાંઓનાં ભવિષ્યનાં સુખનાં કેવી રીતે હિત શત્રુ થઈ પડે છે, તેનું સચ્ચોટ દ્રષ્ટાંત ગુમાન વહેવાણુ પુરૂં પાડે છે. જ્યારે ભણેલી સ્ત્રી પોતાનાં સુખદુઃખનાં વખતમાં કેટલી વિચારશીળ અને સહનશીળ હોઈ શકે છે, તે વિષેનો પુરો ખ્યાલ કમળા શેઠાણીના ચારિત્રથી મળી શકે છે.

સૂત્ર વાંચકના હસ્તકમાં મસ્તક નમાવીને આ પુસ્તક મૂકતાં માન પૂરક જણાવવાની હું રજા લઉં છું કે, આ નોવેલ રચવાનો મારો પહેલોજ પ્રયત્ન છે તેથી કરી તે મધ્યે ભુલચૂક રહી જવી અંભવિત છે. ભુલચૂક નહીં રહેવા માટે મારાથી બનતી તજવીજ અને ચોકસી રાખી છે. પણ માણસ માત્ર ભુલને પાત્ર છે. ને તેથી બનવા જોગ છે કે ભુલ રહી જવા પામે. માટે વાચક વર્ગને વિનંતિ કરવામાં આવે છે, કે નજરે પડતી ભુલચૂક સુધારી લઈને વાંચવા કૃપા કરવી. તેમજ મારી સમજ પ્રમાણે નોવેલ રચવામાં દરેક વિષયની તુલના કરી લખવાની કાળજી રાખી છે, છતાં બનવા જોગ છે કે, કોઈ વિષય ટીકાને પાત્ર થયેલો જણાઈ આવે તો ભુલચૂકને માટે કે અમુક વિષયની બાબતમાં ટીકાકાર રૂપે આગળ વધવા પડેલાં જે તે બાબતમાં મને સૂચના કરવામાં આવશે તો તે હું જરૂર બ્યાનમાં લઈશ.

પારસી અને અન્ય લેખકો ગુજરાતી લેખકો વિષે ભાષા ઘણી અધરી વાપરવા વિષેની ઘડી ઘડી ફરિયાદ કરતા જણાયા છે. અને ઘણી-ક્યાર એવું જોવામાં પણ આવે છે કે, કેટલાક લેખકો મોટા અને સંસ્કૃત-મય શબ્દો વાપરવાનું પસંદ કરતા જણાય છે. તે બાબત ધ્યાનમાં લઈ મેં આ નોવેલની અંદર જેમ અને તેમ ભાષા તદ્દન સરળ અને શબ્દ તદ્દન સહેલા વાપરવાનો ઘણી મહેનતે પ્રયત્ન કર્યો છે. આ નોવેલ વાંચનારને કોઈ કોઈ ટેકાણે ઇંગ્લેશ શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવશે. પણ તેવા બોલો સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં વપરાતા હોવાની મારી માન્યતાને લઈને તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. જે બોલો અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રસારને લીધે સામાન્ય બોલો તરીકે નહાનાં બન્યાંઓ પણ સમજી શકે છે, એવા સામાન્ય થઈ ગયેલા હોય છે તેવા બોલોનો ઉપયોગ ન કરી ભાષાને અંકુશિત સ્થિતિમાં રાખવી, એવા વિચારવાળા સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી.

સાથે સાથે આ નોવેલ વિષે સાક્ષરશ્રી રાજરત્ન રાવબહાદુર હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા તથા રા. રા. શ્રીયુત નર્મદા-શંકર દેવશંકર મહેતા બી. એ. ડિપ્યુટી કલેક્ટર થાણા, એઓએ જે અભિપ્રાય આપ્યા છે, તે તરફ પણ સુસ્ત વાંચકનું ધ્યાન ખેંચવાની હું રજા લઉં છું.

આ નોવેલની બાબતમાં વિદ્યા વિલાસી સજ્જનોએ આગળથી ગ્રાહક થઈ મને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે, તે બદલ અંતઃકરણ પૂર્વક તેમનો આભાર માનવાનું હું આ સ્થળે બ્યાજબી લેખું છું.

છેવટે આ પુસ્તકની કીમતની બાબતમાં એક બે બોલ કહેવામાં આવે તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ. આ પુસ્તકની કીમત માત્ર દોઢ રૂપિયો રાખી છે. જે કીમત હાલમાં યુરોપમાં ચાલતી લડાઈનાં કારણે છાપવાનાં સાધનોમાં દિન પ્રતિદિન વધતી જતી મોંઘવારી અને પડતી મૂશીબતો ધ્યાનમાં લેતાં કંઈ વધારે પડતી નથી એમ જો હું કહું તો તે સુસ્ત ગ્રાહકને ગેરબ્યાજબી લાગશે નહીં.

લી.

મણીભાઈ નારણજી દેસાઈ.

# અભિપ્રાય.

રા. મણીભાઈ નારણજી દેસાઈએ રચેલ “ મનુ અને જાનુ ” નામક નવલ કથાના બૂટાં પાનિયાં ૩૨૦ મોકલી તે વિષે મારો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો છે.

પહેલાં જે કાર્ય વાર્તાઓ ને આખ્યાનોથી સરતું તે કાર્ય હાલ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે બહુધા નવલ કથાઓથી સરે છે, અને તે એક સાહિત્યનો અગત્યનો ભાગ ગણાય છે. ગુર્જર ભાષામાં હમણાં હમણાં બહુ નવલ કથાઓ લખાય છે, પરંતુ તેમાંની ઘણીખરી નિર્માલ્ય, અને દૈટલીક પરભાષાની તેવી કથાઓનાં ભાષાંતર કે અનુકરણ હોય છે. ખરેખરી સારી નવલ કથાઓનું ભરણું થવાની આવશ્યકતા છે; અને તેમાં પણ જેમ સંસારી બોધક કથાઓ રચાય મ વધારે સાં. રા.

રા. મણીભાઈની ઉક્ત નવલ કથા સંસારી છે અને તે રચવામાં તે ઘણે દરજ્જે ફત્તેહ પામ્યા છે. તેમની ભાષા સાદી, સરળ, પણ અસર કારક છે. તેમની વર્ણન શૈલી આકર્ષક છે, સંસાર સ્થિતિનું ખરૂં ચિત્ર પાડવામાં જે જ્ઞાનની જરૂર તે તેઓ ધરાવે છે, અને તેથીજ તેઓ ઠેકઠેકાણે સાં. રા. ચિત્ર પાડી શક્યા છે. જન સમૂહ માટે યોજેલી નવલ કથાઓ આડંબર વગરની સાદી ભાષામાંજ લખાવી જોઈએ.

જે વખતે આગબોટા ને આગગાડીઓ નહોતી તે વખતે કાઠિયાવાડના લોકોને મુંબાઈ સુધીની મુસાફરી કેવી રીતે કરવી પડતી, તે વખતની મુંબાઈની સ્થિતિ કેવી હતી, શેઠીઆ લોકો નવા આવનારને ધંધે વળગાડવા કેવી મદત કરતા, અને નવા આવનાર ધંધા રોજગારમાં કેવા ફાવતા તેનું વર્ણન શરૂઆતના પ્રકરણોમાં છે. નવલ કથાના મુખ્ય નાયક, એટલે મનુને જાનુના પિતા માધવદાસ વેપારમાં ફતેહમંદ નીવડી ધનાઢ્ય થયા હતા. તેમને સંતાન ન થવાથી ફરી પરણવા માટેની સલાહ તે દૃઢતાથી અમાન્ય કરે છે પછી મનુનો જન્મ થાય છે, તેના મંદવાડનું વર્ણન સાં. રા. કરવામાં આવ્યું છે. મનુની માના મરણથી શેઠને થએલા શોકનું ચિત્ર ઠીક પાડેલું છે. તે પછી તે ફરીથી લગ્ન કરે છે. નવી કમળા શેઠાણી જાનુને જન્મ આપે છે. કમળા શેઠાણીના ગરબાનું વર્ણન મનને આનંદ આપે છે.

મનુનો અભ્યાસ કાળજી પૂર્વક શરૂ થાય છે, પણ આગળ જતાં તે થાપી જઈ ઘેર બેસવાનું રાખે છે. મનુના લગ્ન પ્રસંગે વરદોડાનું જે ખ્યાન

કર્ચું છે તે આખેહુજ ને સુંદર છે. ભાનુની વિચિત્ર વાતચિત રંજન કરતા છે. શેઠીઆઓના છોકરા, ખરાજ ને લોભી મિત્રોના કુસંગથી કેવા બગડે છે, તે ખતાવવામાં ધણું પ્રકરણ રોકાયાં છે, પણ તે ખરેખર વાંચવા ને ધડો લેવા યોગ્ય છે. એથી મનુ વંઠી જાય છે, પિતા દુઃખમાં ગરકાવ થાય છે, અને તે દિકરાના ભલાની ખાતર વીલ કરી દુઃખી અવસ્થાનો અંત લાવે છે. ઘેરથી પૈસો મળવો અંધ થતાં, લેણદારો ચઢી વાગતાં, ને ચંપુનાયકણે ધિક્કારતાં તેને પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ આખરે તે માતા ઉપર દયાજનક પત્ર લખી વિદેશમાં ચાલ્યો જાય છે, તેની ધણી ખોળ કરનાં પત્તો લાગતો નથી. ભાનુનો વિવાહ ચીનુ સાથે થાય છે, અને સાથે નિશાળમાં ભણે છે, તેમની વચ્ચે સારો પ્રેમ બાંધે છે; પરંતુ આખરે ચીનુની માંતો ઉગ્ર સ્વભાવ હોવાથી તે કમળા સાથે ઝઘડો મચાવે છે અને પોતાના દિકરાનું વેવીશાળ બીજે ઠેકાણે કરી દે છે એથી કમળાની ભાનુની ને ચિનુની કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું વર્ણન છેલ્લાં પ્રકરણોમાં અસરકારક કરેલું જોવામાં આવે છે. અહીં નવલ કથાનો પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે, ને કર્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો બીજો ભાગ તે લખે છે.

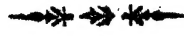
ખામીઓ—આ નવલ કથામાં ભાષાની અશુદ્ધતા બહુ જોવામાં આવે છે; તેમાંની કેટલીક તો છાપખાનાની પણ હશે. મુંબઈગરી ઢબ પ્રમાણે તેમાં અંગ્રેજી શબ્દો આવે છે, વીસમી સદીમાં લખાતી સંસારી નવલ કથાઓમાં સંસાર સુધરે એ વાત મુખ્ય લક્ષમાં રાખવાની છે. મોટી ઉંમરે માધવદાસ ૧૪ વર્ષની બાળા સાથે લગ્ન કરે તે ઠીક નથી. કાઠિયાવાડમાં તે વખતે તેમ હાલ ૨૦ વર્ષની અવિવાહિત કન્યાઓ મળી શકે છે. છોકરાંને નાની વયે પરણાવી દેવાની યોજના ન થઈ હોત તો સાઈ થાત, ગવરનરને મોઢે વરઘોડાના લખલૂટ ખર્ચનો ખચાવ કરાવવો યોગ્ય નથી. ભાનુને શીખવનારી સુચાલની ને સુવિચારની યોજવી હતી. તેને મોઢે ભાનુના મનને ખોટી અસર થાય એવી વાતો કરાવવી જોઈતી નહોતી. બીજો ભાગ તૈયાર કરવામાં ઉપલા દોષ ન આવે તે ઉપર લેખક લક્ષ આપશે એવી આશા છે.

એકંદરે મી. દેસાઈ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થએલા જોઈ તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું.

વડોદરા તા. ૨૨ નવેમ્બર ૧૯૧૬.

હરગોવિંદ દારકાદાસ કાંઠાવાળા.

# અવલોકન.



“મનુ અને ભાનુ” નામની ગુજરાતી વાર્તાના પુસ્તકની પ્રુફકોપી તેના વિદ્વાન કર્તા તરફથી મને અવલોકનાર્થે મળી હતી. તેનાં ૩૨૦ પૃષ્ઠ મારા વાંચવામાં આવ્યાં છે. આ પુસ્તક નવલકથા રૂપે આલેખાયું નથી, પરંતુ રસિક વાર્તાનું રૂપ ધારણ કરે છે. નવલકથા અને વાર્તામાં જોડે વસ્તુ કલ્પિત હોય છે, તોપણ નવલકથામાં કલ્પનાનું અને અતિશયોક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે વાર્તામાં વસ્તુસંકલના સમાજના અમુક વિભાગના પ્રત્યક્ષ જીવનના ગુણદોષ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નવલકથામાં જીવનનો આદર્શ અથવા ઉચ્ચેત્રાહ (Ideal) સામાન્ય જનો વડે સિદ્ધ થાય તેવો ઘણો ભાગે હોતો નથી; વાર્તામાં ગુણમય જીવનનો આદર્શ ચરિતાર્થ થિષ્ઠ શકે તેવો હોય છે. આ કારણથી વસ્તુ મને પ્રકારના લેખોમાં કલ્પિત છતાં તેનો પ્રવાહ જુદા પ્રકારનો હોય છે. નવલકથાના વસ્તુનો પ્રવાહ બારે બળવાળો હોવાથી તેના રક્ષણ સાર શબ્દ અને અર્થના કાંઠા મજબુત રાખવા પડે છે; વાર્તાના વસ્તુનો પ્રવાહ સરળ અને શાંત હોવાથી તે પ્રસાદવાળી ભાષા અને રમ્ય અર્થના રેતાળ કાંઠામાં સારી રીતે વહી શકે છે.

“મનુ અને ભાનુ” નું વસ્તુ ઘણું સરળ છે, તેથી કર્તાની ભાષા પણ સામાન્ય ગુજરાતી વર્ગ સમજી શકે તેવી છે. દરિદ્રતાના કષ્ટમય પણ જીવનને પવિત્ર કરનાર પ્રભાવથી એક ધર્મશીલ વ્યાપારી વર્ગનો કાડીઆવાડી ગૃહસ્થ મુંબાઈમાં આવી પોતાના અંગત ધર્મ અને નીતિના બળથી લક્ષ્મીને શી રીતે આકર્ષી શકે છે; કુટુંબનું અને જ્ઞાતિજનોનું કેવી ઉદારતા અને વિવેકથી ઉદ્ધરણ કરી શકે છે; આર્થિક સંપત્તિની જમાવટ કેવી રીતે કરે છે; તે માનુષ સંપત્તિના પાયા ઉપર તેના પુત્ર ધર્મદાસ તેના નામ પ્રમાણે ધર્મની અથવા દૈવી સંપત્તિની કેવી મજબુત ઇમારત ચણે છે; તેના પૌત્ર માધવદાસ પરોપકારના કામો વડે ઉચ્ચ શિખર ચણી તે ઇમારતને કેવી રીતે શોભાવે છે; અને આખરે ત્રણ પેઢીનું પુણ્યબલ ગુમાવનાર અને કુસંગના સપાટામાં આવેલા માધવદાસના પુત્ર મનુની નૈતિક અવનતિ કેવા પ્રકારે થાય છે—છત્યાદિ પ્રસંગોનાં ચિત્રો ઘણાં રમ્ય અને બોધક છે. કર્તાએ નીતિનું લક્ષ્ય જાળવવા સારો પ્રયત્ન કર્યો છે અને જો કે પુસ્તક પૂર્ણ રૂપમાં મારા હાથમાં આવ્યું નથી તોપણ તેના



૩૨૦ પૃષ્ઠ ઉપરથી સહજ અનુમાન થઇ શકે તેમ છે કે લેખક આઘંત નીતિનું આદર્શ સારી રીતે જાળવી શકશે.

ભાષાની અત્યંત સરળતા જાળવવાના આવેશને લીધે પ્રસંગે શબ્દોની અને વાક્યની રચના સદોષ જણાય છે. “ શોકઋસ્ત ” ને બદલે “ શોકાઋસ્ત ” પદ વપરાયું છે; “ મન અને ઇન્દ્રિયો ” ને બદલે “ મનેન્દ્રિયો ” જેવા મંધિદોષવાળા સમસ્ત પદનો ઉપયોગ થયો છે; પરમાત્માની સર્વ માન્ય એકતા છતાં, અને જીવાત્માની વ્યાવહારિક અનંતતા છતાં—“શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જેવા પરમાત્માઓ પણ મોતને આધીન થયા છે ”—ઇત્યાદિ સદોષ અર્થવાળાં વાક્ય પ્રવેશ થવા પામ્યા છે; અને “ ગુલાબી ગાલોથી શોભતાં ગૌરવર્ણાં ચંદ્રસમાન પ્રકાશ મારતાં મુખારવિંદો તેજ લાઇટની જ્યોતમાં મળી જઈ વધુ પ્રકાશ આપતું હતું ” વિગેરે સંદર્ભમાં ચંદ્ર સાથે અરવિંદનો અનુચિત મંબંધ દર્શાવાયો છે ( ચંદ્ર સાથે કુમુદનો મંબંધ થટે; અરવિંદ સાથે સૂર્યનો શોભે ) વળી વર્ણનના અતિશય આવેશને લીધે પ્રસંગે રસમાં પણ અનૌચિત્ય સ્પુરે છે—ઉદાહરણ તરીકે માધવદાસના પ્રથમ પત્ની સુંદરપાર્શ્વના મરણને લગતો પ્રસંગ “ રામ બોલો ભાઈ રામ ” ના પોકાર પર્યંતનો વર્ણવવાથી સ્વભાવોક્તિએ અલંકારનું રૂપ ત્યજી ગંભીર ભાવને અછકલો બનાવી દીધો છે.

પરંતુ અલંકારના આ પ્રથમ સાહિત્ય વિષયક પ્રયત્નમાં ગુણોનું પ્રાધાન્ય એટલું બધું છે કે એક બે દોષો ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં લાંછન ઢંકાઈ જાય તેમ ગુણ સમૂહમાં દબાઈ જાય છે. એક બે ઉદાહરણ ગુણના ઉત્કર્ષનાં બસ થશે:—“ ઘણા કાળના વિપ્રયોગથી મળવાને તલસી રહેલાં ધર્મદાસ અને તેમનાં પત્નિનો, મુંબઈ બંદર ઉપરનો, મૂકભાવ વાળો છતાં રતિના આવેશવાળો, સ્વાભાવિક પ્રૌઢ વયે પણ હિંદુ સમાજના વિલક્ષણ બંધારણથી લક્ષ્મીના વ્યવધાનવાળો, સમાગમ નીચેની મનોહર વાણીમાં ચિતર્યો છે:—

“ હવે મળવામાં એકજ વ્યક્તિ બાકી રહી હતી. પણ હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે માછની હાજરીમાં બની શકે તેવું ન હોવાથી તેઓ આંખના નિમિષથી ભેટયાં, અંતઃકરણની લાગણીઓથી ભેટયાં, ને શિરના નમનથી ભેટયાં ” xxx

અદક્ષ લેખકની પીછીએ આ ચિત્રને ડહોળી નાંખ્યું હોત; અને કદાચ ખુણે બોલાવી ધણી ધણીઆણી પાસે વાતચીત કરાવી હોત.

જૂના જમાનાના જોડામાં જેવી રસનિષ્પત્તિ કરી છે તેવી નવા જમાનાનાં જોડામાં પણ સહૃદયતા લેખકે જાળવી છે. ભાનુમતિ અને ચિત્રભાઈ વચ્ચેના પ્રથમ પ્રેમ સ્પુરણના પ્રસંગમાં વિવાહિત છતાં લગ્ન સિદ્ધ નહિ થયેલું હોવાથી જોકે સમાગમ સ્વતંત્ર પ્રદેશમાં હતો તોપણ ધર્મ મર્યાદા સંસ્કારી ભાનુમતિ પાસે ત્યજવી નથી. અંધકાર લખે છે કે:-

“ છાતી ફરકવા લાગી ને તેમ તેમ મદન મસ્ત થતો ગયો, તેથી પ્રેમધેલી શુદ્ધ ભૂલી. એકદમ દોડીને પ્રિયતમને ગળે ખાઝી પડવા હર્ષભેર તત્પર થઈ, તેટલામાં તેની પવિત્રતાએ તેની શુદ્ધતા જાળવવા બુદ્ધિને સતેજ કરવા સુચન કર્યું. બુદ્ધિએ મસ્તકના પવિત્ર ભાગમાંથી “ચેત ચેત” નો અવાજ કર્યો. અવાજ સાંભળી ખાણા ચેતી. ચેત્યાની સાથે શરમીંદી પડી ગઈ. વિસરી ગયેલો ધર્મ અંભાર્યો ને તેથી તે સાવચેત થઈ. ” xx

આ સંદર્ભમાં સંગના પ્રભાવથી કામ, સંમોહ અને ધર્મની સ્મૃતિના વિભ્રમ સુધી ખાણા ઘસડાય છે, પરંતુ છેવટે સ્મૃતિનો ભ્રંશ અથવા નાશ થતો નથી, અને તેથી બુદ્ધિ હજીતી નથી, અને પરિણામે ખાણાનો શુદ્ધ આત્મા ઉન્નત રહે છે.

સ્વરૂપમાં આ વાર્તાએ ગુજરાતી ભાષાના સરસ્વ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ પદ મેળવવા યોગ્યતા ધરાવી છે, અને આશા છે કે તેનો સંસ્કારી ગુજરાતી વાંચક વર્ગ સત્કાર કર્યા વિના નહિ રહે.

થાણા.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

તા. ૨૪-૧-૧૯૧૭.

# અનુક્રમણીકા.



| પ્રકરણ.                                       | પા. | પ્રકરણ.                            | પા. |
|---|-----|------------------------------------|-----|
| ૧ હું વિચારનું વમળ.                           | ૧   | ૨૨ મું વરધોડાની ધામધુમ.            | ૧૦૧ |
| ૨ હું શેકની ઓળખ.                              | ૯   | ૨૩ મું લક્ષ્મીની પાર્ટી.           | ૧૦૮ |
| ૩ હું હરીદાસનાં ધંધાની શરૂઆત.                 | ૧૩  | ૨૪ મું બાળક ભાનુની વિચિત્ર વાતચીત. | ૧૧૮ |
| ૪ યું મુંબઈ તરફ પ્રયાણની તૈયારી.              | ૧૬  | ૨૫ મું મનુના વિદ્યાભ્યાસનો અંત.    | ૧૨૧ |
| ૫ મું મુસાફરીનું વર્ણન.                       | ૨૨  | ૨૬ મું દુરાચારી મિત્રો.            | ૧૨૬ |
| ૬ હું મુંબઈમાં આગમન                           | ૨૭  | ૨૭ મું મિત્ર મેળાપ.                | ૧૨૯ |
| ૭ મું માધવદાસની શરૂઆત.                        | ૩૧  | ૨૮ મું સુધરેલી કલ્પ.               | ૧૩૩ |
| ૮ મું સંતાન ઉત્પત્તિ માટે લક્ષ્મીબાઈની ચિંતા. | ૩૭  | ૨૯ મું મિત્રો સાથે નાટકમાં.        | ૧૩૯ |
| ૯ મું મનુનો જન્મ.                             | ૪૧  | ૩૦ મું નાયકણનાં ગાનાની યોજના.      | ૧૪૫ |
| ૧૦ મું સુંદરબાઈનું મૃત્યુ.                    | ૪૭  | ૩૧ મું મિત્રોનો પ્રપંચ.            | ૧૪૯ |
| ૧૧ મું શોકગ્રસ્ત માધવદાસ.                     | ૫૦  | ૩૨ મું નાયકણીનું ગાતું.            | ૧૫૩ |
| ૧૨ મું બાળક મનુનું જાતન.                      | ૫૪  | ૩૩ મું ભાનુનું ભણતર.               | ૧૫૮ |
| ૧૩ મું મનુનું ભણતર.                           | ૫૮  | ૩૪ મું મનુની બદલાયલી સ્થિતિ.       | ૧૬૩ |
| ૧૪ મું માધવદાસનાં ફરી લક્ષ્મી વિષે વાતચીત.    | ૫૯  | ૩૫ મું એમ. વી. ઠાકરની કું.         | ૧૭૦ |
| ૧૫ મું યોગ્ય કન્યાની શોધ                      | ૬૬  | ૩૬ મું મનુનું પોકળ.                | ૧૭૩ |
| ૧૬ મું માધવદાસનું ફરી લક્ષ્મી.                | ૭૦  | ૩૭ મું મનુના કામની તપાસ.           | ૧૮૦ |
| ૧૭ મું કમળા શેઠાણીને ઘેર ગરબો.                | ૭૪  | ૩૮ મું પિતાનો ખજાનખાટ.             | ૧૮૭ |
| ૧૮ મું મનુનો ચડતો અભ્યાસ.                     | ૮૪  | ૩૯ મું માધવદાસનું વીલ.             | ૨૦૨ |
| ૧૯ મું ભાનુમતિનો જન્મ.                        | ૮૮  | ૪૦ મું માધવદાસનું મરણ.             | ૨૦૯ |
| ૨૦ મું મનુના લક્ષ્મીની ગોઠવણ.                 | ૯૩  | ૪૧ મું મનુની ખટપટ.                 | ૨૧૭ |
| ૨૧ મું લક્ષ્મીની તૈયારી.                      | ૯૭  | ૪૨ મું મનુની ખરી સ્થિતિની સમજ.     | ૨૨૩ |

|        |                    |     |        |                    |     |
|--------|--------------------|-----|--------|--------------------|-----|
| ૪૩ મું | પત્રરૂપી સંદેશો.   | ૨૩૩ | ૫૧ મું | મુનીમ ગુમાન બહેવા- |     |
| ૪૪ મું | ભાનુનું શિક્ષણ.    | ૨૪૩ |        | ણને ઘેર.           | ૨૯૪ |
| ૪૫ મું | કેળવણીનો પ્રકાર.   | ૨૫૪ | ૫૨ મું | વિજયા દશમીનો       |     |
| ૪૬ મું | પ્રેમ સ્પુરણ.      | ૨૫૭ |        | તહેવાર.            | ૩૦૦ |
| ૪૭ મું | મીઠાભાષનો પ્રપંચ.  | ૨૬૯ | ૫૩ મું | લક્ષ્મીની તજવીજ.   | ૩૦૩ |
| ૪૮ મું | ચીનુભાષની વરસગાંઠ. | ૨૭૬ | ૫૪ મું | ચીનુભાષની દીલગિરિ. | ૩૧૧ |
| ૪૯ મું | વહેવાણોનો ઝગડો.    | ૨૮૩ | ૫૫ મું | ભાનુની મુંઝવણ.     | ૩૧૪ |
| ૫૦ મું | ઝગડાનું સ્વરૂપ.    | ૨૮૭ | ૫૬ મું | પ્રેમ પત્રિકા.     | ૩૧૯ |



# મનુ અને ભાનુ.



## પ્રકરણ ૧ લું.



વિચારનું વમળ.



**T**hough men are all of one composition, the several ingredients are so differently proportioned in each individual that no two are exactly alike; and no one, at all times, like himself. The ablest men will sometimes do weak things; the honestest men, ill things; and the wickedest men, good things. Study individuals then.

Earl Chasterfield.



જ્યોમાસાની રતુ પુરી થઈ શરદી રતુ ખેસવાનો સમય આવવા લાગ્યો હતો. સવારનું પુઝાગી પ્રજાત વાયુની મંદમંદ લહેરીની લાગતી ઠંડીથી ખુશનુમા જણાતું હતું. સૂર્યોદય થવાને હજુ વાર હતી. પણ પ્રકાશીત પ્રજાત સૂર્યોદય થવાની શાક્ષી દેતું હતું. વહેલા કામે જનારાં અને ફરવા જનાર લોકો સીવાય બીજા અવર જવર ન હોવાથી બધું શાંત જણાતું હતું. કેટલાક પ્રજાતમાં ઉડવાનો નિયમ પાળનાર વેળાસર ઉડી જાયતી એ અત્યૌકિક ખુશનુમા ગતિનો લાલ મેળવતાં હતાં. આ વખતે

સમુદ્રની સપાટી સામે ચોપાટીના ચઢાણવાળા ભાગપર આવેલા એક સુંદર અને લગ્ન મંગલની ખીજ માળની એક ઉઘાડી ખારીમાં કાણી ટેકવી હથેલીપર ગાત્ર રાખી એક ગૃહસ્થ શેઠ સમુદ્ર સામે ખ્યાન રાખીને કંઈ વિચાર કરતા ઉભા હતા. મુખમુદ્રા ઉપરથી તેનું વય પચાસથી વધારે વર્ષનું હોય એવું અનુમાન જોનારને થઈ શકતું હતું. શેઠની મોટી ઉંમર છતાં તેનું લગ્ન કપાળ, લાંબુ નાક, મોટી અને તેજસ્વી આંખો તથા નિરોગી શરીર જોનારનાં મનને એવી છાપ પાડતાં કે શેઠ એક સુખી અને શ્રીમંત ગૃહસ્થ છે એવું સંજેમાં જણાઈ આવતું. શેઠની મોટી આંખો પોતાનો જુસ્સો જોવાને તેવો દેખાડી આપવાને મોટી અવસ્થા છતાં જરાપણ ન્યુનતા જણાવવા દેતી નહીં. શેઠની પ્રકૃતિ આજે વિચારના વમણમાં પડી જવાથી સમુદ્રની કહેરી માફક જેમ જેમ એક પછી એક વિચાર મનને આવતા ગયા તેમ તેમ તેવા તેવા ભાવ તેની મુખ મુદ્રાપર થતા ગયા, પણ તે વાતનો ખ્યાલ શેઠ વિના ખીજું કોઈ જાણનાર તે વખતે ન હતું. આમ લગભગ અરધો કલાક વીત્યો હશે અને મુરોદ્ધ થવાનો સમય આણીપર આવેલો જોઈ ઘરનાં નોકર ચાકરો એક ખીજથી વહેલાં ઉઠવાની સ્પર્ધામાં પડ્યા. જે વહેલો ઉઠ્યો તે ખીજને ઉઠાડવાની જુમ મહોટેથી એટલા વાસ્તે પાડતો કે હું વહેલો ઉઠેલો છું તે મારી મોટી જુમથી શેઠ શેઠાણીના જાણવામાં આવી શકે. એક પછી એક ઘરનાં નોકર ચાકરો અને ઘરનાં આમજનો હળવે હળવે નીદ્રામાંથી ઉઠી પોત પોતાનાં કાર્ય ક્રમમાં ગોઠવાવાં લાગ્યાં. ઘાટીઓએ મંગલાનાં દરેક માળનાં ખારી ખારણાંઓ ખોલી નાંખી સૂર્યની રોશનીને અંદર આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. ભોંય તળીએ ઝાડુ કાઢી સાફસુફ કરવા મંડી પડ્યા. શેઠ લોટો વાસ્તે હાજતની, દંતધાવનની અને ગરમ પાણી વીગેરેના સામગ્રીઓ ભેગી કરવાની તજવીજ કરવા મંડી પડ્યા અને એક પછી એક એમ સૌ સૌને ડેકાણે દંતધાવન કરવાની સામગ્રીઓ પહોંચતી કરવા લાગ્યા. એક નોકર હાથમાં ચાદીનો પાણીનો ભરેલો લોટો તેની ઉપર ગલાસ ઢાંકીને તથા પાઉડરની ડબ્બી અને ચાદીના હાથ વાળું દાંત ધસવાનું ઘસ લઈ શેઠની પાસે મુકવા ખીજ માળપર શેઠની પાસે આવ્યો. શેઠને ખારી આગળ ઉભેલા જોઈ નોકરે તે ચીજો હમેશાંનાં રાખવાનાં સ્થાનકે મૂકી પોતાનાં ખીજાં કામને વાસ્તે નીચે આવ્યો, પરંતુ શેઠ આજે વિચારની ઘટમાળમાં એવા પરોવાઈ ગયા હતા કે માળપર કોણ આવ્યું ને શું થયું તેની કંઈજ ખબર તેમને પડી નહીં. નોકર

લોકોએ હમેશનાં રીવાજ મુજબ શેડાણીની દેખરેખ નીચે ચહા દુધ વીગેરે ચીજો શેડ લોકો માટે તૈયાર કરી મૂકી. હમેશનો ટાપમ થવા આવ્યો છતાં શેડને નીચે આવેલા નહોં જોઈ શેડાણીએ એક નોકરને શેડને ચાહા દુધ તૈયાર થઈ જવાની ખબર કરવા મોકલ્યો. નોકરે ઉપર આવી શેડને તે વાત જણાવી તે સાંભળી શેડ મહા ગાઠ નિદ્રામાંથી જેમ જાગ્યો થયા હોય તેમ પોતાના વીચાર વમળમાંથી જાગ્યો થયા અને નોકરને જાણ આપી શેડ દંતધાવન કરવાની ક્રિયામાં રોકાયા.

દંતધાવન કરવામાં શેડનું ચિત્ત આજે બરાબર લાગ્યું નહોં અને વળી હમેશ કરતાં મોડું થઈ જવાથી જેમ તેમ દંતધાવનની ક્રિયા પુરી કરી, પોતાને ઉદભવેલા વિચારનાં ભાનમાં શેડ નીચે ઉતર્યા. બંગલાના પહોંચા માળનો એક મોટો હોલ દીવાનખાના માટે રોકવામાં આવ્યો હતો અને આખો હોલ તેજના પાકા રંગથી રંગ બે રંગી કીનારીઓથી ચિતરેલો હતો અને તેને હાથની ફેશન પ્રમાણે શણગારેલો પણ હતો. દીવાનખાનાને નીચે એક સરસ રંગ બે રંગી ઇસ્ટમ્યુટી ગાડોચો બીજાવેલો હતો. દીવાનખાનાને ચારે બાજુ અસહી ઢાળના તેમજ હાથની ફેશનનાં નકશી ધારીગીરીવાળાં તેમજ કાચના તકતા જડેલા સુંદર અને શુશોભીત ઉચી બતની બનાવટનાં કપાટો શોભી નીકળે તેમ અનુક્રમે ગોઠવી દીધા હતા. વચ્ચે વચ્ચે મખમલની ગાદીવાળા ઉચી કીસમના કાચ અને સ્ટીક, કાચી તથા કપડાં મૂકી રાખવાના ફરનીયર પણ ગોઠવેલાં હતાં તેની વચ્ચે એક બાજુ લખવાની ચીજો રાખવાનું તથા બેસીને લખવાનું ટેબલ ગોઠવી મૂક્યું હતું. દીવાનખાનાની ચારે બાજુની ભીંતોને શોભી નીકળે તેવી હદે સોનેરી કારનીસ લગાવી તે ઉપર મોગલાઈ આદશાદી વખતનાં રંગ બે રંગી ચીત્રો તેમજ હાથની ઢાળનાં રાજ રવીવર્માનાં અને દીનદયાળ શર્મા વીગેરેનાં હાથનાં ચિત્રો પીકચરો જેમાં કેટલાંકતો દેવતાઓ અને બોધ આપે તેવાં હતાં તે સર્વે સારી ફરેમમાં જડાવી ટાંગી દીધેલાં હતાં. દરવાજામાં પેસતાંજ આવનાર જોઈ શકે તેવી રીતે શેડના પીતાશ્રીનો હાથથી ચીત્રેલો ઓછલ પેન્ટીંગ મોટો ફોટો એક બાજુ પોતાનો તથા બીજી બાજુ પોતાના પુત્રનો ઓછલ પેન્ટીંગ ફોટો મઢાવી વચ્ચે ટાંગી મૂકેલો હતો જે જોનારની આંખને તૃપ્ત કરતો હતો. દીવાનખાનાની વચ્ચે એક સુંદર આરસપહાણનું ગોળ ટેબલ અને તેની ચારે બાજુ મખમલની ગાદીવાળી ખુરશીઓ ગોઠવી મૂકેલી હતી. ત્યાં આગળ આવી શેડે પોતાની બેઠક એક ખુરશીપર લીધી. શેડનાં આવવાથી નોકરે

હમેશના નીચમ પ્રમાણે શેડ તથા શેડાણીનાં ખીતા વાસ્તે ચાહા દુધના પ્યાસા લાવી ત્યાં આગળ ગોડરી દીધા. પામે એક પાણીનો ભરેલો ગ્લાસ, થુંકદાની, હાથ લુછવાનો દુવાત્ર, પાનની દાળડી, અને તમાકુની ડબી પણ મૂકી દીધાં. શેડાણી પણ શેડના આગે જવાથી શેડ સામે પોતાની એકક લઈ એકાં. હમેશનાં કરતાં આવવાને શેડને આજે વાર લાગવાથી તેમજ શેડનો ચહેરો આજે વિચાર ગ્રસ્ત જણાવાથી શેડાણીને તેનું કારણ જાણવાની સહેજ જુગાસા થઈ આવી. શેડનું ધ્યાન જ્યારે પોતાને ઉદભયેલા વિચારના વમળમાં અને દુઃખ ચાહ ખીતામાં રોકાયેલું હતું ત્યારે શેડાણીનું ધ્યાન શેડની સામે ટી. ટી. ટીકી જોઈ રહેવામાં અને કારણ જાણવાની જુગાસામાં તકપી રહ્યું હતું. શી રીતે આ વાત છેડી શેડના વિચાર જાણવાનું બની શકે તેનો વિચાર શેડાણીના દીવમાં ઘોળાયા કીધો. આખરે છેવટનાં નિર્ણય ઉપર આવી શેડાણીએ શેડને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો કે,

આજે એવી શું રીકરમાં છો કે જેની અસર તમારા મનમાંથી નહીં નીકળી જવા પામી તેના તે વિચારમાં પડેલા જણાઓ છો. જો તે મને જણાવવાની હરકત નહીં હશે તો જણાવવાની કૃપા કરશો ?

શેડાણીનાં આ પ્રશ્નથી શેડના વિચાર સાગરમાં આ એક નવો સફો શરૂ થયો. તેનો શું જવાબ આપવો તેનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થઈ. શેડનાં દીવને હાલનો વિચાર જોડે ઘણા ગંભીર રૂપમાં હતો તે છતાં આ વિચાર એવો નહીં હતો કે જે શેડાણીને જણાવવામાં હરકત જેવું લાગે તો તેની મંમતિ વગર પોતાની એકલી ઇચ્છાથી તેનો કાંઈ નીચેડો સંતોષ કારક થઈ શકે, જેથી એ વિચાર શેડાણીને જણાવવામાં કરી હરકત જણાઈ નહી, અને પોતાના વિચારને ખુદલા આકારમાં મૂકવાને શેડાણી તરફની માગણી થયેલી જોઈ મન કાંઈ પ્રસન્ન થયું. તે દરમ્યાન શેડની મુખમુદ્રા ઉપર પ્રકટી નીકળેલો સ્વભાવીક લાવ અને પોતાને જવાબ મળવાનાં વિલંબ થયેલો જોઈ શેડાણીએ અધીરાઈથી શેડને ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે,

મેં પુછ્યું તેનો ખુલાસો કરશો કે ?

શેડે જવાબ આપ્યો કે, જુઓ ! સાંભળો. અમો પુરૂષ વર્ગ કાંઈ એકજ પ્રકારના વિચારમાં કે એકજ પ્રકારની ચિંતામાં હોતા નથી. વહીવટને અંગે અનેક જાતનાં વિચારો અમારે કરવા પડે છે અને તેવા વિચાર



તમને જાણવા જણાવવાનું શું પ્રયોજન હોય ! પણ માટે આજનો વિચાર તેવી એક પણ રીતનો ન હોવાથી અને આજનો વિચાર હું તમને જણાવીશ તેથી તમારી તરફથી પણ મને પુરતી અને યોગ્ય મદદ મળવાથી તે વિચારનાં હેતુઓ પાર પાડવામાં મારી મુશ્કેલી ઘણે ભાગે ઓછી થશે એમ માફ મનોમન પણ સાક્ષી પુરતું હોવાથી હું તમને જણાવું છું કે તમે જુઓ છો કે મારી ઉંમર હવે મોટી થવા આવી છે. શરીર પણ દીનપ્રતિદીન અશક્ત થતું જાય છે. મોટી અવસ્થા થઈ ત્યારે એ પણ નિયમ સમજી લેવો કે હવે કાળ સમીપજ છે. કાળ ક્યારે આવશે તે કાંઈથી ચોક્કસ થઈ શકતું નથી પણ જે તે દાહાડે એક વખત મરણને આધીન થવું તો છેજ. તમારી ઉંમર નાની છે પરંતુ તમે સ્ત્રી જન ગણાઓ જેથી અમારા કાંઈ પણ વહીવટની અંદર તમારી સાપીડગીરી થઈ શકતી નથી. માત્ર ધરગતું કામકાજને તેના પુરતો કાર્ય વ્યવહાર ચલાવવા જેટલાં તમે કુશળ છો. આપણો પુત્ર મનુ હજુ નહાનો છે ને વહીવટ કરવા જેવી તેનામાં કંઈ સમજ નથી. લાડમાં ઉછરેલો વળી એકજ પુત્ર માટે ઘાટમાં ગળેડો નહીં જેથી તેનું મન રમત ગમતમાં ઘણું છે તેને જણાવવાની ઘણી કાળજી રાખી ત્યારે ગુજરાતી લખવું વાંચવું સારી રીતે કરી શકે છે પણ ત્રણ વર્ષથી ઘેર જણાવવા માટે ઈંગ્રેજી માસ્તર રાખ્યો છે તે દરમિયાન થોડું ભાગું તુડું નહીં જેવું ઈંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવી શક્યો છે તે આ જમાનાને પુરતું કંઈવાય નહીં. ધંધાની બાબતો છેકજ તેનાથી અંજાણી છે એટલે તેમાં તેનું જ્ઞાન ક્યાંથીજ હોય ! સંતાનમાં બીજું આપણે એક આ નહાની બાળકી છે તે સિવાય કંઈ નથી. વહીવટને અંગે રોકડા લાગી-દાર તેમજ આપણો મુનીમ છે તે માણસ સારા જણાય છે પણ ગમે તેવા છતાં પરાયા તો ખરાંજ, આપણો વહીવટ પણ એટલો બંદોડ છે કે ન કરે નારાયણ પણ કાજજ મારી આંખ મીંચાય તો એ નફાવાળો વહીવટ ખોટમાં આવી પડવાનો સંભાવ લોકોની ખુરી દાનતથી ઉભો થાય. એ બધી બાબત વિષે વિચાર કરતાં વળી એકનો એક છોકરો ને તેને પરણાવીને મન માનતો લ્હાવો લેવાનું પણ કમનશીમે હજુ બની શક્યું નથી તે તથા નહાનો છોકરી છે તેને પણ સારે ઠેકાણે ગોઠવવાનું મારી નજર આગળ બની જાય તો સંસારીક લહાવાનું એ નિમિત્ત મારાથી જોગવાય, તો મને મારા દીલથી કંઈક કૃતાર્થ થયો સમજી. આવા આવા વિચારથી આજે મારો રોજનો આનંદ ને પ્રયુક્તિ પણ

જતું રહ્યું છે, ને તેનો તેજ વિચાર મારા દીવ્યાં ઘોળાયા કરે છે. કહો ! તમને મારા જે વિચાર જાણવાની જાણાસા હતી તે મેં તમને કહી સમજાવીને પુરી કરી, તે વિષે તમારી શું સલાહ ને મત છે તે તમે પણ કહો.

કાંઈ દીવસ નહીં ને આજેજ શેઠના એવા વિચારો જાણીને શેઠાણીનું હૃદય ગળ ગળીત અને વિચાર ગૂસ્ત થયું. જવાબ આપવાની ફરજ માથે આવેલી જોઈ શેઠાણીએ ખુદ્દા દીવ્યાં પોતાની તરફની સલાહ આપતાં જણાવ્યું કે તમારા વિચાર ઘણાજ સ્તુત્ય છે. પણ ઇશ્વર તમને લાંબુ આયુષ્ય અલ્લો, અને અમારી ઉપરની કઠણ વેળા દુર રાખો. તે છતાં કાલની કંઈ ખબર નથી ને તેનો ભરસો રાખવો ખોટો થઈ પડે. આપણા મનુનું સગપણ ગોઠવેલું છે ને મનુ આપણા રીવાજ મુજબ હવે લક્ષ્મીને લાયક થયો ગણાય. મનુની વહુ તેનાથી બે વર્ષ નહાની છે પણ તેનો દીકરીની જાત તે ઉકરડો તેને વધતાં કંઈ વાર નહીં. આપણો વહેવાઈ સાઈ માણસ છે અને આપણે લક્ષ્મીની વાત કાઢ્યું તો તે જરૂર આપણી તે વાતને મળતા થશે એટલે તમારા તે વિચાર પ્રમાણે કરી લેવાની કશી અડચણ પડશે નહીં. વળી આપણી ભાનુમતીને તમારી નજર આગળ ઘર વર જોઈને ગોઠવવા ઈચ્છો તો મારી તેમાં કંઈ પણ ના નથી. તમને જે સાઈ લાગે તે કરો અને તેમાં મારી સંમતિ છે. બાકા ખોટા વિચાર કરવા નહીં ને વિચાર કરી ચિંતામાં પડવું નહીં. દુધ ચાહ પીતાં પીતાં વાતનો પ્રસંગ ચાલતો હતો, દુધ ચાહ પીવાઈ રહેવાથી તેનાં વાસણો ઉપાડી લઈ નોકરે ટેબલ સાફ કરી નાંખ્યું, શેઠ શેઠાણીએ પાનની દાખડીમાંથી પાનનાં બે બીડાં લેઈ મોંમાં મૂક્યાં, વધુ ટેસ્ટ લેવા માટે તમાકુની ડાબીમાંથી એક એક ચીમટી તમાકુની લેઈ તે પણ મોંમાં મૂકી. રોજનાં કરતાં આજે સહેજ મોડું થઈ જઈ રહ્યા. ૯ નો અમલ થવા આવ્યો હતો. હમેશનાં નિયમ મુજબ રાત્રીનાં કરેલાં કામનો રીપોર્ટ આપવા અને ફેટલાંક અગત્યનાં કામદાજની સલાહ લેવા માટે મુનીમજીને આવવાનો વખત થઈ જવા આવ્યો હતો. બરાબર ૯ ના ટકારા વાગ્યા કે મુનીમજી દરવાજામાં દાખલ થતા જણાયા. તે જોઈ શેઠને પોતાને થયેલા વિચાર બદલ મુનીમની સલાહ લેવા માટે શેઠાણીની અનુમતિ મેળવી લીધી. મુનીમજી પોતાની સાથે એક મોટા રૂમલમાં થોડાક ચોપડા અને ફેટલાંક કાગળ અને ફાઇલ બાંધી લાવ્યા હતા. જેનું દફતર બંગલાના ઓટલા ઉપર ચડતાં ત્યાં બેઠેલા લેવાને સુપ્રત કરી અંદર ત્રાવવા

આજ્ઞા કરી. પોતે પણ બંગલામાં દાખલ થઈ જ્યાં શેઠ ઉપર હતા ત્યાં જવા સીડી ઉપર ચઢવાનો રસ્તો લીધો. સીડી ઉપર ચઢી બંગલાના પહેલા માળપર દાખલ થઈ દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં શેઠ શેઠાણીને જોઈ નીચા નમી નમન કર્યું. વળતા જવાગમાં શેઠે પોતાની પાસે આવવા આજ્ઞા કરી પાસેની એક ખુરસી ઉપર એકક લેવા કહ્યું. જે પ્રમાણે મુનીમજીએ કર્યા પછી પોતાની સાથે લાવવામાં આવેલું દફતર લેયા સાથે ઉપર મંગારી જે હકીકત શેઠને કહેવાની હતી તે કહી સંભળાવી ને ખીજાં કેટલાંક કામકાજ કરવા વિષેની સલાહ લીધી, જે ખલાસ થઈ રહ્યા પછી શેઠે પોતાને થયેલા આજ્ઞાના વિચાર વિષેની બધી હકીકત મુનીમને કહી સંભળાવી, તે વિષે મુનીમના વિચાર અને સલાહ જાણવા માગી. મુનીમ ઉમરે પહોંચેલો, કેળવાયેલો, સારા કુળનો અને દરેક બાબતમાં કસાયેલો હતો, જેથી શેઠનાં આજ્ઞાના વિચાર ઉપર પોતાના વિચાર જણાવવાની સારી તક મળેલી જોઈ પોતા તરફની સલાહ આપવા તૈયાર થયો.

મુનીમે કહ્યું મનુભાઈનાં લક્ષ્ય વિષે તથા ભાનુમતી બહેનનાં વેવીશાળ વિષેનાં શેઠને ઉપજેલા વિચાર સાંભળી મને ઘણોજ આનંદ થાય છે. શેઠની અવસ્થા તરફ જોતાં તથા આપણા ઘરના સંજોગો ઉપર ધ્યાન આપતાં હું આ બાબતને મળતો થાઉં છું, જેવો આપનો વિચાર છે તે બાબતમાં જેવી આપની આજ્ઞા થશે તે માથે ઉઠાવવા આ સેવક તૈયાર છે.

શેઠે કહ્યું મુનીમજી ? તમે જે એમ કહો છો કે મારી અવસ્થા જોઈને તથા આપણા ઘરના સંજોગો ધ્યાનમાં લેઈનેજ આ બાબતને મળતા થાઓ છો. નહીં તો તેમાં શું કારણ છે તે સમજાવો.

**મુનીમ**— કારણતો ખીજું કંઈ નથી પણ આજ્ઞાના સમય ઉપર ધ્યાન આપતાં લક્ષ્ય અને વેવીશાળ મોટી ઉમરે થાય તે વાત હું પસંદ કરું છું. આપણા મનુભાઈ તથા ભાનુમતી બહેન મારી સમજ પ્રમાણે નાની ઉમરનાં ગણાય પણ તે વાતને આપે શોચવા જેવું ઘણું થોડુંજ છે એટલે જે વિચાર ધાર્યો છે તે સુખેથી પાર પાડો.

**શેઠ**—એવી જોળ જોળ વાતથી મને પડેલી બ્રાન્તિ છુટતી નથી. તમે જો ઉમર મોટી ઇચ્છો છો તો તેમાં લાભ શું છે ? ને નહાની ઉમરથી કરવામાં ગેરલાભ શું છે તે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. મારાં પડેલી વખતનાં લગન અમારી બન્નેની નહાની ઉમરમાં થયાં હતાં છતાં અમને કંઈ ગેરલાભ માલુમ પડ્યો નહીં.

મુનીમ—સાહેબ, આપનાં પહેલાં લગનનો જે દાખલો આપો છે તે એક જુના જમાના જેવી વાત થઈ પડી ગણાય, જે વાતને આજે લગભગ ચાલીસથી વધુ વર્ષ થયા આખ્યાં હશે ને તે વખતે આજના કરતાં ઘણો સારો જમાનો હતો. તે વખતે માણસોમાં એટલીતો નેકી હતી ને દંત્રજાતને એવી શ્રેષ્ઠ સમજતા હતા કે દરેક કામ મોંઢાની વાત ઉપર ભરસાથી થતું છતાં તેમાં કોઈ પણ કામમાં વિદ્વ ભાગ્યેજ આવતું, ને જ્યાં વિદ્વ પડતું ત્યાં તેવા માણસને લોકો વખોડી કાઢતા ને નિંદતા એટલે તે દેખાને બીજા લોકો તેવું કામ કરવાને અચકાતા, પણ હવેનો જમાનો તેવો રહ્યો નથી. જેને આપણે આજનો સુધરેલો જમાનો કહીએ છીએ તેની જ્યારથી શરૂઆત થઈ ત્યારથી આગળના જમાનામાં દરક પડતો ગયો ને આજે આપણે એવા જમાનામાં છીએ કે આગળ જે કામ મોંઢાની વાતનાં વિશ્વાસ ઉપર થતું હતું અને તેમાં ભાગ્યેજ હરકત આવતી, જ્યારે હાલમાં એક નહીં જેવું કામ કરવા કરાવવા માટે લખત અને કપાત્રા લેખીત કરવા પડે છે ને તેમાં પણ ડગલે ડગલે વાંધા હિલા થતા જોઈએ છીએ. આવા જમાનામાં તો જેમ મોટી ઉંમરે મંચંધમાં જોડાય તેમ તેમાં એટલાં વિદ્વ ઓછાં. આટી મંસારમાં રહીને વહેલે કે મોડે નહાને યા મોટે સ્ત્રી પુરૂષના મંચંધ જોવાની પૃથા ચાલુ રહેવાનીજ, ને તે વગર મંસારજ ચાલે નહીં.

મુનીમનાં ગુણ બોલવાનો ભાવાર્થ હવે શેડના સમજવામાં આવ્યો. શેડ પણ પુરા અનુભવી હતા એટલે મુનીમના કથનની સત્યતા પછાતી શક્યા, પણ તે ભવિષ્યને લગતી આજનું હોવાથી અને વળી પ્રારંભ ઉપર પુની આસ્થા ધરાવનાર હોવાથી પોતાની મોટી અવસ્થાને લીધે કરી લેવાનું કામ પાછળ ઉપર મુક્તવી રાખવા જેટલા દૃઢ થઈ શક્યા નહીં. તથાપિ પોતાના વિચારમાં થોડોક ફેરફાર પ્રડ્યો ખરો. મનુભાઈનું વેચીશાળ તો નહોતેથી થઈ ગયું હતું અને તેની ચૌદ વર્ષની થઈ ગયેલી ઉંમર લગને લાલકની લેખી તેનું લક્ષ કરી ઇચ્છિત લહાવો મેળાવાનું મનથી નક્કી કીધું ને ભાનુમતીનું વેચીશાળ મોડેથી થાય તો તેમાં હરકત જેવું લાગ્યું નહીં. જે પ્રમાણેનો વિચાર આવતા પ્રાંગમાં પ્રદર્શિત કીધો ને તે નિર્ણયને ચોક્કસ ઠસવી મનુભાઈનાં લક્ષનું નકી કરવાની આજનમાં મનુભાઈને સાસરે જઈ તજવીજ કરવા શેડે મુનીમને આજ્ઞા કરી. વખત વધુ થઈ જવાથી બીજા કામે જવા મુનીમને રજા આપી.

મનુભાઈનાં લક્ષ થાય અને ભાનુમતીનું વેચીશાળનું કામ મુક્તવી

રહી જાય તે સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે શેકાણીને રૂચ્યું નહીં. મુનીમના ગયા પછી શેકાણીએ ભાનુમતીનું વેચીશાળ કરી લેવા શેકને સમજાવ્યા ને તે વાતમાં શેકને દ્રઢ કરવાને પોતાની તરફની કેટલીક દલીલ પણ રજૂ કરી તે વાત સાબીત કરવા પોતાની બધી હોશીઆરીથી બહાર પડ્યાં અને તેના તે વિચાર ઉપર શેકને ઘણો વખત ચર્ચ જવાથી તુર્ત વેળા શેકાણીને રાજી રાખવા તેમ કરવા હા કહી સૌ પોતપોતાના કાર્ય ક્રમમાં ગોઠવાવા છુટાં પડ્યાં.

## પ્રકરણ ૨ જી.

### શેકની ઓળખ.

વાંચનાર ! ગત પ્રકરણમાં જણાવી ગયેલા શેક વિષે હવે વધારે અંજાણમાં રાખી તને સંસયમાં રાખવો તેનાં કરતાં તે કાણ છે તેની ઓળખ આ ચાલુ પ્રકરણમાં આપવી તે વાજખી ગણાશે. શેકના આપદાદા મુગ કાઢીયાવાડના એક નહાના ગામડાના રહીશ હતા. ઉંચ કુટુંબમાં જનમ્યા હતા. સ્થિતિ ઘણી ગરીબ થઇ જવાથી ને ગુજરાનનું સાધન મુસ્કેલીમાં આવી પડવાથી દેશ છોડી પરદેશ જવા નિશ્ચય કીધો. જ્યારે આંગગાડીતો હતીજ નહીં, ને દુરદેશાવરમાં દરીયા રસ્તે જવાને માટે લાકડાંના પાટીઆનાં બનાવેલાં વહાણો ને જાડાં લુગડાંની મોટી સદો ચડાવી નાખુદા લોકો હલેસાં મારી મુસાફરી કરવાના ઉપયોગમાં લેતા. હજુ પણ નહાનાં નહાનાં બંદરે તેમનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તેવા એક વહાણમાં શેકના દાદાએ આડોશી પાડોશી અને દયાળુ ગૃહસ્થ પાસેથી રસ્તાનાં ભાતાં વીગેરેની મદદ મેળવી મુંબઈ તરફ આવવા પ્રયાણ કર્યું. જે વખતે મુંબઈ પણ એક દુર દેશાવર સમાન ગણાતું હતું, કાઢીઆવાડનાં એક નહાનાં બંદરની ખાડીમાંથી વહાણ ઉપર સ્વાર થઈ કેટલેક દીવસે તે વહાણ મુંબઈને કીનારે આવ્યાથી તેઓ મુંબઈના કીનારા ઉપર ઉતર્યા. તે વખતનું મુંબઈ હાલના જેવું તો નહોતુંજ, છતાં ગામ-

ડાના અગ્નિયા આવનાર મુસાફરને મોહ પમાડે એવુંતો હતુંજ. ડીનારે  
 ઉતર્યા પછી હવે ક્યાં જવું તેના વિચારમાં શેઠના દાદા પડ્યા. શેઠના  
 દાદાનું નામ હરીદાસ હતું, નામ પ્રમાણે તે હરીના દાસજી હતા. હરીદાસે  
 વિચાર કરી કોઈ ધર્મશાળા કે વીશીમાં ઉતરવાનું પોતાના મન સાથે  
 નક્કી કીધું. હજીતો તે વિચારમાંજ છે તેટલામાંજ એક અગ્નિયા માણસે  
 આવી પ્રશ્ન કર્યો કે શેઠ ક્યાં જવાનાં છો ? કેને ત્યાં ઉતરશો ? શું  
 કામે આવ્યા છો ? આમ ઉપરા ચાપરી સવાલ હરીદાસને કીધા. આ  
 અપરિચિત માણસના બોલવાનો કંઈ ભ્રમ હરીદાસ સમજી ન શકવાથી  
 તે પુછનાર માણસને જવાબ આપ્યા વગર સામે પ્રશ્ન કર્યો કે ભાઈ  
 તમે કોણ છો ને એ બધું શાને વાસ્તે પુછો છો ? જો તમે એ વાત  
 જણાવો તો હું તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપીશ. પેલા અગ્નિયા માણસે  
 જવાબ આપ્યો કે હું અત્રેના પ્રખ્યાત શેઠ વીરસેન ચંદ્રસેનનો ગુમાસ્તો  
 છું, અમારા શેઠનો એવો હુકમ છે કે મારે અહીં બંદર ઉપર રહેવું ને  
 જ્યારે બી કોઈ વહાણ આવે ને તેનાં ઉતારમાં કોઈ દેશી ભાઈ માલુમ  
 પડે, ને જો તેને અત્રે ઉતરવા રહેવાનું કંઈ સાધન ન હોય તો અમારી  
 દુકાને લેઈ જવું, ત્યાં તેમની દરેક પ્રકારની સરાલરા ને સગવડ કરવામાં  
 આવે છે જેથી હું તમને પુછું છું જે તમારે અહીં મુજબમાં કંઈ  
 જોગવાઈ નહીં હોયતો મારી સાથે ચાલો. તમને મારા શેઠની દુકાને લેઈ  
 ચાલું. ત્યાં તમારી સર્વે પ્રકારની સગવડ થઈ જશે. હરીદાસ ગુમાસ્તાની  
 વાતથી ધણાંજ પ્રસન્ન થયા. ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું તેવો આ ઘાટ થયો.  
 કંઈ પણ વધુ વિચાર કર્યા વગર હરીદાસે ગુમાસ્તા સાથે તેના શેઠને  
 ત્યાં જવાની ઇચ્છા જાહેર કરી. ગુમાસ્તાને પણ શેઠનો એવોજ હુકમ  
 હતો એટલે ધણીજ ખુશીથી હરીદાસને પોતાની સાથે લઈ ચાલ્યો. તે  
 પોતાનાં શેઠની દુકાને આવી પહોંચ્યો. વીરસેન શેઠ બહુ પરગજુ હતા  
 અને મુજબમાં અગ્નિયા આવનાર મુસાફર કોઈ દુઃખી ન થાય તેટલા  
 વાસ્તે તેમણે આ યોજના તૈયાર કીધી હતી, આવનાર મુસાફર વાસ્તે  
 આવાપીવા, રહેવા કરવા, અને પાગરણ વીગેરેનો બંદોબસ્ત વીરસેન શેઠ  
 તરફથી બરાબર રીતથી ગોઠવેલો હતો, એટલે તે મુજબ હરીદાસને બધી  
 સગવડ કરી આપવામાં આવી. વીરસેન શેઠનું આ પરમાર્થી કામ જોઈ  
 હરીદાસને ધણાંજ મંતોષ થયો ને પોતાનાં સાચાં દીક્ષથી એ ભલા  
 દામની આશીશ વીરસેન શેઠને દેવા લાગ્યો. શરૂઆતની મુશ્કેલી તો એ  
 રીતે હરીદાસને દુર થઈ પણ તે કોઈને માથે પડવા કે હરામનું ખાવા

પીવા વાસ્તે મુંઝમું આવેલા નહીં હોવાથી હવે શું કરવું તેની શીક-  
 રમાં પડ્યા. પરંતુ વીરસેન શેઠનું પરગણુપણું કંઈ એટલેથીજ અટકી  
 જાય તેમ નહતું. અજાણ્યા આવનાર મુસાફરને જો મુંઝમું ધંધા  
 ચાકરીએ રહેવું હોય તો તેને વિષે પણ તેઓ પુરતી મદદ આપતા ને  
 અને ત્યાં લગી કાઢને દુઃખી થવા દેતા નહીં. મુંઝમું આવવાનાં સાધન  
 ઘણાં મુશ્કેલી ભર્યા હોવાથી તે વખતે ઘણાં માણસો આવતાં નહીં. જેથી  
 મુંઝમું ધંધાદારી માણસોની હમેશાં ખપ રહેતી એટલે નોકરી ધંધાને  
 અર્થે કાઠપણુ આવનારને ખેસી રહેવું પડતું નહીં. તે વખતે હાલના જેટલા  
 મહોટા પગાર જો કે હતા નહીં પણ શેડીઆઓમાં દયા ધણી હતી અને  
 જો શેડીઆઓ પોતે કમાતા તો તેના પ્રમાણમાં તેનો લાભ નોકરોને  
 પણ આપતા. આજના જેવા કંકણ દીવવાળા શેડીઆઓ તે વખતે  
 મુંઝમું હતાજ નહીં. પગાર જો કે હાલના કરતાં થોડો મળતો પણ  
 તે વખતે નોકરોને સુખ અને માન ઘણાં મળતાં. વળી મોંઘવારી  
 પણ હાલના જેવી નહોતી. માત્ર માસીક પાંચ રૂપીઆમાં એક માણસ  
 પોતાનું ગુજરાન ધણી સારી રીતે ચલાવી લેતો એટલે ઓછો પગાર  
 પણ સારી કમાઈ સમાન ગણાતો. કાંઈ પણ આવનાર પરોણાના કામ  
 પ્રસંગ અને વિચાર જાણવા માટે સાંજના ૬ થી ૮ વાગ્યા સુધીનો દાર્ઘમ  
 વીરસેન શેઠે હમેશને માટે નક્કી કરી રાખ્યો હતો અને તે વખતે આવ-  
 નાર પરોણાને પોતાની પાસે બોલાવી બધી હકીકત પુછી તેનાથી વાકેફ  
 થઈ પોતાનાથી બની શકે તેટલી મદદ તેના કામમાં આપવા તૈયાર થતા.  
 તે મુજબ હરીદાસને પણ પોતાની પાસે બોલાવી તેના મનોવિચાર વીર-  
 સેન શેઠે જાણી લીધા. હરીદાસની ઉમર હાલમાં ત્રીશેક વર્ષની હતી.  
 દેખાવડા પણ હતા અને સારા કુટુંબમાં જન્મેલા ને વળી પોતાનાં ઘરની  
 સારી રીતભાતથી સારીટેવવાળા હતા. મોટાં અને સારાં માણસ સાથે કેવી  
 રીતે બોલવું ને કેમ વર્તવું તેનો વિવેક સારો જાણતા હતા. પોતાનાં  
 ઘરની થઈ ગયેલી નબળી અને દુઃખ ભરી સ્થિતિથી મેળવેલા અનુભવે  
 વિચાર ઈણી ધણી ઉત્તમ કરી દીધી હતી. દુઃખમાં એટલા ઘડાઈ ગયા  
 હતા કે તેની મુખ મુદ્રા જોનારને તેની સામે દયાનો ભાવ ઉપજતો.  
 જ્યારે વીરસેન શેઠ સાથે વાત ચીત થઈ ત્યારે હરીદાસે પોતાના વિચાર  
 ધણી સરસ રીતે જણાવ્યા. વીરસેન શેઠ પણ હરીદાસની બોલવાની ઢગ  
 જગ વર્તણુક અને વિવેકભરી રીતભાત જોઈ ઘણાજ ખુશી થઈ ગયા  
 અને હરીદાસને માટે દીલમાં ધણીજ દયા ખાઈ હરીદાસને પોતાને ત્યાંજ



કોઈ સારી જગ્યાએ ગોઠવવા પોતાના મનથી નિશ્ચય કર્યો. હરીદાસ કેવા કામમાં ઉપયોગમાં આવશે તે જાણવાને વાસ્તે વીરસેન શેઠે હરીદાસ સાથે વધુ વાતચીત ચલાવી. હરીદાસ નહાનાં ગામડાનો વતની વળી તે વખતે જાણતરનાં સાધન ઘણાં ઓછાં તે છતાં તેણે પાટીઆ ઉપર ધુળ નાંખી વતરણાથી અક્ષર કાઢવાની જાણતરે વાંચવા લખવાનું થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ગણીત વિદ્યામાં મોઢાના હીસાબ અને વ્યાજવટાની રીતમાં સારા હોશીઆર હતા પણ નામું લખવાનું કામ કરી શકે એવા તેના અક્ષર પણ સારા નહીં હતા વળી તેનું જ્ઞાન પણ તેવું ન હતું. વાચાળ શક્તિ અને માલની પારખ કરવાની ટેવ તેમજ લોકોને યુક્તિથી સમજાવવાની આવડત તેમને સારી હતી, જેથી તેવું કામ કરવામાં હરીદાસ પ્રવિણ નીવડશે એવી વીરસેન શેઠને ખાત્રી થવાથી માલની ખરીદ વેચાણ કરવાના કામપર તેનું જ્ઞાન મેળવવા વાસ્તે હરીદાસને ગોઠવવાનું વ્યાજખી લાગ્યું. વીરસેન શેઠને કાપડનો વેપાર હતો તેમ તેની પેઢી પ્રખ્યાત હોવાથી બહાર ગામનાં અને દેશાવરનાં લોકો કાપડ સિવાય પોતાને જોઈતો બીજો માલ પણ આડતથી વીરસેન શેઠની પેઢી મારફતે મંગાવતા ને તેથી તે આડતનો ધંધો પણ ઘણી સારી રીતે ચાલતો હતો. વીરસેન શેઠની પેઢીમાં નોકરોની ઘણી સારી સંખ્યા હતી. દશ રૂપીઆના પગારથી કરી સાઠ રૂપીઆના પગારદાર નોકરો ચડતા ઉતરતા કામ વાસ્તે દરજ્જા પ્રમાણેનું કામ સોંપી રાખેલા હતા અને બધા નોકરો ઉપર પોતે જાતિ દેખરેખ રાખી નોકરોની હુશીઆરી પ્રમાણે બીજો વધતો ઘટતો લાભ પણ તેવા નોકરોને આપી સૌને સંતોષતા. જેથી નોકર ચાકરો પણ શેઠ ઉપર સારી પ્રીતી અને મમતા રાખતા હતા. માલની ખરીદ વેચાણ ઉપરના કામપર રાખેલા એક પચાસ રૂપિયાના નોકરના હાથ નીચે માસીક રૂ. ૨૦ ના પગારથી હરીદાસને તે કામ શીખવા કરવા માટે રાખવાની વાત વીરસેન શેઠે હરીદાસને કહી સંભળાવી. હરીદાસ એ વાત સાંભળીને ઘણોજ ખુશી થઈ ગયો. વીરસેન શેઠનું દયાળુ દીલ, પરોપકારી વૃત્તિ, અને માણસગત પ્રત્યે સારી મમતાવાળી ઝંઝી લાગણી જોઈને તે શેઠ ઉપર હરીદાસને ઘણોજ પ્રેમ અને ભાવ ઉપજ્યા. પોતે પણ સારી લાયકતાવાળો હોવાથી અને નબળી સ્થિતિથી ઘણું દુઃખ ભોગવી જે કામને માટે મુંઝવે આવેલ તે કામ સારા શુકનના પ્રતાપથી કે ઇશ્વર કૃપાથી આ રીતે વગર તકલીફે રૂપીભૂત થયેલું જોઈ આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં. પ્રેમ પુર્વક નીચે નમીને વીરસેન શેઠને



પગે પડ્યો. ઉપકારની લાગણી જાહેર કરવા ઘણું મન થઈ આવ્યું પણ લાગ-  
ણીનાં બળથી કંઈ ગદગદિત થઈ જવાથી કશું બોલી શકાયું નહીં. વીરસેન  
શેઠ હરીદાસનો આ ભાવ પોતાના મનથી સમજી ગયા અને આવો એક  
લાયક અને કુળવાન નોકર અનાયાસે પોતાને મળી જવાનાં કારણથી ઘણો  
સંતોષ પામી પોતાના બે હાથ વડે હરીદાસ પગે પડ્યો હતો ત્યાંથી બેઠો  
કરી શુભાશીશને કેટલીક હોંમત આપી તેના વિવેકનાં વખાણ કર્યા અને  
આજથી પોતાની નોકરીનું કામ સંભાળી પૂર્વક અને સારી નિષ્ઠાથી ક્યે  
જવાની ભલામણ હરીદાસને કેટલીક શીખામણ સાથે કરી, જે હરીદાસે  
માન તથા ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરી.

## પ્રકરણ ૩ જી.

### હરીદાસના ધંધાની શરૂઆત.



રસેન શેઠની નોકરીમાં દાખલ થયે હરીદાસને લગભગ બે  
વર્ષ પુરાં થવા આવ્યાં હશે. નોકરીમાં પ્રવીણતા બતાવ્યાથી  
હરીદાસ આજે વીરસેન શેઠની જીભ સમાન થઈ પડ્યો  
હતો, જેનાં ઉપરીપણાં નીચે રાખેલ તે માણસ અસાધ્ય રોગની બીમા-  
રીથી ગુજરી જવાથી તે બધો કારભાર હરીદાસને શીર આવી પડ્યો  
ને હરીદાસનો પગાર રૂ. ૨૦ માંથી વધીને આજે પચાસનો દરમાયો  
થયો. પોતાનાં દીવથી હરીદાસ આજે સર્વ પ્રકારે પોતાને સુખી થયેલો  
સમજતો હતો. માત્ર તેને એકજ ચિંતા હતી ને તે એક દેશમાં હતું  
તેની વૃદ્ધ મા, સ્ત્રી ને એક બાર વર્ષની ઉમરનો પુત્ર હતો તેના વિયો-  
ગથી કોઈ કોઈ વખતે તો અસહ્ય પીડા થતી, ને શીકરમાં તો હરવખત  
રહેતા. તે વખતે સુખ આનંદના કુશળ સમાચાર મળવા પહોંચાડવાનાં  
સાધન આજનાં જેવી ટપાલના અભાવે ઘણાં મુશ્કેલ હતાં, માત્ર જ્યારે  
કોઈ વહાણ દેશમાંથી આવે ને તેની સાથે સમાચાર મોકલવા મેળવવાનું

બની શક્યું હોય તોજ તેનાથી વાકેફ થઇ સંતોષ પામતા. હરીદાસ મુંબઇ આવ્યા પછી એવી રીતે બે એક વખત વહાણનાં નાખુદા સાથે સમાચાર અને થોડી થોડી ખરચી પોતાને દેશ મોકલી શક્યા હતા. પણ તેનો પાછો જવાબ મલવાનું અને પોતાની તરફથી સારો સંદેશો મોકલવાનું લગભગ છ મહીના થવા આવ્યા છતાં, સાધનના અભાવે બની નહીં શકવાથી, તેના વિષેની ઘડી ઘડી ભારે શીકર થઇ આવતી, ને તે વખતે પોતે હાલ જે સુખ આનંદમાં છે તે પણ આડકંડે લાગી આવતું. હવેતો દેશમાંથી બધાને તેડાવી લેવાય તો ઠીક એવાં વિચાર વારે વારે પોતાનાં દીલને થઈ આવતો ને ન્યારથી તેનો દરમાયો વીશથી વધીને પચાસનો થયો ત્યારથી તો તે એવાજ વેતરણમાં હતા કે જે કોઈ સારા સથવારાની જોગવાઈ મળે તો દેશમાંથી બધાને તેડાવી લેવાની જોડવણ કરવી. હમેશ ન્યાં એવા વિચારમાં હતા ત્યાં એક પ્રસંગ એવો પણ આવ્યો કે જેથી પોતાનો ઇચ્છિત વિચાર ફળીભુત થાય. પોતે મુંબઇ આવતી વખતે જે મંદરથી વહાણમાં બેઠેલા હતા તેજ મંદરથી એક વહાણ માલ ભરવા વાસ્તે મુંબઇ આવ્યું ને તે વાત જાણવામાં આવતાં પોતાને ઘણોજ હર્ષ થયો, નાખુદાને મલી ફરી ન્યારે મુંબઇની સફરે આવે ત્યારે દેશમાંથી પોતાનાં કુટુંબને વહાણમાં સાથે લાવે એવી જોડવણ કરી. ને તે વખતે સાઈ ઈનામ આપશે એવી પણ સાથે સાથે નાખુદાને લાલચ આપી. હરીદાસે આ વાતથી વીરસેન શેઠને પણ વાકેફ કરી તેની સંમતી મેળવી લીધી. વીરસેન શેઠે ઘણી ખુશીથી તે વાતની હા કહી. માલ ભરીને વહાણ પાછું જતી વખતે હરીદાસે પોતાના ઘરને વાસ્તે રૂ. ૧૦૦ રોકડા, થોડાંક કપડાં, અને મેવા મીઠાઈ વીગેરે કેટલીક ચીજો નાખુદા સાથે મોકલાવી આપ્યાં. તે સાથે ખુશી ખખરનો ડાગળ તથા ન્યારે એ વહાણ પાછું મુંબઇની સફરે આવે ત્યારે ઘરનાં બધાં માણસોને તેની સાથે મુંબઇ આવવા સૂચવેલું હતું. આ રીતે પોતાનું ધારેલું કાર્ય પાર પડવાની શરૂઆત થઇ ચુકેલી જોઇ તેની હમેશની ચિંતામાંથી હરીદાસનું મન છુટું થયું. ને તે વિષેની બેચેની મટી ચેનમાં રહેવા લાગ્યો. શેઠને ત્યાંનો વેપાર-મોસમ સારી નીકળવાથી ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. વળી મુંબઇ બેટ છલાકાની રાજધાની હોવાથી તેમજ વિલાયતથી આવનારાં વહાણોને મુંબઇનો કાંઠો અનુકુળ પડવાથી સરકાર તરફથી મોટી ગોદી વીગેરેનાં બાંધકામ કરવાની યોજનાઓ તૈયાર થવા માંડી હતી. તેમજ રેલવે ખાતું મોટા પાયાપર સ્થાપવાની પણ હીલચાલ

ચર્ચ રહી હતી, જે થોડા થોડા વખતને અંતરે અમલમાં મૂકાઈ. આથી કરી મુંઝવણ લવીંચ થઈું સારું જણાવા લાગ્યું ને સાહસીક વેપારીઓને પોતાનો બંધો ખીસવવાને સારાં સાધનથી થઈું ઉત્તેજન મળવાનો સંભવ થયો. કાપડનો વેપાર કરનારાઓને એક કાપડ બજાર ઉભું કરી ત્યાંજ કાપડનો વેપાર ચલાવવો એવી ઇચ્છા થઈ આવી, ને તેમ કરવાને એક શ્રીમંત સાહસીક વેપારીએ ખીડું ઝડપ્યું. તેમાં કેટલાક ભાગીદાર થયા ને કેટલે બહારના એક વિભાગમાં સારા મહુર્તે કાપડ બજાર ખાંધવાનું ખાટ મહુર્ત કીધું અને હજી તો તે બંધાઈને તૈયાર થયું ન હતું તે દરમ્યાનતો તેમાંની તૈયાર થતી કેટલીક દુકાનો કાપડીઆઓ તરફથી ભાડે લખાઈ ગઈ, અને તે બજારમાં આવવાને લોકોનો ઉત્સાહ વધી પડ્યો, વીરસેન શેઠ પણ કાપડ બજારનાં એક ભાગીદાર હતા અને હરીદાસ સાથે સલાહ મેળવીને મુદા મુદાની કેટલીક દુકાનો પોતાના નામપર લખાવી લીધી હતી, કેટલાક વખત પછી કાપડ બજાર બંધાઈને તૈયાર થયું ને તેનું નામ ખાંધનારના નામ સાથે બેડી “ નવી કાપડ મારકીટ ” એ રીતે રાખવામાં આવ્યું. સારો દીવસ અને સારું મહુર્ત બેવરાવી તેના વાસ્તુની કીયા ઘણીજ ધામધુમથી કરવામાં આવી ને તે પછી કાપડીઆ ભાઈઓને મારકીટમાં બેસી દુકાનો ખોલવાનું મહુર્ત હતું. તે તે લોકોએ ઘણાજ ઠાક માઠ અને ઉમંગથી મહુર્તની ક્રિયાઓ પુરી કરી તેમાં પોતાનો વેપાર શરૂ કર્યો. હરીદાસનો આજે ઉદય કાળનો દીવસ હતો. વીરસેન શેઠે નવી મારકીટમાં જુદે જુદે કેકણે મલી દશ દુકાનો ભાડેથી રાખી હતી. તેમાં છ દુકાનો તો ખીજને પાઘડી વડે ચલાવવા આપી દીધી હતી. ને બાકીની ચાર દુકાનોમાં પોતાનો વેપાર ગોઠવ્યો હતો. એક દુકાનમાં હરીદાસનો અરધો ભાગ ઠરાવી તેને સુપ્રત કરી બાકીની ત્રણ દુકાનોમાં ચાલતો વેપાર અને વહીવટ તપાસવાનું હરીદાસને સ્વાધીન કીધું હતું. અને પોતાનો આગલો વહીવટ વીરસેન શેઠે આ નવી દુકાનો સાથે બેડી દીધો અને તેનું કાર્ય ક્રમ ક્રમ ચલાવવું તે હરીદાસ સાથે મલીને નક્કી કીધું હતું. એટલે સરવે કામ સરલતાથી ચાલતું હતું. હરીદાસ બુદ્ધીશાળી હોવાથી વ્યાપાર રોજગારમાં સારો કુશળ નીકળ્યો. વીરસેન શેઠે જેવા પ્રખ્યાત વેપારીને ત્યાં બેડાવાથી નહાના મોટા ઘણા લોકોના સહવાસમાં આવવાનું તેને થતું. સ્વભાવની પ્રકૃતિ સારી ને વળી વિવેક દર્શાવવામાં નિપુણ હોવાથી તે જેની મુલાકાતમાં આવતો તે સર્વે તેની ઉપર પ્રસન્ન રહેતા. આથી કરી જ્યારે

બી કાંઈ નહાના મોટા ઝઘડા ઉઠતા તે વખતે કે સત્તાહ મેળવવામાં ધણાક લોકો હરીદાસની મદદ લેતા. હરીદાસ તેવા ઝઘડાઓનો નિકાલ એવી સારી રીતે કરી નાંખતા કે જેથી કોઈને કચવાટનું કંઈ કારણ રહેતું નહીં ને જેને સત્તાહની જરૂર પડતી તેને પણ સારી સત્તાહ આપતા આખા કાપડ બજારમાં હરીદાસ કોઈથી અગ્નણ્યા રહ્યા નહીં તેમ કોઈ તેનાથી અગ્નણ્યું રહ્યું નહીં, એક પોતાનાંજ તરીકે હરીદાસ બધાંના દીલમાં ભળી ગયા. એ તેનું બુદ્ધિ પ્રાપ્ત્ય કહો કે, અહો ભાગ્ય હો. પણ આજકાલ તેનો પાસો જ્યાં ત્યાં સીધો ને પોપ્પારનો પડતો હતો. એ તેમની જીંદગીની સુખી શરૂઆત હતી.

## પ્રકરણ ૪ થું.

સુંબઠ તરફ પ્રયાણની તૈયારી.



ડીયાવાડનાં એક નહાના ગામડાંનાં બેડી બાંધણીનાં એક ઘરમાં આજે મોટી હીલચાલ થઈ રહી હતી. રોજનાં કરતાં લોકોનો અવર જવર આજે ઘણો હતો. બહારના આવનારાઓ ઘરમાં રહેનારાઓ

સાથે કેટલીક વાતચીત કરી હળીમળી છુટાં પડતાં. ઘરમાં આજે તજ્યા તુજ્યા વસ્તુઓ બનાવવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. તેથી કોઈ પણ જોનારને આજ કોઈ મોટી મુસાફરીએ જવાની તજવીજ થાય છે, એવો ભાસ થતો હતો. તે વખતમાં મુસાફરીનાં સાધન ઘણાં કઠણ હતાં. અને લોકો પણ તિર્થયાત્રા જેવી મુસાફરી સિવાય બીજી મોટી મુસાફરી કોઈ-કંઈ કરતા. ઘણે ભાગે તેવી મુસાફરી શ્રીમંત વર્ગજ કરી શકતો પગ રસ્તાની મુસાફરી વધુ કઠણ હતી. અને તેમાં લૂંટ ફાટ અને દગો ફટકા થઈ જવાનો ભય વધારે રહેતો. તેથી તિર્થયાત્રા જેવી લાંબી મુસાફરીએ જવું હોય તે વખતે સ્ત્રી છોકરાંઓને સાથે ન લેતાં ઘણે ભાગે છડા પુર-પોજ પાંચ દશના ટોળામાં મુસાફરી કરતા. રસ્તાની ખરચી માટે જોઈતું

- ધન પણ સાથે રાખી લેવું પડતું. તે વખતે હાલનાં જેમ દુર દેશાવરથી  
 હુંડીઓ લખી યા તો મનીઓડરથી નાણાં મેળવાનું સાધન ઘણું જુજ  
 હતું. એટલે તે ભરૂંસે રહી સાથે ધન લીધા વગર બહાર નીકળવાને  
 કોઈ બ્યાજખી ધારતું નહીં. રસ્તામાં ભાતાં વિગેરેની તજવીજ પણ  
 પુષ્કળ રાખવી પડતી. અને જ્યાં રાતવાસો કરવો પડતો, ત્યાં પણ ઘણી  
 સંભાળથી રહેવું પડતું હતું. કેટલાકો પગે ચાલીને તથા કેટલાકો બગદ  
 નેડેલી ગાડીઓમાં મુસાફરી કરતા. અને સાથે સામાન ખપ જેટલોજ  
 રાખતા. વધારે સામાન સાથે રાખવો પરવડી શકતો નહીં. આવી મુસા-  
 ફરી જ્યારે કોઇને કરવી હોય ત્યારે તેની હિમતને બીજા લોકો વખા-  
 જતા અને આજુબાજુનાં ગામોમાંથી ઓળખીતા અને સગાં સ્નેહી લોકો  
 તેમને મળવા વળાવવા વાસતે મોટી સંખ્યામાં આવતા. એટલે તેનો મહીમા  
 હતો. તે વખતે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં સર સામાન તથા ઉપયોગી  
 ચીજો લઈ જવા માટે વણઝાર ચાલતી. અને તે હાલનાં સાધનોની કેટ-  
 લીક ગરજ પુરી પાડતી. કોઈ કોઈ શ્રીમંત સાહસીક વેપારીઓ છત  
 અછતની વખતે ધન મેળવવા વાસ્તે તેવી વણઝારની મદદથી વેપાર  
 રોજગાર કરવા એક બીજાને દેશ જતા આવતા. ને તેમાં તે સાંડે નાણું  
 મેળવતા. બંદરીઓ વેપારીઓ સમુદ્રનો રસતો ખેડી દુર દેશાવરનો માલ  
 પોતાનાં મુલકમાં લાવતા ને પોતાનાં મુલકનો માલ દુર દેશાવર વેર લઈ  
 જતા. તેના સાધનમાં આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે લોકડાંનાં પાટીયાનાં  
 બંધાવેલાં વહાણોને જડાં લુગડાંની સઢો ચડાવી તેને ઉપયોગમાં લેતા,  
 અને કોઈ કોઈ અગત્યની સફર વખતે પોતાનાં ઘરનો જણ મુસાફરીમાં  
 સાથે જતો. અને તે જનારને વાસતે લોકો સાંડે માન ધરાવતા ને તેને  
 ઘણોજ આદર ભાવ આપતા. તે સિવાયનાં બીજા લોકો ભાગ્યેજ મોટી  
 મુસાફરીએ નીકળતા, કેમજે પોતાનાંજ મુલકમાંથી મહેનત મજૂરી કરતાં  
 જે સૂકા રોટલો મળી રહેતો તેમાં મંતોષ માનતા, અને મુસાફરીની સ્થિતિ  
 ઘણી દુઃખમય હોવાથી આદ્યે જઈ વધુ પેદા કરવાની તકલીફમાં ઉતરવાને  
 ખુશી જણાતા નહીં. કોઈ ઘણોજ ગરીબ થઈ જાય, રોટલો મેળવવાનું  
 સાધન દેશમાંથી બીલકુલ નાબુદ થઈ જાય ને માથે પાંચ પૈસાનું દેવું  
 થઈ જાય એટલે તેમાંથી છુટકારો મેળવવા વાસતે ગરીબાઈનો ભોગ થયેલો  
 માણસ આવી મુસાફરી કરવાને લલચાતો. અને તેનો તેવો વખત ઘણો  
 કંઠણમાં કંઠણ ગણાતો. આવીજ સ્થિતિમાં હરીદાસને પોતાનું વતન છોડવું  
 પડ્યું હતું, અને પાછળથી તેનાં ઘર કુટુંબને ઘણાં દુઃખી દીવસો અને

વહાલામાં વહાલા જનનો વિયોગી સમય પસાર કરવો પડ્યો હતો હરી-  
 દાસને પોતાનાં વતનમાંથી નીકળતી વખતે અને ઘરનાં માણસોથી છુટાં  
 પડતી વખતે ઘણી ઉદાસી ને ગમગીની દેખાઈ રહી હતી. પણ સૌએ  
 પોતાનો વખત વિચારી ધીરજ રાખી હિમનથી હરીદાસને પોતાની  
 ધન્ય પ્રમાણે પરદેશમાં જવા દીધા. પરદેશમાં ગયા પછી હરીદાસની  
 સ્થિતિ સારી થઈ હતી ને હવે તો તેનાં ઘરનાં માણસોને તેડાવવાથી તે  
 લોકો તેની પાસે જવાની તૈયારી કરવામાં રોકાઈ રહ્યાં હતાં. જે વહા-  
 લામાં પોતાનાં કુટુંબને તેડી લાવવાની હરીદાસે વહાણનાં નાખુદા સાથે  
 ગોઠવણ કીધી હતી, તે વહાણ મુંબઈની સફરે આવવાનું હતું. ને તેથી  
 વહાણના મોટા નાખુદાએ એક નાખુદાને હરીદાસને ગામ તેનાં કુટુંબને  
 તે વાતની ખબર કરવા તથા હરીદાસનાં ઘરનાં માણસોને સાથે તેડી-  
 લાવવા વાસતે મોકલાવ્યો હતો. જેથી તેની સાથે જવાની તૈયારીમાં  
 હરીદાસનું કુટુંબ આજે ગુંથાઈ રહ્યું હતું. ગામનાં લોકોને તે વાતની  
 જાણ થવાથી અને આજુ બાજુનાં ગામોમાં જ્યાં હરીદાસનાં નજીકનાં  
 સગાંઓ રહેતાં હતાં ત્યાં ખબર કહેવડાવવાથી એક પછી એક સગાં  
 સમંધી અને ગામનાં લોકો મુસાફરીએ જનાર કુટુંબને મળવા આવવાની  
 અવર જવર ચાલુ રહી હતી. તે વખતે આજનાં કરતાં લોકોમાં લાવ  
 સારો હતો, અને તેથી એક બીજા અરસપરસ પ્રેમની નજરથી જોતા.  
 મુસાફરી દુરની હતી ને વળી આતો ધંધાને અર્થે જઈ ત્યાં રહેનાર  
 હોવાથી જાણે પોતાનુંજ એક અતઃગનું કુટુંબ સદાને માટે પોતાનો  
 ખ્યાર ને રનેહ છોડી જતું હોય તેવો ભાસ ગામમાં લોકોને થતો  
 હતો. અને ઘણાં દયાળુ લોકોની આંખમાં તો પાણી સુધ્ધાં આવી  
 જતાં. કેટલાક તો વખાના માર્યા વતન છોડવું પડે છે એવું કહી આવી  
 વેળાને ઘણીજ ધિક્કારતા. હરીદાસની સ્થિતિ પરદેશ ગયા પછી કેવી છે  
 તે ગામનાં લોકોની નજરે જોયલી ન હોવાથી તે વાતને તો કાંઈ ધ્યાન-  
 માંજ લેતું નહીં. માત્ર અહીં દેશમાં ગુજરાતનું પુરૂ નહીં થવાથી દેશ  
 છોડી દુર દેશ જવું પડે છે એવો ખ્યાલ લોકોને કમકમાટ ઉપજાવનારો  
 લાગતો હતો. હરીદાસની મા પણ તેવાજ સ્વભાવના હતાં તેમજ  
 આવનાર લોકો ની પણ તેવી તેવી વાતોની હારમાળા ચાલુ રહે-  
 વાથી તેમના દીલને ઘણું લાગી આવતું. અને એ સવાલ તેના અંતઃકર-  
 ãને પણ કોરી નાંખતો હતો. એ દીવસ આવી દોડધામ ચાલુ રહ્યા પછી  
 આજે પરદેશ નીકળવાનાં મુદ્દતનો દિવસ હતો. સવારનાં ૯ વાગ્યાનાં

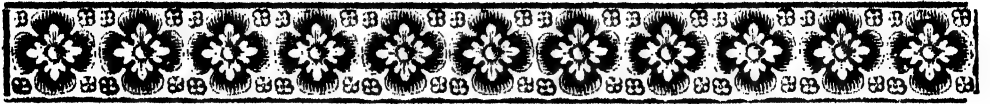
સુમારનું ચોધડીઉં સાંઈ હતું. તે વખતે ઘરથી બહાર નીકળવાને હરીદાસનું કુટુંબ તૈયાર થયું. તેની સાથે પોતાનો દેશ, પોતાનું ગામ, પોતાની જન્મભૂમિ, પોતાની જગ્યા, પોતાનાં ઓળખીતાંઓ, અને સગાં સંબંધી-ઓથી વિખૂટાં પડવાનો પણ આજે સમય હતો. એક પછી એક એવા એવા વિચારો આવતાં હરીદાસની માની ધીરજ ખુટી જવા માંડી. લોકો પણ પોતાના પ્રિય જનોને વળાવવા જવાનું હોય ને જાણે સદાનું છુટું પડવાનું હોય તેમ એક પછી એક નહાનાં છોકરાંથી કરી સ્ત્રી પુરુષો મોટી સંખ્યામાં મોટાં ટોળાનાં આકારમાં ભેગાં થયાં. ગદગદિત કંઠે અને દીલગીર ચહેરે એક પછી એક એમ સૌ ગ્રામ્યજનો જનાર કુટુંબને મલી ભેટીને છુટાં પડવાં લાગ્યાં. કેટલાક નીકટનો સંબંધ ધરાવતા હતા તેવા-ઓ હાથમાં સાકરનો પડો શ્રીફળ અને સારાં શુકનવાળી ચીજો જનાર કુટુંબને ભેટ કરી પોતાની ફરજ અદા કરતા હતા. આમ લગભગ એક કલાક ચાલ્યા પછી સારા સુકન લઈ સૌ ગામને પાદર આવવા નીકળ્યા. ઘરથી પાદર સુધી આવતાં સુધીમાં અનેકવાર પાછું ફરી ફરીને ઘર સામે હરીદાસની માએ નેત્રા કર્યું. મારી જુની જગ્યા, મારાં વડીલોનું અસલી-ઘર, જેમાં અમારો ઘણા વખતનો વસવાટ તેને છોડીને ચાલી નીકળતાં અરે કંઈ હૃદયનાં દીલ તને કેમ ઇચ્છા થાય છે? મારી પ્રિય જન્મ ભુમિ ! હવે હું તને ક્યારે પાછી મળીશ. તારો ભેટો પાછો થશે કે નહીં મને તારાં ન્દર્શન થશે કે નહીં પણ હું તો અત્યારે લોહ જેવી કંઈ થઈ તને છોડીને જાઉં છું. આમ ઉદગાર કરતાં કરતાં તે પાદરે આવી પહોંચ્યાં. બંદર સુધી પહોંચવાને માટે રસ્તો કાપવા ને સર સામાન લઈ જવા એક બેલગાડી ભાડેથી ઠરાવી પાદરમાં તૈયાર રખાવી હતી. ગ્રામ્ય દેવતાઓની પુજા કરી તથા નમન કરી સફર સફળ થાય એવી સારી ઇચ્છાઓ મનમાં રાખી મુસાફરીએ જનાર કુટુંબ હવે છેલ્લી રમ્મ મેળવવા વાસ્તે ઉભેલાં ટોળાં પાસે આવ્યું હરીદાસની માએ બધા પાસે હાથ નેત્રી પોતાની ભુલ થયેલી હોય તો તેની ક્ષમા માગી રમ્મ લીધી. વધારે બોલવાની ઇચ્છા કરતાં પોતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું કંઈ ગદગદિત થયો ને કાંઈ બોલી શકાયું નહીં. ટોળામાંના આગેવાન લોકોએ ધીરજ રાખી હિમત રાખવા કહ્યું ને આજે શુકનનો દીવસ છે માટે દીલગીર નહીં થવાનું ધ્યાનમાં લેવા કહ્યું. સૌ આવળે, દયાભાવ રાખળે, હરીદાસને ઘટીત કહેજે આમ અરસપરસનો વિવેક વહેવાર કરી છુટાં પડ્યાં. ને મુસાફરીએ જનાર બેલ ગાડીમાં બેસી આવેલા નાખુદા સાથે ગાડી હંકારી

બંદર ઉપર જવાનો રસ્તો કાપવા લાગ્યાં. ગાડીમાં બેઠા પછી હરીદાસની માનું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હતું. હરીદાસની પત્નિ તથા પુત્ર ક્યારે બંદર પહોંચીએ ને વહાણમાં બેસી મુઝઈ પહોંચી ક્યારે પોતાનાં વહાણાં જનને મક્કીએ તે વિચારમાં જ હતાં. હરીદાસની માનો વિચાર જુદો જ હતો. આજે તેનાં દીકરને સખતમાં સખત આઘાત થતો હતો. તેને શાંતિ આપવામાં માત્ર પોતાનાં વહાણા દીકરા પાસે જવું છે અને જેમ જલદી જવાય ને જલદી પહોંચાય તો તેને મળવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું થાય એટલો સંધ્યારો હતો. ગાડીમાં બેઠા પછી હરીદાસની માને આગણા સુખી દીવસો સાંભરી આવ્યાં, હું કોણુ ? મારું કુટુંબ કોણુ ? મારું ઘર કયું ? મારી દશા કઈ ? હું ક્યાં હતી ! ક્યાં જઈ છું ! આમ વિચારે ચક્રોળે ચડાવી બ્રાંતિમાં મૂકી દીધાં. એક પછી એક એવા એવા વિચારથી તેનું માથું દુઃખવા આવ્યું ને હૃદયમાં થતા સખત આઘાતથી પોતાના હાલના જેવા વખતને સખતમાં સખત શબ્દોથી ધિકારી દીધો ને અંતઃકરણથી કેટલાક શ્રાપ દીધા. આવો વખત સાત ભવનાં વેરીને પણ ન હોય એમ પણ પોતાનાં મનની સાથે જળ્યાં. એ વખતે એ સિવાય બીજો કંઈ વિચાર થતો નહોતો. જે વિચારો થતા હતા તે પોતાનાં સ્વપતનનાં પ્રેમનાં ઉડાં અંકુરોના હતા. ગાડી પોતાનો રસ્તો કાપ્યે જતી હતી. લગભગ દોઢ કલાક વીત્યો હશે. વેળા જરાજરા બપોરની થઈ જધાં ભૂખ્યાં હતાં. વળી જવાની તૈયારીનાં કામને લેઈ કંટાળ્યાં હતાં. તડકો પણ જરા જોરથી નીકળ્યો હતો જેથી વિશ્રાંતિ લેવા સૌએ વિચાર કીધો. થોડું ચાલ્યા પછી એક તળાવ આવ્યું. કાંઠાપર લીલાવૃક્ષની હાર હતી ત્યાં છાંયે તથા પાણી જોઈ વિશ્રાંતિ કરવા બેઠાં. ગાડીવાળે ગાડીમાંથી ચારે કાઠી બળદોને નાંખ્યો. મુસાફરોએ ભાતું કાઠી સાથેના નાખુદાને તથા ગાડીવાળાને ખાવા આપ્યું. પોતે પણ ભાતું લેઈ ખાવા બેઠા જે જેને ભાવ્યું તે ખાધું ને તળાવમાં જઈ પાણી લઈ પીધું, થાકેલાં જેથી ખાઈ પરવારીને વધુ આરામ લેવા માટે આડે પડ્યે થયાં. તળાવનાં પાણીની ઠંડકથી વળી લીલાં વૃક્ષો પવનના જોરે હાલવાથી તેમાંથી નીકળતો ઠંડો પવન બપોરના તડકામાં મળત આવતો હતો. બંદર હવે ઝાડું દુર નહોતું જેથી બે કલાક એ રીતે આરામમાં ગાળ્યા પછી ગાડીવાનને ગાડી બેઠવા સૂચના કીધી. ગાડી બેઠાયા પછી સૌગાડીમાં બેઠાં ને આગળની માફક ગાડી ચાલવા લાગી, હજીવે હજીવે રસ્તો કાપતાં બીજાકુલ બંદરની નજીક આવી પહોંચ્યાં. ચાર વાગ્યાનો સુમાર થવા આવ્યો હતો. ગામનો બંદર



કીનારો નજીક હતો. સૂર્યની રોશની પ્રકાશીત હોવાથી ગામનાં મેડી જેવાં ને નાનાં ઘરો દેખાવા લાગ્યાં. તે જોઈને મુસાફરોનાં મન રંજન થયાં. હરીદાસની માનું નામ રાધાબાઈ, સ્ત્રીનું નામ જશોદાબાઈ અને પુત્રનું નામ ધર્મદાસ હતું. બધા મુસાફરોમાં સૌના કરતાં ધર્મદાસને આજનો દીવસ ઘણો પ્રિય લાગતો હતો. જાણે ગાડીમાંથી નીચે કુદીપડી હમણાંજ બંદરે જઈ પહોંચ્યું એવી ઈચ્છા ધર્મદાસને થઈ આવતી. એવા એવા વિચારમાં રસ્તો કાપતી ગાડી ગામને પાદર આવી પહોંચી. ગામમાં હરીદાસનાં સગાંઓ હતાં પણ ત્યાં ન જતાં કોઈ ધર્મશાળામાં ઉતરવાનો વિચાર રાધાબાઈએ રાખ્યો હતો. જેથી ગાડીવાનને ગાડી ધર્મશાળાએ લેઈ જવા જણાવ્યું. ગાડીવાળો હુકમ મુજબ ધર્મશાળે ગાડી લેઈ ગયો. ને ત્યાં સૌ મુસાફર ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. ગાડીવાળાને સાથે રાખી ધર્મદાસને ધર્મશાળાનાં રખેવાળ પાસે જવા કહ્યું, ને વહાણ રવાના થાય ત્યાં સુધી રહેવા કરવા વાસ્તે ધર્મશાળાની એક ઓરડી ઉઘાડી આપવા ને ઘટતો બંદોબસ્ત કરવાનું રખેવાળને કહેવા કહ્યું. ધર્મદાસે રખેવાળને મળી સર્વે ગોઠવણ કરાવી. ગાડીમાંથી સામાન ઉતારી ઉતારાવાળી ઓરડીમાં રખાવ્યો, આ બધી ખટપટ કરતાં સાંજ પડવા આવી તેમજ બધાં થાકેલાં હોવાથી અત્યારે ગામમાં સગાંઓને ખબર કરવા ન જતાં બીજે દીવસ સવારમાં જવાનું કરાવી ગાડીવાન અને નાખુદાને ખાવાનું ભાતું આપી પોતે પણ ભાતું ખાઈ કરી રખેવાળ પાસેથી પાગરણનો બંદોબસ્ત કરાવી સૌ સૂઈ રહ્યાં ને રાતની રાત ત્યાંજ ગુન્નરી.





## પ્રકરણ પ મું.

### મુસાફરીનું વર્ણન.

પ્રાતર મળસ્કું થવા આવ્યું હતું. કુકડાં બોલવા લાગ્યાં. ધર્મશા-  
ળામાં ઉતરેલા મુસાફરોમાંથી જેને વહેલા જવાનું હતું તેઓ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, લોકો નતગૃત થયા ને ગામમાંથી પણ પ્રભાતિ લજ્જન વીગેરે ગાવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. તે સાંભળી રાધાબાઈ બિછાનામાંથી ઉઠી સૌને ઉડાડવા લાગ્યાં. એક પછી એક એમ સૌ ઉડ્યાં. નાખુદો પણ રાત્રે ત્યાંજ સુતેલો હતો. રાધા-  
બાઈનો સાદ સાંભળી તેપણ એકો થયો. વહાણ ક્યારે હંકારશે ને વાત નાખુદા પાસેથી જાણવા રાધાબાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. ઘણું દૂરી આજે સાંજે અથવા આવતી કાલે સવારનાં સૂર્યોદય વખતે હંકારશે એમ નાખુદાએ જણાવ્યું. માલમને મળી ચોક્કસ ખજર તમને આપી જઈશ, એમ પણ નાખુદાએ કહ્યું. રાધાબાઈએ તેનો ઉપકાર માન્યો ને નાખુદો રજા લેઈ વહાણ ઉપર માલમને મળવા ગયો. ગાડીવાન પણ પાસેજ ઉભેલો હતો. તેને બોલાવી ઠરાવેલું ભાડું ને ચાર આના વધારે બક્ષીસના આપી રાધાબાઈએ ગાડીવાનને રાજી કર્યો. સાથે વળતાનું થોડુંક ભાતું પણ આપ્યું. તે લઈ ગાડીવાન ખુશી થતો, રાધાબાઈની રજા મેલવી પોતાને ગામ જવા રવાના થયો. સવાર પણ થવા આવી. પ્રાતઃવિધિ અને સ્નાનવિધિમાંથી પરવાર્યા પછી ગામમાં સગાંઓને ખજર કરવા ધર્મદાસને મોકલવા વિચાર્યું જે મુજબ તેમાંથી પરવારી રહ્યા પછી ધર્મદાસને ગામમાં સગાંઓ પાસે મોકલ્યો અને આપણે પરદેશ જઈએ છીએ એવી હઠીકત કહેવાને કહ્યું. ધર્મદાસે ગામમાં જઈ સગાંઓનું ઘર પુછી સર્વેને મળ્યો ને બધી હઠીકત કહી. સગાંઓએ સારો સત્કાર કર્યો ને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા બદલ ઠપકો આપ્યો. સગાંઓનાં સ્ત્રી પુરૂષનું મંડલ ધર્મ-

શાળામાં રાધાબાઈ પાસે આવ્યું. કુશળ સમાચાર ને બધી હાજીકત જાણી  
 લીધી. રાધાબાઈને ગામમાં આવવા આગ્રહ કર્યો ને ધર્મશાળામાં ઉતર્યા  
 તે ઠીક નહીં કીધું જણાવ્યું. રાધાબાઈએ સગાંઓનું માન રાખવા બપો-  
 રનું જમણુ તેમને ત્યાં કરવાનું સ્વીકાર્યું ને સૌની સાથે ગામમાં આવ્યાં.  
 ઘણે દુર દેશાવર જતાં હોવાથી ને હવે પાછો ક્યારે મેળાપ થશે તે નક્કી  
 નહીં હોવાથી સગાંઓએ ઉત્તમ મીઠાન તૈયાર કરી સર્વેને જમાડ્યાં ને  
 તેઓને રાજી રાખવા દરેક પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. સગાંઓ પણ એકપછી એક  
 આવતાં ગયાં ને પોતા તરફની બધી હેતમાયા દેખાડવા એક બીજાની  
 સ્વર્ધામાં પડ્યાં હોય તેવો ભાવ દેખાડાવવા લાગ્યાં. બરાબર ત્રણનો શુભાર  
 થવા આવ્યો હશે ત્યારે ધર્મશાળામાં નાખુદે આવી તપાસ કરતાં રાધા-  
 બાઈ ગામમાં સગાંઓ પાસે ગયા છે એવી ખબર પડી. ઠેકાણું પુછી ત્યાં  
 આવ્યો અને સાંજના સાડાપાંચ વાગે વહાણ હંકરાવાની ખબર કહી.  
 જેથી રાધાબાઈ અને તેનાં સગાંઓનું જુથ ઉતારે આવ્યું. ત્યાંથી સર  
 સામાન વીગેરે મજુરો સાથે ઉપડાવી સૌ બંદર કાંઠે આવ્યાં. સામાન  
 વહાણમાં નાંખાવી પાણીની જોગવાઈ પણ કરાવી લીધી. સગાંઓમાંનાં  
 એક આગેવાને વહાણનાં માલમને પોતાની પાસે બોલાવી રાધાબાઈ વીગે-  
 રેને મંભાળીને લઈ જવા ઘટતી લલામણુ કરી. માલમ એજ ગામનો  
 રહેવાસી હોવાથી વળી ગામનાં વેપારીઓ સાથે વારંવાર કામકાજનાં  
 પ્રસંગમાં આવવું પડતું હોવાથી તે વેપારીઓનો સારો મર્તબો રાખતો  
 હતો. તેણે વિવેકથી જવાબ આપતાં કંઈ શીકર નહીં કરવા જણાવ્યું.  
 વહાણ હંકારવાને હવે થોડીકજ વાર હોવાથી સાથે આવનારાં મુસા-  
 ફરોને વહાણમાં બેસી જવા માલમે કહ્યું. રાધાબાઈ સૌ સગાંઓને મળી  
 ભેટી વિદાયગિરી મેળવી સહ કુટુંબ વહાણમાં બેઠાં, પોતાનાં કુટુંબ  
 સિવાય બીજાં એક પણ મુસાફર વહાણમાં નહોતો. ધર્મદાસને વહાણમાં  
 બેસવાથી ગમત પડી. તે આજુ બાજુ જોવા લાગ્યો. વહાણ ચલાવવાને  
 દશેક માણસો વહાણમાં હતાં. તેમાં જે મુખી હતો તેને સૌ માલમ  
 કહેતા. અને બીજાઓને નાખુદા કહેતા. માલમના હુકમથી બે ત્રણ નાખુ-  
 દાએ વહાણને સઠ ચડાવ્યું. વહાણ વહેલું મોડું પહોંચવાનો આધાર પવ-  
 નની ગતિ ઉપર હતો. જો પવન સીધો હોય તો મુંબઈની મુસાફરી બેજ  
 દીવસની હતી. ને જો પવન સીધો ન હોયતો અઠવાડીઉં કે તેથી વધારે  
 વખત પણ લાગી જતો. સઠ ચડાવ્યા પછી માલમે વહાણનું લંગર ઉચ-  
 કવા હુકમ કર્યો. જેથી લંગર ઉચકીને વહાણને ખાડીમાંથી સમુદ્રમાં લઈ

જવાનાં માર્ગે હંકાર્યું. વહાણ ચાલતું થયા પછી માત્રમ વહાણનાં એક ખુણાં આગળનાં ઊંચા ભાગમાં જ્યાં હોકાયંત્ર ગોઠવેલું હતું ત્યાં આવી બેઠો તે હોકાયંત્ર દિશા જાણવાને માટે રાખવામાં આવે છે. અને માત્રમનું કામ તે હોકાયંત્ર સાચવવાનું ને વહાણને ધારેલી દીશાએ લઇ જવાની ગતિપર મૂકવાનું હતું. તે હોકાયંત્ર વડેજ નાખુદા લોકો વહાણને ધારેલી દિશાએ લઇ જઇ શકે છે, તે કામ જેખમ ભર્યું હોવાથી માત્રમ પોતે કરે છે ને આક્રીનું બીજું કામ નાખુદાઓ કરે છે. વહાણ ખાડીમાંથી પસાર થઇ સમુદ્રની સપાટીપર આવ્યું. પાણી વધારે કાળાંને ઊંડા જણાયાં રાધાખાઇ અને તેનાં કુટુંબને સમુદ્રની આ પહેલીજ મુસાફરી હતી. થોડો વખત તો વહાણ, સમુદ્ર, તેમાં ઉછળતાં મોજાંઓ ને માછલાં વીગેરે જણાતાં જીવડાંઓ, કીનારો અને આજુ બાજુની વસ્તુઓ જોવામાં કીક ગમત પડી. પણ હવે તે ભારે પડવા આવી. સમુદ્રની અંદર જેમ જેમ વહાણ ચાલવા લાગ્યું. તેમ તેમ પાણીનાં મોજાં જોરથી ઉછળી વહાણ સાથે અથડાવા લાગી વહાણને હાલક ડોલક કરી મૂકવા લાગ્યાં. કોઇ કોઇ ધણાંજ જોરથી પાણીનો ઉછળતો મોજો વહાણમાં આવી પડતો ને તેથી અંદરનાં બેઠેલાં માણસો ભીંજાઇ પણ જતાં. તેમાંથી ભીંજાઇ ન જવા માટે અંદર બેઠેલાં ઊતારને પોતાની જગ્યા ફેરવવાની જરૂર પડી. ઊડીને ઊભાં થવા લાગ્યાં. તો માથે ચક્કર આવીને ઊભાં થઇ શકાયું નહીં. જેમ તેમ કરી હાથ ટેકી ટેકીને પોતાની બેઠક બદલી. પણ તકલીફ વધી પડી. રાધાખાઇ અને જસોદાખાઇની સ્થિતિ સરખીજ હતી. હજુ ધર્મદાસ કંઇક ટકર ઝીલી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતો. જેમ જેમ વેગથી વહાણ રસ્તો કાપવા લાગ્યું, તેમ તેમ પાણીનાં મોજાં વહાણ સાથે જોરથી ઉછળી પડીને વહાણને વધારે ડોલાયમાન કરવા લાગ્યાં. તેથી અંદરનાં મુસાફરોને ફેર ચડવા લાગ્યો. મોટે મોર આવ્યા. ઓળકા થયા ને છેલ્લે ઓકારીઓ પણ થઈ. પરંતુ તેટલેથીજ મુશ્કેલી ઓછી થાય તેમ નહોતું. કોઇ કોઇને મદદ કરી શકે કે ખૂબ અંતર પુછી શકે તેવી સ્થિતિમાં કોઇ નહોતું. ધર્મદાસ માત્ર પોતે પોતાનેજ સંભાળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતો. તેથી વધારે તેનાંથી બની શકે તેમ નહોતું. રાધાખાઇ અને જસોદાખાઇની સ્થિતિ તો દયાજનક હતી. પણ કરેશું ? કંઇ ઉપાય નહોતો. વહાણના નાખુદાઓ બધું જોતા હતા. પણ જાણે કંઈજ બનતું નથી તેની માફક કશી દરકાર કીધી નહીં. તેઓને રોજનાં અનુભવથી તે જાણુતા હતા કે, પેટનો બધો વમળ જ્યારે મોઢા વાટે બહાર નીકળી જશે, દરિયાઈ હવાની અસર થશે, ત્યારે

આપોઆપ એની મેજે અંધ પડશે. તેની પહેલાં કંઈ પણ ઉપચાર કરવો નકામો છે, જેથી તેની કંઈ પણ દરકાર કર્યા વગર બધી સ્થિતિ બેચા ઝીંધી. સત્રી પડી ગઈ હતી. નાખુદાએ પોતાનો ખોરાક લેવાની ગોઠવણમાં પડ્યા. એટલે માત્રમે મુસાફરોની ખજાર લેવા નાખુદાને હુકમ કર્યો. એક નાખુદાએ રાધાબાઈ પાસે આવી બેસ્યું તો તે બેકેશ જેવી હાલતમાં હતાં. જસોદાબાઈની હાલત પણ તેવીજ હતી. માત્ર ધર્મદાસ રહેજ શુદ્ધિમાં હતો. પણ તે ગભરાઈ ગયેલો હતો. તે ફીકરમાં પડ્યો હતો કે, પોતાની મા અને દાદી જીવતે જીવતાં મુંબઈ પહોંચશે કે કેમ ? આવી સ્થિતિમાં પણ નાખુદાએ નહીં કંઈ મદદ કરી, નહીં કંઈ ઉપચાર કર્યો, ઉલટું ટગર ટગર સામે બેઈ બેદરકાર રહ્યા એટલે તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ઊડી ગયો હતો. આંખમાંથી આંસુનાં પાણી સરતાં હતાં. નાખુદાએ તેની પાસે આવી ખજાર અંતર પુછવાથી તેનું હૈયું ભરાઈ જઈ કશું બોલી શકાયું નહીં. નાખુદાએ હીમત રાખવા કહ્યું ને કંઈ શીકર ન કરવા જણાવ્યું. હૃદયનો ઊભરો ખાલી થયા પછી ધર્મદાસે નાખુદાને કહ્યું કે, જે રીતે મારી મા અને દાદીને ઓછું દુઃખ થાય ને તે બચવા પામે એવા ઉપાય કરો. નાખુદાએ સમજ પાડીકે પહેલી મુસાફરી છે માટે શરૂઆતમાં એમજ થાય. થોડી વારમાં બધું ઠીક થઈ રહેશે એમાં કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એનો કંઈ ઉપચાર કરવાની જરૂર નથી. એમને એમ રાતની રાત સૂઈ રહેવા દેઓ. સવાર થતાં તદ્દન સારું થઈ જશે. તમારે ખાવાની ઇચ્છા હોય તો થોડુંક ખાઓ નહીંતો તમે પણ સવારે ખાંબો. ધર્મદાસને ખાવાની ઇચ્છા હતીજ નહીં ને હતી તે આ વ્યાધીમાં જતી રહી, જેથી ખાવાની ના કહી. પણ થોડુંક પાણી લાવવા કહ્યું, નાખુદાએ પાણી લાવી આપ્યું ને મોઢું સાફ કરી કોગળા કરી થોડુંક પીધું. પોતાની મા તથા દાદી પાસે પાણી લેઈ જવા કહ્યું. નાખુદાએ તે પ્રમાણે પાણી લઈ જઈ જરા મોઢું સાફ કરાવી તેઓને સુવાની જોગવાઈ કરી આપી ને પોતાની પાસે તીખાં મરી વીગેરે હતું તે આખ્યાં ને મોઢામાં રાખવાને કહ્યું. વહાણમાં બેઠા પછી આ ઉપડેલી વ્યાધીની ઘણી તકલીફથી મુસાફરો અકળાઈ ગયાં, શક્તિહીન થઈ ગયાં, આંખો ઉઘાડીને બેઈ શકાય તેવી હાલતમાં ન રહ્યાં, તેથી આંખો મીચી પડી રહ્યાં. વખત ઠંડીનો હતો પણ ઓઢવાનું સાધન સાથે પુરું હતું તેથી માથે ઓઢીને સૂઈ રહ્યાં ને વખત જતાં નિદ્રાપણ આવી ગઈ એટલે રાત કેવી રીતે ને કેમ પસાર થઈ તેની કંઈ ખજાર પડી નહીં. સવાર થવા આવ્યું તેથી સૌ જગૃત અવસ્થામાં આવ્યાં. રાત્રે જે

પીડા હતી તે અત્યારે નહતી પણ અશક્ત થઈ ગયાં હતાં, જાણે ઘણા દીવસની ખીમારીમાંથી ઉઠ્યા હોય તેનાં જેમ શરીર લેવાઈ જવા જેવાં થઈ ગયાં હતાં, પણ વહાણુતો પોતાનો રસ્તો કાપે જતું હતું. જરા તડકો પણ થયો, દરિઆઈ હવા લાગી ને શરીરમાં ચૈતન્ય આવવા લાગ્યું. પેટમાંથી વમળ ઘણું નીકળી જવાને લીધે પેટપણુ ખાલી થયાં હતાં, તેમજ દરિઆની હવાથી ભૂખ લાગવાની પૂરી અસર થઈ. સૌએ ઉઠીને દાતણ કીધાં, મોઢાં ઘોઈ સાફ કીધાં ને સૌને ખાવાની ઇચ્છા થઈ. ફેર, મોર ઓખકા ને ઉત્તરીમાંનું અત્યારે કંઈ નહતું, તેથી વહાણુમાં હરી ફરી શકવા જેટલી લીમતમાં પણ આવ્યાં, ભાતું કાઢી સૌએ ભાવ્યું તે ખાધું, પાણી પીધું. લવીંગ સોપારી ખાધાં ને શરીરને કૌવતમાં લાવ્યાં. ધર્મદાસ અત્યારે પુર શુદ્ધિમાં હતો. રાતની પીડા જરાપણુ ન હતી, નાખુદા ઉપર જે અવિશ્વાસ ઉપજ્યો હતો તે પોતાની અણુસમજનું કારણ હતું એમ હવે સમજાયું, હવે તો જરા હરવા ફરવાની ઇચ્છા થઈ, જેથી માત્રમ જ્યાં હોકાયંત્ર આગળ બેઠો હતો ત્યાં પોતે પણ જઈ બેઠો. કુદરતની અત્યૌક્રીક લીલા જોવાની આ સારી તક હતી એમ પોતે માનવા લાગ્યો. દરીયામાં નજર નાંખતાં તેમાં વસનારાં પ્રાણીઓ માછલાં, મગર વીગેરે દેખાવા લાગ્યાં. ઘણે દુરસુધી સમુદ્રમાં નજર ફેંકી શકાતી હતી. જેથી પોતે જે વહાણુમાં બેઠો હતો તેવાં કેટલાંક વહાણુ પણુ છેડી નજરે દેખાવા લાગ્યાં. પોતાનું વહાણુ પાણીને ચીરી ફરી રીતે ચાલ્યું જતું હતું તેપણુ જોવામાં આવ્યું. કીનારા તરફ નજર કરતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગામ શહેરો જણાવા લાગ્યાં. દીવાદાંડીઓ પણ નજરે પડતી, અને બધો દેખાવ રમણીય લાગતો. હોકા-યંત્ર દીશા જોવા સંજાળવાને માટે કેટલું ઉપયોગી સાધન હતું તેપણુ ધ્યાનમાં આવ્યું. જ્યારે જ્યારે પવન મંદ પડતો, તે તે વખતે નાખુદાઓ વહાણુની બેઠે બાજુએ બેસી હાથમાં હલેસાં લઈ વહાણુનો વેગ ચાલુ રખાવતા હતા. અને જ્યારે જ્યારે પાણીનાં મોજાં ઉછળી વહાણુમાં આવતાં ત્યારે તો તે પાણી બહાર કાઢવાને માટે ઘણી મહેનત કરવી પડતી હતી. કેટલાંક નાખુદા રસ્તે માછલીનો શીકાર માછલી પકડવાની દોરીઓથી કરતા હતા. આ દેખાવ ધર્મદાસને ત્રાસદાયક માણુમ પડ્યો અને ખોરાક ખનાવવા વાસ્તે જ્યારે અગ્નિ ઉપર તેને ચડાવતા ત્યારે તેમાંથી નીકળતી ગંધથી મુસાફરો તો ખાહ કરી જતા. અને ઘણી મૂંગ આવતી. પણ નાખુદાઓને તો હમેશનો ખોરાક અને કર્તવ્ય હોવાથી તેમને તો કંઈ લાગતું નહી. જ્યારે જ્યારે નાખુદા ખુશ થતા, ત્યારે ત્યારે પોતાનું ગાન ચલાવતા ને ઘણી

મસ્તી કરતા. આવી રીતે બે દીવસને ત્રણ રાત વહાણુ આલ્યા પછી પવન સીધો હોવાને લીધે ત્રીજે દીવસે તોફાનનું કંઈપણ વિધિ આવ્યા વગર વહાણુ સાંજના છેક સાત વાગે મુંબઈના કિનારામાં દાખલ થયું, ને રાત્રી પડી જવાથી કોઈએ પણ વહાણુમાંથી નહીં ઉતરતાં રાતની રાત વહાણુ-માંજ રહેવા સૌએ ઠરાવ કરીધો ને માત્રમે એક નાખુદાને વહેલા ઉઠી હરીદાસને ખબર કરવા જવાને કહી દીધું.

## પ્રકરણ ૬ ઠું.

### મુંબઈમાં આગમન.

શિયાળા પુર ગેસમાં ચાલી રહ્યો હતો, વસંત રૂતુને હજુ ચાર હતી. લાગતી ઠંડીથી લોકો વહેલા ઉઠવાને બદલે કંઈક મોડું ઉઠવાનું પસંદ કરતા જેથી પથારીમાં પડ્યા પડ્યા આઘોટતા હતા. ઠંડીની રૂતુથી લોકોની આરોગ્યતા સારી હતી, કોઈ કોઈ ભાવિક જનો પ્રભુનાં દર્શનાર્થે જવા વહેલા ઉઠી ગરમ સાલ ઓઢીને કે માથે રૂમાલ બાંધીને રસ્તે ચાલતા જણાતા હતા. સીપાઈ દાદા પણ આંખો ઓળતા અને આળસ મરડતા પોતાની ડ્યુટી પુરી થવાથી તેની જગ્યા પર ખીજન આવનાર ભાઈબંધની વાટ ગેતા ઉભા હતા, સવારનો વખત હોવાથી દોડધામ ન હોવાને લીધે બધું શાંત જણાતું હતું. આ વખતે એક દેશી નાખુદો વીરસેન શેઠની પેઢી ઉપર આવી હરીદાસની પુછપરછ કરવા લાગ્યો. એક નોકરે તેનું શું કામ છે ને તમે કાણુ છો એવો પ્રશ્ન કર્યો. નાખુદાએ હરીદાસનું કુટુંબ પોતાના વહાણુમાં આવ્યાની હકીકત કહી સંભળાવી ને તેના ખબર આપવા વાસ્તે પોતે આવેલ છે એમ પણ કહ્યું. પેઢીનો નોકર તે સમાચારથી હર્ષમાં આવી ગયો, જલદી જલદી પોતાના કામથી પરવારી નાખુદાને હરીદાસ પાસે લઈ ગયો ને પોતે જાણેલી હકીકત હરીદાસને કહી સંભળાવી. તે સાંભળી હરીદાસને આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. ધણાજ પ્રેમથી નાખુદા સાથે તે વિષેની વાત ચીત ચલાવી

ખપર અંતર પૂછી. જેમ જેમ પોતાનાં ઘરનાં એક પછી એક માણસનું નામ લઇ નાખુદો સમાચાર કહેવા લાગ્યો તેમ તેમ તેઓને મળવાની અધીરાઇ હરીદાસને વ્યાપી ગઇ. દાતણ કરતા હતા તે જલદી આટોપી લઇ ગરમ પાણી તૈયાર હતું તેથી નાહી લીધું રોજના નિયમ પ્રમાણે પાક પૂર્ણદિક ક્રિયાઓ આનંદાવેષમાં જલદીથી પુરી કરી કપડાં પહેરી લઇ પોતાનાં કુટુંબને બંદર ઉપર લેવાને એક નોકરને સાથે રાખી નાખુદા સાથે જવા તૈયાર થયો, ને બહાર રસ્તા પર નીકલી એક વિક્ટોરીયા બંદર સુધીની ભાડે કરી લીધી. વિક્ટોરીયા ગોદીમાં દાખલ થઇ કે નાખુદાએ લાંબો હાથ કરી આંગળીથી પોતાનું વહાણ દેખડાવી તેની બંદર ઉભેલાં હરીદાસના કુટુંબને છેટેથી ઓળખાવ્યું. આ તરફ સવાર પડવાથી માત્રમે વહાણનાં ઉતારાઓને તૈયાર થવા જણાવ્યું. બધા ઉતારાઓમાં ધર્મદાસ તો મુંબઈનો કિનારો જોઈનેજ છૂક થઇ ગયો. પોતે જે વહાણમાં બેસીને આવ્યો હતો તેવાં અનેક વહાણ મુંબઈને કિનારે લાંગરેલાં હતાં, જરા આંધે નજર નાંખતાં વિલાયત જનારાં-આવનારાં મોટાં યાંત્રીક વહાણો નજરે પડ્યાં, ગોદી પણ પાકી બાંધણીની અને સગવડનાવાળી જણાઇ. શહેરનો દેખાવ અત્રૌટિક ભાસ આપતો હતો, સાત વાગતાંમાં તો જુદી જુદી જાતનાં લોકો નજરે પડ્યા લાગ્યાં, ને તે કઇ જાતનાં છે તે ઓળખવાનો પરીચય કોઇ દીવસનો નહોં હોવાથી નવાઈ જેવું લાગવા માંડ્યું. આવા મોટા શહેરમાં તેના બાપા ક્યાં રહેતા હશે તેનો વિચાર થઇ આવ્યો. પોતાની દાદીને પુછવા લાગ્યો કે માજી મારા બાપા આમાં ભુલા તો નહોં પડી જાય ? ખરેજ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હતી જેથી તેનું તે બોલવું હાસ્યમાં મુકી દેવા જેવું ન હતું. હવે તો બધાની ઇચ્છા ક્યારે હરીદાસ આવે ને ક્યારે તેને ભેટીએ એવી અધીરાઇ આવી ગઇ હતી. છેટેથી એક વિક્ટોરીયા ગોદીમાં દાખલ થતી જણાઇ અને તે પોતાનાં વહાણ તરફ આવતી જોઇ માત્રમે હરીદાસ આવવાની અટકળ કરી તેના ખપર રાધાબાઈને કરવાથી, તે સાંભળી આખું કુટુંબ હોસમાં ઉભું થઇ ગયું ને એક નિમિષે આવતી ગાડી સામે જોઇ રહ્યાં. ગાડી પણ પુર વેગથી આવતી હતી ગાડીમાં બેઠેલાની સ્થિતિ પણ તેવીજ હતી, ને તે પણ તાકી તાકીને વહાણ સામું જોઇ રહ્યો હતો, ગાડી હવે તો છેક વહાણની પાસે આવી પહોંચી ને હરીદાસે પોતાનાં ઉભેલાં કુટુંબને ઓળખી લીધું. વહાણમાં ઉભેલાઓએ ગાડીમાં આવનાર તે હરીદાસ છે કે કેમ તેની અટકળ કરવામાં રોકાઇ ગયાં. તેટલામાં તો



ગાડી ઉભી રહીને હરીદાસ તેમાંથી નીચે ઉતર્યા, ને વહાણમાં દાખલ થવા જોરથી પોતાના પગ ઉપાડ્યા. હરીદાસને દેશ છોડ્યે ત્રણથી વધુ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. વળી મુંબઈમાં આવ્યા પછી સુખમાં પડવાથી શરીર પણ મજબુત થયું હતું અને દેશ કરતાં મુંબઈનો પહેરવાસ કંઈ જુદો હોવાથી તે આવનાર હરીદાસ છે એમ એકદમ વહાણમાં ઉભેલાં અટકલી શક્યાં નહીં, તેથી નિરાશ થયાં તેટલામાં તો હરીદાસ જરાજર વહાણને કાઠિ આવ્યો, જાડાં કાપડનાં સીવેલાં દેશી પોષાકમાં સજ થયેલાં પોતાની મા, સ્ત્રી અને પુત્રને વહાણની અંદર જોયાં. વહાણમાં ઉભેલાં-ઓએ પણ પોતાનાં આસજનને ઓળખ્યો. અને એક બીજા હેતથી ભેટી પડવાને તલપાપડ થઈ રહ્યાં, કાઠિથી અંદર ઉતરી હરીદાસ માણનાં પગમાં પડ્યો. ધણા પ્રેમથી માણએ ત્યાંથી ઉઠાડ્યો ને આંખોમાં હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં, આજે પોતાના દીકરાને પુરતંદુરસ્તીમાં ને સુખી ચહેરે નજરે જોવાથી દેશમાંથી નીકળતી વખતે જે દુઃખ રાધાગાઈને થયું હતું તેનો બદલો આજના આનંદથી વળી ગયો, ધર્મદાસ પણ પાસે આવી પિતાને પગે પડ્યો. પોતાનાં પુત્રને ચીરંજીવીને સુખી રહેના આશીર્વાદથી નવાજ હરીદાસ ધણાંજ પ્રેમથી પુત્રને ભેટ્યો, હવે મળવામાં માત્ર એકજ વ્યક્તિ બાકી રહી હતી. પણ હીંદુ રીવાજ પ્રમાણે માણની હાજરીમાં બની શકે તેવું ન હોવાથી તેઓ આંખના નિમિષથી ભેટ્યાં, અંતઃકરણની લાગણીઓથી ભેટ્યાં, ને શીરના નમનથી ભેટ્યાં. એક બીજાને ભેટી કરી સૌ વહાણથી બહાર કીનારા પર આવ્યાં. પોતાનો સરમાન વહાણમાંથી બહાર કઢાવી કીનારે રખાવ્યો ને બે માડીઓ લાડાની મંગાવી તેમાં સામાન ભરાવ્યો. માલમ પાસેથી ઘર તરફ જવા રજા માગી અને પોતાને ઘેર આવવા માલમ તથા નાનુદાઓને આગ્રહ કર્યો. હમણાં નહીં પણ પછી જરૂર આવશું એમ કહી માલમે તેનો જવાબ વાલ્યો. જરૂર આવજો કહી તેનાથી હરીદાસ છૂટો પડ્યો ને પોતાના કુટુંબની સાથે ગાડીમાં બેસી ઘર તરફ આવવા રવાના થયો. પોતે એકલોજ હોવાથી એક નાનો સરખો રૂમ લાડેથી રાખલો હતો, ને જમવા કરવા વાસ્તે એક બ્રાહ્મણ રસોઈઓ રાખી એક પોતે અને બીજા ત્રણ ચાર જણા સાથે જમતા હતા અને તેનું ખર્ચ વરાડ પડતા હીસાબે દરેક જમનાર દરેક માસે ચૂકવી આપતો, એ તેની ગોઠવણ હતી, ને હાલ પુર્ત વેળા બીજું સાધન ન હોવાથી હરીદાસ પોતાના કુટુંબને ત્યાંજ તેડી લાવ્યો. મંદર ઉપર લેવા જતી વખતે બ્રાહ્મણને રસોઈ વધારે કરવા તથા

ગરમ પાણી વીગેરે કરી રાખવાની તજવીજ કરવા કહી ગયેલ તે પ્રમાણે બધું તૈયાર કરી રાખવામાં આવ્યું હતું, ઘર આગળ ગાડીઓ ઉભી રખાવી સૌ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા ને હેલકરી બોલાવી ગાડીઓમાંથી સામાન બહાર કઢાવી તેની સાથે સામાન ઘર ઉપર મોકલવાની આપ્યો. ગાડીવાળાને ભાડુ ચુકાવીને હેલકરીને મળુરી આપી તેઓને વિદાય કીધા પછી સૌ ઉપર આવ્યા. દરીઆની મુસાફરીથી કંટાળીને અને વહાણમાં ચડેલા ફેર તથા ઉલટીથી ને ખોરાક મનગમતો ન લેવાવાથી બધાનાં શરીર કૃષ થઈ ગયાં હતાં, તેમ થાક્યાં પણ હતાં, હાજત જવાની, દાતણ પાણી કરવાની નહાવા ધોવાની અને તેને લગતી બધી તજવીજ કર્યાપછી, સૌએ તે કામ-માંથી પરવારી બીજાં કામ પહેર્યાં, રસોઈ પણ તૈયાર થઈ રહી હતી જેથી સૌને જમાડ્યાં ને તે પછી પાન સોપારી ખાઈ તેઓને આરામ લેવા માટે બિછાનાં કરાવી આપ્યાં, જ્યાં તેઓ ગયાપછી હરીદાસ દુકાને જવા તૈયાર થયો. દુકાનનું ઘણું ખર્ચ કામકાજ હરીદાસને પુછીને તથા તેની સલાહ પ્રમાણે થતું હોવાથી ગયા વગર ચાલે તેવું નહોતું. જેથી માણ વીગેરેની રજા લઈ દુકાન ઉપર આવ્યા. રોજ કરતાં આજે હરીદાસનું મન ઘણું પ્રવૃત્તિત હતું. મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. બોલવામાં વાત કરવામાં ને ધંધારોજગારમાં પણ આનંદની લહેરો આવતી હતી. દુકાનનાં માણસ પણ હરીદાસનું કુટુંબ આવી જવાના સમાચારથી ખુશી થયાં હતાં. વીરસેન શેઠને પણ તેનાં સમાચાર કહેવડાવ્યા હતા. જેથી તેઓ પણ સાંજની વખતે દુકાને આવ્યા ને હરીદાસને મળી જમવા કરવાની ને ઉતરવા વીગેરેની સગવડ ક્યાં અને કેવી કરી તે જાણી લીધું. જ્યાંસુધી સારું મકાન મળે નહીં ત્યાંસુધી તમે અને તમારું કુટુંબ આપણે ત્યાં રહેવા કરવા અને જમવા વીગેરેનું રાખજો એમ વીરસેન શેઠે હરીદાસને કહ્યું. શેઠનું વચન ઉઠાપવું તે હરીદાસને કદીપણ રૂચતું નહીં, જેથી તે શેઠનાં કહેવાને સંમત થયો ને અમે તો આપનાંજ છીએ અમને આપ-નોજ આશરો છે એમ કહી વીવેક કર્યો. પોતાની ઘરની ગાડીમાં હરીદાસનાં કુટુંબને પોતાને ઘેર લઈ જવા શેઠે એક બીજા નોકરને હુકમ કરવાથી તે પ્રમાણે તેનો અમલ થયો ને હરીદાસને પણ દુકાનનું કામ આટોપી વેળા-સર ઘેર આવવા કહી શેઠ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. હરીદાસ પણ દુકાનનું કામ ઝટપટ આટોપી વેળાસર શેઠને ત્યાં ગયો ત્યાં બધાં ભેગાં મળીને જમ્યાં ને એક બીજાની ખબર અંતર તથા સુખ દુઃખના સમાચાર પુછી હકીકતથી વાકેફ થઈ મોડું થઈ જવાથી સૌ સૂઈ રહ્યાં.



## પ્રકરણ ૭ મું.

### માધવદાસની શરૂઆત.

જે ચાર દિવસમાં હરીદાસે કાલ્યાદેવીના મોટા રસ્તા પર એક સાઈ મકાન બેઠા તેમાં જગ્યા ભાડે રાખી લીધી. ઘરમાં બેઠા સરસામાન તથા રાચરચીલું વિગેરે અઝરમાંથી ખરીદી લાવી ઘરમાં ગોડવી મૂક્યું, ને તે પછી સૌ તેમાં રહેવા લાગ્યાં. ઘરનું પરચુરણ કામ કરવા માટે એક ઘર ઘાટી પણ રાખી લીધી, અને જેમ જેમ જે જે ચીજોની જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ તે તે ચીજો પુરી પાડી. ધર્મદાસને દેશમાં ભણવા માટે સારી સગવડ નહોતી જેથી તેને એક સારી સ્કૂલમાં ભણવા મુક્યો અને બીજી કામ જેને જેને લાયકનું હતું તેને તેને સોંપી દીધું. સૌ પોતપોતાનું કામ બરાબર રીતે કરતાં ને કદી કંઈ કલેશ થતો નહીં, જેથી સુખ ચેનમાં રહેવા લાગ્યાં. હરીદાસની આખર અને પ્રતિષ્ઠા સારી બંધાઈ હતી તેમ ધર્મદાસ પણ ગુણવાન છોકરા તરીકે માલુમ પડવા લાગ્યો, વળી તેનું વેવિશાળ થયેલ નહીં હોવાથી તેની ન્યાતમાં કુળવાન અને શ્રીમંત ગૃહસ્થોની કન્યાઓનાં માગાં ધર્મદાસ માટે આવવા લાગ્યાં. હરીદાસે સારા ઘરની સારી કન્યા બેઠા તેની સાથે ધર્મદાસનો મુંબંધ બેઠ્યો ને સાડ મુહુર્ત બેઠા લગ્ન પણ કરી નાંખ્યાં. રાધાબાઈ પોતાના દીકરાની ચડતી અને સુખના દીવસો બેઠા ઘણાંજ ખુશી થતાં અને દરેક રીતે આનંદમાં રહેવા લાગ્યાં. કાંઈ કાંઈ વખત પોતાનો દેશ અને ઓળખીતાં સાંભરી આવતાં તે વખતે એમ થઈ આવતું કે મારા દીકરાનો આ બધો વૈભવ બે તેઓને દેખાડવા કે બેવાડવાનું બની શકે તો કેવું સાડ. ધર્મદાસનાં લગ્ન પછી બે વર્ષે તેને ઘેર પુત્ર પ્રસવ

થયો અને તે દીવસ ઘણાજ આનંદથી સૌએ ઉજવ્યો. વધામણાં પડ્યાં, ન્યાત જાતમાં સાકર વહેંચાવી, જોશીઓ પાસેજન્મદાક્ષર મુકાબ્યા, બ્રાહ્મણોને દક્ષીણા આપી અને ગજા પ્રમાણે પુન્યદાન કરી સગાં મંથધીઓ અને સ્નેહી મંડલને મિષ્ટાનથી જમાડ્યાં. રાધાબાઈને મનતો આ નવો યુગ હતો. જસોદાબાઈને પણ આનંદનો પાર નહોતો. પોતાના પુત્રને ત્યાં પુત્રના થયેલ પ્રસવથી પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગી. હરીદાસ પાસે અનેક લોકો ખુશાલી પ્રદર્શિત કરવા આવવા લાગ્યા. અને હરીદાસપણ સૌના દરજ્જા પ્રમાણે આદર સત્કાર કરતા ગયા. આમ એક પછી એક એમ આનંદના દીવસો ચાલ્યા જતા હતા. ધંધો રોજગારપણ સારો ચાલતો હતો. કમાઈ પણ સારી થતી હતી. એટલે સર્વ પ્રકારે શાન્તી જેવું હતું. તેમાં રાધાબાઈ એકાએક સીક પડ્યાં તેનો ઉપચાર ચાલુ કીધો પણ કાળજીવર હોવાથી ટાઈ ઉપચાર કામે ન લાગ્યો ને ત્રણ દીવસની બિમારી પછી રાધાબાઈએ શાંતિથી પોતાનો દેહ છોડીને પરલોક વાસ કર્યો. હરીદાસ અને તેના કુટુંબને આથી ઘણું લાગી આવ્યું, દીલગીર થયાં, લોકો દીવાસો દેવા આવવા લાગ્યા. માજીની ઉત્તર ક્રિયા કરીને થોડા દિવસ પછી શોક મુક્ત થયાં. ધર્મદાસની ઉંમર લગલગ બાવીશ વર્ષની થવા આવી હતી. ભણતરમાંથી જેમ્મતું ને સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું એટલે હરીદાસની ઇચ્છા તેને પોતાના ધંધામાં જોડી લેવાની થઈ. સ્કુલમાંથી ઉઠાડી ધર્મદાસને પોતાના ધંધામાં દાખલ કર્યો, અને હરીદાસ પોતે ખરીદીપર કે કાઢખી કામે જાય તો ત્યાં ધર્મદાસને પણ સાથે લઈ જતા અને તે વખતે જે કામ કરતા તેની ધર્મદાસને સમજ પાડતા. ધર્મદાસની ખુદી તીવ્ર હતી, એક વખત કંઈ કામ કરતાં કાઢને જોય એટલે તે કામ પોતાના ધ્યાનમાં બેસી જતું, તેમ અવલોકન કરવાની સારી ટેવ હતી એટલે પોતાના ધંધામાં ધર્મદાસને પાવરધો કરવાને હરીદાસને ઝાઝી તકલીફ પડી નહીં. બે વર્ષમાં તો બધો વહીવટ ધર્મદાસે પોતાના હાથમાં લઈ લીધો ને ઘણીજ સરળતાથી કામ ચલાવવા લાગ્યો. માથે હરીદાસની દેખરેખ હતી એટલે ઝાઝી શીકર નહતી, તેમ છતાં ભાગ્યેજ પોતાના કામમાં ભુલ થવા દેતો એવી તેને સતત કાળજી હતી જતેદહાડે ધર્મદાસ પણ તેના બાપની માફક વ્યાપાર રોજગારમાં અને બાહોશીમાં પંકાવા લાગ્યો, સારી કીર્તી પ્રસરી અને માન પણ વધવા લાગ્યું, જેથી પોતાના કામમાં ઘણો ઉત્સાહ વધ્યો, હરીદાસ પોતાના દીકરાના હાથથી બધું કામ શાંતિથી થતું જોતા તેમાં કંઈ ખામી આવતી જણાતી નથી જેથી

જેથી પોતાનાં વ્યાપાર રોજગારની આજતમાં કંઈ ચિંતા રાખવા જેવું રહ્યું નથી, ધર્મદાસને ત્યાં એક છોકરાના જન્મ પછી ખીજ એ છોકરા-ઓનો જન્મ થયો તે સર્વેની સંભાળ સારી રીતે રખાતી. બધાં છોકરાં તન્દુરસ્ત ને નિરોગી હતાં. તેઓને ખવડાવવા પીડાવવાનું નિયમસર રાખ્યું હતું અને રમત ગમત વાસ્તે ઘણાં સાધનો રાખ્યાં હતાં. જેમ જેમ છોકરો લણવાને લાયક થયો તેમ તેમ તેને સ્કુલમાં મૂક્યો અને સારી કળવણી મળવા માટે ઘેર લણાવવા વાસ્તે પણ માસ્તર રાખ્યો. હમણાં દરેક છોકરાની ઉંમર પંદર પાર અને દશ વર્ષની થવા આવી હતી. સૌથી મોટા છોકરાનું નામ માધવદાસ હતું અને તે બધા છોકરામાં આજ્ઞાક અને ચપળ હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરમાં ગુજરાતી લણતરનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું. ઇંગ્રેજ ભાષા લણવાને એકાદ સ્કુલ સ્થાપિત થઈ હતી. માધવદાસને ઇંગ્રેજ લણવાની ઇચ્છા હતી જેથી તેને ઇંગ્રેજ સ્કુલમાં લણવા મૂક્યો. તે ખરા દીવનો ઉમેદવાર હોવાથી લણવામાં એકઠો નીકળ્યો. હરીદાસનું ઘર ન્યાતમાં જળીતું થઈ પડ્યું હતું. તેના જેવા મૃદસ્થને ત્યાં કન્યા આપવાને કોણ ન ત્રણચાપ, માધવદાસને વાસ્તે ઘણી કન્યાઓનાં માગાં આવવા લાગ્યાં. જસોદાબાઈની ઇચ્છા હતી કે માધવદાસનું સગપણ કરી તેના ત્રગનનો લહાવો લઈએ તો ડીક. એક દીવસ તક જોઈને પોતાના પતિ સાથે જસોદાબાઈએ વાત છેડી કે ઘણી કન્યાઓનાં માગાં આવે છે તો સાફ ઠેકાણું જોઈ માધવદાસનો સંબંધ કાં જોડના નથી. હવે આપણી ઉંમર પણ મોટી થવા આવી છે. બધો સારો વખત છે ને શાને વાસ્તે વિચાર્ય કરવો તે મારાથી સમજતું નથી. હરીદાસને પણ તે વાત ધ્યાનમાં બેઠી અને જણાવ્યું કે હવે તુરતમાં તેની વાર ફેર કરીશ તે પછી હરીદાસે તજવીજ ચત્રાવી સારે ઠેકાણે માધવદાસનો સંબંધ જોડ્યો, અને થોડા વખત પછી સાફ મહુર્ત જોવાની ઘણાજ ઠાકમાઠ, ધામધુમ અને આનંદથી માધવદાસનાં લગ્ન કીધાં ને પોતાની ન્યાતને જમણુ આપ્યું. ખીજ છોકરાઓ માટે પણ માગાં આવવા લાગ્યાં પણ તેની ઉંમર નહાની સમજી તુર્ત વેળા તેનો સંબંધ જોડવા મુત્તલી રાખ્યું. કાત્રની કાંઈને ખચર પડતી નથી. કાળનો પંજો ર છે. તેની નજરમાં કાંઈ નહાનું કે મહોડું છેજ નહી, ગમે તેરી કુમળી વયનું બાળક હોય તો પણ તેને ઝડપી લેતાં વાર લાગતી નથી. એ દુષ્ટ કાળે એક પછી એક એમ ધર્મદાસના બન્ને નાના છોકરાનાં પ્રાણ લીધા. હરીદાસની આખી જીંદગીમાં આ મહોટોમાં મહોડું દુઃખ હતું. ન્યાત જાતમાં પણ કાળે ફેર વર્તાઈ રહ્યો.

સા તેની દયા ખાવા લાગ્યાં. હરીદાસ જેવા ભલા માણસને ત્યાં આવું ન થવું જોઈએ એમ એક અવાજે સૌને મોઢેથી નીકળવા માંડ્યું, પણ દેવની ગતિ વીચીત્ર છે. જે કાળે બનનાર તે બને છેજ એટલે તેમાં પ્રાપ્તો ઉપાય નથી. ન્યાત જાતનાં અને શરેરનાં ધણાં નહાનાં મોટા લોકો હરીદાસ પાસે દીવગીરી જાહેર કરવાને તથા દીવગીરી દેવાને આવવા લાગ્યા. હરીદાસ ધણા સમજી હતા પણ આ બનાવથી તેનું હૈયું હાથ રચી નહીં. બધે છોકરાનાં મરણનો ધા સખત અને કારી થઈ પડ્યો, વિસાર્યો વિસરતો નહોતો ને ઉદાસી બીજકુત્ર મટતી નહોતી. દીવસ પછી દીવસ જતાં આ વાતને લગભગ એક વર્ષ થવા આવ્યું તો પણ હરીદાસનું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું નહીં અને એની એ ચિંતાથી પોતે રોગગ્રસ્ત થયા. ધર્મદાસને આથી ધણી શ્રીકર થતી. પોતાના આપને ધણી ધીરજ આપતો પણ વ્યર્થ, હરીદાસને કંઈ વાત ઘર ન બેઠી અને એની એ દીવગીરીમાં છેલ્લી ધડીનું ઇશ્વર સ્તવન મનમાં રાખી પોતે મેળવેલી પુણ્યમાંથી રૂ. ૧૦૦૦૦૦ પરમાર્થ કાર્યમાં ખર્ચવાની પોતાની છેલ્લી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં પરગણુપણાનાં ગુણુ પોતાના વારસામાં સોંપી જવાની ધર્મદાસને ભત્રામણ કરી પોતાનો વહાલો પ્રાણુ વહાલાં જનોથી વીખુટો કરી કિરનારને હવાલે કર્યો. કુટુંબમાં રડારોડ થઈ રહી, સગાં સંબંધી અને સ્નેહીઓ એકઠા થયા હતા, તેઓ પણ રોવા લાગ્યા. આજે એક પોતાના વહાલા સગજનની ખોટ પડી જવાથી કાંઈનું હૈયું હાથ રહી શક્યું નહીં. રોઈ રોઈને ઉભરો ખાત્રી કર્યા પછી એક પછી એક છાના રહ્યા અને સૌને દિવાસો આપી રોકળ કળ શાંત પાડી. ધર્મદાસે હરીદાસની અંતઃકાળની છેલ્લી ધડીએ કેટલુંક ધર્મ દાન કીધું. ગીતા અને ધર્મ પુસ્તકોના પાક કરાવ્યા, ને મરનારના આત્માને શાંતિ મળે તેવી દરેક ક્રિયાઓ કરાવીપિતાના શયને શાંત પામરીથી ઢાંકીને સુખડ અને ઘીની સળગતી ચેહમાં દહન દીધું. નહાઈ ઘોષ ઘેર આવ્યા. બધો લોકીક વ્યવહાર કર્યો અને રીવાજ પ્રમાણે ઉતર ક્રિયા કરી શોક પાડ્યો, ને દીવસ ઉપર દીવસ જતાં એ વાતની વિસાર પડી. હરીદાસનાં મરણ પછી જસોદા બાપનું શરીર સારું રહેવા લાગ્યું નહીં. ધર્મદાસને પણ વહાલા આપના મરણથી, પોતાના વહાલા બે પુત્રોના અકાળ મૃત્યુથી ને પાછું એક મહોટા છોકરા સિવાય બીજું સંતાન ન થવાથી બ્યારે બ્યારે એ વાતનો વિચાર આવતો ત્યારે ત્યારે ધણું દુઃખ થતું. આપની ઇચ્છા પ્રમાણે રૂ. ૧૦૦૦૦૦ દસ હજાર જુદા કાઠી બીજ પોતાની તરફનાં રૂ. ૧૦૦૦૦૦ દસ હજાર ઉમેરી કુલે રૂ. ૨૦૦૦૦૦

વીસ હજાર ભેગા કરી તેનું ઉપજતું વ્યાજ દેશાવરથી કોઈ પણ અભણ્યા  
 આવનાર મુસાફરને મદદ આપવામાં ખર્ચવાની યોજના તૈયાર કરી. જે  
 પ્રમાણે તેનો અમલ થવા લાગ્યો. થોડા વખત પછી જશોદાબાઈનું પણ  
 મૃત્યુ થયું. ને તેના નિમિત્તના રૂ. ૫૭ હજાર કાઢી તે રૂ. ૨૦ હજારમાં  
 ઉમેરી જીમલે રૂ. ૨૫૭ હજારનું ફંડ ભેગું કરીધું, ને તે ફંડમાં વધારો  
 કરવા માટે પોતાની દુકાનોમાં ચાલતા વેપાર ઉપર સો રૂપીઆના વેચાણ  
 ઉપર ચાર આના લેવાનો ઠગવ કર્યો, ને તે પ્રમાણે દર વર્ષે વેચાણ  
 થયેલી રકમ ઉપરનો હિસાબ કરી આ ફંડમાં ઉમેરી દેતા. આ રીતની  
 કાયમની યોજના થવાથી તે ફંડ વૃદ્ધિ થવા લાગ્યું ને પરગણુપણાનો  
 કાલ ઠીક અપાવા લાગ્યો. માધવદાસની ઉંમર હાલ વીસ વર્ષની થવા  
 આવી હતી. ઈંગ્રેજી જ્ઞાન, સારી રીતે લખી વાંચી શકે તથા વાતચીત  
 કરી શકે એટલું મેળવ્યું હતું. પોતાના ધંધાને અંગે તેટલું જ્ઞાન પુરતું  
 સમજી ધર્મદાસે હવે માધવદાસને પોતાના ધંધામાં જોડી લેવાનો વિચાર  
 કર્યો ને તે ઇચ્છા માધવદાસને જણાવી. પિતાની ઇચ્છાને માન આપ-  
 નારો પુત્ર તે વાતને કબુલ થયો. અને વ્યાપાર રોજગારની તાલીમ  
 મેળવવી તે પણ ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ અભ્યાસ સમજતો હતો. દાદાનાં મરણ  
 પછી દુકાનોનાં વહીવટનો બધો બોજો પિતાને શીર આવો પડ્યો હતો,  
 ને તેમાં મદદગાર થવાની પણ ખુદ્દી જરૂર હતી, માધવદાસ દ્રઢ મનનો  
 અને સ્વતંત્ર હતો. પિતાના ધંધામાં જોડાયા પછી કેટલીક માહિતી  
 મેળવી વીરસેન શેઠ સાથે ઘણા વખતથી ભાગીદારી ચાલી આવતી હતી  
 તેનો ચોખ્ખો થવાની જરૂર જોઈ. હમણાં વીરસેન શેઠની ગાદીપર તેનો  
 દીકરો આવ્યો હતો. તે પણ પિતાની માફક ઉમદા ખવાસનો અને  
 ભણા મનનો હતો, એક દિવસ વિવેક પૂર્વક વાત છેડી એ બાબતનો ચોખ્ખો  
 કરવા નક્કી કરીધું, નામાં ઠામાં હિસાબ વીગેરે નક્કી કરી થયેલો નફો એક  
 બીજાને ફાળે પડતો વહેંચી લીધો અને ભાગીદારીથી છુટા પડ્યા. એક  
 બીજા સાથે ગાઢ સંબંધ રાખવા માટે ને આગલો નેક સાચવી રાખવા  
 માટે મોટા પાયા ઉપર જથ્થાબંધ માલ વેચવાની એક દુકાન ખોલવાનું  
 નક્કી કરાવ્યું, અને તેનો વહીવટ ધર્મદાસ શેઠને સોંપવા નક્કી કરીધું.

માધવદાસે પોતાનો જીવો ધંધો શરૂ કર્યો. પોતે ઘણા બુદ્ધિશાળી  
 હોવાથી બધું કામ ડહાપણથી ચલાવતો. થોડાંક વધુ વર્ષ એ ધંધામાં  
 તાલીમ મેળવ્યા પછી વ્યાપારની નાડ પારખતાં શીખ્યો. નાણાંની પાસે  
 છુટ હતી જેથી જ્યાં નજર પડે એ તે માલનો વેપાર કરવામાં ડરતા

નહી. ઈંગ્રેજીનું સાઈ જ્ઞાન હોવાથી ઓશીસવાળા સાહેબો સાથે તેની બાપામાં વાતચીત કરતા. જેથી તે સાહેબ લોકોને ધણા વહાવા લાગતા, અને જ્યારે બી કાંઈ નવી પેટન્ટનો માત્ર આવ્યો હોય ત્યારે ઓશીસવાળા તેને ઓજાવતા, સેમ્પલ દેખડાવતા, ને સત્તાહ પણ લેતા. આથી ચાલુ બરનો માલ મેળવી લેવાને તેને પ્રથમ ચાન્સ મળતો, અને ધણીક વખતે તે માત્રનો અમુક વખત સુધીનો ઓશીસવાળા સાથે કરાર કરી સારો નફો મેળવતા હતા. બજારમાં કોઈપણ માત્રની જ્યારે અછત પડતી ત્યારે ગમે ત્યાંથી તે માલ લાવી તેની ખોટ પહેલી તકે પુરી પાડી તેમાં પણ સારો લાભ લેતા હતા. ચાલુ બરને લગતા તથા વાપરનારને પસંદ પડે એવા અનેક જાતની તરાહના સેમ્પલ પોતાને હાથેથી બનાવી ઓશીસવાળાને આપતા હતા, અને તે પ્રમાણે માલ બનાવવાનો ઓરડર આપી સસ્તે ભાવે માલ મંગાવી બજારમાં ચાલુ કરી સારો નફો મેળવતા હતા. કોઈપણ જાતનો કાપડનો વ્યાપાર કરવામાં એકેકા ને બેત્રાડી હતા જેથી કાપડીઆઓએ તેને “ કાપડના શાહ ” નો ઇલકાબ આપ્યો. ધણા કાપડીઆઓ માધવદાસની મૈત્રી કરવામાં પોતાને માન સમજતા હતા. ધણાક તેનો પ્રભાવ જોઈ માન આપવા તૈયાર થતા, ધણા તેની પાસેનો માલ લેવા લલચાતા, ધણા તેની સત્તાહને ઉત્તમ માનતા અને ધણાં તેનાં આશ્રયનો લાભ લેતા, આમ જુદી જુદી જાતના વિચાર ધરાવનારા અનેક લોકો તેની સહવાસમાં આવતા તેથી કરી તેનો ધણો પરિચય થતો. આ વખતે માધવદાસની નરીબ દેવી પોતાનો ડાંગર પુર જોસમાં વગડી રહી હતી જેથી તેને કમાણીનો કાંઈ પાર નહોતો ને કાર્તિ પણ સારી મેળવી.







## પ્રકરણ ૮ મું.

સંતાન ઉત્પત્તિ માટે લક્ષ્મીબાઇની ચિંતા.

૨

લવેનો વહેવાર ખીલતો જતો હતો. સ્ટ્રીમરો પણ ચાલુ થઇ હતી. પોસ્ટખાતું પણ સ્થાપિત થઇ ચૂક્યું હતું, ઈંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર વધતો જતો હતો. સુધારાની જગૃતિ આવી હતી. મુંબઇમાં લોકોને

આવવા જવાનો વ્યવહાર વધ્યો જતો હતો. વસતી પણ વધતી જતી હતી. શહેર પણ મોટું થતું જતું હતું. અને દામદામ કંઈને કંઈ નવું નવું થતું જતું હતું. આ વખતે કેટલાક ચંચળ ભેગાંઓમાં દેશી કાપડ સાંચાથી ખનાવરાતી તે ધંધાને ખીલવવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પણ તેમ કરવામાં સામટી મુડી અને સામટા ટેકાની પુરી જરૂર હતી. તે વિષેની હીનચાલ શરૂ થઈ. લોકોને તેનો લાભ સમજવવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો અને ઈંગ્રેજ બ્રહ્મ પ્રમાણે એક લીમીટેડ કું. જીભી કરી તેની થાપણ ભરાવવા શેરો કાઢ્યા. લોકોના આગૃહથી તેની આગેવાની માધવદાસે લીધી, શ્રીમંત સાહસીક અનુભવી અને બાહોશ ભેગનો માધવદાસ તે આગેવાનીને તદ્દન લાયક હતા. તેના પોતા ઉપર તેની કાર્ય પદ્ધતિ ને કુશળ દારભાર ઉપર લોકોનો વિસ્વાસ ધણો હતો, જેથી શેરો ચપોચપ ભરાવા લાગ્યા, ને સહેલાઈથી જોઈતી થાપણ જીભી થઇ ગઇ. જેથી મીલ ઉભી કરવાનું કાર્ય સરળતાથી પાર ઉતર્યું. મીલમાંથી પ્રથમતો મુંબઇનાં બજારને બરોડો માલ કાઢવાની શરૂઆત થઇ ને તેનું વેચાણ કરવાને માટે માધવદાસ શેડને એજન્ટ નીમ્યા. માધવદાસની વેચાણ કરવાની બાહોશીથી મુંબઇના બજારમાં મીલનો માલ ચાલુ થયો. લોકોની માગ વધવા લાગી. ગ્રાહકોની મરજી પ્રમાણે માલ ખનવામાં ખોડ ખાંપણ રહેતી હોય તે દુરકરી તથા સુધારા વધારાથી માલ તૈયાર કરી આપવા લાગ્યા ને તેથી મીલની શરૂઆત છતાં પહેલેજ વર્ષે પેદા કર્યું. તેનો ધંધો સારો ચાલવા લાગ્યો. આપણા દેશને માટે

એવી ઘણી મીલોની જરૂર હતી. જેથી એવી ખીજ મીલો ઉભી કરવાની હિતચાલ થઈ, ને લોકોનાં સારા ઉત્સાહથી તે કામને ટેકા મળતો ગયો. જેથી તે કામ પાર પડવાં લાગ્યાં.

ધર્મદાસ પોતાના દીકરાની બાહોશીથી ને જ્યાં ત્યાં તેની થતી પ્રસંસા સાંભળી મનમાં ઘણું પુલાતા. ઇશ્વરે પુત્રતો પરાક્રમી આપ્યો. આજે કોઈ વાતની ખોટ ન હતી. માધવદાસની મા સદગુણી પણ બોળાં હતાં, દીલ દયાળુને પરગણુ હતું, જેથી ઘણાં દુઃખી જનોને છુપી મદદ કરી તેમનું દુઃખ ટાળતાં. મનથી પણ સંતોષી હતાં છતાં સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે આજે તેના દીલને એક દુઃખ હતું. માધવદાસની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી, છતાં તેને કાંઈ સંતાન થયું નહોતું પરણાવ્યે પણ લગભગ બાર વર્ષ પુરાં થયાં હતાં, તેટલા લાંબા ગાળામાં કાંઈ સંતાન નહીં થવાથી હવે તેને માટે કાંઈ વિચાર કરવાની જરૂર. જણાઈ. એક દીવસ વખત જોઈને તે વાત પોતાનાં પતિ પાસે કહી. આપણે પણ મોટાં થયાં. માધવદાસની ત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ, પણ તેને કાંઈ સંતાન ન મળે. આપણે માધવદાસ સિવાય આગળ પાછળ ખીજું કોણ છે ? ને હવે તેનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ખેસી રહેવું તે મને કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. પતિએ કહ્યું એમાં આપણે વિચાર શું કરવો કામ લાગે એ વાત તો દૈવાધિન છે. ઇશ્વરની કૃપા થશે ત્યારે કાંઈ વાર લાગવાની નથી, માટે નકામા વિચારનાં કાંઈ મારવાં નહીં, સ્ત્રીને આ વાતથી સંતોષ થયો નહીં. દીકરાને પરણાવ્યે બાર બાર વર્ષ થયાં, યુવાન વય, ઘણી ઘણીયાણીએ સાથે રહેવું ને કાંઈ સંતાન નહીં તો શું ખીજ કાંઈ હિતચાલ કરવી નહીં ? એવા વિચારથી મનોવેગ વધી ગયો. રખેને આ સ્ત્રીથી સંતાન થવું સુખયું નહીં હોય, માટે ખીજ સ્ત્રી પરણાવવી, ને તેના ચોગથી સંતાન થશે, આવી પોતાની ઇચ્છા પતિ પાસે જાહેર કરી. પતિ પણ વિચારમાં પડ્યા આનો જવાબ શું આપવો તે વાત કાઠી નાંખવા જેવી લાગી નહીં પણ હજી વધુ વાટ જોયા વગર ખીજ સ્ત્રી કરાવવી તે રૂચ્યું નહીં. જેથી સ્ત્રીને ધીરજ રાખવા કહ્યું. એક પછી એક દીવસ જતા ગયા, ખીજાં પણ એ વર્ષ વીત્યાં, તોપણ સંતાનનું કાંઈ ઠેકાણું નહીં. હવે તો માધવદાસની માનો જીવ અધીરો થઈ ગયો. તેનું નામ લક્ષ્મીબાઈ હતું, લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના પતિ પાસે પાછી વાત છેડી, ને હવે તો કાંઈ નક્કી ઉપાય કરવો એવો આશુહ કર્યો. ધર્મદાસ શેઠ વિચારમાં પડ્યા. શું કરવું તેની સૂજ પડી નહીં. પણ માધવદાસનાં પોતાના વિચાર શું છે તે જાણવા પોતાની ઇચ્છા થઈજેથી તેને પુછવા

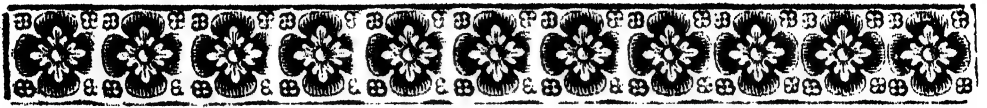
ઉપર લખ્યું ને તે વાત લક્ષ્મીબાઇને જણાવી. તેને પણ તે વિચાર બ્યાજખી જણાયો.

એક રાત્રે વાળુ કરી સૌ બેઠાં હતાં. વાતોના ગપાં ચાલતાં હતાં. માધવદાસ પોતાના કામમાં રોકાયા હતા ત્યાંથી ધર્મદાસે તેને પોતાના પાસે બોલાવ્યો. કંઈ અગત્યનું કામ હશે તેથી પિતાએ બોલાવ્યો એમ માધવદાસે પોતાના મનથી જાણ્યું ને પિતા પાસે આવ્યો. થોડીવાર બેઠા પછી પિતાએ વાતનો પ્રસંગ કાઢી કંઈ સંતાન નથી તેથી ઘણી ફીકર થાય છે એમ કહ્યું, ને જો તમારો વિચાર હોય તો બીજી સ્ત્રી સાથે તમારો પ્રભંધ જોડવા ગોઠવણ કરે એમ પણ જણાવ્યું. કોઈ દીવસ નહીં ને આજે પિતાની તરફનાં આ વિચારો જાણી માધવદાસ આશ્ચર્ય થયો, પોતે દ્રઢ મનનો હોવાથી આસ્થા હતી, કે જો મને સંતાન મળવા સરજ્યાં હશે તો આ સ્ત્રીથી પણ ઉત્પન્ન થશે, તો બીજી સ્ત્રી કરી તેને અન્યાય શામાટે આપવો. કદાચ થોડા વખતની વાર હશે તો ત્યાં સુધી થોભી જવું. ઉતાવળ કરવાનું કામ નથી. પોતાના મનનો આ વિચાર પિતાને જણાવ્યો. પિતાએ ઘણું સમજાવ્યું પણ પુત્રની દ્રઢતા ઉતરે તેવી નહતી. હાંક મારી લક્ષ્મીબાઇને ધર્મદાસે બોલાવ્યાં. તે પણ આવ્યાં ને તેણે પણ બ્રહ્મ કહી જોયું, સમજાવી જોયું, પણ પુત્ર પોતાની દ્રઢતામાં અખંડ રહ્યો જેથી માતા પિતા નિરૂપાય થયાં. આજે આ બધી એકાંત જેવી ભાંજ-ગડ જોઈ માધવદાસનાં પત્નિ સુંદરબાઇને નવાઈ લાગી. તે શાને માટે હશે તે જાણવા ઇચ્છા થઈ, પતિ જ્યારે આવશે ત્યારે પૂછીને વાકેફ થઈશ, આમ વિચારી મનને સંતોષ્યું. સૂવાનો વખત થયો, સૌ પોત પોતાની જગ્યાએ સૂવા ગયાં. માધવદાસ પણ સૂવાને પોતાના રૂમમાં આવ્યા. પત્નિ ઉત્સાહ પૂર્વક વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં હતાં, પતિ પત્નિ વચ્ચે પ્રેમ સારો હતો, માધવદાસ રોજના કરતાં આજે વિચારમાં આવતા જણાયા, જેથી સ્ત્રીએ તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા બતાવી. પતિ રૂઝ હતો. ખરી વાત સ્ત્રીને કહેવામાં કાંઈ બાધ જોઈ નહીં, જે હકીકત બની હતી તે બધી સ્ત્રીને કહી સંભળાવી. સ્ત્રી પણ સાંભળીને વિચારમાં ગરકાવ થઈ. થોડી વાર પછી બોલી કે જો માતૃપિતાની એવી ઇચ્છા છે તો તેમ કરી તેમના દીલ ખુશી કરો. મને તેનાં માટે કંઈ અડચણ નથી. હું તો તમારી સદાની દાસી છું, ને દાસીને લાયકની સેવા હમેશાં કરતી રહીશ. પતિએ કહ્યું તે વાત જવાદે મેં મારો વિચાર માતા પિતાને જણાવ્યો છે. ને હું તે વિચારને ફેરવનાર નથી. જો આપણા નશીબમાં સંતતિનું સુખ

હશે તો ઈશ્વરને આપ્યેજ છુટકો છે, માટે જે વાત મનુષ્ય કૃત નથી તેના માટે શાને વિચાર કરશે, નાન મોડી થવા આવી હતી, આંખમાં ઉંઘ ભરાઈ જવા લાગી, જેથી બંન્ને સૂઈ ગયાં.

માધવદાસ પોતાનો વ્યાપાર વધાર્યેજ જતા હતા, એકપણી એક એમ જુદે જુદે વખતે મળીને સાત દુકાનો કરી. બીજી એક બે મીત્રોના એજન્ટ થયા. બે ત્રણ મીત્રકત પણ ખરીદી, થોડાક શેરોનો વેપાર પણ કરવા લાગ્યા તગદીર પણ એવું બંદર કરતું હતું કે બ્યાં પાસે નાંખે ત્યાં સીધો પડતો, ને બધું ધાર્યું થતું. બરાબર પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ, માતા પિતા પણ વૃદ્ધ થયાં હતાં. તેની આકરી બરદાસ સારી રાખતા. કાંઈ ઓછું આવવા દેતા નહીં લક્ષ્મીનાથનું શરીર સહેજ બગડી આવ્યું તેમાંથી દીનપર દીન બીમારી વધતી ગઈ. ઘણા વૈદ ડાક્ટરો પાસે ઉપચાર કરાવ્યા પણ આરામ થયો નહીં ને તે બીમારીમાં યુજરી ગયાં. પિતાને તો માત્ર બેજ દીવસની બીમારી રહી ને શાંતિથી દેહ છોડ્યો. થોડા થોડા વખતને અંતરે માતપિતાનાં મરણ થવાનાં માઠા બનાવથી માધવદાસ ઘણાજ દીવસગીર થયા પણ નામ તેનો નાશ વિચારી દીવસગીરી છોડતા ગયા, બંન્નેની ઉતર ક્રિયા કરી બ્રાહ્મણોની ચેતાર્યાસી નાત જમાડી પોતાની ન્યાતને પણ લાગલાગટ ત્રણ દીવસ સુધી જમણ આપ્યું. પિતાની હૈયાતિમાં પરગજુપણાની વાતથી જાણકાર થયા હતા, જેથી માતા પિતાના સ્મરણાર્થે રૂ. ૫૦ હજારની રકમ જુદી કાઠી ચાલુ ફંડમાં મેળવી દીધી. આજે તે ફંડ ૧૫ લાખ રૂપિયાની લગભગ થઈ ગયું હતું, ને તેનો લાભ બ્રણા ગરીબ અને અનાથ માણસો લેતાં હતાં.





## પ્રકરણ ૯ મું.

મનુનો જન્મ.

દિવસ ઉપર દિવસ વિત્યા જાય છે. કામની વખતે કામપણ થતું જાય છે. તેની સાથે ઉમર પણ વધતી જાય છે. ને માત પિતાએ મરણ પર્યંત જે વાતની ચિંતા કરેલી તે સંતાન થવાનાં કંઈ ચિન્હ હજી સુધી જણાયાં નહીં. માધવદાસે ધારી લીધું કે મારા નસીબમાં સંતાનનું સુખજ નહીં હોય જેથી તેનો અભાવજ રહેવાનો. પાસે ધન ઘણું થયું પણ તેનો ભોગવનાર કોઈ નહીં થયો જેથી છુટે હાથે સારાં કાર્યમાં ધનનો વ્યય માધવદાસ કરવા લાગ્યા. જળાશ્રયો અને ધર્મ-શાળા બંધાવવામાં કાલેજ અને હોસ્પિટલ બાંધવામાં, આફત અને દુષ્કાળના વખતમાં, જ્યાં ને ત્યાં સારાં કામમાં સાફ ધન ખર્ચવા લાગ્યા. ગરીબોનાં તો તે ખરેખરે ખાંડ હતા. અપંગ લુલું લંગડું ને આંધળું અશક્ત એવાઓને સાફ નાણું આપતા. ગરીબોમાં છુપી મદદ કરતા અને વિના સંકોચે પરમાર્થનાં કામ કરતા, જેથી તેમની ખ્યાતિ લોકોમાં ઘણી થવા લાગી. સરકારમાં પણ તેમની પ્રસંસા થવા લાગી, અને સરકારી ખેસતાં વર્ષની ખુશાલીમાં માધવદાસ શેઠને “ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ ” નો માનવતો ઇલકાજ સરકાર તરફથી મળ્યો, ને સરકાર તરફથી સુલેહના અમલદાર નીમાયા. આ વખતે તે માન મોટામાં મોટું ગણાતું. લોકો પણ માધવદાસ શેઠને સરકાર તરફથી મળેલા માનને લીધે ખુશી થયાં ને લાયકને લાયકની કદર કરવાથી સરકારનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. ઘણા લોકો પોતાની ખુશાલી પ્રદર્શિત કરવાને માધવદાસ શેઠને માન આપવા તેમની પાસે આવવા લાગ્યા માધવદાસ શેઠ સૌ આવનારનો ઉપકાર માનતા.

દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે, તેની કળા કોઈથી કળી શકાતી નથી. તેની લીલા અપાર છે જે વાતની આશા છોડી માધવદાસ નિરાશ થયા હતા

તે વાત આશાવંત થવાનાં ચીન્હ જણાવા લાગ્યાં. પતિ પત્નિની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં. નિરાશાથી જીવન નિર્માલ્ય થઇ જવા આવ્યું હતું તે સજીવન થયું. માધવદાસની શક્તિ ને ઉમંગ ખીલી નીકળ્યા. ઉત્સાહ વધી પડ્યો ને ઝપાટાબંધ પોતાનાં કામકાજને સતેજ કરવા લાગ્યા. આ વાત નોંધર ચાકરોનાં જાણવામાં આવવાથી તેઓ પણ ધણા ખુશી થયા ને બધે હર્ષ બ્યાપી રહ્યો. દિવસ ઉપર દિવસ જતાં જરાજર નવ માસને દસ દિવસ પુરા થવા આવ્યા. પ્રસુતા થનારને કષ્ટ થવા લાગ્યું. વેદના વધી પડી. શહેરની વખણાતી મીડવાઇકે ને નસોં હાજર રાખવામાં આવી હતી. બધી સારવાર જરાજર થતી હતી. જોશીઓ પણ બોલાવી રાખ્યા હતા, ઘડીઆળ પણ ટાઇમસર મૂકી સામે ગોઠવી રાખ્યું હતું ને પ્રસવ થવાની રાહ ઘણીજ ઈંતેજરી સાથ જવાતી હતી. પ્રસવ થયો ને બચ્ચાંનું રડવું મંભળાયું બહારના લોકો ખજર જાણવા ઘણાં આતુર થયાં. જોશીઓએ વેળા લીધી ને અંદરથી હર્ષભેર એક જણીએ બહાર આવી પુત્ર પ્રસવ થવાની વધાઇ આપી. તરતજ શેઠે એક સોના મોહર તેના હાથમાં મૂકી દીધી. સૌનાં દીલ આનંદથી જીળો ગયાં ને આ ખજરને આનંદભેર વધાવી લીધી. શેઠે નોકરોને હુકમ કરી સાકરના થેલા મંગાવ્યા. પચાસ મણ મીઠાઇ ગરીબોમાં વહેંચવા, તથા પાંજરાપોલનાં જાનવરોને ઘાસ તથા લાડવા નાંખવા હુકમ કરીધો, જે પ્રમાણે થવા લાગ્યું. જોશીઓએ જન્મદક્ષર મૂકી આશીશ ઉદગાર ઉચાર્યા. શાસ્ત્ર દુશાલા તથા કૃત્તલીક રોકડ રકમ ભેટ કરી જોશીઓને ખુશી કર્યાં, લોકોમાં સાકર વહેંચાવી અને આખો દાવસ આનંદમાં કાઢ્યો. લોકો પણ આ ખજરથી ઘણાં ખુશી થયાં ને સૌ સારૂ ઈચ્છવા લાગ્યાં.

જરાજર પુરા ચાલીસ દાવસે પ્રસુતા પણ સુખ આરામથી નાહી ધોઇ ઉઠ્યાં. ઇશ્વર કૃપાથી કોઇ જાતનું દુઃખ થયું નહીં. ખુશાલીમાં કુળ-દેવતાને નૈવેદ્ય કર્યાં અને પ્રસુતા ધરનાં બધા વહેવારમાં જોડાયાં. છોકરો પણ ઇશ્વરે નવરે દહાડે ધડ્યો હતો. દેખાવડો ને રૂપાળો હતો. માથા ઉપરના બાલની ખુબસુરતી મોહક હતી. મોઢાંની આકૃતિ ગોળ હતી, અને શરીર સાંગોપાંગ સુંદર હતું. જેથી જોનારને દેખતાંજ વહાલો લાગતો. સૌ હેત કરીને રમાડતાં. રડવાનું તો નામજ નહીં બચ્ચાંના સ્વભાવિક નિયમ પ્રમાણે જરા રડી જતો તો માત પિતાથી તે જોઇ શકાતું નહીં એટલું તેના ઉપર હેત હતું. માતાનું ધાવણ કમી પડવાથી ધાવણને માટે એક સારી ધાવ રાખી લીધી. વૈદ્ય ડાકટરોએ ધાવણના બદલામાં બકરીનું

દુધ પણ સાઈ ઉપયોગી જણાવ્યાથી દુધ પીવાને માટે એક બકરી રાખી હતી ને છોકરાનું લાલન પાલન ઘણી સારી માવજતથી થતું હતું. છોકરાની ઉંમર બરાબર સાત માસની થઈ એટલે તેને અન્ન ખોટણું કરાવવાની તથા નામાભિધાન કરાવવાની ક્રિયા ઘણીજ ધામધુમથી કરાવી. કુંડળને, સગાંબંધીઓને, હેતુ મિત્રને, ઓળખીતાઓને અને અનેક નામીયા ઠેકાણે તે ક્રિયામાં ભાગ લેવાને નિમંત્રણ કીધાં હતાં. ઘરને દરવાજે એક સુંદર ખેંડ રખાવ્યું હતું જે સુંદર સરોદથી આવનારનાં મન રીઝવતું હતું. નોખત ખેસડાવી હતી, ખવ્વનપતાકા આંખાંના પાન તથા પુત્રનાં બનાવેલા તોરણ ને ઝાડ પાનનાં આરકાંઓથી ઘરને શુશોભીત બનાવી દીધું હતું. કામકાજ વાસ્તે નોકર ચાકરોને ખોલાવી રાખ્યા હતા. આવનારાઓને ખેસવા વાસ્તે મકાનના આંગણમાં મોટો મંડપ બનાવી તેમાં એકક ગોઠવી દીધી હતી અને હજારો માણસોને જમવા વાસ્તે ઉમદા ભોજન તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. જેમ જેમ લોકો આવતા ગયા તેમ તેમ તેનો આદરસત્કાર થતો ગયો. મોટાં ઘરની રીત પ્રમાણે આવનારાંઓ તરફથી છોકરાને ભેટ સોગાદો થવા લાગી. કાંઈએ ઝખડું કાંઈએ ટોપી કાંઈએ સોના ચાંદીના ઘરેણાં કાંઈએ રકમડાં કાંઈએ રોકડ જેવી જેની સ્થિતી ને જેવો જેનો વહેવાર તે પ્રમાણે ભેટ સોગાદનો વર્ષાદ થતો ગયો. ટુંકામાં કહીએ તો તેનો એટલો મોટો ઢગ થયો કે એવાં અનેક બચાં તેનાથી ઢાંડી શકાય. એ ઉપરથી વાંચનારને એમ નહીં સમજવું કે શેઠને ત્યાં કપડાં લતાંની ખોટ હતી, એમ નહોતું પણ સગાં વહાણાં, મહેતા મુત્સદી, રત્નેડી મંચંધીઓ વીગેરેનો આનંદ અને શેઠ પ્રત્યેની માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાની આ નિશાની હતી. અને તે પછી સૌને ભોજન કરાવી પાન સોપારી અત્તર ગુલાબ વીગેરે આપ્યાં, આજે બ્રાહ્મણોને પણ સારી સંખ્યામાં નોતર્યા હતા. બધી ક્રિયા વિધિ પૂર્વક થતી હતી ને જન્મ કુંડલી પ્રમાણે છોકરાનું નામ “ મ ” અક્ષર ઉપર આવવાથી મનુભાઈ એવું પાડ્યું. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી સારી દક્ષિણા આપી ગરીબોને અન્ન વસ્ત્ર આપ્યાં. ગાયોને ચારો નંખાવ્યો, અને દરેક નોકર ચાકરને ભોજન કરાવી તેના દરજ્જા પ્રમાણે સોના ચાંદીના દાગીના રોકડ અને ઉમદાં વસ્ત્રો બક્ષીસ કીધાં, લોકો પણ ખુશી થઈ જઈ સૌ પોત પોતાને ઠેકાણે ગયાં અને રાત્રી પડતાં દેવ મંદીરોમાં દીપમાળ કરાવી હરીકીર્તન કરાવ્યું.

દિવસે દિવસે મનુ મોટો થતો ગયો. એકનો એક પુત્ર હોવાથી માતા પિતાનો લાડકવાયો હતો. તેને જેની ઇચ્છા થતી તે પુરી પાડવા જેવી

હોય તો તેમ કરવાને વિદ્યમ્ થતો નહીં. રમત ગમત વાસ્તે અનેક પ્રકારનાં રમકડાં, વગ્ગડવાનાં વાજીંત્રો હરવા કરવા જવા વાસ્તે ફેશનેબલ બાબતો ગાડીઓ અને સાથે સંભાળ રાખનારા નોકરો વીગેરે તજવીજ સારી રાખી હતી, મનુને કાંઈ કંઈ કહી શકતું નહીં જેથી થોડો તોફાની થયો હતો. અરાબર પાંચ વર્ષની ઉંમર થઈ હતી. ફરાળી પેડા ઘરમાં આવેલા હતા. કાંઈનું ધ્યાન નહીં તે વખતે તેમાંથી થોડું ખાધું. ખાધા પછી તખીઅત બગડી આવી. પેટમાં દુઃખાવો થવા લાગ્યો ને કંઈએ ન પડે નહીં. તુરત તે વાતની શેકાણીને બાણ થઈ. મનુનું સહેજ માથું દુખતું તોય તણપાપડ થઈ જતાં ત્યારે આજે એકાએક તખીઅત બગડી ગયાની હકીકતથી શેકાણી હેબકી ગયાં. જ્યાં મનુ હતો ત્યાં દોડી આવ્યાં. તુરત નોકરને કહી દુકાને શેકને ટેલીફોન કરાવ્યો. મનુની તખીઅત સીક છે માટે સાથે ડાક્ટરને લાવવાનું કહેવરાવ્યું. ટેલીફોનથી બાણ થતાં શેક બધું કામ પડતું મુઝી ઉભા થયા. કપડાં પહેરી પોતાના ડાક્ટરને ત્યાં ગયા, ત્યાંથી ડાક્ટરને સાથે લેઈ ઘેર આવ્યા. મનુ પેટના દુખાવાથી પીગતો હતો. ડાક્ટરે આવી નાડ બેઠા ભુગળી મુઝી શરીર તપાસ્યું ને દવાને માટે પ્રોસ્ક્રીપ્શન લખી આપી દવાખાનેથી દવા લેઈ જવા કહ્યું. ડાક્ટર ઉપર શેકને સારો વિશ્વાસ હતો. ડાક્ટરે કહ્યું સારું થઈ રહેશે એટલે ઘણી શીકર કરી નહીં. તખીઅત બેઠા ડાક્ટર પણ દવાખાને ગયા સાથે દવા લેવા માણસ મોકલ્યું. હજી તો દવા આવી નહોતી ને મનુને પીડા વધવા લાગી જેથી ઘરની આગળ એક એક. એમ એન્ડ એસ થયેલા ડાક્ટર રહેતા હતા તેને તુરત બોલાવી મંગાવ્યા ડાક્ટરે આવી મનુને તપાસ્યો, મુખ ગંભીર કર્યું, ને વિચારમાં પડ્યા. આથી શેક ચમક્યા અધીરાઈથી પુછ્યું ડાક્ટર સાહેબ કેમ છે? જવાબ મલ્યો કેસ ગંભીર છે. શું કરવું મોટા ડાક્ટરોની સલાહ લેઓ સંભાળીનેજ શેકાણીની આંખો સ્તંભી રહી. દેહ પાષાણુવત થઈ ગઈ ચૈતન્ય હરાઈ ગયું. માથે ચકરી આવીને બેશુદ્ધ બની ગયાં. શેકની પણ હમેશની દ્રઢતા ચત્રાયમાન થવા લાગી. ગાત્ર દીલાં થયાં મોઢાં ઉપર દીલગીરી છવાઈ રહી. કંઈ સૂજ પડી નહીં તેમ બોલીપણ શકાયું નહીં. ડાક્ટર દીલસોજ હતા જેથી દીલગીર થયા. શેક શેકાણીની આવી થઈ પડેલી સ્થિતિ બેઠાને તુરતજ નોકરને કહી દુકાનેથી મુનીમને બોલાવવા ટેલીફોન કરાવ્યો. મુનીમ તુરતજ ઘેર આવ્યો ડાક્ટરે બધી હકીકત કહી અને તુરત સારવાર કરવા કહ્યું. મુનીમે શેકના કુટુંબી ડાક્ટરને ટેલીફોનથી આ હકીકત કહી તેનો અભિપ્રાય પુછ્યો. તેણે પણ કેસ નમળો કહ્યો. મુનીમે



ઉપાય કરવા કહ્યું. મારાથી બનતું કર છું ને કરીશ તેમાં ખામી નહીં  
 રાખું ને દવા મોકલી છે તે આવેથી તુરત પાળે એમ કહી દાકટરે વધુમાં  
 જણાવ્યું કે કેસ તપાસવાને મીટીંગ મેળવાય તો ઠીક. મનુને તુરતજ હા  
 કહીને તેનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરવા કહ્યું. દાકટર તૈયાર થયા. ડૉ. સ્ટી.  
 ફન્સ ડૉ. ઉપાધ્યા ડૉ. દાદીમાર, ડૉ. ફાકીખાઉ અને ડૉ. ધાપમારને  
 સાથે લઈ શેકને મકાને આવ્યા. જોયું તો મનુને પીડા વધી ગઈ હતી.  
 ઝાડો પેશાબ બંધ થયાં હતાં. પેટ ચઢી આવ્યું હતું. ને બ્યાકુળ બહુ થતો  
 હતો. બધાની નજરમાં કેસ ખોટો માલુમ પડ્યો. ને પેટ ઉપર ઓપરે-  
 શન કરીએ તો કદાચ ફાયદો થાય, આમ દાકટરોનો મત પડ્યો. શેકનાં તો  
 હાંજાંજ ગગડી ગયાં. એકનો એક દીકરો તેની આ શી દશા ? સાંજ  
 સુધી હસતો રમતો ને અણચિંત્યું શું થયું ? પ્રભુ ! મારી લાજ રાખો  
 હું અભાગી તમારે શરણે છું. એમ શેક બોલવા લાગ્યા કપાળે હાથ મૂક્યો  
 ને હવે તો ભગવત ઉપર શ્રદ્ધા લગાડ્યું. આસ્થાવાન હતા જેથી ઓપ-  
 રેશન કરવા ના પાડી જેમકરમે લાંબું હશે તેમ થશે તો પછી નાહક કુમળા  
 બાળકનું પેટ શા વાસ્તે ચીરાવવું. પ્રભુ ! મારાથી અપરાધ થયા હોય  
 તો મને ક્ષમા કરો ને મનુને ઉગારો. પરમાત્મા, દીનાનાથ, દયાળુ, પ્રભુ,  
 કૃપાળુ પિતા, મુજરંક ઉપર કૃપા કરો. હું તમારે શરણે છું. મારા  
 છોકરાનું રક્ષણ કરો. આમ બહે બાકળું બોલતા હતા. ડાકટરોએ  
 ચેતવણી આપી કે જો અત્યારે ઓપરેશન કરાવશે તો સેંકડે  
 પચાસ ટકા સાફ ચાન્સ રહેશે પછીનું કહી શકાતું નથી, પણ પોતાના  
 વહાલા દીકરાના પેટ ઉપર કાપ મુકાવવા જેટલી શેકની હીમત ચાલી નહીં.  
 રાતનો વખત હતો તેથી સારવાર કરવા બે નસો રાખવા ડાકટરોએ કહ્યું  
 તેનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. મનુની પીડામાં શેકાણીની સ્થિતિ કોઈએ  
 જોઈજ નહીં પણ તેની સ્થિતિ જાંભીર થઈ પડી હતી શેકાણી અઘાપિ  
 મુર્ચિત હતાં; તેની સારવાર કરી શુદ્ધિમાં આવ્યાં પણ હૈયું હાથ નહતું.  
 રૂઢ ચાલુ હતું અને જીવ કાઢવાની તૈયારીમાં હતાં વાંચનાર ! માંડ કરીને  
 જુદા કાળે પુત્ર સાંપડ્યો હોય, એકનો એક વળી પ્રાણથી પણ અધિક  
 પ્યારો પુત્ર હોય, તેની જ્યારે આવી દશા થાય ત્યારે તેના માવતરને શું  
 ન થાય ? તેમ આ વખતે મનુનાં માતપિતાને આજ દુટયો હતો. ડાકટ-  
 રોએ જવાની રજા માગી. રાતનો વખત હતો જેથી સૌની નિયમ પ્રમા-  
 ણેની શી કરતાં ડબ્બા શી આપવી પડી. કોઈને પચાસ તો કોઈને પચીસ  
 તો કોઈને વીસ રૂપિયા એમ સૌને શી આપી વિદાય કર્યાં. તેઓના ગયા

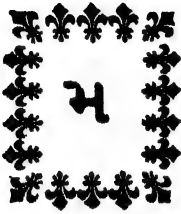
પછી મનુના માતૃપિતાએ મનુ સારો થવા વાસ્તે કેટલીક માનતા બાધા અને આખડીઓ લીધી ને ડાકટરોની દવા સાથે ઘરનાં પણ ઉપચાર ચાલુ કર્યા. ઈશ્વરે દુઃખીની દાદ સાંભળી. પાસે એક અનુભવી વૈદ્ય રહેતો હતો ધણું વર્ષની પ્રેક્ટીસથી દર્દ પારખવાની સારી શક્તિ હતી. તે પોતે એક પાડોશી તરીકેની લાગણીથી દોરવાઈ મનુને જોવા આવ્યો. મનુની નાડ તપાસી શરીર જોયું ને દર્દ પારખ્યું. શેકને હોંમત આપી દર્દ કંઈ ગંભીર નથી માટે શીકર ન કરવા કહ્યું. તુરત પોતાની પાસેથી એક સો-ગડી કાઢી તે પાણીમાં ઘસાવી મનુના પેટ ઉપર ચોપડવા કહ્યું ને તેની અસરથી થોડીવારમાં મનુને થોડો પેશાબ ઉતર્યો, જરા પવન છુટ્યો. પછી હાજત થઈ અને હળવે હળવે ઝાડો પેશાબ પણ છુટ્યો થયાં. પેટનો ચડાવો પણ ઉતર્યો ને ખુલાસો થવાથી આરામનાં ચીન્હ જણાવા લાગ્યાં જેથી આંખ મળી ગઈ. ઉઘ આવી, ને સવાર થતાં મનુની તબીયતમાં ઘણો સુધારો થયો. શેઠ શેઠાણીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. સૌ ખુશાલીમાં આવી ગયાં ઈશ્વરનો પાડ માન્યો ને વૈદ્યરાજની ઘણીજ પ્રસંસા કરવા લાગ્યાં. થોડા કલાક પહેલાં તો જે મનુની ચીંતા થતી હતી, ડાકટરો કેશ ખોટો કહેતા હતા, પેટ ઉપર ઓપરેશન કરવાનું બોલતા હતા, જેનો ખીન્ન ઉપચાર નહોતો, ને ઉપચાર કાંઈ લાગુ પડશે નહીં એવું ડાકટરોનું માનવું હતું, તે અનાયાસે આવી ચડેલા એક વૈદના ઉપચારથી માત્ર થોડાજ કલાકમાં સારો થયો તો એ ડાકટરો વિષે કેવું મત બાંધવું ? રોગ શું અને તેની ચિકિત્સા શું કરી તે કંઈ સમગ્રયું નહીં. જે તેમનું માની શેઠ ઓપરેશન કરવા દીધું હોત તો અત્યારે મનુની કેવી દશા હોત. તે કલ્પવું કઠણ થઈ પડત. ગમે તેમ હતું પણ ડાકટરો તો પોતાની ફરજ બજાવી ગયા ને પોતાનાં ખીસાં ભરી ગયા. કેસનું જોઈએ તે થાઓ. સાઈ થાઓ યા ન થાઓ પણ તે દવા ન આપે તો તેની કસુર. જોકે મનુભાઈ સારો થવાથી મા આપના જીવમાં જીવ આવ્યો મુખપર આનંદ પ્રસરેલો જણાયો પણ દીલગીર થવામાં માત્ર આપણા ડાકટર ધાપમારૂં અને ડાકટર કડકા વીગેરેજ હતા. શ્રીમંતના ઘરનો એકનો એક છોકરો સીક પડેલો અને તેથી મહીના અથવા પંદર દીવસની ખરચીની આશા રાખી હતી તે તેઓના ફેકટ ગયેલી જોઈ બિચારા નિરાશ થયા અને દેશી વૈદને શ્રાપ દેતા ગયા.

શેઠ ખુશી થઈને વૈદ્યરાજને પાંચસો રૂપિયા રોકડા આપ્યા ને કેટલોક ઉપકાર માન્યો. ને હવેથી તેમના કુટુંબના ડાકટર પણ તેમનેજ નીમ્યા.



## પ્રકરણ ૧૦ મું.

### સુંદરબાઈનું મૃત્યુ.



મ

નુને સારો થયેલો જોઈ શેઠાણીનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું હતું પણ તેની સખત માંદગી વખતની ડાક્ટરોની પેટપર ઓપરેશન કરાવવાની સલાહથી શેઠાણીના અંતઃકરણ પર ભારે દહેશતની છાપ પડી

ગઈ હતી. વળી આ પુત્ર વાતસહ્ય માતાએ પોતાનો ધણી ન જાણે તેમ એકજ વખત અન્ન લેવાની બાધા રાખી હતી. દિવસમાં એકજ વખત ખાવું અને અંતઃકરણ પર થઈ ગયેલી ધાસ્તી હજી ન મટી શકવાથી શેઠાણીની તબીયત પર માઠી અસર થવા લાગી. ધીરે ધીરે શરીરમાં મંદ જ્વર પ્રવેશ થતો જણાયો, દિવસે દિવસે શરીર અશક્ત અને ચહેરા પર શીકાશ આવવા લાગી. ડાક્ટરોની દવા કરાવવાની શેઠે ધણી સલાહ આપી પણ શેઠાણી ડાક્ટરના નામપરજ અશ્રદ્ધા કરી બેઠાં હતાં. જેથી તેની દવાતો લેજ શાની. તે ડાક્ટરનું નામ સાંભળવા સુદ્ધ રાજી નહોતાં. કાંઈ પણ જરા તરા શ્રદ્ધા પેલા વૈદ્યપર હતી તેની દવા પણ દસ પંદર દિવસ કરી જોઈ પણ દેખીતો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહીં. શેઠના લાગતા વળગતાઓએ સારી જગ્યાએ હવા ફેર કરવા લઈ જવાની સલાહ આપી. અને શેઠને પણ તે વાત ધ્યાનમાં આવી જેથી લાનોલી ખાતે એક બંગલાની મોઠવણ કરવામાં આવી. જોઈતો કરતો સર્વે સામાન સાથે રાખીને પોતાના વિશ્વાસુ મુનીમની સાથે શેઠાણીને હવાફેર કરવા લાનોલી મોકલવામાં આવ્યાં. મનુ પણ સાથે ગયો. વ્યાપાર રોજગાર ધીકતો હોવાને લીધે અને મુનીમને શેઠાણી સાથે મોકલવાથી શેઠને કુરસદ મળતી નહીં, તોપણ

એ ત્રણ દીવસે લાનોલી જઈ આવતા ને તખીયત જોઈ આવતા. મહીને  
 દિવસ સુધી લાનોલી રહ્યાં પણ શેકાણીની તખીયત જોતાં શેકને  
 દેખીતો ફેરફાર હવાથી પણ થયેલો જણાયો નહોતો. શેકાણીને પણ શેકથી  
 અલગ રહેવાનો આ પહેલોજ પ્રયત્ન હતો. શેકની ગેરહાજરીમાં લાનોલી  
 એકલું રહેવું ગમતું નહોતું. જ્યારે ત્રણ ત્રણ દીવસે પોતાને માટે શેકને મુજ-  
 ઈથી લાનોલી આવવાની તકલીફ પડતી તે પણ પોતાથી ખમી શકતું  
 નહોતું. વળી હવા ફેરથી પણ તખીયત સુધારાપર આવતી ન જણાઈ જેથી  
 તેનું દીકરું પણ લાનોલીમાંથી ઉડી ગયું હતું. શરીરની કમજોરી વધતી  
 જતી હતી. મંદજ્વર હળવે હળવે પોતાની સત્તાને પ્રસરવા લાગ્યો જેથી  
 શેકાણીને અન્ન ઉપરથી પણ રૂચી ઉડી જવા લાગી. શેકાણીની આ  
 રીતની સ્થિતિ થઈ જવાથી તેની સાથે સલાહ મેળવી શેકે પાછાં મુજબ  
 લાવવા નિશ્ચય કીધો. અને તે પ્રમાણે સઘળી ગોઠવણ કરી. મુજબમાં  
 આવ્યા પછી અનેક ઉપચારો કર્યા પણ શેકાણીની તખીયત સુધરવાનું કંઈ  
 ચિન્હ જણાયું નહોતું શેકાણીની મરજી નહોતી છતાં ઉપચાર માટે કેટલાક  
 વૈદ્ય અને ડાક્ટરો શેકે બોલાવી બેઠા. પણ કંઈ ફાયદો થયો નહોતો. પેલો  
 જાણીતો વૈદ્ય પણ પોતાની ન્યધી શક્તિ ઉપચાર કરવામાં વાપરવા લાગ્યો  
 પરંતુ મુજ રોગ હોય તો મટે. જેનું અંતઃકરણ તુટી ગયું હોય તે ક્યાંથી  
 સાંધી શકે ? શેકાણીને કંઈપણ આરામ થવાને બદલે દિવસે દિવસે બીમારી  
 વધતી જતી હતી, તેથી શેકને માથે ચિંતા આવી પડી. શેકના મનમાં  
 અનેક પ્રકારના વિચાર આવવા લાગ્યા. મુજાઈ જવા લાગ્યા. જો શેકા-  
 ણીનું મૃત્યુ થશે તો મનુનું શું થશે. જો મનુ પણ ગભરાઈ જશે તો મારી  
 દશા શી થશે. શેકાણીની માંદગી સારી જણાતી નથી. તેના શ્વાસો-  
 શ્વાસ કાંઈ ઓછા છે, તે પુરા કરવા સુધી આપણી પાસે છે, પણ આ  
 માંદગીમાંથી સાજા થાય ને આપણી વચ્ચે રહેવા પામે એવું કંઈ આચ-  
 રણ મને જણાતું નથી. જેવી પ્રભુની મરજી એમાં આપણે શું કરી શકીશું  
 આમ વીચારી પોતેજ પોતાના દીકરને શાંત પાડતા. એ ત્રણ દીવસમાં  
 તો શેકાણીની તખીયત ઘણી બગડી આવી ગંભીર થઈ પડી. આજતો  
 છેલ્લાં વખતજેવી બીમારી હતી. શેકાણીને જોવા વાસ્તે ઘણા લોકો આવતા  
 જતા હતા વળી આજે તો માંદગી ઘણી વધી જવાથી સૌ લાગતા  
 વળગતાં જનો ભેમાં થયાં હતાં. શેકાણીના અંતની છેલ્લી ઘડી જોઈ શેકની  
 આંખોમાં પાણી આવ્યાં. જો તેને કંઈ ઈચ્છા હોય તો તે કહી દેવા શેકે  
 કહ્યું શેકાણીએ પોતાના હાથથી કંટકુંક પુન્ય દાન કરવાની ઈચ્છા જતાવી.

તે પ્રમાણે ક્યું પછી સૌની સામે હાથ જોડ્યા. બધાની ક્ષમા માગી. પ્રભુનાં નામનો ઉચાર કરતાં હતાં. પોતાના વહાલા મનુને પાસે બોલાવ્યો. સ્થિતિ નબળી હતી. જરાપણ હાલી શકાતું નહોતું. તેમાંથી જોર કરીને મનુને કોટી કીધી, બચીયો લીધી. દયા આવી. અને આંખોમાં પાણી આવ્યાં પણ હવે દૈવદુતો ઝાઝીવાર થોભે એમ નહોતા. શેકાણીનો પ્રાણ લેવા પોતાના હાથ લગાવ્યા. શેકાણીનો શ્વાસ ડચકાંપર આવ્યો હતો. શેકને પાસે આવવા ઇસારત કરી. શેક પાસે આવ્યા શેકાણીએ મનુનો હાથ ઝાલી શેકને સોંપનાં છેલ્લું વાક્ય આ...ત...મા...રા...મ...નુ...ને...સા...ય...વ...જે. એમ તુટતા શબ્દોથી પુરું કરી બધાની હાજરીમાં પોતાનો વહાલો પ્રાણ કિરતારને હવાને કર્યો. સઘળા લોકોએ અંત વખતની છેલ્લી ક્રિયા કરી, ઘીનો દીવો કર્યો. ગાયનું છાણ અને તુત્તસીનો પવિત્ર માટીથી જગ્યા લીધી નાંખી. મરનારના શરીરને પાણીથી નવડાવ્યું. સ્વસ્થ વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં ને શયને પવિત્ર કરેલી જગ્યાએ સૂવડાવી માથે એક સાફ લુગડું ઓઢાડ્યું. પછી પ્રાણપોક મૂકાવી. રડારોડ થઇ રહી. આ બધું થતી વખતે બીજા લોકો મનુને દુર લેઇ ગયા હતા. થું થયું તેની કંઇ ખબર તેને પડવા દીધી નહીં. જેમ જેમ લોકોને આ મરણની ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ ઘણા લોકો આવતા ગયા. ન્યાત જાતમાં ખબર કરવા બ્રાહ્મણ ફેરવ્યો ને થોડી વારમાં તો આખા શહેરમાં આ મરણની ખબર પવનની પેઠે ફેલાઇ ગઇ. શેકના નામ પ્રમાણે, મોભા પ્રમાણે ને કીર્તી પ્રમાણે શેકના સહવાસમાં આવનારાઓ, ઝાળખીતાઓ, સંબંધીઓ, ન્યાતિજ્ઞાઓ, પરન્યાતિજ્ઞાઓ, અને અનેક લોકો શેકના ઘર આગળ એકઠા થયા. મરનાર પોતાના સારા સ્વભાવથી ઘણાં લોકોની જાણમાં આવ્યાં હતાં અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી સ્ત્રીઓનું પણ મોટું જુથ ભેગું થયું હતું. સ્ત્રી પુરુષોની સારી સંખ્યા એકઠી થઇ હતી. સગાં-માંના કેટલાકોએ શયને શમશાનમાં લઇ જવાની સામગ્રીઓ તૈયાર કરી. એક ઠાકડી બનાવી તેમાં સંજને સૂવડાવ્યું. સૌભાગ્યદર્શક એક ઉંચું બનારસી સોતેરી ડીમતી અમર માથે ઓઢાડ્યું, ને પછી ઠાકડી સાથે બાંધ્યું. એક પિતળની તપેલીમાં અમી મુકાવ્યો. શયને લઈ જવાની બધી તૈયારી થઈ ગઇ. શેકના હુકમથી સાથે અનાજ તથા મીઠાઈના ખદારા, કેટલાંક વસ્ત્રો અને નાણાંની થેલી તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચાર જણાઓએ શયને ઉંચક્યું. અગ્નિવાતો આગીઓ સૌની આગળ થયો. પાછળ શયની ઠાકડી અને તેની પાછળ લોકોનું મોટું દોળું સાથે અનાજ મીઠાઈ

અને વસ્ત્રોના ખટારા હતાં. અધું સરવસ સમશાન પર જવા તૈયાર થયું ને “ રામ બોલો ભાઈ રામ ” ના ઉચ્ચારથી સૌએ ચાલવા માંડયું. રસ્તે અનાજ મીઠાઈ વસ્ત્રો અને નાણું બીખારીઓમાં છુટે હાથે આપતા ગયા ને અધું સરવસ સોનાપુરમાં દાખલ થયું. ત્યાં રાખને અગ્નિદાહ કર્યા પછી સૌ દરીયે નાહી શેઠના ઘર આગળ આવ્યા અને ભેગા થયેલા લોકો શેઠને દીવાસો દઈ સૌ છુટાં પડ્યાં.

## પ્રકરણ ૧૧ મું.

### શોકાગૃસ્ત માધવદાસ.



તાની વહાલી પતિનાં મરણનો શોક શેઠને ઘણો થતો હતો. પોતાનું અતલગનું એકનું એક પ્રિયજન યા સુખ દુઃખની ભાગીયણ ચાલી જવાથી શેઠને ઘણી દિલગીરી થતી હતી. પોતાના દાદા હરીદાસના ઉધરતા ઓલાદમાં માત્ર એક પોતે ને મનુ સિવાય બીજો કાંઈ નહોતો, જેથી દિલાસો દેવાને અતલગનું સગું કાંઈ ન હોવાથી તેને ભારે રંજ થતો હતો. કુટુંબી દીવાલ એક પછી એક થયેલાં મરણથી તુટી ગઈ હતી, તે બધાનો વિયોગ આજે સાંભરી આવી-તાજે થયો. બીજી દરેક રીતે માધવદાસ પોતે સુખી છતાં આ બનાવથી પોતાને દુઃખી માનવા લાગ્યા. પોતાનું જે ઘર શેઠાણીની હયાતિમાં હમેશાં દીપી નીકળતું તે આજે શુન્ય લાગતું હતું. ઘરનાં નોકર ચાકરો હમેશાં પ્રકુલ્લીત જણાતા તે આજે ઉદાસીમાં હતા. ઘરમાં ગોક-વેલું ફરનીયર અને પીકચરો પણ તેજહીન જણાયાં. જ્યાં નજર નાંખે ત્યાં શેઠને ઉદાસી સિવાય બીજું કંઈ જણાયું નહીં. પોતાનો પુત્ર-પ્રાણથી પણ ખ્યારો પુત્ર-મનુ આજે ઘરમાં પણ ન હતો. તેને તો બીજા લોકો પોતાને ઘેર તેડી ગયા હતા, જે દુઃખમાં ઉમેરો થવા જેવું લાગતું હતું. શેઠ એકલા પડ્યા વિચાર કરતાં દુઃખથી હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આટલો

મોટા વૈભવ ! અને મારો શું દોષ રહી ગયો હશે જે ઇશ્વરે મને એક-  
 લોજ રાખ્યો. ભાઈઓને તો નહાનપણમાં જ કાળ હરી ગયો હતો, તે  
 વિચારે માથું ફરી ગયું. પોતાની બહાલી પ્રિયાનાં છેલ્લી વેળાનાં વચન  
 “ આ તમારા મનુને સાચવજો. ” તે નજર આગળ તરી આવ્યાં. અને  
 દુઃખમય સંસારનું બધું ચિત્ર નજરે પડ્યું. અરે ! દૈવ ! ! મેં શું અપ-  
 રાધ કીધા જે મારે માથે આવી વેળા પાડી. પ્રિયા ! બહાલી પ્રિયા ! !  
 તારા પ્યારા પતિને તણ જઈ દુઃખમાં મૂક્યા તને કેમ હિમત આવી.  
 શું ? તને પણ મારી ઉપર રોષ આવ્યો ? શું તને પણ મારી દયા ન  
 આવી ? મારા દુઃખમાં હરેક વખતે તું ભાગ લેવા તૈયાર થતી. તે આજે  
 તું ક્યાં છે ને કેમ દુઃખમાં ભાગ લેવા નથી આવતી ? જો તારો મનુ પણ  
 તને યાદ કરતો હશે. તેની પણ તને દયા નથી ? જેની ખીમારીનું દુઃખ  
 નહિ જોઈ શકાયથી તેં તારા પ્રાણને હાની પહોંચાડી આવો ઉદ્વેગ કર્યો ;  
 તે તારા મનુને માટે હવે તને જરા પણ નથી લાગતું ? મનુ હવે  
 તારા વગર કોણને મા કહી બોલાવશે ? તારા વગર તેનાં કાડ કોણ પુરાં  
 ખાડશે ? અરે દૂર ! અરે ઘાતકી ! ! ઓ દુષ્ટ કાળ ! ! ! તને પણ જરા  
 રહેમ નહિ આવી કે મનુ જેવા બાળ પુત્રને જે વખતે માતાની ઘણીજ જરૂર  
 હતી તે વખતે તેનું હરણ કીધું, ને માતાથી તેને વિખુટો પાડ્યો ? ઓ દૈવ !  
 ઓ સર્વ વ્યાપક પ્રભુ ! ! ઓ દયાનિધિ ! ! ! આજે તારી પણ દયા  
 ક્યાં ગઈ ? જે અમારી સામે સખત થયો. પ્રભુ તારી ગતી ન્યારી છે.  
 તારી કળા અપાર છે તે કોઝથી કળાતી નથી ને કળાશે પણ નહીં.  
 રાયને રંક, ગરીબને તવંગર અને સુખીને દુઃખી એક પળવારમાં તું કરી  
 મૂકે છે. દુનિયાની નજરમાં સુખી ગણાતો માધવદાસ આજે કેવી હાલતમાં  
 છે. તે વાંચનાર ! તેના વગર ખીજો કોણ તેની પીડા સમજી શકે ? ઉદા-  
 સીથી કાયર થઈ માધવદાસ દુઃખી ને ગભરાયેલે ચહેરે બેઠેલા હતા ત્યાં  
 તેની દુકાનનો ભાગીદાર અને મુનીમ આવ્યા. શેઠનો ચહેરો દુઃખી ને  
 ગભરાયેલો જોઈ બહુ દયા આવી. પોતાનાં દિલને પણ ઘણું લાગી આવ્યું  
 ને શેઠને દિવાસો દેવા શાન્તિનાં વચનો કહેવા લાગ્યા. જુઓ શેઠ ! ઘણો  
 શોક કરવો નહિ, તેમ કરવાથી તખીયત બગડે ને પરીણામે હાની પહોંચે.  
 જે વાત બનવા કાળ હતી તેને કાઈ ફેરવી શકે નહિ. જે વાત દૈવાધિન  
 છે, તેમાં કોઈનો ઉપાય નથી. માટે દુઃખ આવ્યે ધીરજ ધરી હિમત  
 રાખવી. મોતે કોણને મૂક્યા છે ? કોઈને મૂક્યા નથી ને મૂકશે પણ નહીં.  
 શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જેવા પરમાત્માઓ પણ મોતને આધિન થયા



છે તો પછી આપણે તો સાધારણ મનુષ્ય છીએ. જેનું નામ તેનો નાશ થાય છે ને થવાનોજ. એવો કુદરતનો નિયમ છે. માટે એક ગદ્ય વાતને યાદ લાવી મંભારી મંભારીને શોક કરવો તે મિથ્યા છે. ને તે આપના જેવા સમજદારને ખીલકુલ ઘટીત નથી. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે શોક, દીક્ષગીરી ને ઉદ્વેગ બધું થાય. પણ તેને વળગી રહેવાને આપ જેવા ઉત્તમ મનુષ્યને તો ન જ છાજે. હવે તો આપ ધીરજ ધરો ને ઘરમાં નોકર ચાકરોને દીક્ષાસો દેઓ અને આપણા મનુની પણ મંભાળ લેઓ. કેમ જે તે પણ તમારે માટે તલપાપડ થતો હશે. અત્યાર સુધી શેક એકલા પડી ચકડોળે ચડેલા વિચારથી જે દુઃખ અને શોકમાં હતા તે દીક્ષાસાનાં વચનો સાંભળ્યા પછી કંઈક શાંત થયા. પોતાનો મનુ યાદ આવ્યો. તેને જેવાની ને તેની મંભાળ લેવાની તુરત ઇચ્છા થઈ, જેથી એક નોકરને મનુને તેડી લાવવાનો હુકમ કર્યા પછી શેક બોલ્યા કે, કુદરતની અપાર લીલા છે. મંસારની ઘટમાળ એવીજ છે. શોકને વખતે શોક અને આનંદને વખતે આનંદ થાય એ મનુષ્ય માત્રનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. આજના બનાવથી મને દુઃખ થાય છે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. દુનિયાની નજરે ખીજ બધા વૈભવથી હું સુખી દેખાતો હઉંશ. પણ એક વાતેમારા મનથી હું દુઃખી છું. અને એક દુઃખ ખીજાં દુઃખની યાદ આપે છે. જેને મંસારમાં સગાભાઈ નથી, જેને બહોળું કુટુંબ નથી અને જેને અતલગનાં મંબંધી નથી; તે ગમે તેવા વૈભવમાં હોય છતાં આવે વખતે તે દુઃખીજ છે. માઈ એક પ્રિયજન ચાલી જવાથી જે ખોટ પડી તે મારે ખીજાં પ્રિયજનો હોત તો તેથી આજે મને ઓછો શોક થાત. જ્યારે એક હતું તે ચાલ્યું ગયું ને હવે ખીજાં નથી તેથી મને બેવડો શોક થાય છે. આપણે સમજીએ છીએ કે, હવે શોક કરવાથી કંઈ વળનાર નથી ને ગયેલું પાછું આવનાર નથી. પણ તેનો પ્યાર આપણને સાંભરે છે ને તે જ્યાં સુધી ભૂલાશે નહિ ત્યાં સુધી શોક થતો રહેવાનોજ. જે શોકથી આપણું કશું વળનાર નથી, એ આપણે સમજીએ છીએ ને તેમાંજ આપણે બે સમજની માફક જે તેના આવેશમાં બોલી જઈએ, તે આપણી મૂર્ખાઈથી નહિ પણ તેની પ્રત્યેના આપણા પ્યારના ઉદ્વેગારો છે. જે વાતને આપણે સહન કરી શકીએ, તેટલી સ્થિતિમાં હોઈએ ત્યાં સુધી આપણને કંઈ વધારે લાગતું નથી. પણ તે જ્યારે સહન શક્તિ ઉપરાંત હોય તેટલો ઉપરનો ભાગ જરૂર કાઢી નાંખવો જોઈએ. જેને આપણે ઉલસની ઉપમા આપીએ છીએ તે આ છે. ને તે જ્યાં સુધી ખાલી ન



થાય ત્યાં સુધી મન અસ્થીર રહેવાનું અને ચિત્ત સ્વસ્થ થાય નહિ માટે તે ગધાને  
 શાંતિમાં લેવા તેનું નિવારણ કરવું તે શોક છે. તમોએ કહેલાં દિલાસાનાં વચનથી  
 મને થતો શોક શાંત થયો છે. પણ તે જ્યાં સુધી નિર્મૂળ નથી થયો ત્યાં  
 સુધી તેનો પાછો ઉભરો આવવાનોજ. ને તે વખતે તેનાં નિવારણમાં  
 શોકોદ્ધાર સિવાય બીજું કંઈ નથી. ધીરજ અને હિમત તો તે પછીની વાત  
 છે. જ્યારે શોકથી ઉભરો ખાલી થાય તે પછીજ શોકની જગ્યાએ  
 ધીરજ અને હિમત આવી શકે- પણ જેમ વખત જય તેમ તાજું વાસી  
 થાય ને પછી તે વિસારે પડે. જ્યાં સુધી વાત વિસારે ન પડે ત્યાં  
 સુધી આ ને આ ગતી ચાલુ રહે, અને એજ દૈવની વિચિત્રતામાં સમાયલી  
 ખુબી છે. શેઠનું બોલવું સાંભળી, મુનીમ અને ભાગીદારને અંતોષ થયો.  
 મનથી શેઠની વિચાર શક્તિને ધન્યવાદ આપ્યો. દીલાસાનાં વધુ વચન  
 કહેવાનું હવે પોતાને કંઈ કારણ જણાયું નહિ. તેટલામાં એક નોકર  
 મનુને શેઠ પાસે તેડી લાવ્યો. ધણજ પ્યારથી શેઠે મનુને બોલાવી બોળામાં  
 બેસાડ્યો. વાંસા ઉપર હાથ ફેરવી મનુને ચુમીઓ લીધી. મનુની બાળક  
 ઉમર હતી છતાં સમજ શક્તિ સારી હતી. ચારે બાજુ નજર ફેરવતાં  
 મનુને પોતાની મા નહિ જણાયાથી માને માટે અધીરો થયો. બાપાજી !  
 મારાંમા ક્યાં છે ? આજે મારાં માજી કેમ જણાતાં નથી ? શું તમે કંઈ  
 કામે મોકલ્યાં ? શેઠનું શાંત પડેલું મન પોતાના પુત્રનાં વચનથી પાછું  
 શોકમાં પડ્યું. આંખોમાંથી દડ દડ પાણી પડ્યાં. મનુ ! વહાલો મનુ !  
 મા વગરનો થયો તે વિચારે દીલ ઉસ્કેરાઈ ગયું. પોતાની આ કંઠજુ વેળા  
 અકારી લાગી. મનુને શું જવાબ આપવો ને કેમ અંતોષવો તે કામ કંઠજુ  
 થઈ પડ્યું જણાયું. આંસુથી ભીંજાયેલી આંખે શેઠે કહ્યું; મનુ, તારી મા  
 હમણાં આવશે. જો જરા બહાર ગઈ છે તે થોડી વારમાં આવશે. તને  
 શું જોઈએ છે તે કહે, “ બાપાજી ! મને કંઈ જોઈતું નથી. મારાં માજી ક્યાં  
 છે, તે કહેો મને તેમના વગર ગમતું નથી. નોકરને કહેાને તે જ્યાં હોય  
 ત્યાંથી તેડી લાવે. ” “ જો બેટા ! મનુ ! તારી મા ગામ ગયાં છે. નોકરને  
 હમણાંજ તેડવા મોકલું છું. પણ તેને આવતાં વાર લાગશે. ત્યાં સુધીમાં  
 તારે શું જોઈએ છે તે તું મને કહે. હું તને આપું. ” મનુએ કહ્યું બાપાજી !  
 મારાં માજી ગામ ગયાં તો મને કેમ ન તેડી ગયાં ? તે આવશે ત્યારે હું કંઈ  
 કરીશ. મુનીમ ને ભાગીદાર પણ આ પ્રસંગ જોતા હતા. તેને પણ આ પ્રસંગ  
 કંઠજુ જણાયો. શેઠને માત્ર પોતાનાજ મનને સમજાવવાનું હોત તો વાત  
 વહેલી વિસારે પડત. પણ તેની સાથે મનુ જેવા નાદન બાળકનાં

મનને સમજવવાનું ને સતોષવાનું હતું, તે કામ સહેલું ન હતું. જ્યાં સુધી મનુને આ વાતની વિસાર પડે નહિ ત્યાં સુધી તે રોજ રોજ તાજી રહેવાની. મનુએ કહ્યું, બાપાજી ! તમે કેમ રડો છો ! બધા કહે છે કે, મારાં માજી મરી ગયાં, શું મારાં માજી મરી ગયાં ! શું એ વાત ખરી છે ! મારાં માજી મરી ગયાં તેમાં તમે કેમ રડો છો ! હવે મારાં માજી પાછાં આવશે કે નહિ. ધીરે રહીને બાપે ઉત્તર આપ્યો, હા બેટા ! તારી મા મરી ગઈ એ વાત ખરી છે. વળી છોકરે કાલો પ્રશ્ન કર્યો. મારાં માજી કેમ મરી ગયાં ! બાપે ઉત્તર આપ્યો, બેટા ! શીક હતા. તેથી મરી ગયાં. “ હા, પણ ડાકટરોની દવા તો તમે કરાવતા હતા, તો ખજી કેમ મરી જ્યા ! ” આવા કાલા અને નાદાન બાળકનાં આવા અનેક સવાલોનો જવાબ શું આપવો તે બિલકુલ સમજ પડી નહિ. બલકે આવા સવાલોથી શેઠના શોકાગ્નિમાં વધારો થતો ગયો. આવી રહીતિ જોઈ પાસે બેઠેલા મુનીએ શેઠના બોલામાંથી મનુને પોતા પાસે લીધો અને બહાર ફરવા લઈ ગયા. અને આમ તેમ ફેરવી, રમત ગમતમાં જીવ લગાડી તેને તુરત વાત વિસારે પડાવી.

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

બાળક મનુનું જાતન.

એક ખજી એક દીવસ વહા જવા લાગ્યા. રીવાજ પ્રમાણે શેઠે શેઠાણીની ઉત્તરક્રિયા કરી. પોતાના આપદાદાના વખતથી પરમજીપણાનું જે ફંડ ચાલ્યું આવતું હતું એમાં શેઠાણીનાં નિમિત્તે રૂપિયા ૨૦ હજાર ઉમેરી આપ્યા અને તે ફંડ મૂળ કાયમ રાખી વ્યાજનો સંકલ્પયોગ બરોબર થતો જતો હતો. મા વગરનો મનુ જ્યારે ત્યારે માને સંભારી કળ્યા કરતો હતો અને તેને શાંત પાડવા માટે ને રોજ રાખવા વાસ્તે હરેક ઉપાય કરવા પડતા હતા. જેથી મનુ વધુને વધુ

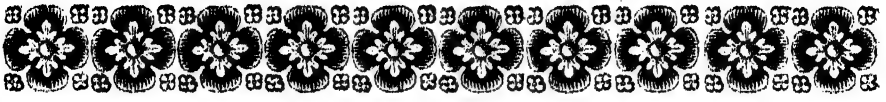
તોફાની થતો ગયો. તેને કોઇની દેખરેખ વગર જરાવાર પણ છૂટો રાખવાનું શેકને વાસ્તવિક લાગ્યું નહિ. તેમ વ્યાપાર રોજગાર છોડી આખો દિવસ શેકને ઘેર બેસી રહેવું તે પણ પરવડે નહિ તેમ કહે પણ નહિ. તેથી તેની તજનીજના વિચારમાં પડ્યા. જેને મનુની ધાવ કરીને રાખેલી હતી, તે આઇ હજુ સુધી શેકના ઘરમાંજ હતી. તેના ઉપર શેકે પહેલી નજર દોડાવી; પણ તેની ધાકમાં મનુ રહી શકે કે કેમ? મનુનું મોસાળ ગામમાં હતું, પણ મોસાળમાં કોઇ ન હોવાને લીધે તે ઉપર ધ્યાન પુગાડવા જેવું હતું નહિ. તેથી વધારે લાયક કાણુ તે વિષે વિચાર કરતાં પોતાના મુનીમ ઉપર આશા દોડી ગઇ. શેકાણીનું જે દિવસે મરણ થયું તેજ દિવસથી મુનીમે એ વાત છેડી મનુને પોતાને ઘેર ઉછેરવાની શેક પાસે માગણી કરી હતી. પણ તે વખતે શેકનું ચિત્ત ખરાબર સ્વસ્થ ન હોવાને લીધે કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવા જેવી સ્થિતિમાં ન હતું. જેથી તે વાત અધુરી રહી જવા પામી હતી; તે આજે યાદ આવી. મુનીમ કુળવાન ઘરનો અને માયાળુ સ્વભાવનો દાનો ગૃહસ્થ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેટલીજ કાયક, ભક્ત સ્વભાવની અને દુઃખીનું દુઃખ પિછાની તેને મદદ આપનારી હતી. જેથી તે વાત સરસ રીતે શેકના ધ્યાનમાં ઉતરી. મુનીમ શેકને ઘેર હમેશાં બે વખત શેકની પાસે મુલાકાતે યા કામકાજ પ્રસંગે નિયમસર આવતો હતો; અને આજે તેનો આવવાનો ટાઇમ થવા આવ્યો હતો. જેથી શેક તેની વાટ જોતા બેઠો. થોડી વારમાં મુનીમ આવ્યો. શેકને સલામ કરીને પાસે બેઠો. બીજી વાતચિતમાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી, શેકે મનુ વિષેની વાત ઉચ્ચારી.. શેકાણીનાં મરણથી મને જે શોક થતો હતો ને હજુ પણ થાય છે તે તેની પ્રત્યેના મારા પ્રેમ ઉપરાંત મનુભાઇનું હવે શું થશે તેની ફિકર માટેનું પણ હતું. અને તે ફિકર મારા મનથી જેવી તેવી નથી. તેની માના મરણ પછી મનુ બીજા કોઇની પાસે જતો નથી ને મારો નેહ વધારે કીધો છે. મને મનુથી વિશેષ વહાલું કંઈ નથી. પણ તેની સાથે આખો દિવસ મારે ઘરમાં ગાળવો ને કંઈપણ કામકાજ વગર બેસી રહેવું તે મને કાવી શકતું નથી. તેમ તેને જરા વાર છુટો મૂકવો તે પણ મારો જીવ ચાલતો નથી. કેમ જે થોડો તોફાની પણ થયો છે. ત્યારે હવે તેના વાસ્તે શું બંદોબસ્ત કરવો, તે વિષે કંઈ ઓછો વિચાર કરવાનું બાકી રહેતું નથી. આ સાંજથી મુનીમે જે વાત મનુભાઇ વાસ્તે શેકાણીનાં મરણ વખતે છેડી હતી. તે પાછી યાદ કીધી ને શેકને કહેવા લાગ્યો કે, સાહેબ, મનુભાઇને માટે

આપને એટલી ફિકર થાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નહાનાં બચ્ચાંને માતાની ખોટ પડવા જેવું બીજું કંઈ દુઃખ નથી. અને તેથી જ્યાં સુધી તેની તે ખોટ પૂરી પાડવાને અને માતા ઉપરનો પ્રેમ બીજા ઉપર લગાડવાને કંઈ સગવડ થઈ નથી, ત્યાં સુધી તે આપને રહેજવાર પણ હોડશે નહિ. બચ્ચાંના ચિત્તને આગલું દુઃખ ભૂતાવવા માટે ને બીજે લગાડવા માટે તેને પુરૂષના સહવાસમાં રાખવા કરતાં સ્ત્રીનો સહવાસ વધારે ઉપયોગી ને લાભ કારક નીવડે છે. શેઠાણીનાં મરણ વખતેજ આ સેવકે તે વિષેની અરજ આપને કરી હતી. પણ તે વખતે આપનું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવાથી કંઈ પણ નિર્ણય વગર તે વાત એમ ને એમ રહી જવા પામી. જો આ સેવકને પોતાની તે ફરજ અદા કરવાની આ તક પૂરી પાડશે તો હું મને પોતાને પૂરો કૃતાર્થ થયો લેખીશ.

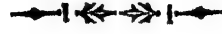
મુનીમનાં વચન સાંભળી પોતાના મનથી શેઠ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. આવો લાયક મુનીમ પોતાને મળવા માટે દિવસને ઘણો સંતોષ થયો. જે વાત પોતાને સૂઝ હતી, તેજ વાત મુનીમ તરફથી બહાર પડી. હવે તેનો શું જવાબ આપવો તેનો ઝાઝો વિચાર કરવા જેવું કંઈ શેઠને બાકી ન હતું. જે વિચાર કરવાનો હતો તે એટલો કે, મનુને મુનીમ સાથે તેને ઘેર ઉછેરવા મોકલી આપવો કે, મુનીમને પોતાની ભેગો રાખીને પોતાનેજ ઘેર મનુને ઉછેરવાની ગોઠવણ કરવી. તે વિચાર કરવાનું આવશ્યક હતું. જરા વિચાર કરી શેઠ બોલ્યા કે, મુનીમજી, મારા ઘર પ્રત્યેની તમારી એવી સતત કાળજી અને સારી લાગણીઓ જોઈ મને ઘણો સંતોષ થાય છે. તમારા જેવા લાયકને માટે જે આશા રાખી શકાય તે પૂરી પાડવા તમે તૈયાર થએલા જોઈ મને અનહદ આનંદ થાય છે. તમારા જેવા ઉત્તમ ભાવનાવાળો માણસ મારી પાસે હોવા બદલ હું ઇશ્વરનો ઉપકાર માનું છું. તમારી માગણી વિષે વિશેષ વિચાર કરવા જેવું મારે કંઈ રહેતું નથી. પણ તમે મનુને ઉછેરવા તમારે ઘેર લઈ જવા ધારે તેના કરતાં તમેજ કુટુંબસહ મારી સાથે રહેવા આવો તો મારી ખુશાલીનો પાર રહેશે નહિ. તમે પણ મારા પુત્ર સમાન છો. અને મનુને ઉછેરવાની જોખમદારી તમે માથે લેવાથી જો તમે તેને ઉછેરી મોઝા કરશો તો તમે મનુના પાળક પિતા થશો. આ વાત કંઈ જેવી તેવી અગત્યની નથી. મુનીમે વિચાર કરી જવાબ આપતાં બોલ્યા કે, સાહેબ, હું અરાજક સમજું છું કે, આપ જેવા પુત્ર વત્સલ પિતાને મનુભાઈ

જેવું વ્હાલું બાળક, વ્હાણામાં વ્હાલું રત્ન અને આંખોનાં તુર સમાન એનો એક તેજસ્વી પુત્ર તેને આપનાથી વિખુટો પડવાનો જીવ કેમ આત્મી શકે ! અને તેથીજ આપ એવી યોજના ઉપર આવ્યા જણાવ્યો છો કે, મનુભાઈને ઉછેરીને મોટો કરવાનું જતી પણ શકે ને પોતાની નજરથી પણ દૂર રાખવો નહિ. એ વાત ઘણી ખુશી થવા જેવી તેમ માનવા જેવી પણ છે. હું તે વાતનો મારા ઘરની જહોગસ્ત કરી આપને જણાવીશ. તે વિષે કાળજી કરશો નહિ મનુભાઈ મારા નહાના ભાઈ છે. હું તેના આપનો ઋણી અને નિમક હવાત્તનોકર છું અને વખત પડ્યે તે ઋણમાંથી બે હું મુક્ત ન થાઉં અને આવી પડેલી કરજ ન ઉઠાવું તો કૃત્ત્ર થયો કહેવાડે. ભલે આપના વિચાર પ્રમાણે આપ તજવીજ કરશો ને હું પણ ઘેર જઈ તેનો જહોગસ્ત કરી લેવાને ખાત્રી પૂર્વક છું માટે બેઠેલ રહેશો. મુનીમ વિશ્વાસ પાત્ર હતો તેમ તેનું બોલવું ભરોસા પાત્ર હતું જેથી શેડ પોતાનાં મકાનમાં મુનીમ અને તેનાં કુટુંબને રહેવાની સગવડ કરી આપવા માટે પોતાને રહેવાના રૂમોમાંથી બે રૂમો તૈયાર કરાવ્યા અને તેને ઘડતી સગવડ કરાવી. મુનીમ પણ ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રીને શેડ સાથે થએલી વાતચિત્થી ગાંઠે કરી, શેડની સાથે તેના મકાનમાં રહેવા જવાનો પોતાનો ઇરાદો બહાર કર્યો. પતિવ્રત સમજનારી-પતીની ઇચ્છાને માન આપનારી મુનીમની સુશીલ સ્વંએ તે વાતનો સ્વીકાર કરી. શેડનાં મકાનમાં રહેવા જવાની તૈયારી કરવામાં પતિ પત્ની રોકાયાં, અને પોતાનું મકાન ખાલી કરાવી, શેડનાં મકાનમાં આવીને રહ્યાં, તેથી શેડ પણ ઘણા ખુશી થયા.





## પ્રકરણ ૧૩ મું.



### મનુનું ભણતર.

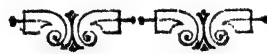


નીમ શેકના મકાનમાં રહેવા આવ્યા પછી મુનીમની સ્ત્રીએ મનુનું લાલનપાલન ઘણાજ ઉત્સાહ અને પ્રેમ-પૂર્વક કરવા માંડ્યું. પોતાને કંઈ સંતાન નહતું તેથી મનુ ઉપર ખ્યાર ઘણો વધતો ગયો ને મનુ શેકનો છોકરો

નહિ પણ પોતાનોજ છે, તેમ સમજવા માંડ્યું. ઘડીવાર જો મનુ પોતાથી અલગ થાય તો તેના જીવને તલપાપડ થઈ જતી એવો સ્નેહ મનુમાં બાકી ગયો. મનુને પણ આથી કરી પોતાની માની પડેલી ખોટ વિસ-રાવા લાગી અને એજ જાણે પોતાની મા હોય, તેમ સમજવા લાગ્યો. છોકરાંએને હુલાવી કુલાવી રીઝાવી લેવાની સાચી કળા મુનીમની સ્ત્રીમાં હતી. તેનું નામ રતનબાઈ હતું. રતનબાઈએ પોતાના સારા સ્વભાવ અને પ્રેમાળુ વૃત્તિથી મનુને કદી પણ દુઃખી થવા દીધો નહિ. ખવાડવું, પીવા-ડવું ને રમાડવું એ બધું નિયમ પૂર્વક રાખ્યું હતું, જેથી મનુમાં જે તોફાની ગુણોએ પ્રવેશ કર્યો. હતો તે પણ થોડો થોડો ઓછો થવા માંડ્યો. શેકનું ચિત્ત મુનીમની સ્ત્રીનાં સારી આવડત બધાં ચાલચલણ અને માયાળુ પણાની સારી અસરથી ઘણુંજ પ્રસન્ન થતું હતું, જેથી પોતાનું દુઃખી વલણ નાશ પામવા લાગ્યું ને મનુને સુખી થયેલો જોઈ પોતે સંતોષમાં રહેવા લાગ્યા. અને પોતાના પુત્રની બાબતમાં નિષ્કાળજી થવાથી પોતાના મગજ ઉપરનો ઘણો બોજો ઓછો થયો જણાવા લાગ્યો. મનુને છઠ્ઠું વર્ષ પૂરું થઈ સાતમું એસી ચૂક્યું હતું. અને તે ઉંમર ભણવાને લાયકની ગણી મનુને ભણવા બેસાડવાનો શેકને વિચાર થયો. શરૂઆત-માંજ ઠાઈ રફૂલમાં દાખલ કરવા કરતાં માસ્તર રાખી ઘેર ભણાવવાનું

ડીક લાગ્યું. જેથી એક સારો માસ્તર જેઈ તે પ્રમાણે તેનો ઝદોગસ્ત કર્યો, ને મનુને ભણાવવાની શરૂઆત કરી. માસ્તર વિદ્વાન પણ ધણોજ ગરીબ હતો, જેથી માધવદાસ શેઠ જેવા એક ઉદાર અને શ્રીમંત ગૃહસ્થના છોકરાને સાંઝે ભણાવવાથી ને સારી ઠળવણી આપવાથી પોતાનું સાંઝે ચાન્સ થશે ને કદી પોતાનું દરિદ્ર પણ શીટશે એમ સમજી ધણોજ ઉમંગ અને કાળજીથી તેને ભણાવવા લાગ્યો. મનુને ભણવા કરતાં રમત ગમત ઉપર ધણો શોખ હતો. જેથી ભણતર ઉપર તેનું ધરાધર ચિત્ત લાગતું નહિ. પણ માસ્તર ખંત પૂર્વક ભણાવવાને તેની પાછળ પડેલો હોવાથી મનુને શીખવાની હેંસ આવી. મનુ રમત ગમતનો વધારે શોખીન હોવાથી તેને એકડા ધુંટાવીને શીખવવા કરતાં હાલની કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિએ ભણતર શરૂ કરાવવાનું માસ્તરને ડીક લાગ્યું. અને તેથી રમત સાથે ભણતર ચાલવા લાગ્યું. અને થોડા વખતમાં એકડા તથા ખૂરી આરાક્ષરી મનુ શીખી ગયો.

## પ્રકરણ ૧૪ મું.



માધવદાસનાં ફરી લગ્ન વિષે વાતચિત.



તાના પુત્રની બાળ્યતમાં નિષ્કાળજી આવ્યા પછી માધવદાસ શેઠ શાંતિમાં રહેવા લાગ્યા. શાંતિથી માણસનું મગજ નિર્મળ રહે છે, તેમ શેઠને પણ મગજ ઉપરનો બોન્ને ઓછો થયા પછી પોતાના હમેશના વેપાર રોજગારનો શોખ પાછો ખીલવા માંડ્યો. દુકાનનાં હરેક કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. માલિકની જાતિ દેખરેખ વગર નોકરોમાં કંઈ કંઈ સુસ્તી ભરાવા માંડી હતી, તે પોતાના માલિકની હાજરીથી નીકળી જવા માંડી.

નોકરો પણ પોત પોતાનું કામ જ્યાંટાળે સારી રીતે કરવા લાગ્યા. વેપાર પણ કંઈ મંદ પડ્યો હતો તે “ કાપડના શાહ ”ની હાજરીથી સતેજ થયો. ગ્રાહકી વધવા લાગી. લોકોની આવજનો વહેવાર વધવા માંડ્યો. જે કાપડનું બજાર પોતાના માનીતા અંગેશનની હાજરી વગર નમ પડ્યું હતું તે જોર પર આવ્યું. દિવસ પછી દિવસો પાછા સુખમાં નીકળવા લાગ્યા. મનુભાઈ પણ તેના માસ્તરની સાથે રોજ સાંજે દુકાને પિતા પાસે આવી જતો. તે અરવો ક્યાંક પિતા પાસે રૂપી પિતનું મન રંજન કરી, પોતાને જોડતું કામ કરી, પોતાને માટે રાખેલી ખાસ ‘ લેન્ડો ’ ગાડીમાં બેસી માસ્તરની સાથે ચોખાટી કે પાત્રવા તરફ હરવા કરવા ચાલી જતો; તે વેળાસર પાછો ઘેર આવી પોતાની રમત ગમતમાં તે ભણતરમાં ચાનંદથી રહેવા લાગ્યો. એટલે શેડ વિવ્રકુત્ર નચિત થયા, મુનીમ પણ પોતાની સાથે રહેતો હોવાથી રાત્રે અવકાશથી શેડ-મુનીમ વ્યાપાર રોજગાર વિષે, કામ ધંધા વિષે અને બીજી અગત્યની બાબતો વિષે સારો વિચાર કરી શકતા. રોજના ગાઢ સંબંધથી, પોતાનાં ઠહાપણ અને મગજની સારી શક્તિથી મુનીમ શેડનો વધારે ને વધારે માનીતો થતો ગયો. અને શેડના એક મિત્ર જેટલી પ્રીતિ અને મમતા ધરાવવા જેટલી હરે પહોંચવાને લાગ્યશાળી થયો.

માધવદાસ શેડ પોતાની સારી સમજ શક્તિથી, વિદ્વાતથી, વેપાર રોજગારથી સારી સમૃદ્ધિથી, પ્રમાણિક પણાથી, ઉદારતાથી ને શ્રીમંતાઈથી પોતાની ન્યાત જનમાં, કાપડ બજારમાં, રાજદરબારમાં ને આખા શહેરમાં જાણીતા થઈ પડ્યા હતા, ને દરેક કેકાણે તેમનું માન સાફ હતું. પોતાની ન્યાતમાં તેમનું ઘર પ્રાપ્ત પંક્તિનું ગણાતું હતું. દેશાવરમાં પણ તેમની વિખ્યાતી સારી હતી, લોકોમાં તેનો ચાહ પણ હતો. અને દરેકની નજરમાં તે સુખી ગણાતા હતા. આવા એક વૈભવી અને શ્રીમંત ગૃહસ્થ ધરભંગ થયા પછી તેનું ઘર સાંધવાને તેમની ન્યાતનાં ઘણાં કુળવાન, શ્રીમંત અને સારાં કુટુંબવાળાઓ પોતાની કન્યા આપવા ઉત્સુક અને તૈયાર હતા, પણ માધવદાસ શેડનો પ્રસાદ અને દૃઢતા એવાં મજબૂત હતાં કે તેઓની તે ઇચ્છા માધવદાસ શેડ પાસે જાહેરમાં મૂકવા કોઈની હિપત આવતી નહિ. ઘણાઓનું એમ માનવું હતું કે, શેડ એક પતિવ્રતને ચાહનારા હતા તેથીજ તેમને સંતાન નહોતું થતું તેટલા વાસ્તે તેમનાં માતપિતાએ સંતાન ઉત્પત્તિ વાસ્તે બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ જોડવાને બ્યારે માધવદાસ શેડને આગ્રહ કર્યો, તે વખતે પણ તે વાતથી



વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા, અને તે કામમાં નાખુશી બતાવી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તે કામ ન જ કરીશું. પોતાની મહુમ સ્ત્રી સાથે સામે પ્રેમ ધરાવતા હતા. વળી તેની ચાલગીરીનું એકનું એક કુપણું આગક મનુભાષને માધવદાસ શેડના હાથમાં સોંપી ગયાં છે: માટે તેના વિષે ખ્યાલ કરતાં તેને સાવત્રી માતાના હાથમાં મૂકવાને હવે શેડ રાજી હોય કે ન હોય તે પણ ખત્રીબંધ નહતું. એટલે ધણાએને માધવદાસ શેડ સાથે પોતાની પુત્રીનો ગ્રંથંધ બંડવાની તીવ્ર ઇચ્છા છતાં કંઈ ઉપાય ન મળતાં તે માંડી વાળેલા પડતો. જ્યારે કેટલાક એ વાતને માટે ધણા ખતી હતા, તેઓ તેના ઉપાય યોજવાની પેરવીમાં હતા. તેઓનું ધ્યાન શેડના મુનીમ ઉપર ગયું. મુનીમ અને શેડ વચ્ચે સામે ગ્રંથંધ હોવાથી મૂટથી એક બીજાના વિચાર જાણી જણાવી શકે માટે જો તેના હાથથીજ કામ પાર પડે નહીંતો અસંભવિતજ હતું, એમ વિચારી કેટલાકે તરફથી મુનીમને મળવાની અને તેની સાથે વાતચીત ચલાવવાની શરૂઆત થઈ. કેટલાકેએ તો તે કામ કરી આપવાને મુનીમને આગ્રહ પણ કર્યો સૌને સાંકે કાગે તેના જવાબ મુનીમે આપ્યો ને જણાવ્યું કે, હું તેની પેરવામાં રહીશ ને તક મળ્યે શેડની સાથે વાત ચલાવી તેની જે ઇચ્છા હશે તે તમોને જણાવીશ.

એક વખત રાત્રે શેડ અને મુનીમ વાતો કરતા બેઠા હતા. પોતાનાં કામદાજ વિષેની કેટલીક વાતચીત ચાલ્યા પછી કુદરતની રચનાનાં વિનાદી સંનંદ નીકળ્યો તેના પર વિવાદાસ્પદ થયા પછી મુનીમતક બંધ બોલવા લાગ્યો કે, શેડ સાહેબ, દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં જશો તો પણ આખરે દુનિયાનો છેડો તે ધર છે. ધર વગર કોઈ જગ્યાએ આરામ નથી. ધર એ મનુષ્યનું મોટામાં મોટું ને સારામાં સાંકે વિશ્વ નિસ્થાન છે. પણ કહેવત છે કે, સ્ત્રી વિના ધર નથી. ધરની શોભા સ્ત્રીજ છે. તેના વગર ધર શોભતું નથી. આનંદ મળતો નથી ને સુખ મેળા શકાતું નથી. આ ધણો દિલગીરી લેતો બનાવ બની ગયો કે, આપના જેવા પુન્યાત્માને ઉત્તમ સ્ત્રીની જે સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું, તે દુષ્ટ કાળની ગતિથી નાશ થવા પામ્યું. અને તે બોલો દિલગીરીનું કારણ નથી. આનાં ગ્રંથંધમાં હું આપને જણાવીશ કે, એક વખતે મહા દાનેશ્વરી કરશુરાજની દાન દેવાની શક્તિ, ટેક અને શુરાનન બંધ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રદાન થઈ વર માંગવાનું કહેતાં કહ્યું કે, હ કરશુરાજ! દુનિયામાં પોતને બંધતી સીમે તો સૌ માગી લ છે, પણ હું તમને એવું માગી લેવાનું કહું છું કે, જે તમારું બંધતું ન હાય. ના ઉપરથી કરશુરાજએ વિચાર કરી

પોતાની નજરમાં જે નહિ જોઈતાં એવાં મહાન દુઃખમય ત્રણ કારણો જણાયાં તે વરમાં માંગી લીધાં. તે એ કે:—

બાળપણે ન માતા મરણે, અર્ધકાળે ન ભારણ;

વૃદ્ધકાળે ન પુત્ર મરણે, ન, દો, ન, દો માધવા.

જેની બાળક ઉમર હોય તેની માતા ન મરણે. જેની અર્ધ અવસ્થા થવા આવી હોય તેની સ્ત્રી ન મરણે. અને જેની વૃદ્ધ અવસ્થા થવા આવી હોય તેનો પુત્ર ન મરણે. હે માધવ, મને જે નહિ જોઈતું હોય તે માંગી લેવા આપે કહ્યું; તેથી હું માંગી લઉં છું કે, એટલું કાઢને ન આપણે.

આ ઉપરથી ખુલ્લું સમજાય છે કે, કરણરાજા જેવા મહા યત્નીષ્ઠ, સમર્થ અને સુસ ગણાતા પુરૂષને જ્યારે એ મોટામાં મોટાં દુઃખ તરીકે ત્રણ કારણ માલુમ પડ્યાં, તો તેજ કારણની સ્થિતિમાં આવનાર તેને કેમ અનુભવી ન શકે? આજે કલ્પયુગનો સમય છે, એટલે તે વર પ્રમાણે કંઈ બનતું નથી. ઘણે ઠેકાણે તેવા પ્રસંગો બન્યા છે ને બનવા પામે છે. આપણોજ દાખલો લેઓ. મનુને બાળક ઉમરમાંજ માતાનો વિયોગ પડ્યો. આપને અર્ધ અવસ્થામાં સ્ત્રીનો વિયોગ પડ્યો. એ શું ઓછું આશ્ચર્યકર છે? હું જો કે આપને સલાહ દઈ શકવાને લાયકનો નથી, પણ આપે મને પુત્રવત્ ગણ્યો છે તો મારા વિચાર આપને જણાવવા હું મારો હક્ક સમજું છું. આપ મારા પિતા સમાન છો તો તેની સાથે કોઈવાત છુપી રાખવા કરતાં પ્રગટ કરવાને હું વધારે વ્યાજબી ગણું છું. જે વખતમાં આપ આપની બહાલી પત્નીનાં મરણના શોકમાં હતા, તેના પ્રેમના વિયોગથી દુઃખી થતા હતા, જે વખતે આપનું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હતું, આપની ઇચ્છાઓ દુઃખમાં ડૂબી હતી; તે વખતમાં આપને બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધમાં જોડાવાનું કહેવું, તે અતી અયોગ્ય થઈ પડે, ને આપના મહુમ સ્ત્રીને અન્યાય કરનાર થઈ પડે. પણ આજે જ્યારે એ શોકથી મુક્ત છો, તેનો સંયોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, આપનું ચિત્ત સ્વસ્થ છે ને આપની ઇચ્છાઓ સુખમાં રમી રહી છે; તો આપ જેવા વૈભવી, શ્રીમંત, નિરોગી અને સશક્ત પુરૂષે કોઈ સારી સ્ત્રીના સંબંધમાં જોડાવું તે તદ્દન વ્યાજબી થઈ પડશે અને તેથી આપને કેટલીક પ્રકારનું સુખ થશે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મદદગાર થશે, અને મનુભાઈને માની જે ખોટ પડી છે, તે પણ પૂરી થશે.

શેડે વિચાર કરી જવાળ આપતાં જણાવ્યું કે, મુનીમજી ! તમારા વિચારો સ્તુત્ય છે—માન્ય કરવા ભોગ છે, પરંતુ સાથે એટલું પણ જાણવું જોઈએ કે, આજનો વર્તમાન કેવો કઠણ છે, મારે મારી પોતાનીજ સુખી ઇચ્છાઓ તરફ ધ્યાન આપવાનું નથી; પણ મારે મારા એકના એક વહાલા પુત્ર મનુ વિશે પણ ધ્યાન આપવું અગત્યનું છે. અને એજ મારે મોટામાં મોટું સુખ છે. જેમાં મનુનું સુખ સમાયલું હોય, તેજ હું કરી શકું. મનુને દુઃખ હોય ત્યારે થવાના સંભવ જેવી કાંઈ પણ બાબતને હું હાથ લગાડી શકું નહિ. જે સાવકી માતા ખરાબ સ્વભાવની, દુરાચરણી ને કંકાશયણ નીકળે તો તેના સાવકાં બાળકને દુઃખનો પાર રહેતો નથી. સ્ત્રીના વિયોગથી કે સ્ત્રીની ગેર હાજરીથી જે દુઃખ મને ખમવું પડશે તે હું ખમીશ. પણ તે દુઃખ ટાળવાને મને સુખ મળવાને ખાતર હું મનુના એક પણ સુખનો ભોગ આપી શકીશ નહિ. જે માણસને પોતાના પુત્રનું લાગે નહિ, તેવા માણસને પણ ધિક્કાર છે. મને ગમે તેવો વૈભવ, ગમે તેવી સ્ત્રી અને ગમે તેટલું સુખ મળી શકતું હોય તો તેને ખાતર મનુનાં જરૂર જેટલાં સુખનો ભોગ આપવા હું કદી પણ તૈયાર થઈશ નહિ માટે એ વિચારોને માંડી વાળવાજ શ્રેષ્ઠ છે.

જવાબમાં મુનીમે પોતાના વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે, મનુભાઈનાં જરૂર જેટલા સુખનો પણ ભોગ આપીને આપને સુખ મેળવવા વાસ્તે સ્ત્રી કરવાનો લેશ પણ આગ્રહ હું કરતો નથી. તેમ કરીશ પણ નહિ. સૌથી પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે, તે મનુભાઈ વિષેનોજ છે અને મનુભાઈને જે કામથી સુખ મટતું હોય તે દુઃખ થતું હોય, તેનો વિચાર કરવો માંડી વાળવાની વાત આવે તેના કરતાં તેવા વિચારનેજ મારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ નહિ. હું જે કંઈ બોલું છું તે મનુભાઈનાં સુખને વાસ્તે અને તેના ટેકામાંજ બોલું છું. માતાની જગ્યાએ સાવકી માતા આવવાથી ઘણી જગ્યાએ કંકાસ ઉભો થતો જોઈએ છીએ તે વાત ખરી છે. ને તેથીજ આજે તે શંકાઓ ઉભી થાય છે, પણ કંઈ બધી જગ્યાએ સાવકી માતાઓ એવી એક સરખીજ હોતી નથી. સારા ખાનદાનની, સુશિક્ષિત અને સમજદાર કેળવાયેલી સાવકી માતાઓ પોતાના સાવકા પુત્રને સગા પુત્રની પેઠે સંભાળી શકે છે. અને તેનાં સુખ દુઃખ વખતે સાચી મદદગાર નીકળે છે, માટે તેથી બધાને એક સરખી પંક્તિમાં ગણી દેવાથી તેઓને અન્યાય કરવા સરખું થઈ પડે. પણ એ કામ કરતાં અગાઉ સાંડ પાત્ર જોવાની સૌથી વિશેષ જરૂર છે. વળી ખીજું આપના

ખ્યાન ગાંજ છે કે, જેને પોતાને મરોડું તો શું પગ થોડું કુટુંબ પણ નથી માત્ર આપ અને મનુભાઈ શીવાય આપના કુટુંબમાં બીજું કાંઈ પણ નથી. મનુભાઈ ઉપર આપ શિરજીવ હૈયાન છે. કશ્વર આપનું લાંબુ આયુષ્ય છે, ત્યાં સુધી તો કાંઈ પ્રકારનું કંઈ દુઃખ નથી. સર્વ સુખજ છે. પણ મનુભાઈને જે માની ખોટ પડી છે તે સાફ પાત્ર બેંધ પૂરી પાડવામાં આવે, તો મનુભાઈને કશી વાતની ખોટ રહેશે નહિ. અને માથે મોટી ઓથ થઈ પડશે.

મુનીમનાં ગર્ભિત અર્થમૂલ્યક વાક્યોથી શેડને પોતાનો વિચાર લંબાવવાની જરૂર ઉભી થઈ. મુનીમનું માર્મિક બોલવું સમજ પૂર્વક હતું; એવો તેને ખ્યાલ આવ્યો. ત્યાં સુધી પોતાની હૈયાની છે ત્યાં સુધી તો મનુભાઈને કશી હરકત નથી. પણ મનુભાઈની માને જેમ કાંઈ ઝડપી લીધાં તેમ દુઃખ કાળ પોતાને પણ ક્યારે ઝડપી લેશે તેનું નક્કી નથી. ને તે વખતે મનુભાઈનું કોઈ નહિ. ત્યારે શું થાય ! આ વિચારે પોતાનાં મનમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો. બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ બેંડવો કે નહિ-બેંડવાથી ઉત્તમ લાભ છે કે નહિ, તેના વિચારમાં પડ્યા. વિચાર કરી મનમાં ચોક્કસ નિર્ણય પર આવ્યા. તે છતાં મુનીમના વિચારો સત્તાહતા રૂપમાં બાંધવા માટે શેડનો ઇચ્છા થવાથી શેડે મુનીમને પ્રશ્ન કર્યો કે, મુનીમજી ! ત્યારે તમારી એવી સત્તાહ છે કે, મારે સાફ પાત્ર બેંધ તેની સાથેના સંબંધમાં બેંડવું ?

“હા, સાહેબ ! મારી એવી સત્તાહ છે.”

“તેરી તમે લાલ સમજો છો ?”

“હા જી, હું એમાં લાલ બંદ છું.”

શેડે કહ્યું, જુઓ ત્યારે સાંભળો, હું જે વાત કહું છું તે તદ્દન ખાનગી ગામખાન તેમજ કામ પણ ખાનગીમાં કરજો. તમે માર્મિક વચ-નોથી મને જે સમજ પાડી છે તેવી તેમજ તમારી સત્તાહ પણ છે તેથી હું સારી સ્ત્રી સાથે સંબંધમાં બેંડવા ઇરાદો કરું છું. જો કે, તમે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન કહેતાં માર્મિક વચને કહ્યું છે, પણ તે વાત ખરી છે. ધારો કે, જેમ શેડાણીનું મરણ થયું તેમ મારું પણ મરણ થાય તો મનુને પોતાનું કાળ ? પણ તેને માની જે ખોટ પડી છે, તે પૂરી પાડવાને હું તે કાળથી તૈયાર થઉં તો તેમાં કશું ખોટું બેંધ નથી. બલિષ્ઠમાં મારી હૈયાતિ પછી મનુને પોતાનાં તરીકે સાવડી માતા તો રહેશેજ અને

આટલાજ વિચાર ઉપરથી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું. પછી તો ભાવિ અળવાન છે.

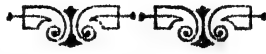
હું પણ સમજું છું ને તમે પણ સમજતા હોવા જોઈએ કે, મારું ઘર, મારું કુળ, મારો વૈભવ, મારી સમૃદ્ધિને મારું નામ જોઈ કેટલાકો પોતાની પુત્રીનો સંબંધ મારી સાથે જોડવા થૈયાર હશે ને તેઓ તેવી પેર-વીમાં પણ હશે. પરંતુ મારો ઇરાદો તે લોકોના સમજવામાં ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ હિતચાલ તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી. પણ જો આ વાત પ્રસિદ્ધ થાય કે, મારો ઇરાદો સારી સ્ત્રી સાથે સંબંધમાં જોડવાનો છે, તો પછી એક નહિ પણ અનેક કુટુંબો મારી સાથે પોતાની કન્યાનો સંબંધ જોડવાની સ્પર્ધામાં ઉતરે ને જો એવું બને તો પછી કોઈ લાગવગથી, કોઈ શરમથી, કોઈ દયાણુથી યા કોઈ પણ કારણથી મને શરમમાં નાંખી પોતાનો હેતુ સાધી જાય, ને તે વખતે મારો જે હેતુ છે તે પાર પડે કે કેમ ? તે કહી શકાય નહિ. મને મારાં પોતાનાં સુખ કરતાં મનુનાં સુખ સામે વધારે ધ્યાન આપવાનું છે. તેથી ઘણી ખુબસુરત, ઘણી ફેશનેબલ કે તેનેજ ખાતર શ્રીમંતની છોકરી લેવાની જરૂર નથી. પણ થોડી ખુબસુરત, સાદી અને સારી સમજવાળી ખાનદાન અને કુળવાન ધરની, શ્રીમંત નહિ તો ગરીબની પણ સ્વભાવે શાંત, સુશોભ અને યોગ્ય વયની કન્યા લેવાની જરૂર છે. માટે તમે કોઈ ન જાણે તેવી રીતે, ઉતાવળ નહિ પણ આસ્તેથી, એક પછી એક જોઈ જે સૌમાં સારી લાગે તેની મને ખબર કરજો એટલે તેની સાથે સંબંધ જોડવાનો વિચાર કરી ગોઠવણ કરશું, કે જેથી કરી મારા મનની જે એવી મુરાદ છે કે, તે મનુની માતાની ગરજ સારી તેની ખોટ પૂરી પાડે. અને એવું બને તોજ મારા મનની મુરાદ હાંસલ થઈ કહેવાય.

શેઠનું ઉપરોક્ત બોલવું સાંભળી મુનીમને ઘણોજ હર્ષ ને આનંદ થયો. અને શેઠના કહેવા પ્રમાણે કન્યા જોવાનું કામ ખાનગીમાં કરવા લાગ્યો.

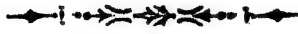




## પ્રકરણ ૧૫ મું.



### યોગ્ય કન્યાની શોધ.



મુ

નીમે ખાનગીમાં એક પછી એક કન્યા જોવાનું કામ ચાલુ રાખતાં શેઠની ઇચ્છાને લાયકની ગુણવાળી કન્યા મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી. કોઈમાં ને કોઈમાં કંઈને કંઈ ખામી માલુમ પડે. ક્યાં વયની તો ક્યાં ઘરની, ક્યાં

રૂપની તો ક્યાં સુંદરતાની, ક્યાં સ્વભાવની તો ક્યાં સુશિક્ષિતપણાની આમ કંઈને કંઈ કારણની ખામી જણાતી. જેથી કન્યા મેળવતાં વિવ્રંજ થઈ. આખરે એક સાધારણ સ્થીતિના કુળવાન અને ભત્રા સ્વભાવના એક ગૃહસ્થની સુશીલ અને સારા ગુણવાળી દેખાતી ચૌદ વર્ષની કન્યા મુનીમના ધ્યાનમાં આવી, ને તે શેઠને લાયકની જણાઈ. પોતાને પસંદ પડી, જેથી તે વિષેની વાત માધવદાસ શેઠને કહી. અને જો શેઠને તે પસંદ હોય તો તે કન્યા સાથે સંબંધ જોડવાની વાત તેના માઆપ સાથે ચલાવવાની મુનીમે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી. શેઠ મુનીમની વાતને સંમત થયા પણ જો બની શકે તો ખાનગીમાં તે કન્યાને જોવા તપાસવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. જે પ્રમાણે મુનીમે બંદોબસ્ત કર્યો અને શેઠે તે પ્રમાણે કન્યા જોયા તપાસ્યાથી સારી માલુમ પડતાં પોતાની પસંદગી બતાવી-તેની વ્યવસ્થા તુરતમાં કરી નાંખવાને પોતાની ઇચ્છા મુનીમને કહી.

મુનીમે કન્યાના પિતાને મળી તે વિષે વાતચીત ચલાવી. માધવદાસ શેઠનાં ઘર વિષે કે તેના પોતાને વિષે કન્યાના પિતાને કંઈ જણાવા જેવું હતુંજ નહિ. તેના જેવું ઘર, વર બીજે ભાગ્યેજ મળે. તથાપિ તેમને ઘેર સલાહ કરવાની જરૂર જણાઈ, ને તે પ્રમાણેનો જવાબ મુનીમને કહી,

ખીજે દિવસે પાછું મળવા કહ્યું. કન્યાના પિતાનું નામ મનોહરદાસ હતું, તેણે પોતાને ઘેર જઈ મુનીમ સાથેની થએલી તે દીવસની વાતચિત પોતાની સ્ત્રી તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને જણાવી. અને તે બધાની ઇચ્છા શું છે તે જાણવા માગ્યું. કન્યાની માતા તો તે વાત સાંભળી, હર્ષવિષમાં આવી ગઈ. પોતાની છોકરીને માધવદાસ શેઠ જેવો વર ને તેના જેવું વર મળે, તો પછી કંઈ ઓછું રહ્યું નહિ. છોકરીનાં સુખનો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. અને તેથી તેને અહોભાગ્ય માનવા લાગી. જેથી પોતાના પતિને કહ્યું કે, એવાં વર વર વિષે પૂછવાની વાત બાકી રાખીને તે કામ શા વાસ્તે મુલતવી રાખી દીધું. તેનાં જેવાં વર વર વાસ્તે આપણી ન્યાતમાં ક્યાં કન્યાઓ ઓછી છે. ને ત્યાં દેવાને વાસ્તે તો ઘણાં વર તૈયાર પણ છે, તો પછી નાહકનું વિવ્રંચ કરવાથી તેવું ઠેકાણું આપણા હાથમાંથી જતું રહે ને તેથી આપણે પસ્તાવું પડે. માટે હવે મુનીમ આવે કે તુરતા તુરત તે વાતનું નક્કી કરી નાંખજો. હવે કંઈ પૂછવાપણું રાખતા નહિ. આજકાલ કરતાં આપણી કન્યાની ઉંમર પુરી ચૌદ વર્ષની થવા આવી. તે દરમ્યાન શું આપણે ઓછાં ઠેકાણાં જોયાં છે કે ઓછી તજવીજ કરી છે ? તેમાં તો એકે લાયક વર આપણી કન્યા માટે પસંદ કરી શક્યાં નહિ તો-આપણી ન્યાતમાં કંઈ છોકરાઓનો તોટો છે તેવું કશું નથી, પરંતુ આજના જમાનામાં લાયક છોકરા મળવાજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા છે, ને તેથીજ આપણી ઘણી તજવીજ છતાં ઇચ્છા છતાં કન્યા સંબંધમાં જોડાયા વગર રહી જઈ તે મોટી થવા પામી છે. અને તે મોટી થઈ તે માત્ર માધવદાસ શેઠ જેવા લાયક વર પ્રાપ્ત થવો સંજોગ તેના વાસ્તેજ. માટે આ બાબતમાં કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું કે જોડું માનવા જેવું હું કશું જોઈ શકતી નથી. પોતાની પતિનના મુખમાંથી આવી રીતનાં વચનો નીકળ્યાં પછી મનોહરદાસને કંઈ વિચાર કરવા જેવું રહ્યું નહિ. અને તેથી આ કામ ઝટપટ કરી લેવાને ખાંતી બન્યા.

મનોહરદાસ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા, સદાચારી અને ઘણાજ પ્રમાણિક હતા. એક આરી દેશી વેપારી પેઢીના એજન્ટનું કામ કરતા હતા ને તેમાં તેને માસિક રૂપિયા ૨૦૦ થી ૩૦૦ જેટલી આવક હતી તેમાંથી પોતાનાં ઘરનાં કુટુંબનું સાઈ પોષણ થતું હતું અને સુખથી રહેતા હતા. તેમની સ્ત્રી પણ સારાં અને ગુણવાન હતાં. અને તેથી તેની જાપ પોતાનાં બચ્ચાંઓ ઉપર સારી પડી હતી. પોતાનાં છોકરાંઓને વિવેક અને મયાંદ શીલ બનાવવાં એ તેઓનો મુખ્ય ગુણ હતો. જેથી મનોહરદાસનાં સ્ત્રી

પોતાનાં અચ્ચાંઓમાં તેના ગુણુ ખીત્તવવાની સતત કાળજી રાખતાં હતાં. લોકો સાથે કેમ વર્તવું અને દરેક પ્રત્યે પોતાની ફરજ શી છે તે સમજાવવાનો સારો પાઠ પોતાના અચ્ચાંઓને શીખવ્યો હતો. પોતાનાં છોકરાંઓને નહાની ઉમરથીજ સાલસ ગુણો ઘખત કરાવતા ગયાં. જેથી તેઓ જેમ જેમ મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ તેમાં સારી સમજ આવતી ગઈ. મનોહરદાસની પુત્રીનું નામ કમળા હતું. કમળા ભણવાની વયે આવતાં તેને ભણવાની સગવડ કરી આપી હતી. તે જ્યારે ભણવાનું હમેશનું કામ પૂરું કરતી એટલે તેને ઘરનાં ખીજા કામકાજ શીખવવા અને તેમાં જાણીતી કરવાનો નિયમ રાખેલો હતો. જેથી તેમાં પણ તે નિપુણ થવા લાગી. કમળાની ઉમર જેમ જેમ મોટી થવા લાગી તેમ તેમ તેના વિષેની ચિંતા પણ મોટી થવા લાગી. માઆપોને પોતાનાં છોકરાંઓને સારી સ્થિતિમાં જોવાની ઘણી હોંસ હોય છે, તેમાં પણ છોકરી પારકી પુંજ છે ને તેને ખીજે ઘેર જવાનું હોવાથી તેના વિષે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે. દાકરી એ સરપનો ભારો છે. પીયરીએ સમાય નહિ ને સાસરીયે સચવાય નહિ. એવી હાલત છોકરીની થઈ ન પડે ને તેથી તેને સાસરામાં કેમ રહેવું, કેમ વર્તવું, સાસરીયાંઓને અને પતિને કેમ પ્રસન્ન રાખવા, પોતે સાસરામાં કેવી રીતે વહાલું થવું આ બધા પાઠ તે સાસરાવાસી થયા અગાઉ તેમને બરાબર શીખવવા જોઈએ છે. અને તેમાં પ્રવીણ થએલી એક લાયક છોકરી કંઠેકાણે ન પડી જાય, તેનું ભવિષ્ય દુઃખમાં ન જાય, તેટલા વાસ્તે તેના લાયકનું ઘર અને વર જોવાની તેના માઆપોને ભારે શીકર રાખવી પડે છે. અને તે જ્યારે સારે કંઠેકાણે ગોઠવાય ત્યારેજ માઆપોનું મન શાંત પડે છે.

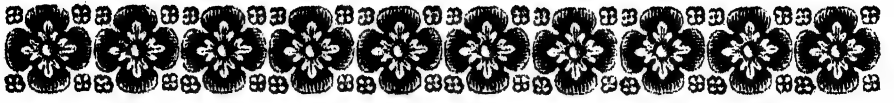
કમળાને માટે લાયકનો વર મેળવવાની શોધ કરવામાં મનોહરદાસ અને તેની સ્ત્રી તજવીજ કરતાં રહ્યાં હતાં, પણ આજ સુધી કોઈ લાયક વર ન જડવાથી કમળાની ઉમર ચૌદ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. અને તેથી તેની ભારે ફિકર થતી હતી. તે અરસામાં કમળાનાં સારાં ભાગ્યેજ માધવદાસ શેઠ જેવા સૌથી પ્રખ્યાત ગૃહસ્થનો સંબંધ કમળા વેરે જોડવાનું માગું આવવાથી મનોહરદાસ, તેની સ્ત્રી અને આખું કુટુંબ ઘણીજ ખુશાલીમાં આવી ગયાં. ને તેમાં કંઈ વિલંબ કરવો બાજબી લાગ્યો નહિ. રખેને તે વાત બહાર પડે તો ઘણા હરીફ ઉભા થાય ને કદાચ પોતે નિષ્ફળ થાય તો પસ્તાવું પડે. જેથી સવાર પડતાં તે કામ ઝટપટ અને શુપયુપ કરી નાંખવાની અધીરાઈ સૌને બાપી રહી.



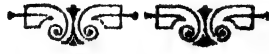
કમળા પણ સુશિક્ષિત અને સદ્ગુણી માતાપિતાનું સંતાન હતી. માતાપિતાના સારા સદ્ગુણો પોતાનામાં ઉતર્યા હતા. અને માતાપિતાએ શુભ સંસ્કારો ખીલવવાને સારી મહેનત લીધી હતી. જેથી કમળા સારી આશા આપનારી બાળા હતી. ઘણી રૂપાળી નહિ પણ દેખાવડી તો હતીજ. ફેશનેબલ નહિ, પણ કપડાં પહેરવાની ઢબ સારી હતી. છઠ્ઠા અને છટાદાર નહિ પણ સુશીલ અને નમ્ર હતી. ઘણું ભણેલી નહિ, પણ લખવા વાંચવાનું સાફ જાણતી હતી. અમેરીકા ને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જાણનારી નહિ, પણ લોકો પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજવામાં નિપુણ અને મર્યાદાશીલ હતી. ભૂગોળ અને ખગોળ જાણનારી નહિ, પણ રાંધનકળા અને ભરત ગુંથણનું કામ સાફ જાણતી હતી. તોછડી અને અવિચારી નહિ, પણ સભ્ય અને ડાહી હતી. તેવીજ એક લાયક છોકરીને માધવદાસ શેઠ પોતાની પત્નિ કરવાને ઇચ્છતા હતા. તેવુંજ એક પોતાને માટેનું લાયક પાત્ર કમળાને જોઈ માધવદાસ શેઠે પોતાના મુનીમને તે કામ કંઈ પણ ઢીલ વગર કરી નાંખવાને પોતાની ઇચ્છા બતાવી હતી. અને આશાવંત બન્યા હતા કે, તેવી પત્નિજ મનુને માની પડેલી ખોટ પૂરી પાડશે.

રોજ કરતાં મનોહરદાસ વહેલા ઉઠી પોતાનાં નિત્ય કર્મથી વહેલા પરવારી સવાર પડતાં માધવદાસ શેઠના મુનીમને મળ્યા ને પોતાની ઇચ્છા હતી તે જાહેર કરી. મુનીમ આનંદમાં આવી ગયો અને તે વાતની શેઠને જાણ કરી. શેઠે પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો જેથી સૌ ખુશ થયાં અને મુનીમે મનોહરદાસ તથા માધવદાસ શેઠ એ બેઉની સંમતિથી આ વાત જાહેરમાં આણી ને જરા વારમાં તો તે વાત આખી ન્યાતમાં અને શહેરમાં પવનની પેઠે પ્રસરી ગઈ. લોકો સાનંદાશ્ચર્ય થયાં. મનોહરદાસને સારો સગો અને સારો જમાઈ મળવા બદલ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા, અને કમળાને સારો પતિ અને સાફ ધર મળવા બદલ લાગ્યશાળી લેખવા લાગ્યા.





## પ.કરણ ૧૬ મું.



### માધવદાસનું ફરી લગ્ન.



માધવદાસ શેઠનો કમળા સાથે સંબંધ બેઠાયાનું નક્કી થયા પછી તેનું લગ્ન તુરતમાં કરી નાંખવાની તજવીજ થઈ. સારું મહુર્ત બેવડાવી લગ્ન કરી નાંખ્યાં. માધવદાસ શેઠનું આ બીજી વખતનું લગ્ન હોવાથી ઝાઝી ધામધુમ કાઢી નહિ. કમળાનાં માઆપ પણ કન્યા રૂપી ઋણમાંથી મુક્ત થયા પછી શાન્તિ પામ્યાં. જ્યાં સુધી એ પારકું ધન પોતાની પાસે અનામત હતું ત્યાં સુધી કશી શાન્તિ નહોતી. કન્યાના ભવિષ્યની વારંવાર ચિંતા-ચિંતા સમાન દિવસે દહન કર્યા કરતી હતી. તે કન્યાને કેતમ ઘર, યોગ્ય વર અને સુખ બેઠને ગાળાપે વરાવી. હવે પછી જે કંઈ સુખ દુઃખ થાય તે તેનાં ભાવિ.

લગ્ન થયા પછી કમળા પતિને ઘેર રહેવા લાગી. પતિને ત્યાં બધી જાતનું સુખ હતું. એટલે કશી ચિંતા નહોતી. તેમજ સારું ખાવું, સારું પહેરવું અને સારા વૈભવમાં રહેવું તેથી રોજ રોજ તેના શરીરની કાંતિ ખીલતી જતી હતી. બાળવયમાંથી નીકળી તરુણાવસ્થામાં આવવા લાગી હતી. યૌવન પ્રાપ્ત થતું હતું. મનેન્દ્રીયો વેગમાં વધતી જતી હતી. શરીરનો ઘાટ મોહક લાગતો હતો. જેથી હવે સ્ત્રીપણામાં આવવાની તૈયારીમાં હતી. પોતે ચતુર અને હુશીયાર હોવાથી શેઠનું મન રીઝવી શકી હતી. શેઠને પણ નવી સ્ત્રીના નવા પ્રેમમાં નવો રંગ જામતો હતો. શેઠાણીને જે ચીજો લેવાની ઇચ્છા થતી તે શેઠ ખુશીથી લેઈ આપતા. પહેરવાનો પોશાક અને આભુષણો શેઠાણીએ પોતાનાં મનપસંદ કરાવ્યાં અને ભપકાથી રહેવા લાગ્યાં. બહાર જવા આવવા માટે શેઠાણીના વાસ્તે

તેના કહેવાથી શેઠે સારી કુમગાડીની સગવડ કરી આપી. અને સાધારણ ઘરની કમળા બાળકી હવે કમળા શેઠાણી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યાં. મનુ ઉપર પણ શેઠાણી સારો પ્રેમ રાખતાં. શરૂઆતમાં તો મનુનો જીવ તેની સાથે લગ્યો નહિ પણ શેઠાણી મનુને સંતોષવા વાસ્તે તેની દરેક મરજ સાચવતાં. જેથી મનુને પણ તેમાં પ્યાર લાગ્યો અને છુટથી તેની સાથે લગી ગયો. જ્યારે શેઠાણી બહાર જતાં ત્યારે તે વખતે મનુને પણ તેની સાથે તેડી જતાં. અને ઘરમાં પણ મનુ સિવાય બીજું કોઈ ન હોવાથી મનુની મનોહર આકૃતિએ કમળાના ઉપર ઘણી સરસ અસર કરી દીધી હતી. એક પળવાર પણ તેને પોતાથી દૂર થએલો જતવાને રાજીબંદી હતી. જે આવવાનું, જે પહેરવાનું અને રમવાનું માગે તે મનુનાં મોંમાંથી નીકળતાંવેત હાજર કરતી. ટુંકમાં આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે મનુનું લાલન પાલન એની ખરી મા કરતાં આ થયેલી માએ ઘણું સાંર કરવા માંડ્યું, તેનાં કારણો કેટલાંક હતાં તેમાંનું મુખ્ય એ હતું કે, ખચ્ચું મા વગરનું છે, મને મા તરીકે સ્થાપિત કીધી છે, જરાક પણ મનુને ઓછા-પણું લાગશે તો મારા પતિને માહું લાગશે. બીજું કમળા પોતે પણ બહુ પ્રેમી સ્વભાવની અને દયાળુ હતી તેથી થોડાજ વખતમાં મનુ પોતાની સગી માને વિસરી, આ નવી માનેજ મા તરીકે સમજવા લાગ્યો. આથી શેઠને પણ ઘણો સંતોષ થયો અને શેઠાણીની તેવી રીત-ભાત અને રહેણી કરણીથી તેના ઉપર શેઠને ઘણો પ્રેમ બાળ્યો. શેઠાણી પણ શેઠને કેમ પ્રસન્ન રાખવા તે કળા સારી બાળી ગઈ હતી, એટલે શેઠ શેઠાણીનાં સંસાર સુખનો સમારંભ ઘણા આનંદ વચ્ચે ચાલવા લાગ્યો.

મનુ પણ માસ્તરની સારી કાળજીથી ઠીક લણવા લાગ્યો. ને પોતાનો અભ્યાસ વધારતો ગયો. એ ચોપડી સારી રીતે શીખી ગયો હતો. ને ત્રીજી ચોપડી શરૂ કીધી હતી. જેથી હવે તેને સ્કૂલમાં લણવા મૂકીએ તો ઠીક એવો માસ્તરનો અભિપ્રાય થયો. સ્કૂલમાંથી છૂટ્યા પછી સાંજ સવાર પુરસદની વખતે ઘેર લણાવવું. તેથી મગજશક્તિ સારી બીલશે ને સ્કૂલમાં બીજા છોકરાઓના સહવાસમાં આવવાથી વધુ ચાલાક ને વધુ હિમતવાનું બનશે. વળી કેટલીક રીતભાત પણ સમજશે. શેઠને પણ એ વાત બાજબી લાગવાથી પસંદ પડી ને માસ્તરને સારી લાગે તે સ્કૂલમાં મનુને લણવા મૂકવાની સગવડ કરવા કહ્યું. જે પ્રમાણે સઘળી ગોઠવણ કરવામાં આવી ને મનુભાઈ સ્કૂલમાં શીખવા લાગ્યા.

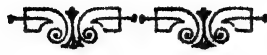
મનુની ઉમર લગભગ આઠ વર્ષની થવા આવી હતી. અને તે જ્યારે પોતાની નવી મા સાથે જતો તે વખતે ઘણી સ્ત્રીઓનું ધ્યાન તેની ઉપર ખેંચાતું. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાની બાળકીનું સગપણ મનુ સાથે થાય તો ઠીક એવી ઇચ્છા કરવા લાગી. અને તેવી પોતાની ઇચ્છા પર પાડવા વાસ્તે તે વાત પોતાના પુરૂષ વર્ગમાં પણ કરતી. દરેકને એ વાત પસંદ પડવા ભોગ હતી. જેથી તેની તજવીજ કરવા સૌએ મનપર લીધું. આથી કરી એક પછી એક એમ અનેક કન્યાઓનાં કહેણ માધવદાસ શેઠને ત્યાં આવવા લાગ્યાં. માધવદાસ શેઠની ઇચ્છા તો મનુની સગાઇ મોડેથી કરવાની હતી. પણ લોકો તરફથી સામાં કહેણ આવવાથી હવે તે વિષેનો વિચાર કરવાની જરૂર પડી. શેઠાણી તો મનુભાઈની સગાઇ કરવાને તદ્દપી રહ્યાં હતાં. ને કેટલીક પોતાની વલણની કન્યાઓ ધ્યાનમાં પણ રાખી લીધી હતી. ઘણીક સ્ત્રીઓ પોતાની કન્યાની સગાઇ મનુભાઈ વેરે કરવા માટે કમળા શેઠાણીનો વીનય ને આદરભાવ કરવા લાગી. કેટલીક લાગવગ પહોંચાડવા લાગી. અને કેટલીક તો ખુશામત સુધ્ધાં કરવા લાગી. કમળા શેઠાણીનું માન સૌમાં વધી ગયું ને તે પણ સૌને સાફ લાગે તેવો વિવેક કરતાં અને કોઇને નાસીપાસ કરતાં નહિ. શેઠાણી રોજની બધી વાત શેઠ આવે ત્યારે તેનીપાસે કરતાં અને હવે જલદીથી મનુભાઈની સગાઈ કોઇ સારે ઠેકાણે ગોઠવી નાંખવાને શેઠને વિનવતાં. શેઠ પણ તેની તજવીજમાં હતા. જેથી ધીરે ધીરે બધું ધ્યાનમાં લઇને મુનીમની સલાહ મેળવી પ્રભુદાસ નામના પોતાની ન્યાતના એક શ્રીમંત, કુળવાન અને સારા ગૃહસ્થની છ વર્ષની સ્વરૂપવતી કન્યા સાથે મનુભાઈનું વેવી-શાળ કીધું. ઘરમાં, નોકર ચાકરોમાં, સંબંધી અને સ્નેહી મંડળમાં હર્ષ વ્યાપી રહ્યો. કમળા શેઠાણી આનંદથી ઉભરાઇ જતાં હતાં. લોકોમાં જાણ થઇ અને પોતાની ન્યાતમાં, કાપડ બજારમાં ને અનેક સારે ઠેકાણે સાકર વહેંચાવી. મનુભાઈની સગાઇની ખુશાલી પ્રદર્શિત કરી અને તે પછી સગાં સગાંઓમાં અરસપરસનો રીત રીવાજનો વહેવાર શરૂ થયો.

મનુભાઈની સગાઈ કરી લેવાથી શેઠાણી તે વાતથી નર્ચિત થયાં. ઘરનો બધો કારભાર હવે પોતે ચલાવતાં હતાં. નોકર ચાકરોને આજ્ઞામાં રાખતાં હતાં. અને ઘરનાં દરેક કામ ઉપર જાતે દેખરેખ રાખતાં હતાં. એમ લગભગ એ વર્ષ ચાલ્યા પછી, શેઠાણીને ગર્ભ રહેવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. એ વાતથી તો શેઠાણી મનમા ને મનમાં જૂલાઈ જતાં. શેઠને પણ એ વાતની જાણ થતાં તેની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. નવી

નવી આશ્વઝો ઉભી થઇ. મન પ્રવૃત્તિ થતું ગયું. શેઠાણી ઉપર વહાલ ઉપજ્યું અને તેનું મન હરેક પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવા લાગ્યા. શેઠાણીનાં પીયરીયાં પણ આ હકીકતથી હરખાઇ ગયાં. અને શેઠનાં ઘરમાં તો આનંદ આનંદ છવાઇ રહ્યો. શેઠાણીની સારી માવજત રાખવા શેઠે સગવડ કરી આપી, ને તેને કશી તકલીફ ન પડે તે વાતની પોતે ઘણી સંભાળ રાખતા. શેઠાણીને મુંબઈની ગીચ વસ્તીમાં રહેવાને કંટાળો હતો. તેથી ત્યાં રહેવું તેમને ગમતું નહિ. પણ આજ સુધી તે વાત શેઠ પાસે કરવાને તેની હિંમત ચાલી નહિ. પણ પોતે ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી એ વાતનો કંટાળો વધી ગયો. અને તે સહન ન થઇ શકવાથી શેઠ પાસે તે વાત કરવાની જરૂર પડી. એક દિવસ શેઠ આગળ પોતાનો તે વિચાર જણાવ્યો ને જ્યાં શાંતિ રહેતી હોય તેવા સ્થાનમાં રહેવા જવાની પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી. જેથી શેઠ તેવી જગ્યા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બે કાદ સાંસરો બંગલો મળી આવે તો તે ખરીદી લેવાને પણ વિચાર કીધો. કેટલાકને લગ્નામણ કરતાં ને કેટલીક તપાસ કર્યા પછી ચોપાટીનાં ચઢાણ ઉપર એક રાજશાહી જેવો લવ્ય બંગલો તે મધ્યેનાં ફરનીચર સાથે એંસી હજાર રૂપિયાની કીમતે ખરીદ કીધો. ને તે પછી તેમાં પોતાને રહેવા જેવી સગવડ કરવામાં તથા બીજું કેટલુંક ફરનીચર ખરીદ કરવામાં બીજો વીસ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરી એક બાદશાહી ઠાઠ જેવો બંગલો બનાવી દીધો. એ બધું તૈયાર થયા પછી સારો દિવસ બેઠ શેઠ તેમાં રહેવા ગયા. તે વખતે મુનીમને પણ સાથે રહેવા આવવા કહ્યું પણ તેને જવા આવવાનો વહેવાર છેટો પડે સમજી નામરજી દેખાડી. તેમ મનુભાઈને પણ હવે તેની માની ખોટ પૂરી પડી હતી, અને કશું હરકત જેવું ન હોવાથી ગામમાંજ રહેવાની રજા શેઠ પાસે માગી. શેઠે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા દીધું. અને મનુભાઈની કરેલી સેવા ચાકરીના બદલામાં મુનીમને પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા ને તેની સ્ત્રીને કીમતી હાર બક્ષીસ આપ્યો. મુનીમ અને તેની સ્ત્રી, શેઠની આવી ઉદારતાથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયાં. અને ખરા પ્રેમથી આશીશ દેવા લાગ્યાં.



## પ્રકરણ ૧૭ મું.



કમળા શેઠાણીને ઘેર ગરબો.



૨૧

હેરની ગીચ વસ્તીવાળા લતાના વસવાટથી શેઠાણીને જે કંટાળો ઉપજ્યો હતો, તે ચોપાટી જેવા શાંત અને રમણીય સ્થાનમાં રહેવા આવકાથી શાંત પડ્યો. પણ શહેરમાં રહેવાથી ધણીક સ્ત્રીઓના સહવાસમાં રહેવાનું અને તેની સાથે રમત ગમતમાં પોતાના દિવસો વ્યતીત થવાનો આનંદ ચોપાટીના બંગલામાં મળી શક્યો નહિ જેથી શેઠાણીનો જીવ મુંઝાવા લાગ્યો. ધણીક વખત ગાડી બેઠાવી શેઠાણી શહેરમાં આવી, સૌને હળી મળી જતાં ને મનને રીઝવતાં. પણ તેથી સંતોષ થતો નહિ. તેમ જર્લ ધારણ થયે સાતમે માસ હવે ચાલવા લાગ્યો હતો તેથી તેને આવવા જવામાં પણ ધણી તકલીફ પડતી હતી. એટલે તેથી પણ જે કોઇ કોઇ વખત જતાં આવતાં તે બંધ પડ્યું. શેઠે તેની આ મુંઝવણ દૂર કરવા વાસ્તે તેમજ તેની માવજત કરવા વાસ્તે એક ફેળવાયલી નર્સ રાખી દીધી. ને વધુમાં પોતાના મુનીમની સ્ત્રી રતનબાઈને પણ હાલમાં શેઠાણી પાસે રાખવાની ગોઠવણ કરી લીધી. રતનબાઈ તેની સાથેના ધણા વખતના સહવાસથી એક ઘરનાં માણસ જેવાં થઇ રહ્યાં હતાં. ને તે પોતાના હમેશના નેકને ખાતર કંઈ પણ આનાકાની કર્યા વગર શેઠાણી પાસે આવી રહ્યાં. ને તે શેઠાણીનું સન આનંદમાં રાખવાને દરેક કોશીશ કરતાં. આથી કરી શેઠાણીના જીવને કંઈ શાંતિ થઈ ખરી. પણ ધણી સ્ત્રીઓનાં સમાગમ વગર તેને પૂરી મજા પડતી નહિ જેથી તેની તે સગવડ પૂરી પાડવા સેઠે કેલેક્ટર શેઠાણીને આપી હતી. અને તેથી તેઓ શહેરમાંથી પોતાને ગમત આપે એવી સ્ત્રીઓને બોલાવી મંગાવી, પોતે આનંદ મેળવતાં. અને તે

વખતે દ્વ. ચઢા, નારતો વિગેરે કાંધને કાંધ કરતાં. જેથી આવનારનો પણુ સારો આદર થતો. કોઈ વખત ગંજીપો, ચોપાટ કે ખીજી રમત અમતમાં, કોઈ વખત ગીતો તથા રાસડા ગાવામાં કે ભરત ગુંથણુ શીવવા શીખવામાં, અથવા કોઈ વખત વાત્તાં વિનોદમાં ગુજરતાં અને તેથી સૌને ધણો આનંદ થતો. જ્યારે બંગલામાં ધણું બેસતાં કંટાળતાં ત્યારે બંગલા આગળના બગીચાની સ્કેલાણીમાં નીકળી પડતાં ને તે વખતે સરખે સરખી સાંહેલીના હાસ્ય વિનોદથી ને મેણું મશ્કરીથી પોતાનાં દિવ ખુશ કરતાં. બગીચામાં કોઈ જગ્યાએ કંઈ ખામી જણાઈ આવતી તો તુરત માળીને બોલાવી તે સુધરાવતાં. નોકરો પાસેથી કામ લેવામાં શેઠાણી ધણાંજ ખ-ખરદાર હતાં. તેમ નોકરો પ્રત્યે મમતા પણ સારી રાખતાં. કદા પણ નોકરોને પોતે દીલગીર કરતાં નહિ. એટલે નોકરો પણ શેઠાણીને ધણું આહતા અને તે બોલાવતાંની સાથે તેની પાસે હાજર થઈને જે કામ અત્યારે તે તરત કરતા.

સગર્ભા સ્ત્રીને ખુશી રાખવાથી ને તેને સંતોષમાં રાખવાથી તેના ગર્ભને સાફ પોષણ મળે છે એમ શેઠ જાણતા હોવાથી શેઠાણીને ખુશી રાખવામાંને સંતોષવામાં કશી અડચણ પડવા દેતા નહિ, જેથી શેઠાણીનું મન હમેશાં ધણું પ્રસન્ન રહેતું. આસો માસ બેસવાની તૈયારીમાં હોતો ને તે માસની શરૂઆતમાં માતાનો નવરાત્રીનો તહેવાર આવવાથી માતાનો ગરબો ગાવાને રીવાજ હોય છે. માતાનો વિષય સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે પસંદ હોવાથી જ્યારે જ્યારે શેઠાણીના બોલાવવાથી સ્ત્રી મંડળ ભેગું થતું ત્યારે ત્યારે તેઓ શેઠાણીને ઘેર ગરબો ગવરાવવાની તેને ધણાંજ આગ્રહ કરતી. શેઠાણીને તે વાત રૂચતી લાગી અને શેઠની સંમતિ મેળવી પોતાને ત્યાં માતાનો ગરબો ગવરાવવાનો વિચાર કર્યો. જેથી શેઠ જ્યારે ઘેર આવ્યા એટલે તેને પૂછીને તેની સંમતિ મેળવી લીધી. શેઠે તે વાતની ધણી ખુશીથી હા કહી. શેઠ જાણતા હતા કે ગરબો ગાવા આવનાર દ-રેકને પોતાના ઘર શોભતું કંઈ સાફ લઢાણું આપવું પડશે. પણ તે છતાં શેઠાણીને રાજી રાખવા તેમાં કાંઈ આનાકાની કીધી નહિ. ખીજી વખતે જ્યારે સ્ત્રી મંડળ શેઠાણીના બોલાવવાથી ભેગું મળ્યું ત્યારે તેઓ સરવેને પોતાને ત્યાં માતાનો ગરબો ગાવા આવવાનું તેમજ તે દિવસે પોતાને ત્યાં જમવા રાખવાનું નિમંત્રણ શેઠાણીએ કીધું, સ્ત્રી મંડળ એ વાતથી હરખાઈ ગયું. ને સૌએ ગરબો ગાવા આવવાની હા કહી.

ગરબો ગાવાનો દીવસ આઠમનો નક્કી કીધો હતો. તેની આગમ્ય બે દીવસથી તે માટેની સર્વ તૈયારીઓ થવા લાગી. ઘણે સારે ઠેકાણે, ગરબો ગાવાનાં મંમેલનમાં ભાગ લેવા તથા ભોજન પણ પોતાને ત્યાં કરવાનાં નિમંત્રણ કાઠોં શેઠાણી તરફથી મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ગરબો ગાવાનાં સ્થાન તરીકે બંગલાના પહેલા માળનું દીવાન ખાનું પસંદ કીધું હતું અને તેને ઘણીજ ઠાઠ માઠથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. નીચે જમીન ઉપર સરસ ગલીચો બિછાવી દીધો હતો. દીવાનખાનાંની ત્રણ બાજુની દીવાલો આગળ ગાદી તકીયાની બેઠક ગોઠવી દીધી હતી. અને પ્રવેશ થવાના દરવાજાની સામેની દિવાલ આગળ બન્ને બાજુના ખુણાઓ આગળ મખમલની ગાદીવાળા સુંદર કોચો અને તેની વચ્ચે મખમલની ભરેલી ગાદીવાળી સુંદર ખુરશીઓ ગોઠવી હતી. બેઠકની ઉપરના દિવાલોના ભાગમાં સોનેરી ફ્રેમમાં જડેલા સુંદર કાચના તકતાઓ હારખંધ ગોઠવી દીધા હતા. જે કાચના મહેલની શોભા આપતા હતા. તેની ઉપર સુંદર રંગ બે રંગી પીકચરો હારખંધ ગોઠવ્યાં હતાં. દીવાનખાનાની ઉપરના ભાગમાં ચાર ખુણે ચાર લાઇટના સુંદર ઝુમરો તથા મધ્ય ભાગમાં ગ્યાસની બત્રીસ લાઇટનું એક મોટું, સુંદર અને શોભીતું ઝુમર ગોઠવી દીધું હતું. તેની વચ્ચેના ભાગમાં દીપી નીકળે તેમ હાંડીઓ ગોઠવી હતી. દીવાન ખાનાના મધ્ય ભાગમાં આરસપહાણનું એક શોભીતું ખુબસુરત ગોળ ટેબલ તેની ઉપર કીમતી જરીથી ભરેલો મખમલનો નાનો ગલીચો બિછાવી માતાનો ગરબો મૂકવા વાસ્તે ગોઠવી મૂક્યું હતું. અને તે જોનારને ઘણુંજ રમણીય લાગતું હતું. માતાને ધરવા વાસ્તે મેવા મીઠાઈઓની અનેક સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. અને ગરબો ગાવા આવનાર દરેક સ્ત્રીઓને લ્હાણું આપવા માટે ચાંદીના કપ રકાબીનાં ડઝન બંધ સડો શેઠાણીની ઇચ્છા મુજબનાં શેઠે ખરીદી આપ્યા હતા. બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં બગીચા આગળ થોડાક પુરૂષ વર્ગને બેસવા માટે શેઠે એક નહાનો મંડપ તૈયાર કરાવી તેમાં બેઠકની ગોઠવણ કીધી હતી, અને જે આઠમના દિવસની વાટ જોવાતી હતી, તે શુભ દિવસ આજે આવી પહોંચ્યો હતો. સવારથીજ શેઠનાં ઘરમાં દોડધામ થઇ રહી હતી. કામકાજ વાસ્તે ફેટલાક નોકર ચાકરોને બોલાવી લીધા હતા. આવનાર સ્ત્રી પરાણાઓનાં ભોજન માટે અનેક પ્રકારનાં પકવાન તૈયાર કરાવ્યાં. અને જોઇતી બધી સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવી મૂકી. થોડાક ઠુશીયાર તાલીમ પામેલા સારા વાજાંતકારોને તેમનાં વાજાંત્રો



સહિત દાઢમસર આવી પહોંચવાની વરદી આપી તેની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. માધવદાસ શેઠે પોતે પણ પોતાનાં થોડાક ઇંગ્રેજ એજન્ટોને તેઓની મહેરદાર અને કન્યાઓને પોતાને ત્યાંના આજના બનાવની ખુશાલીમાં ભાગ લેવા આમ્રહ કર્યો હતો. અને તેથી તેઓએ પણ આવવાની કલુ-લાત આપી હતી. ઇંગ્રેજ પરોણાઓ વારંતે ચહા, કાશી, પાંઉ, ખીરકુટ અને કેળાં વિગેરે લીલા તથા સુકા મેવાની તજનીજ કરાવી રાખી હતી. બરાબર પાંચ વાગતાં માધવદાસ શેઠને ત્યાં એક પછી એક અનેક સ્ત્રીઓ સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણમાં સજ્જ થએલી આવવા લાગી. દરેક આવનાર સ્ત્રીને આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો. મોટાંને ઘેર ગરબો ગાવાનું હતું તેથી સેંકડોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હતી. બધી સ્ત્રીઓ આવી રહ્યા પછી સર્વેને ભોજન કરાવ્યાં અને તે થઈ રહ્યા પછી સૌ ગરબો ગાવાનાં દીવાનખાનામાં આવ્યાં. દીવાનખાનામાં ગોઠવેલી બધી લાઇટો પ્રકટાવી દીધી હતી. જેથી તેનો પ્રકાશ દીવાલોમાં ટાંગેલા તકતાપર પડવાથી આખું દીવાનખાનું પ્રકાશથી ઝળકી રહ્યું હતું. અને સંખ્યા બંધ બત્તીઓ પ્રકટાવી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. દીવાનખાનામાં યુક્તિસર ગોઠવેલી બેઠકો તથા તેનો શણગાર જોઈ આવનાર સ્ત્રી પરોણાંઓ છકજ થઈ ગયાં અને ઈન્દ્રના મહેલની ઉપમા આપવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં વાજાંત્રકારો આવી પહોંચવાથી તેઓને ગરબો મૂકવાનાં ટેબલ આગળ બેઠક ગોઠવી દેવામાં આવી જ્યાં હારમોનીયમ, તબલાં, સતાર, સારંગી અને વિધવિધ બાજનાં પાસે માતાનો ગરબો ટેબલ ઉપર મૂકાવ્યો, તેમજ ટેબલ પર ગોઠવી મૂકેલી અગરબત્તીઓ સળગાવી અને તેનું પુજન અર્ચન માતાની સ્તુતિ કરવાની તૈયારીમાં સૌ હતાં તેવામાં શેઠે નોત્રેલા ઇંગ્રેજ પરોણાઓ આવી પહોંચ્યા. જેનો ધણો આદર સત્કાર કરી તેઓને શેઠે બેઠક લેવા કહ્યું. ત્યાર પછી તે પરોણાંઓને ગરબો ગાવાની રચના દેખાડવા તથા સ્ત્રી વર્ગની ઓળખ આપવા માટે તેઓને સાથે લઈ શેઠ દીવાનખાનાં આગળ આવ્યા જ્યાં બધું તેમને દેખડાવ્યું. અને ઓળખ પણ કરાવી. ઇંગ્રેજ પરોણાઓ હિન્દુ સ્ત્રીઓને! કીમતી પહેરવાસ, સુંદર પોશાક પહેરવાની દબ હબ અને અક્ષકારો જોઈને તથા દીવાનખાનામાં બધું યુક્તિસર ગોઠવેલી રચના જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પરોણાંઓ માટે દીવાન ખાનાં પાસે બધું જોઈ શકાય તેવી જગ્યા આગળ બેઠક કરાવી અને ત્યાં સૌ બેઠાં. પુરૂષ વર્ગે શેઠની સાથે મંડપમાં આવી ત્યાં બેઠક

લીધી. એ થઈ રહ્યા પછી માતાનું પુજન અચન ઘી, કપુર અને સુગં-  
 ધાદિક પદાર્થોથી નહાની નહાની બાળાઓનાં ગાયનના મધુર અવાજ  
 તથા વાજાંત્રોના સુંદર સરોદોની વચ્ચે સ્તુતિ કરીને કીધું અને તે  
 પછી સ્ત્રીઓએ ગરબો ગાવાની શરૂઆત કરી. નહાનાં નહાનાં ટોળાનાં  
 આકારમાં થોડી થોડી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ ગરબા આગળ ગોળ કુંડાળે થઈ  
 ગરબા ગાતી હતી. ફરતી પુદ્દીએ બે સ્ત્રીઓ ગરબો ગવરાવતી ને તેની  
 સાથેની સ્ત્રીઓ ગાતી ગાતી તાળીઓ વગાડી ઝીલતી હતી. અને  
 બીજીઓ બેસીને સાંભળતી હતી. આવી રીતે થોડાક ગરબા ગવાયા  
 પછી, એક ગરબો જે કમળા શેઠાણીએ પોતાની ઇચ્છા મુજબનો કાંઈ  
 વિદ્વાન વ્યક્તિની મદદ લેઈને તૈયાર કીધો હતો. તે ગવરાવવાની શરૂ-  
 આત થઈ. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તે ગરબો ગવરાવતી વખતે સાથે રમવામાં  
 ભાગ લેવાને કમળા શેઠાણીને આગ્રહ કર્યો. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેને તેવી  
 તકલીફમાં નહિ ઉતરવાની ઇચ્છા જણાવી. પણ ઘણી સ્ત્રીઓનો આગ્રહ  
 થવાથી તે ગરબાની બે કડીઓ ગવાતાં સુધી રમવામાં ભાગ લેવા કમળા  
 શેઠાણી તૈયાર થયાં ને ગરબાની નજીક આવ્યાં. સ્ત્રીઓના આખાં ટોળાં-  
 માંથી ચુંટી કઢાડેલી બત્રીસ સ્ત્રીઓ ગરબાને ફરતાં ગોળ કુંડાળે ઉભી  
 થઈ ગરબો ગાવાને એકઠી થઈ. વાંચનારા આ વખતનો દેખાવ તે ખરેખર  
 રવગીચ હતો. પ્રકાશથી ઝળકી રહેલી ઝુમરની લાઇટો, કાચના તકતાઓમાં તેનાં  
 પડતાં પ્રતિબિંબથી તેની જ્યોત અને પ્રકાશમાં થયેલો વધારો, ઈંદ્રના મહેલ  
 સમાન શણગારેલું દીવાનખાનું સારાં અને ઉમદાં વસ્ત્રોથી સુશોભિત  
 થએલી સ્ત્રીઓ, તમાંથી પણ ચુંટી કઢાયેલી યુવાન વયની અતિ સૌન્દ-  
 ર્યવતી સુંદરીઓનું લાઇટની જ્યોતમાં એકઠું મળવું, તેમનાં ભરેલાં ગુલાબી  
 ગાલોથી શોભતાં ગૌરવર્ણાં ચંદ્ર સમાન પ્રકાશ મારતાં મુખાવિદ્યોનું  
 તેજ લાઇટની જ્યોતમાં મળી જઈ વધુ પ્રકાશ આપતું હતું. શરીરપર  
 શોભી નીકળે તેવાં પહેરવેાઢ કરેલાં ઉચ્ચ કીમતનાં ઉમદા વસ્ત્રો, સોનેરી  
 રૂપેરી જીકથી ભરેલાં પોલકાં તથા સાડીઓ અને કીમતી બનારસી અમર  
 તથા સેલાંઓ શોભી નીકળતાં હતાં. તેમજ પહેરેલાં કીમતી આલુપણોમાં  
 નાકમાં પહેરેલી હીરાની સળી તથા માણેક મોતીની નથો, કાનમાં પહેરેલાં  
 હીરાનાં લવીંગીઆં તથા એરીંગો, સોનેરી રૂપેરી જીકથી ભરેલાં ઉચ્ચ રેશમી  
 કાપડની ફેશનેબલ ચોલી તથા પોલકાંથી ઢંકાયેલા શરીરના ઉપરના ભાગ  
 પર દીપ્ત નીકળતા ગળાંમાં પહેરેલા હીરા મોતીના હાર તથા કંઠાઓ  
 અને કાંઈએ પહેરેલા સોનાના પાલીસનાં નેકલેસો, હાથમાં પહેરેલાં હીરા

મોતીની બંગડી તથા રાયપુલો તથા કાષ્ઠએ સોનાની પાલીસની બંગડી  
 અને સાંકળાંઓ, હાથની આંગળીઓમાં હીરા, માણેક, પનાની પહેરેલી  
 વીંટીઓ અને બાંહે પહેરેલાં બાળુબંધો શોભી રહી તેનું તેજ  
 બધી જ્યોતની સાથે પ્રકાશમાન થઈ બધું ઝળઝળાટ પ્રકટી નીકળ્યું હતું.  
 અને તેથી તેની ગૌરવતા ઘણી શોભતી હતી. પગમાં પહેરેલાં નેપુર અને  
 ઝાંઝર તેની શોભામાં વધારો કરી સુંદરતાનો દેખાવ રજુ કરતાં હતાં. તેથી  
 જોનારને એમ જણાઈ આવતું કે ઈંદ્રના ધરની અપ્સરાઓ કે સ્વર્ગની  
 પરીઓજ નીચે ઉતરી આવેલી હોયની ? તેવો ભાસ થતો હતો. તારામં-  
 ડળમાં જેમ ચંદ્રમા શોભે તેમ સૌની વચમાં કમળા શેઠાણી શોભી નીક-  
 ળતાં હતાં. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને રૂપ ખીલે છે તેમ કમળા શેઠાણી પણ  
 રૂપમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં. તેમજ આજે પહેરેલો શોભીતો ઉમદા પોષાક  
 અને કીમતી આભુષણોથી દેખામદાર દેખાતાં હતા. અને આજે તો ઉત્સ-  
 વનો દિવસ હોવાથી હર્ષવેશમાં દીપ્તી નીકળતાં હતાં. બધી સુંદરીઓ  
 ગરબાને મધ્યમાં રાખી તેને ફરતી ગોળાકાર ઉભી હતી. એક  
 ખીજના હાથ પોતાના હાથની સાથે સાણસા માફક મેળવી ગરબો ગાવાનું  
 ઉપડે કે તુરત હાથથી તાળી પાડી, પુદડી ફરવા તૈયાર થઈ રહી હતી.  
 વાજાંત્રકારો પણ પોતાના વાજાંત્રોનો સુર બાંધીને વજાડવાને તૈયાર થઈ  
 રહ્યા હતા. જેવું કમળા શેઠાણીએ પોતાની એક સાહેલીને સાથે રાખી  
 ગરબો ગાવાનું શરૂ કર્યું કે, વાજાંત્રકારોએ પણ પોતાના સુર અને તાલ  
 તેની સાથે મેળવ્યા ને કડી પુરી થઈ કે, રમવા ઉભેલી સાહેલીઓએ તે  
 કડીને ફરતી પુદડીએ વાંકી વળી તાળીઓ વગાડતાં ઝીલી લઈ ગાવા માંડ્યું.  
 જ્યારે તે વાંકી વળવા નીચી નમતી ત્યારે તેણીઓએ પહેરેલી સાડીઓની  
 કિનારી ને અમર સેનાના છેડા સાથે પૃથ્વીપર ખીજાવેલો ગાલીઓ વહાવ  
 કરી વાતો કરવા મંડી પડતો હોય એવો આભાસ થતો. તેઓનો કામળ  
 કંઠ, કાયજના સુર સમાન મીઠો અને મધુર અવાજ, સાંભળવામાં રસ  
 આપે તેવો ગરબો, તેના સ્વર સાથે મળી જતા વાજાંત્રના સુરો, પગથી  
 ઠણકતા નેપુર અને ઝાંઝરના અવાજો; આ બધા સાથે એક તાલ, એક  
 રાગ અને એક ગાને, સાંભળનાર અને જોનારને દિગ્મૂઢ બનાવી દીધા-  
 આનંદમાં ગરકાવ કરી દીધા-હર્ષમાં ઘેરા બનાવી દીધા અને વાહ વાહ  
 થઈ રહી. તેનું આક્રમણ અને ખેંચાણ એટલું તો આકર્ષક હતું કે, રસ્તાની  
 બહાર જતા આવતા રાહદારીઓ પણ આ ગાન સાંભળી રથબી રહ્યા.  
 આજે આ શું છે તે જોવા તપાસવા તલ્લી રહ્યા. બંગલાના દરવાજા

આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું. કોઈ અંદર દાખલ ન થાય તેના વાસ્તે દરવાજા આગળ બે લેયાઓ રાખવાની શેઠને જરૂર પડી. આજે સ્ત્રીઓનું જ સંમેલન હતું તેથી પુરૂષોને આવવા યોગ્ય ન હતું. માટે ઉભેલા લેયાઓ કોઈ બહારના અજાણ્યા પુરૂષને બંગલામાં દાખલ થવા દેતા નહિ. બંગલો રસ્તા ઉપરજ હોવાથી રસ્તેથી નીકળનારા સંખ્યાબંધ રાહદારીઓ; કોઈ ગાડીથી તો કોઈ મોટરથી, કોઈ સાઇકલથી તો કોઈ પગથી આમ લોકોનો જમાવ મોટાં ટોળામાં એકઠો થઇ ગયો. બંગલાના દીવાનખાનામાં પ્રકટાવેલી રોશનીનો પ્રકાશ રસ્તાની બહાર પણ પડતો હતો. તેમ અંદરનું થતું ગાન પણ બહારના ઉભેલા લોકો સાંભળી શકતા હતા. તેથી ત્યાં સુધી તે ગરબો ચાલુ રહ્યો ત્યાં સુધી સૌએ ઉભાં ઉભાં જોયા તથા સાંભળ્યા કર્યું. કેટલાકોએ તો પોતાની આખી જીંદગીમાં આવું નજરે જોયેલું કે સાંભળેલું પણ નહિ હોય; તેવું ગાન અને સ્વર્ગીય દેખાવ જોઈ પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. અને અણધાર્યું તે રસ્તેથી નીકળવામાં જોવા સાંભળવા મળ્યું તેથી ઘણા ખુશી થઇ ગયા. માધવદાસ શેઠ પણ મંડપમાં બેઠો બેઠો આ બનાવથી હર્ષમાં ઉભરાઇ જતા હતા. તેની સાથે બેઠેલો પુરૂષ વર્ગ પણ ખુશ ખુશાલ થઈ ગયો. ઇંગ્લેન્ડ પરોણા જોકે તેની ભાષા કે અર્થ સમજી શકતા ન હતા, પણ ગાન, તાન, તાલ અને સુરથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા હતા. કમળા શેઠાણીને તે બે જીવ હોવાથી કુદડી ફરવાથી અને ગાવાથી થાક લાગતો હતો. જેથી બે કડીઓ પૂરી થઇ એટલે તે દ્રાવ્ય ઉપર આવીને બેઠાં. અને ત્યાંથી એક સાહેલીને સાથે રાખી ગરબો સૌને ગવડાવતાં ગયાં.

ગરબો ગવાઇને પૂરો થયો. સૌ નીચે બેઠાં. ગરબાની ઘણીજ પ્રસંશા થવા લાગી ઇંગ્લેન્ડ બાનુ અને છોકરીઓ તો પોતે કદી પણ નહિ જોએલો એવો હિંદુ લોકોનો ગરબો ગાવાનો ચાલ જોઈ જીકકજ થઇ ગયાં. પોતાનો ઇંગ્લેન્ડ ડેન્સ ઘણો પ્રિય લાગતો પણ આજના ગરબાએ તેમના મન ઉપર ઘણી સારી અસર કરી, તેની સારી છાપ પાડી. જે સ્વર્ગીય સુખ કે સ્વર્ગીય મોજ કહીએ, તે તો હિંદુ સંસારમાંજ છે, એવું તેમને લાન આવ્યું. જે હિંદુઓ સંગીતમાં કે ગાયન કળામાં કંઈ સમજતા નથી કે આવડતું નથી, એવો પોતાનો અભિપ્રાય હતો તે આજના બનાવથી બદલવો પડ્યો. ને એક અવાજે તેનાં વખાણ કરવાં પડ્યાં. જો કે દેશી ભાષાનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તેનું રહસ્ય તેમનાથી સમજાયું નહિ પણ ગાયનની ઢગ, રમવાની કળા અને સુર સાથે મેળવાતા સ્વરે તેને ઘણી મીઠાસ આપી. અને આ

અધુ જોવા સાંભળવાની તક પોતાને માધવદાસ શેઠની મહેરબાનીથી મળી તે બદલ તેનો આભાર માન્યો. ઇંગ્રેજ લોકોમાં નિરિક્ષણ કરવાની અને અવલોકનની સારી ટેવ હોય છે. ઇંગ્રેજ સ્ત્રી અને કુમારિકાઓએ આજનો બધો પ્રસંગ જોયો હતો. જાવા અને વળગવાનું જો કે બધ પડ્યું હતું પણ હજી સુધી તેનો અવાજ તો કર્ણ સાથે અથડાતો હતો અને તેથી ઇંગ્રેજ કુમારિકાઓનાં મનમાં તે પ્રસંગ રમી રહ્યો હતો અને તેઓ પોતે તેનો તાલ લેવાને પોતાનાં જીણા સ્વરથી સુર ખેંચવા લાગી. આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં તે લોકોનું બોલવું ઘણા જીણા સ્વરમાં નીકળે છે અને ગાયન ગાવામાં તેઓ ઉમંગી હોવાથી તેનું ગાયન સાંભળવાને ભેગી મળેલી સ્ત્રીઓને ઇચ્છા થઈ અને તેથી તે વિષેનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. ઘણીજ ખુશીથી કબુલ થઈ ઇંગ્રેજ કુમારિકાઓએ પોતેજ પ્યાનો વગાડી તેની સાથે પોતાનો સુર-તાલ મેળવી ગાયન શરૂ કર્યું ને સર્વેને રીઝવ્યાં. આજના બનાવથી દરેક આવનારને બેવડો લાલ મળ્યો. ભેગી થએલી સ્ત્રીઓએ કદી પણ ઇંગ્રેજ ગાયન સાંભળ્યું નહિ હોય તે આજના પ્રસંગથી સાંભળવા મળ્યું. ને તે વિષેનો પણ આરો ખ્યાલ આવ્યો. ઇંગ્રેજ લોકો ગાયનનાં કેટલાં શોખીન અને ઉમંગી હોય છે, તે પણ સાથે સાથે જાણવા મળ્યું.

ઘણી સ્ત્રીઓ ઇંગ્રેજ જાણકાર ન હતી. તેથી જેમ પોતાના ગરબાનું રહસ્ય ઇંગ્રેજ જાનુઓ નહોતી સમજી શકી, તેમ તેનાં ગાયનનું રહસ્ય તેઓ સમજી શકી નહિ; તે છતાં ગાયન ગાવાની અને વાજાંત્ર ઉપર કાબુ રાખવાની તેની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈ, તેમને શાખાશી આપી. ગાવાનું કામ પૂરૂ થયા પછી માતાને નૈવેદ્ય ધરાવી તેની પ્રસાદી તથા દૂધ-ચાહ સર્વેને માટે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તે આપ્યાં. ઇંગ્રેજ પરાણાઓ વાસ્તે તૈયાર કરાવેલી વસ્તુઓ તેને આપવામાં આવી ને તે લેવાઈ રહ્યા બાદ પાન, ગુલાબ, અત્તર વહેંચવામાં આવ્યું જે પછી દરેક આવનારને ચાંદીનાં કપ-રકાબીનું હહાણું કમળા શેઠાણી તરફથી આપવામાં આવ્યું. ઇંગ્રેજ પરાણાઓને પણ તે હહાણું આપ્યાં, અને તેઓ આ રીવાજ જોઈને પ્રસન્ન થયાં. તે પછી તેઓ છેવટની રજા માગતાં ઇંગ્રેજ જાનુઓ કમળા શેઠાણી પાસે જઈ, તેને ઘણીજ મુઆરકબાદી આપી, આજના બનાવથી પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો; ને કમળા શેઠાણી સાથે શેઠહેન્ડ કરી તેનો ઉપકાર માની ખુશ્નુમા રહેરે વિદાય થયાં. અને જતી વખતે કહેતાં થયાં કે, જ્યારે જ્યારે આવો પ્રસંગ આપને ત્યાં આવે ત્યારે અમને

ખોલાવવા ભૂલતાં નહિ, તેવો આગ્રહ કરતા ગયાં. તે પછી ભેગાં થએલ બીજાં સ્ત્રી પરોણાઓ તરફથી આજના પ્રસંગે કમળા શેઠાણીએ લીધેલી તસ્દી અને સર્વેની કરેલી પરોણાગતથી તેનો મંતોષ જાહેર કરવા અને કમળા શેઠાણીનો ઉપકાર માનવા, કમળા શેઠાણીની એક સખી અને સ્કૂલમાં સાથે ભણતી એક સ્નેહી સન્નારીએ હુંકમાં પણ અસરકારક વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે;—

સુર જાહેનો,

નવરાત્રીના દિવસોમાં માતાનો ગરબો ગાવાનો ચાલ આપણામાં અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. તે પ્રસંગ એટલા માટે અતિ મહત્વનો છે કે, તે પ્રસંગ વખતે માતા પ્રત્યે આપણો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવાની સાથે આપણા પરમેશ્વર રૂપ પતિનું દીર્ઘાયુ કરવાની અને આપણે સર્વ પ્રકારે સુખી રહેવાની સ્તુતિ કરી, માતા પાસે વરદાન માગી શકીએ છીએ, ને માતા પ્રસન્ન થઈ તે આપણને આપે છે. વળી બીજો લાભ તેથી કરીને સ્ત્રી સંમેલનનો થાય છે. હું જણાવીશ કે, આ રીવાજથીજ આપણે આટલી મોટી સંખ્યામાં ભેગાં થઈ શક્યાં છીએ. આપણે સર્વે ભેગાં થવાથી એક બીજાના વિચારો આપ લે કરવાની સારી તક મળે છે. અરસ પરસ સ્નેહ બંધાય છે. અને ભગિનિભાવ વધે છે. તેથી કરી આપણને ઓછો આનંદ થતો નથી. અને ત્રીજો લાભ આપણામાં ગાયન કળા ખીલવવાની, તાલ સૂર મેળવવાની અને સંગીતનું જ્ઞાન જાણવાનું મળે છે. શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે. ને આરોગ્યતા વધે છે. તો તે લાભ કાંઈ જેવો તેવો નથી. હમણાં હમણાં આપણી જાહેનપણીઓમાંથી ગાયનનો શોખ ઓછો થતો જાય છે તે ખેદ કરવા જેવું છે. આવી આવી ગોઠવણો હોવીજ જોઈએ, નહિ તો સ્ત્રીઓને એકમેકને મળવું, એકમેક સાથે ઓળખાવું એકમેકના પરિચયમાં આવવું અને આનંદનો સ્વાદો લેવો એ બીજી કઈ રીતે બની શકે ? હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓને ઘર સંબંધી કામકાજમાંથી મુક્ત થયા પછી બહાર જવાનો અને લોકોના પરિચયમાં આવવાનો થોડોજ વખત મળે છે. તેથી આવી ગોઠવણો ખાસ આવશ્યકની અને આનંદકારક છે. મારી પ્રિય સખી અને આપણાં સ્નેહિ જાહેન કમળા શેઠાણી જેવાં તે વિષયમાં શોખ ધરાવનારાં પ્રેમાળ, માયાળુ અને ઉદાર ચિત્તવાળાં જાહેનપણીની આપણી ઉપરની અથાગ પ્રીતિ અને મમતાને લેઈ તે લાભ મેળવવાને આજે આપણે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ. આપણે માટે તેણે લીધેલી

તરફ, ખતાવેલી કાળજી અને આપણી કરેલી ઊંચી પરોણાગતને આપણે કદી પણ ભૂલી જશું નહિ. ઇશ્વર તેમનાં જેવાં સદ્ભાગ્યસાળી બહેનને લાંબા વખત સુધી પતિની સાથે સુખ ભોગમાં રાખી, સુખી રાખે એવી જગત નિયંતા પરમાત્મા પાસે આપણી પ્રાર્થના છે. ને જગદંબે ભવાની માતા તેમના મનના સારા મનોરથ સફળ કરે એવી આપણી દૃઢ ઇચ્છા છે તે તેમને પ્રાપ્ત થાઓ. અને છેવટમાં હું આપ સર્વેની વતી આપણી એ બહેનપણીનો ઉપકાર માની આપણુ સર્વ તરફનો સંતોષ જાહેર કરતાં માફ ઓલવું સમાપ્ત કરું છું. સર્વેએ તેનું વિવેચન તાળીઓના ગડગડાટ અને હર્ષનાદ વચ્ચે વધાવી લીધું. તે પછી વળતા જવાખમાં બોલતાં કમળાં શેઠાણીએ જણાવ્યું કે, મેં કંઈ વિશેષ કંઈ નથી. તમે મારો આભાર માનો તેના કરતાં મારેજ તમારો આભાર માનવાનું ઘટિત છે. આજનું કાર્ય, આજનું સંમેલન ને આજનો આનંદ તે તમારા ઉત્સાહ ને કૃપાને જ આભારી છે. તે વગર આ સંમેલન કદી ફતેહમંદ થતે જ નહિ. આ બધું મારી ઉપરની આપની અથાગ પ્રીતિ, માયાળુ વૃત્તિ અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળો ઉદાર ઝરો છે. મારાં નિમંત્રણને માન આપી આપ સર્વેએ અથાગ મહેનત અને તરફી લઈ અત્રે સુધી પધારી આજનું કાર્ય ફતેહમંદ ઉતારવામાં જે ભાગ લીધો છે તેથી મને ઘણો સંતોષ થયો છે અને તે બદલ આપ સર્વનો હું અતિ ઉપકાર માનું છું.

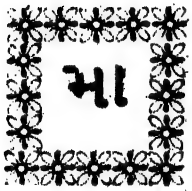
એ થઈ રહ્યા પછી જગદંબેની જય બોલાવી સૌ વિસરજન થયાં. અને તે વખતે રાત્રીનો વખત હોવાથી જે સ્ત્રીને જેઓનો પુરૂષ વર્ગ લેવા આવેલા નહિ અથવા તો જેને ઘેર પહોંચવાનું સાધન નહતું તેવી દરેક સ્ત્રીને માટે ઘેર પહોંચાડવા વાસ્તે સંખ્યાબંધ ભાડાની ગાડીઓ શેઠે તૈયાર રખાવી હતી તથા શેઠે પોતાની દુકાનના નોકર ચાકરો, ઓફિસના હમાલો અને બીજાં કેટલાંક જાણીતાં માણસોને રોડી રાખી દરેક સ્ત્રીને તેનાં ઠેકાણાંપર પહોંચાડવાની સગવડ કરી રાખી હતી. જે મુજબ સૌ સૌને ઘેર સુખરૂપ પહોંચ્યાં.





## પ્રકરણ ૧૮ મું.

મનુનો ચડતો અભ્યાસ.



મા

સ્તરની ભણાવવાની ખાસ લાગણીઓથી મનુ પણ હવે સ્કૂલમાં પાંચમી ચોપડી ગુજરાતી પૂરી કરવા આવ્યો હતો. હવે તેને ઈંગ્રેજી ભણાવવાની શરૂઆત કરવા તેના માસ્તરે શેડને લક્ષમણ કરી. જેથી તેને એક ઈંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. ઈંગ્રેજી મૂળાક્ષરો આવડ્યા પછી તેને વધુ જ્ઞાન આપવા માટે પ્રાઇમર શુક સ્કૂલમાં શરૂ થઇ. અને તેમ તેમ મનુભાઇને તે ભણતર અધરૂં પડવા લાગ્યું. સ્કૂલમાંથી પોતાને શીખવા આપેલું લેશન તૈયાર કરવામાં પોતાને ઘેર ઘણી મગજમારી કરવી પડતી. અને તે મહા મુશીબતે તૈયાર કરી જતો. શ્રીમંતનો પુત્ર, લાડમાં ઉછરેલો, મોઢાનો ચડાવેલો અને ભણવાની દરકાર માટે નહિ પણ માત્ર માસ્તરના ધાકને ખાતરજ લેશન તૈયાર કરી જવું પડતું. તેથી પોતાના વર્ગમાં તેનો છેક નીચો નંબર તો નહિ, પણ વચગાળાનો નંબર રહેતો. કેટલીક કેટલીક વાર તો આ ભણતરથી ઘણું કંટાળતો ને તેને છોડી દેવાની ઇચ્છા કરતો. પણ પિતાને તે વાત રૂચતી ન હોવાથી પોતે નિરૂપાય હતો. જેમ જેમ તેનો અભ્યાસ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેનાં લેશનનું કામ પણ સાથે સાથે વધતું ગયું. અને તે બધું તૈયાર કરવું પડતું. એક અકવાડિયામાં પાંચ દિવસ ભણવું ને છઠ્ઠે દિવસે પરીક્ષા આપવી, એ તેનાં મનને ભારે કંકણ કામ લાગતું. પરીક્ષામાં તે જ્યારે નિષ્ફળ થતો ત્યારે તેનો શિક્ષક તેને ધમકાવતો અને વર્ગના છોકરાઓમાં તેની હાંસી થતી. તેથી તેને ઘણો ગુસ્સો લાગતો. જેથી બિચારો ઘણી મહેનત કરતો પણ તેમાં ઉમંગ નહિ તેથી તેનો તે પ્રયાસ બરાબર સફળ થતો નહિ અને તેથી તેને ઘણો



કચવાટ થતો. એક દિવસ ઘેર આવી પોતાના બાપને કહેવા લાગ્યો કે, બાપા! હું સ્કૂલમાં ભણવા ન જાઉં ને ઘેર ભણું તો શું ન ચાલે? સ્કૂલમાં એવું શું ભણતર છે કે તે ઘેર ન ભણી શકાય? ખરું કહું તો સ્કૂલમાં તો ઘણે ભાગે ઘસડપટી કરવાનું અને ગોખણીઉં જ્ઞાન મળે છે. જ્યારે ઘેર ભણવાથી તેમ નથી હોતું, પણ આપણે સમજી શકીએ તેવી રીતે સમજાવીને સંગીન જ્ઞાન ધરતો માસ્તર આપી શકે છે. માટે મારી ઇચ્છા છે કે, એક સારો ઇન્સ્ટ્રુક્ટર ભણેલો માસ્તર ઘેર રાખી તેની પાસે હું શીખું. બાપાએ છોકરાની ઇચ્છા જોઈ લીધી. સ્કૂલનું ભણતર તેને અઘરું લાગતું હતું, તે પોતે સમજતા હતા. તેમાં તેને કંટાળો હતો, તે પણ પોતે જાણતા હતા. અને તેથીજ સ્કૂલમાં ભણવા ન જવાનું અને તેને બદલે ઘેર શીખવા રાખવાનું આજે જે વિવેચન સ્કૂલની વિરુદ્ધમાં ટાંધું, તેનો ભાવાર્થ પણ શેઠ સારી રીતે સમજ્યા હતા. એટલે તેને ઉદ્દેશીને શેઠ બોલ્યા કે, જો બેટા ! તું કહે છે તેવુંજ સ્કૂલમાં છે, એવું કંઈ નથી. ત્યાંતો ઘણા પ્રકારના લાભ છે. ઘણા છોકરાઓના સહવાસમાં આવવું, તેની હરીફાઈમાં ઉતરવું, પોતાના કરતાં કાણ ચઢીઆતો ને કાણ ઉતરતો છે તે પોતાની સમજમાં આવવું અને તેથી કરી પોતાને પણ સારા હુશીયાર છોકરા જેમ ઊંચી કક્ષામાં કેમ આવવું, તેની ઇચ્છા થાય છે. તે ઇચ્છા પાર પાડવા માટે પોતે ઉત્સાહી થઈ તેનો પ્રયત્ન કરતાં શીખે છે. એમ કરતાં તેની મગજ શક્તિ ખીલે છે અને મગજ-શક્તિ ખીલવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. વળી સ્કૂલમાં ભણતા છોકરા શું ભણ્યા, કેવું ભણ્યા, કેટલું ભણ્યા તે બધામાં ઉત્સાહ રાખવા માટે દરેક અઠવાડિયામાં તેની પરીક્ષા લેવાય છે. અને તેમાં તેનું પાણી જણાઈ આવે છે. જેનું પાણી વધારે, જે હુશીયાર વધારે, જે ખંતી વધારે, જેને ચીવટ વધારે ને જેની બુદ્ધિ વધારે તેવો વિદ્યાર્થી છોકરો પાસ થાય છે; પણ જેને આવડત નથી, જેને જ્ઞાન નથી, જેને ખંત નથી, જેને ચીવટ નથી, જેને બુદ્ધિ નથી, તેવો ભોટ વિદ્યાર્થી છોકરો નાપાસ થાય છે, તેમાં સ્કૂલને દોષ શાનો દેવાયે? જ્યારે એકજ વર્ગમાં સાથે બેસી ભણનારાઓમાં એક પાસ થાય, તેને માન મળે, તેની વાહ વાહ થાય, તેને દેખીને જે બીજો છોકરો નાપાસ થયો હોય, નાસીપાસી ઉપજી હોય અને જેની હાંસી થતી હોય તેને સખ્ત ચટકા લાગે છે. ને તે પાસ થનાર છોકરા જેવો થવાને મથે છે. એ બધું હરીફાઈનું જ્ઞાન ધણાના સહવાસમાં રહેવા કરવાથીજ મળી શકે છે. વળી સ્કૂલમાં જેમ વિદ્યાભ્યાસ

કરાવવાનું છે તેમ શરીરના અવયવોને ખીલવવા માટે અંગકસરત કરવાનું પણ સાધન હોય છે, જેથી પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી છોકરાઓને તે રમત રમવા બેલવાને કુરસદનો વખત આપવામાં આવે છે. ને તેનો લાભ લેઈ શકે છે. તેમાં પણ જેની ચંચળાઈ વધારે, તેનેજ વધારે માન મળે છે. અને માનને વાસ્તે ક્રોધ પણ છોકરો તે મેળવવાને હોંસીલો અને એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તેમાં પણ અંગકસરતથી શરીરના અવયવો ખીલવાની સાથે એ જાતનું ઝિંયું મહત્ત્વ સમાયલું છે. એટલે સ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા જેવો લાભ ઘેર બાળકમાં તો નથીજ. પણ તારાથી મહેનત થઈ શકતી નથી. તારાથી સ્કૂલનો વિદ્યાભ્યાસ કરી શકાતો નથી. ખીજાઓની હરીફાઈમાં ઉતરવાની તને આનંદ ચડતી નથી અને તારા કરતાં ખીજાઓને સ્કૂલમાં સરસ થતા જોઈ, તેના જેવો થવા તું કાશીશ કરી શકતો નથી. અને એજ તારી નબળાઈને ખાતર તું સ્કૂલમાં બાળવાનું પસંદ કરતો નથી. એ તારું આજનું કહેવાનું દેખીતું તત્ત્વ છે. શ્રીમંતોનાં છોકરાઓને કાણુ જાણુ કેમ નહાનપણથીજ એવી છાપ બેસી જાય છે કે, આપણે બાળીને શું કરવું છે ? તેમ કેટલા-એક અણસમજુ માણસો પણ એવું બોલતા સંભળાય છે કે, આપ પાસે ઘણું ધન છે માટે બાળવાની શી જરૂર છે ? જેથી તેની બુરી છાપ બચ્ચાંના મગજ પર એટલી બધી બેસી જાય છે કે, ઘણા શ્રીમંતોના છોકરાઓ થોડું બણ્યા પછી આળસી જાય છે. કેટલીક વખત એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે, જેને બાળીને નોકરી અથવા મહેતાગીરી કરવી હોય, તેનેજ બાળવાની જરૂર છે ! એવી ખોટી છાપ પડી જવાનું પરિણામ પણ બુદ્ધિ આવેલું આપણા જોવામાં આવે છે. માટે બેટા ! તારા મગજમાં એમ આવ્યું હશે કે, આપણી પાસે પૈસો છે, માટે હવે બાળવાની જરૂર નથી; તેમ ખીજા છોકરાઓ પણ તને એમ કહેતા હશે કે તું શ્રીમંત છે માટે તને બાળવાની જરૂર નથી, પણ તે છોકરાઓની છોકરવાદ બુદ્ધીજ છે. દુનિયામાં દરેકને બાળવાની જરૂર છે. પૈસાદાર સ્થિતિ હમેશાં રહેતી નથી. લક્ષ્મી ચાલી જવાનો ભયે રહે છે. પણ વિદ્યારૂપી મેળવેલું ધન જવા રહેવાનો ભય નથી. માટે બેટા ! આળસ લજ, ઉત્સાહી થા અને સ્કૂલમાંજ તારો વિદ્યાભ્યાસ આગળ વધારવાની ઉમેદ રાખ. મનુ પોતાના પિતાનાં આ વચનો સાંભળી ચુપજ રહ્યો. તેના જવાબમાં કંઈ કહેવા જેવું લાગ્યું નહિ. તેમ હવે પિતાના કહેવા પ્રમાણે સ્કૂલમાંજ અભ્યાસ આગળ વધારવા સિવાય ખીજો ઉપાય નહોતો. માટે તે વધુ ચીવટથી, વધુ

ખાંત રાખી, વધુ મહેનત કરવા લાગ્યો. અને સ્કૂલમાંથી છૂટયા પછી ઘેર આવીને પણ પોતાનો ધણો વખત અભ્યાસમાં જ ગાળવા લાગ્યો. જેથી પોતાનો અભ્યાસ ઠીક વધારી શક્યો. પણ તે બધું પોતાની ઇચ્છાથી નહોતું, મરજીથી નહોતું, ખુશીથી નહોતું, પણ ફરજિયાત હતું. ને તેથીજ તે પ્રમાણે વર્ત્યો—સિવાય તેને છુટકો નહોતો. અને તેમ વર્તવાથી મનુને ચિંતા પણ રાખવી પડતી, મહેનત પણ કરવી પડતી અને કંટાળો પણ ઉપજતો જેથી મનમાંને મનમાં મુંઝાતો. આથી કરી તેના શરીર ઉપર તેની અસર થવા લાગી. શરીરમાં દુખજો પડવા લાગ્યો. ગુલાખી મોઢું સુકાઈ જવા લાગ્યું. નખજો પણ થતો ગયો ને તેથી હમેશના માફક તે પ્રવૃત્તિત ન રહેતાં તેજહીન જણાવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિ મનુની જોઈ તેના પિતાનું દીલ ખિન્ન થયું. અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે, જે કારણથી મનુનાં મનની અને તનની સ્થિતિ બગડતી જાય છે, તેને તેવીજ સ્થિતિમાં રહેવા દેવું તે ફાયદાકારક નથી. જેથી એક દિવસે મનુને પૂછ્યું કે, બેટા, તું કેમ સુકાતો જાય છે ? શું તારે શરીરે સાઈ નથી ? જો એમ હોય તો તું બોલતો કેમ નથી ? મનુએ કહ્યું;—ના, બાપા ! મને સાઈ છે, મને કંઈજ નથી. શાને વાસ્તે સૂકાતો જાઉં છું તેની મને સમજ પડતી નથી. મનુ પોતે ખરૂં કારણ જાણતો હતો પણ તે કહેવાની હિમતજ તેને આવી નહિ તેથી તેને છુપું રાખવું પડ્યું. શેઠ સમજી ગયા કે, પ્રથમ વખતના વિવાદથી હવે તે તેના મનથી એમ દઢ થયો લાગે છે કે, એ સંબંધમાં હવે મને કંઈ કહેવું વૃથા છે. જેથી તે મારી આગળ બોલી શકતો નથી. પણ તેના મનને તે સિવાય બીજી કંઈજ ફિકર હું જોઈ શકતો નથી. માટે તેને તેવી શીકરમાં રાખવો હવે યોગ્ય નથી. એટલે તેના માટે વિચાર કરી મનુને જણાવ્યું કે, જો બેટા ! તારે વાસ્તે ઘેર જણાવવા આવવા માટે એક ગ્રેન્ડુએટ થયેલા ઇંગ્રેજી માસ્તર સાથે ગોઠવણ કરી છે. અને હવેથી તે દરરોજ જણાવવા આવતા જશે. માટે તને જો સ્કૂલમાં જણવાની ઇચ્છા ન હોય તો, તું તારો અભ્યાસ ઘેર કરતો જા. મનુને તો એ ગમતી વાત હતી. ને તે પોતાના આપનેજ મોઢેથી સાંભળી મનમાં હરખાયો. અને કહ્યું કે, બહે બાપા, આપની એવી ઇચ્છા છે તો હું તેમ કરીશ. જે પછી દરરોજ ઇંગ્રેજી માસ્તર મનુને જણાવવા ઘેર આવવા લાગ્યા ને મનુ તેની પાસે જણવા લાગ્યો અને તેના જણતરનું, તેના વિદ્યાભ્યાસનું રગસીઈ માડું જેમ તેમ આગળ ચાલવા લાગ્યું. સ્કૂલના જણતરની જે ચિંતા મનુ-

ભાઈને હતી, તે દૂર થઈ એટલે પાછો તે પ્રફુલ્લિત જાણવા લાગ્યો. અને હવે તો તે છેક ભાંગું તુંડું ઘુમેજીમાં લખવા વાંચવાનું તથા વાતચીત કરવાનું પણ શીખી ગયો.

## પ્રકરણ ૧૯ મું.

### ભાનુમતિનો જન્મ.

એ

ક પછી એક બધા દિવસો સુખમાં નીકળતા જાય છે. પ્રસૂતા થવાની તૈયારીમાં છે. થનાર પ્રસૂતાને વાસ્તે જોઈતી તૈયારી ને બધી તજવીજ કરી રાખેલી છે. ને હવે તો પ્રસવ થવાનીજ રાહ જોવાય છે. થનાર પ્રસૂતાને કષ્ટ વધવા લાગ્યું. દિલને ગભરામણુ આવી. શરીરે પરસેવો ચઢી આવ્યો. ગાત્ર ઢીલાં પડવા લાગ્યાં. મોઢે શીણુ આવ્યાં. હતાશ થઈ ગઈ ને પ્રસવ થવાને વિલંબ થતો જોઈ ઘણી ચિંતા થવા લાગી. કુશળ મીડવાઈદે અને ચક્રોર નર્સો માથેજ ઉભેલીઓ હતી. તેઓ દરેક પ્રકારની ઉત્તમ સારવાર કરતી હતી. થોડીવારમાં બાળકનો પ્રસવ થયો—પુત્રી અવતરી ને શેઠાણીએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. જેથી ઉપરવાળાનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં. અને શાંતિ પ્રસરી શેઠને જાણુ કરી. શેઠ ખુશી થયા. શેઠનાં મનને પુત્રી કે પુત્ર સરખાંજ હતાં. કંઈ લિન્ન ભેદ હતો નહિ. જેથી પુત્રના જન્મ પેડે સર્વત્ર ખુશાલી પ્રદર્શિત કરી અને આનંદમાં દીવસ ગાળ્યો.

પુત્રી રત્ન ઉત્તમ રીતે પાક્યું હતું એટલે તેની સુંદરતામાં કશી ખામી નહતી. ગર્ભમાંથીજ જે બાળકનું પોષણ સાફ થયું હોય, તેની સુંદરતામાં શાની ખામી હોય? એવું સુંદર બાળક કોણને ન ગમે?—કોણને ગંદાલું ન લાગે? માઆપને મન તો સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યા બસબર

હતું. પોતાને જે ખામી હતી, તે પૂરી પડેલી માની પુત્રીનું લાલન પાલન ઘણીજ સારી રીતેથી કરતા હતા. કોઇ કોઇ વૃદ્ધા કે ખીજ કોઇ સ્ત્રીઓ કમળા શેઠાણીની ખખર અંતર લેવા આવતી. તે વખતે પુત્રીને નેઘનેજ ખુશીમાં આવી જતી, ને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાને એવું સુંદર બાળક ન હોવા માટે ઉદાસ થતી ને કેટલીકને તો નેતાંની સાથે એવી પ્રીતિ ઉપજતી કે, હોંસે હોંસે ઘણી રમાડતી. અને તે વખતે એમ બોલી જવાતું કે, ઇશ્વરે પુત્રી તો એવી આપી કે નેઘને આંખ ઠરે. પણ જો તેને બદલે એવોજ પુત્ર આપ્યો હોત તો કેવું સાઈ ? ને કેવો આનંદ થાત ? તે સાંભળીને તુરતજ કમળા શેઠાણી બોલી ઉઠતાં કે, મારે પુત્રને શું કરવું છે ? મારે પુત્ર ક્યાં નથી ? મારે તો સોના જેવો મારો મનુ પુત્ર છે. મને પુત્રીની જ જરૂર હતી ને ઇશ્વરે તે પૂરી પાડી. ઇશ્વર તેને સુખી રાખી મોટી કરે એટલે અમને ઘણાજ આનંદ છે. સાંભળનારીઓ તો કમળા શેઠાણીને જ મોઢેથી એવી વાત સાંભળી વિસ્મય થતી. પોતાનો મોહ ઉતરી જતો અને એની મેજેજ કમળા શેઠાણીને ધન્યવાદ અપાઈ જતો કે, ધન્ય છે, એવી સાવકી માને કે, સાવકા પુત્રને પોતાના સગા પુત્રથી સરસ રીતે પાળે છે ને ગણે છે. એવી તો વીરજ કોઈકજ હોય.

દિવસે દિવસે પુત્રી મોટી થતી જતી હતી. થોડા સમય પછી તેનું નામાભિધાન કરાવ્યાની ક્રિયા કરી, ભાનુમતી એવું નામ પાડ્યું. મનુને પણ ભાનુમતી ઘણી પ્યારી લાગતી. ઘણાજ હર્ષથી તેને હસાવતો રમાડતો તેને આનંદમાં રાખવા પોતે બધી બાબતમાં તૈયાર રહેતો. અને કદી રહે તો મનુ પોતાની માને ઠપકા આપી કહેતો કે, શા માટે ભાનુમતીને રડવા દેઓછો ? એટલું વહાલ મનુને તેના ઉપર હતું. ભાનુમતી તેના પિતાને પણ ઓછી બહાલી નહોતી. ગમે તેવા કંટાળામાંથી, ગમેતેવા વિચારમાં માધવદાસ શેઠ ઘેર આવે પણ ભાનુમતીને નેતા કે, તે બધું વિસરી જતા. ભાનુમતીને ખોળામાં લેઈ રમાડતા ને ચુમીઓ લેતા. ને પોતાના દિલને રીઝાવતા. એક તો પોતાનું પ્યાઈ બચ્ચું અને વળી તેની સુંદરતાની લોકો તરફથી થતી પ્રશંસા સાંભળીને કમળા શેઠાણી મનમાં ને મનમાં ઘણુંજ મલકાતાં. પુત્રીને આનંદમાં રાખવાની એટલી તો કાળજી રાખતાં કે તેનાથી બધું કામ ઉતરતું ગણતાં. જો જરા રહે તો ગમે તેવું કામ પડતું મૂકી, તેને પોતાની ગોદમાં લેતાં ને સંતોષ્યા પછી જ્યારે તે આનંદમાં આવતી ત્યારેજ હાથમાં પાછું કામ લેતાં. એ રીતે માઆપના પૂરા પ્રેમનાં લાડકોડમાં ભાનુમતી ઉછરીને મોટી થતી હતી.

માધવદાસ શેઠ પોતાના દિવસો આ રીતે સુખમાં જતા જોઈ પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. મનુને માની ખોટ પૂરી પાડવામાં કમળા શેઠાણી ઉપર જે આશા રાખી હતી તે સફળ થઈ અને પોતાને સંતાનમાં એક પુત્ર ને એક પુત્રી બે અમુલ્ય રત્નો પેદા થયેલાં જોઈ પોતાની જીંદગી સફળ સમજવા લાગ્યા. આજે તેને ત્યાં કશી વાતની ખોટ નથી. ઇશ્વરે ધન, ધાન્ય, વાડી, બંગલા, ગાડી, ઘોડા, બહોળો વૈભવ, અપૂર્વ સમૃદ્ધિ, સુશીલ પત્નિ, મનુ જેવો પુત્ર અને લાનુમતી જેવી સુંદર પુત્રી આપ્યાં હતાં. તે તેમના સંતોષમાં વધારો કરવા સમાન હતાં. શેઠ પોતાની અપૂર્વ શક્તિ, ડહાપણ ભરી બુદ્ધિ, ઇશ્વરની કૃપા, ને નસીબ દેવીના પ્રતાપથી બે મીલના માલેક, કેટલીક કંપનીના ડાયરેક્ટર, કેટલીકના એજન્ટ, અને કેટલીક સ્થાવર અને જંગમ મીલકત મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. શહેરમાં, દેશાવરમાં ને દુનિયાના ઘણા ભાગમાં માન મર્તબો, ઇજ્જત અને પ્રતિષ્ઠા સારાં મેળવ્યાં હતાં. રાજ દરબાર ને સરકારમાં પણ સારું માન હતું. અને “ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ ” નો માનવતો હોદ્દો અને સુલેહનાં અમલદાર તરીકેનું માન પણ ધરાવતા હતા. આથી કરી તે સર્વ પ્રકારે સુખી અને સંતોષી હતા.

એક પછી એક દીવસ જતાં વાર લાગતી નથી. તેમ આજ નાની કાલ મોટી કરતાં જોત જોતામાં લાનુમતીની ઉંમર લગભગ ચાર વર્ષની થવા આવી. માઆપે પોતાનાં બાળકને સુખ અને લાડમાં ઉછેરેલું હોવાથી તેમ જ ઘણું કાંતિદાર હોવાથી દીન પ્રતિદીન તેની કાંતિ અને સુંદરતામાં પણ વધારો થતો જતો હતો. જ્યારે શેઠાણી બહાર જતાં ત્યારે લાનુમતીને પણ સાથે લઈ જતાં ને તે વખતે બદનપર પહેરેલું ઝીણી વણાટનું ઊંચું બારીક રેશમનું ડુલ ગુલાબી રંગનું આખું જીકથી ભરેલું સુંદર ફેશનેબલ ફરાક, માથે ઓઢેલી ઉંચા મખમલની સોનેરી જીકથી ભરેલી ટરફીશ ઘાટની સોનેરી ગુચ્છાવાળી લપકાબંધ ટોપી, પગમાં પહેરેલાં રેશમી મોજાં ઉપર જરીથી ભરત ભરેલી મખમલની મોજડી, હાથમાં પહેરેલી નાબુક પોંચીઓ, આંગળીઓમાં ઝીણી વીંટીઓ; ગળામાં સોનાનો નેકલેશ અને કાનમાં પહેરેલી હીરાની ખુટીઓથી શોભી રહેલી બાળક લાનુમતીને જોઈને કાઈનું દિલ ખુશ થયા વગર રહેતું નહિ. લાનુમતી સ્વભાવે મોજાલી અને આનંદી હોવાથી તે પણ દરેક સાથે બળી જતી. અને જે તેને રમાડતું તેની સાથે તે રમતી. એટલે લોકોનું પણ તેની ઉપર ઘણું વહાલ હતું. મનુભાઈ પણ હવે ઘેર અભ્યાસ કરતો હોવાથી તેને પણ

ઘણી ધુરસદ રહેતી. અને તે પણ ભાનુમતીની રમત ગમતમાં સારો ભાગ લેતો. ભાનુમતી પણ તેની સાથે રમત રમતાં પોતાના કાલાકાલા શબ્દોથી ઘણા પ્રશ્નો કરતી અને તેના કાલા પણ નિર્દોષ પ્રશ્નો ઘણાજ આનંદ ઉપજાવતા, મનુભાઈને દરરોજ સાંજે પોતાની લેન્ડો ગાડી ગેડાવી ફરવા જવાની ટેવ હતી. તે મુજબ દરરોજ ફરવા જતા. એક દીવસ ફરવા જવાની તૈયારીમાં હતા તે જોઈ ભાનુમતીએ પણ તેની સાથે જવાની ઇચ્છા કરી ભાઈને કહેવા લાગી, ભાઈ ! મારે તમારી સાથે આવવું છે, મને તેડી જશો ? મને ઘણી ગમત પડશે. હું આજે જરૂર આવીશ. તમે રોજ જાઓ છો તો મને આજે નહિ તેડી જાઓ ! મનુભાઈ એ સાલ-ળીને આનંદમાં લીન થઈ ગયો. પોતાની બહેનને સાથે આવવાની ઇચ્છા હતી તે પાર પાડી ને તેને સાથે ફરવા લેઈ ગયો. ભાનુમતી ઘણી વાચાળ અને ચંચળ હતી. જેથી રસ્તે ચાલતાં જે કંઈ પોતાના ગેવામાં આવતું ને તેનાથી પોતે અજાણ હોય તો તુરત તે વિષેનો ભાઈને પ્રશ્ન કરીને પૂછતી, ભાઈ આ શું છે ? તેને પૂછડું કેમ છે ? આપણે પૂછડું કેમ નથી ? આવા ગમત આપનારા વિચિત્ર પ્રશ્નોથી આનંદ પામી, ભાઈ તેનો જવાબ આપતો. એમ આજે રસ્તો વાતમાં પસાર કરતાં પાલવા આવી પહોંચ્યા. ત્યાં લોકોની મેદની ઘણી હતી. પચરંગી પાગડી અને સાડી-ઓમાં શોભી રહેલાં સ્ત્રી પુરુષોનો મોટી ઠઠ, ઘોડા ગાડીઓ, મોટરો અને સાઈકલો; સમુદ્રમાં નજર ફેંકતાં મોટી મોટી સ્ટીમરો, વહાણ અને મજવાઓ; કીનારા ઉપર તાજમહેલ જેવાં બાદશાહી હોટેલની ઇમારતો; આ બધું જોઈને ભાનુમતીને આજે ઘણી મજા પડી. ફેરીયાઓ પણ પુષ્કળ હતા. સોલાપુરી ચોવડો, ચીનાઈ સીંગ, બદામ પીસ્તાં, બદામની પુરી, કાળાંનો મગજ, ગંડેરી, આમ જાત જાતની ચીજો વેચનારા ફેરીયાઓ ઝુમરાણુ કરી રહ્યા હતા. ભાનુમતીને જે ચીજ ખાવાની ઇચ્છા થઈ તે મનુભાઈએ લેઈ આપી, ને ભાનુમતી ખાતી હતી; એટલામાં એક ફેરીયો પીંજરામાં ફટકાક પોપટ લેઈને સીંગાપુરી પોપટ, બોલતો પોપટ, ખુશ-સુરત પોપટ એવી બૂમો પાડતો તેની નજરે પડ્યો.

લાલ પીળા રંગની લાંબી પાંખો વાળો, નમણું નાક વાળો સુંદર પોપટ જોઈ ભાનુમતીને તે ઘણો પસંદ પડ્યો. પોપટ વેચનારાને બૂમ મારી પોતાની પાસે બોલાવી પોપટને બોલાવવા લાગી. ફેરીયાઓ પોતાના ધંધામાં ઘણા કાબેલ અને હોશીયાર હોય છે. પોપટ ઉપર ભાનુ-મતીને પ્રીતિ ઉપજેલી જોઈ, પોપટને મનુષ્યની ભાષામાં બોલવાનું કહેવા



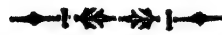
લાગ્યો. પોપટ ! બોલો ! સીતારામ. પોપટે સામે તેવોજ ઉચ્ચાર કર્યો. ભાનુમતી હસી પડી ખુશી થઇ ગઇ. અને તે પોપટને ઘેર લઇ જવા ભાઇને કહ્યું. મનુભાઇએ આપાને પૂછી જોઇ કાલે લેશું કહ્યું. પણ તે વાત ભાનુમતીને ગમી નહિ, ને હક કરી. જો આમ હક કરીશ તો કોઇ દીવસ હવેથી મારી સાથે તને લાવીશ નહિ એમ મનુભાઇએ કહ્યું. પણ ભાનુમતીએ પોતાની હક છોડી નહિ. ને મનુભાઇને કહેવા લાગી—શું, આપાને પૂછ્યા વગર આપણે પોપટ લઇએ તો આપા આપણને વઢશે ? વઢશે તો હું કહીશ કે, મેં કજીઓ કરીને લેવડાવ્યો એટલે તમને કંઈ વઢશે નહિ. મને વઢશે તો હું રડી પડીશ. પણ ભાઇ, આપા આપણને નહિ વઢે. હું માને કહીશ કે આપા આપણને વઢે નહિ. એટલે મા આપાને કહી દેશે. પછી આપણને શું કામ વઢે ? એમ કરતાં જો વઢશે તો એક બાળુ આપણે ત્રણ ને એક બાળુ એકલા આપા, એટલે તે થોડીવારે બોલીને રહી જશે. માટે તમે મને પોપટ શું કામ નથી લેઇ દેતા ! હું તમને કહું છું ને નહિ દેઓ તો હું ઘેર જઇને કજીઓ કરીશ ને પછી આપા તમને વઢશે. મનુભાઇ જહેનની વાત સાંભળીને વિચારમાં પડ્યો. પોતાની જહેનને નાખુશ કરવી તે તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. આપા પણ આ કામથી વઢશે નહિ એવી તેને ખાત્રી હતી. જેથી પોપટ વેચનારને સમજાવી, કીમત ઠેરવી, પોપટ પોતે રાખી લીધો અને પોતાના બંગલાનું ઠેકાણું આપ્યું. ત્યાંથી પોપટની કીમત લેઈ જવા કહ્યું. મનુભાઇના આપા પ્રખ્યાત હતા એટલે પોપટ વાળો તે વાતમાં કણુક થયો અને તેના બંગલાનું ઠેકાણું નામ, મળવાનો ટાઈમ વિગેરે લખી લીધું. પોપટ પોતાના ભાઇએ લેઈ આપવાથી ભાનુમતી બહુ ખુશી થઇ, આનંદમાં આવી ગઇ. પોપટ સામે કાલાકાલા શબ્દોથી વાત કરવા લાગી. જો પોપટ હવે આપણે ઘેર જશું, ત્યાં મારી મા છે; તે તને ખવડાવશે, પીવડાવશે, રમાડશે તને કોઇ વાતે મુંઝાવશે નહિ. હો આપુ ! ! ! ભાઈ તમે પણ મારા પોપટને રમાડજો. હું આપાને કહીશ કે, મને મનુભાઇએ પોપટ લેઇ દીધો. આમ પોતાનીજ વાતોમાં ભાનુમતી ગુલતાન હતી. અને પ્રસન્ન રહેતી. ભાનુમતીને ખુશી પેદા થએલી જોઈ, મનુભાઇ પણ ખુશી થયો ને કાચમેનને ગાડી બંગલે લેઇ ચાલવા કહ્યું. તે પ્રમાણે રસ્તો કાપતાં બંગલે આવી પહોંચ્યાં. ગાડીમાંથીજ જુમ મારતાં ભાનુમતી બોલી ઉઠી. મા, મા, હું પોપટ લાવી. ભાઇએ મને પોપટ લેઈ દીધો. આમ હરખાતી હરખાતી જુમ મારવા લાગી. શેઠાણી સામે આવ્યાં. વહાલ કરી ભાનુમતીને ગાડીમાંથી લીધી,



તેનો પોપટ બેયો. ખુશી થઇ. અને શેઠ ઘેર આવ્યા પછી તેને પણ તે વાતની ખબર કરી. અને આનંદ પામ્યા. બીજે દિવસે પોપટ માટે પીત-ળનું સાફ મજનું પીંજરું લીધું ને તેમાં પોપટનો વસવાટ કરાવ્યો. પોપટ વેચનારો અંગલે આવી, તેની કીમત લેઇ ગયો. ને દરરોજ બાનુમતી પોપટની સાથે ખારથી રમવા લાગી.

વાંચનાર ! હવે તું તારી નજર પહેલાં પ્રકરણ તરફ ફેરવ. પહેલાં પ્રકરણમાં ચોપાટીના અંગલાનાં પહેલા માળનાં દિવાન ખાનામાં આપણે જે શેઠ, શેઠાણી અને મુનીમને મનુભાઇનાં લક્ષ વિષેની તથા બાનુમતીનાં વેવીશાળ સંબંધી જે વાતચિત કરતાં આપણે જાણીતા થયા તે બીજા કાઇ નહિ, પણ આ ચાલુ પ્રકરણમાં બતાવેલા માધવદાસ શેઠ, કમળા શેઠાણી અને તેનો મુનીમ હતાં. મનુભાઇ તથા બાનુમતી એ માધવદાસ શેઠનાં સંતાનો હતાં. ને તેના વિષેની વાતચિત ચાલતી હતી. પણ તે પછી તેમની ઓળખ આપવા માટે આપણે આડે તેડે રસ્તે ઉતરી જવું પડ્યું, ને તે રસ્તો અત્રે પૂરો થાય છે. માટે વાંચનાર, ચાલો હવે આપણે ચાલુ વિષય પર આવીએ.

## પ્રકરણ ૧૦ મું.



### મનુના લગ્નની ગોઠવણ.



વાંચનાર ! પહેલા પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા પ્રમાણે મનુભાઇનાં લક્ષનું નક્કી કરવા વિષે મનુભાઇનાં સાસી-રીઆને ત્યાં જવાને શેઠે મુનીમને આજ્ઞા કરી હતી. જે મુજબ મુનીમ બીજે દિવસે પ્રભુદાસ વહેવાઇને ત્યાં ગયો ને ત્યાં જઇ વહેવાઇ આગળ માધવદાસ શેઠની ઇચ્છા મનુભાઇનાં લગ્ન કરી લેવાની જાહેર કરી. વહેવાઇ ઘણા સુસ્ત હતા જેથી પોતાના વહેવાઇની ઇચ્છાને

માન આપવું યા સંમત થવું એમાં કંઈ ખોટું લેખ્યું નહિ. જેથી મુની-  
મને જવાબ આપ્યો કે, ખેલાશક અમે લગ્ન કરી આપવા તૈયાર છીએ.  
તમારા શેઠને કહેજો કે, સાંઝે મુહુર્ત જોવરાવી અમે તમોને ખખર આ-  
પશું એટલે તમો તે પ્રમાણે તૈયાર રહેજો. વહેવાઈના આ પ્રમાણેના  
ખોલો સાંભળી મુનીમ ખુશી થયો ને પોતાના મનથી વહેવાઈની પ્રશંસા  
કરવા લાગ્યો કે, વહેવાઈ તો આવાજ ભલા, સુસ્ત, વિચારવંત અને  
મમતાવાળા હોજો. મુનીમ વહેવાઈની રજા માગી ત્યાંથી છુટો પડ્યો, ને  
ત્યાંથી માધવદાસ શેઠ પાસે આવી, વહેવાઈની હકીકત ને વાતચીત કહી  
સંભળાવી. હવે માત્ર મુહુર્ત જોવરાવવા ઉપર આડી રહ્યું હતું. પણ  
વહેવાઈની કંઈ અડચણ નહતી. તે પછી વહેવાઈએ જાણણને ખોલાવી  
મુહુર્ત જોવરાવવા નક્કી કરીધું. લગ્નનું મુહુર્ત માગસર સુદિ ૯ ને સોમ-  
વારનું ધણું ઉત્તમ હતું. તેથી તે દિવસ લગ્ન માટેનો નક્કી ઠેરવી તેની  
ખખર માધવદાસ શેઠને કહેવડાવી અને બંને વહેવાઈએ ત્યારથી લગ્નનાં  
કામની તૈયારી કરવામાં રોકાયા.

મનુભાઈનાં લગ્નનો દિવસ તો નક્કી થયો, પણ ભાનુમતીનાં વેવી-  
શાળ વિષે કંઈ વાતચીત શેઠ કરતા નથી, તેમ તેની હીલચાલ પણ કંઈ  
કરતા નથી તેથી શેઠાણીનાં દિલને ખોટું લાગવા માંડ્યું. અને તેની તજ-  
વીજમાં પોતેજ ઉતરવાનો મનથી નિશ્ચય કરીધો. એવું સમજીને કે, મારા  
ધ્યાનમાં આવશે ને પસંદ પડશે એવું ધર, વર નક્કી કરીને શેઠને કહીશ  
પછી તેનાથી ભાનુમતીનાં વેવીશાળની ના કહી શકાશે નહિ. આમ સમજી  
તેનો પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં. માગસર સુદિ ૯ ને આવવાની હજી બે માસની  
વાર હતી અને તેટલામાં જો ભાનુમતીનાં વેવીશાળનું નક્કી થઈ જાય, તો  
એક કાર્યમાં બેવડો લાભ લેવાય, અને બેવડો આનંદ મળે. એથી કરી  
શેઠાણી પોતાનું તે કામ ધણીજ ઝડપથી કરવા લાગ્યાં. હમેશાં ત્રણ વાગે  
બંગલેથી ગાડી જોડાવી ગામમાં આવતાં અને દેવ દર્શને આવતી પોતાની  
ન્યાતની સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓનું નિરિક્ષણ કરતાં. અને પોતાનાં પીયરમાં  
તથા જહેનના વરની મદદથી એક સારા ઘરનો સારો છોકરો શોધી કાઢી  
તેને પસંદ કરીધો. આટલા વખત સુધીનું પોતાનું કામ ગુપચુપ ચાલ્યા  
પછી હવે તે વાત શેઠાણીને શેઠ પાસે કરવાની જરૂર પડી. અને ઓફિ-  
સમાંથી છુટી જ્યારે શેઠ ઘેર આવ્યા ત્યારે કુરસદનો વખત અને તક  
જોઈ શેઠાણીએ પોતાની બધી વાત શેઠ આગળ કહી સંભળાવી અને તે  
મ કરી લેવાનો આગ્રહ કર્યો. શેઠાણીનો ઘણો આગ્રહ અને ઈચ્છા

જોધને તેમ તેને નાખુશ કરવાનું યોગ્ય નહિ સમજી, શેઠનો વિચાર બાનુ-મતીનું વેવીશાળ જે મોડેથી કરવાનો થયો હતો તેને બદલે તરતમાં તેની તજવીજ કરવાનું ઠરાવ્યું. કેવું ઘર, કેવો વર, ને કેવાં માણસો છે તે તપાસ કરવા માટે મુનીમને લલામણ કરી. મુનીમે તપાસ કરતાં તે ઠેકાણું સારું માલમ પડ્યું. ન્યાતના આગેવાન, શ્રીમંત અને ઘણા વખ-તનાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં કુટુંબમાંના તે હતા. તેને કાંઈ ધંધો રોજગાર નહતો, પણ સારા મીલકતદાર હતા. તેથી ભાડાની આવક ઘણી સારી હતી. તેના બાપદાદાએ જે વખતે મુંબઈમાં જમીન સસ્તી મળતી હતી, તે વખતે જમીન ખરીદી તેના પર ઇમારતો બંધાવી હતી, પણ પાછળથી વસ્તીના વધારાને લીધે ભાડાં વધવાની સાથે જમીન અને ઇમારતના ભાવ પણ વધી ગયા અને તેથી તે સારા માલદાર અને માતખર ગણાતા હતા. તેનું નામ નરસીદાસ હતું. નરસીદાસ સ્વભાવે સારા પણ બોળા અને ભદ્રક હતા. તેથી તેનો ઘણો ખરો કારભાર તેની સ્ત્રીના હાથે ચાલતો. નરસીદાસની સ્ત્રીનું નામ ગુમાનબાઈ હતું અને નામ પ્રમાણે તેનામાં ગુણો હતા, અર્થાત્ ગુમાનથી ભરપૂર હતાં. પણ વ્યવહારમાં કુશળ અને આખરીની દરકાર વાળાં હતાં. વર્તણૂકમાં વિવેકી અને બોલવે ચાલવે ઘણાં ચપળ હતાં. જેથી તેનું ખર્ચ ગુમાન ભાગ્યેજ જણાઈ આવતું. તેને બે છોકરા હતા. તેમાં નહાનો હતો તેની ઉંમર ૧૦ વર્ષની હતી અને તે કુંવારો હતો. તેનું નામ ચીનુભાઈ હતું. ચીનુભાઈ શરીરે ભરેલો, ગોરા રંગનો અને રૂપાળો હતો. શાંત સ્વભાવનો ને તેજસ્વી હતો. જેથી તેને જોતાંજ તેના ઉપર કમળા શેઠાણીનું દીલ બાનુમતીનો સંબંધ જોડવા આકર્ષાયું હતું. અને તે પછી તેની વાત માધવદાસ શેઠ આગળ કરી આ તજવીજ ચલાવી હતી. અને તેમાં સારાં માલુમ પડવાથી તેને ત્યાં બાનુમતીનો સંબંધ જોડવાને લાયક ગણ્યાં.

એક દિવસ માધવદાસ શેઠના કહેવાથી મુનીમે નરસીદાસને ઘેર જઈ વેવીશાળ વિષે તેના શું વિચાર છે, તે જાણવાની પ્રેરણા ચલાવી. નર-સીદાસને ત્યાં એવો કોઈ પણ પ્રસંગ ન આવતો કે જેને લીધે તેને ઘેર મુનીમને જવાની જરૂર પડતી. પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજેજ તેને આવેલા જોઈ વળી વેવીશાળ વિષેની વાતચિત ચલાવતા જોઈ, ચક્રાર ગુમાન શેઠાણી તે વાતને તરત સમજી ગયાં. માધવદાસ શેઠનું ઘર અને તેની સ્ત્રી કમળા શેઠાણીને ગુમાનબાઈ જાણતાં હતાં. તેની છોકરી બાનુ-

મતીને પણ જ્યારે ત્યારે કમળા શેઠાણી સંગાથે જોતાં અને ત્યારથીજ તેનું મન તેના ઉપર લાગ્યું હતું. પણ તે વિષેની તેની જીભ ઉપડતી નહોતી. પરંતુ આજે તો તે તક તેને ઘેર બેઠે મળેલી જોઈ મનમાં ધણુંજ મલકાયાં. ધણાજ આદરભાવથી મુનીમનો સત્કાર કરવા લાગ્યાં અને જે વાતચિત ચાલતી હતી તેમાં ચિત દેવા લાગ્યાં. જેમ જેમ મુનીમ વેવીશાળ વિષે વાત ચલાવતો ગયો, તેમ તેમ તે વાતમાં ગુમાનખાઈને રસ પડતો ગયો; અને મુનીમે વાત પૂરી કરી, એટલે તેનો જવાબ આપતા પહેલાંજ નરસીદાસ અને ગુમાનખાઈ હરખાઈ ગયાં. માધવદાસ શેઠ જેવો શ્રીમંત, ભલો અને સારો સગો ખીજે ક્યાં મળવાનો હતો ? અને કન્યા તો ઉત્તમ રત્ન હતું, એટલે પછી ખીજું જોઈએ શું ? પોતાનાં ધનભાગ્યાં કે માધવદાસ શેઠ જેવો રૂડો સગો અને ભાનુમતી જેવી ઉત્તમ કન્યા મેળવવા તે ભાગ્યશાળી થયાં. એટલે તેમાં ના કહેવા જેવું કશું હતુંજ નહિ. જેથી તરતજ પોતે તે વેવીશાળ ગોઠવવાને ખુશીથી હા કહી કબુલ થયાં. અને આજની વાતની ખુશાલીમાં નરસીદાસ અને તેની સ્ત્રીએ પોતાનો ઘણો સંતોષ જાહેર કર્યો. પોતાની તરફથી ઘણાજ આદર-સત્કાર અને વિવેક કરી મુનીમને પણ સંતોષ્યો. તે પછી મુનીમે છુટા પડવા રજા માગી, ખુશી થતો ત્યાંથી રવાના થયો.

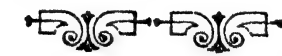
મુનીમે માધવદાસ શેઠ પાસે આવી તે પછી વાત કહી સંભળાવી. કમળા શેઠાણી પણ પાસેજ બેઠાં હતાં. તેથી તે વાત તેનાં જાણવામાં પણ આવી. અને હવે ભાનુમતીના વેવીશાળનો દિવસ નક્કી કરવા વિચાર ચલાવ્યો. એ પછી એક ચોખ્ખો દિવસ જોવડાવી નરસીદાસને ત્યાં કહેવડાવ્યું અને તે દિવસે બેઠે વહેવાઈઓએ પોત પોતાનાં સગાં તથા રનેહીઓને સાથે રાખી વેવીશાળની ક્રિયા આનંદપૂર્વક કરી, વર કન્યાને ચાંદો કર્યો.

ચીનુભાઈ ઘણો દેખાવડો અને ચાલાક હતો, જેથી તેને જોઈનેજ માધવદાસ શેઠ સંતોષ થયા અને મનથી ઘણાજ આનંદ પામ્યા. માધવદાસ શેઠે જમાઈને પોતાને ઘેર તેડી, રીત રીવાજ પ્રમાણે પોતાનાં ઘર શોભતો વર વહેવાર કરી સારું સન્માન કર્યું. કમળા શેઠાણી તો પોતાની માનુમતીના વરને જોઈ હર્ષ ઘેલાં બન્યાં હતાં. તેના વાસ્તે અનેક જાતનાં સારાં સારાં પકવાનો અને રસોઈ જમવા વાસ્તે બનાવરાવ્યાં હતાં. અને તેને જમાડતી વખતે ધણું હેત દેખડાવ્યું. અને દરેક રીતે તેને ખુશી કર્યો.

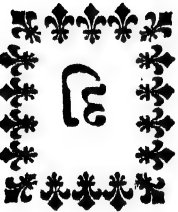
ભાનુમતીને તેમનાં સાસુ ગુમાનખાઈ પોતાને ઘેર તેડી ગયાં હતાં. ગુમાનખાઈના મનને આજે અપૂર્વ આનંદ હતો. માધવદાસ શેઠ જેવા

વહેવાઇ, કમળા શેઠાણી જેવી વહેવાણુ, અને ભાનુમતી જેવું કન્યારત્ન એનાથી બધું તેનાં મનથી ઉતરવું હતું. આજે પોતાનું અહોભાગ્ય માનતી હતી. ભાનુમતીને ઘણાજ લાડ કર્યા, ખ્યાર દેખડાવ્યો અને મોઢે માગી બધી ચીજો તેને માટે હાજર કરી. જેથી ભાનુમતી તો ખુશી ખુશી થઈ ગઇ. તેનાં મનને પણ આજે નવો આનંદ હતો. આ બધું શું છે તે પોતે સમજી શકતી નહોતી પણ તેને તો માત્ર પોતાને જોઇતી વસ્તુઓ આવી તેથીજ ઘણો આનંદ હતો. આમ અરસપરસ બેઉ વહેવાઇઓએ પોત પોતાનાં ઘર શોભતો રીત રીવાજ પ્રમાણેનો વર વહેવાર કરી વર-કન્યાને લાડ કેડ દેખડાવ્યાં અને તે પછી તેઓ નિત્ય નવાં નવાં હેત પ્રીતથી રહેવા લાગ્યાં.

## પ્રકરણ ૨૧ મું.



### લગ્નની તૈયારી.



દિ

વસ પર દિવસ જતાં માગસર સુદિ ૯ નો દિન નજીક આવતો ગયો બેઉ વહેવાઇઓને ત્યાં લગ્નની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર થવા લાગી, અને ઘણો ઉમંગ વ્યાપી રહ્યો હતો. માધવદાસ શેઠની આખી જીંદગીમાં પોતાને ત્યાં આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો તેથી તેને હર્ષનો કંઈ પાર નહોતો. ઇશ્વરે સંપત્તિ ઘણી આપી હતી, ને વળી એકજ પુત્ર તેથી તેનાં લગ્નમાં ઉદાર દિલથી છુટે હાથે ખરચ કરી ઘણી ધામધુમ કરવા ઇરાદો રાખ્યો હતો. લગ્નની આગમ્ય એક પખવાડિયાંથી લગ્નની કંકાત્રીઓ તથા નિમંત્રણ કાર્ડો છપાવી દેશાવરમાં વસતાં પોતાનાં સગાંઓ તથા રનેહીઓને પોસ્ટદ્વારા મોકલી આપ્યાં અને જ્યાં ખાસ તેડાં કરવા જેવાં સ્થાન હતાં ત્યાં માણસો

મોકલવામાં આવ્યાં. દાઢિયાવાડના દેશી રાજાઓ તથા જગીરદારોમાં સારી પીછાન હતી અને તેથી તેવે ઠેકાણે આમંત્રણ કરવા ડેપ્યુટેશન મોકલી આપ્યું. જેથી બહારના પરોણાઓ સારી સંખ્યામાં હાજર થવાની વકી હતી. અને તે સરવે આવનારા પરોણાઓ માટે ઉતારા પાગરણની સારી સગવડ કરવાની જરૂર હતી જેથી તેઓના માટે કેટલાંક મકાનોમાં ઉતારાની તજવીજ કરાવી અને દેશી રાજવંશી પરોણાઓના ઉતારા માટે વાલકેશ્વરમાં કેટલાક બંગલાઓમાં તૈયારી કરાવી રાખી. પોતાના બંગલાને પણ રંગરોગાનથી રીપેર કરાવી શણગારવા લાગ્યા. આવનાર દરેક પરોણાની સગવડ સાચવવા માટે પોતાનાં ઘરનાં ગાડી ધોડાઓની ગોઠવણ કાઢી હતી. તે ઉપરાંત ભાડુતી ગાડીઓવાળા સાથે પણ મંદોબસ્ત કરી લીધો.

લક્ષ્મણનાં જમણ માટેનાં પકવાનો અને બગડે નહિ તેવી વસ્તુઓ જે આગળથી તૈયાર કરી રાખવા જેવી હતી, તેની તૈયારીઓ થવા લાગી. અનેક પ્રકારની મીઠાઈઓ બનાવવા વાસ્તે શહેરના નામીયા કંદોઈઓને રોક્યા હતા. અને મીઠાઈઓ બનાવવાનું કામ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. અનેક જાતનાં રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી જીક કસબ, તેનું ભરત કામ તથા કીનારીઓ, લેશના પટા, પંખા અને કાંગરીઓ, સોના ચાંદીના દાગીના તથા ઝવેરાત અને બીજા અનેક વસ્તુઓની ખરીદી શેઠને ત્યાં ચાલી રહી હતી. જેથી કાપડીયા, જરીવાળા, સોના ચાંદીના દાગીના વાળા, અને ઝવેરાતના દલાલો અને વ્યાપારીઓની આવજા શેઠને ત્યાં ઘણી થઈ રહી હતી. જે ચીજો શેઠને પસંદ પડતી તે ખરીદી લેતા, જેથી વેચનારને ફાયદો થતો હતો. મોટાને ઘેર પ્રસંગ એટલે સૌને કમાણીનો દિવસ હતો. વસ્ત્રાણુપણ બનાવવા માટે દરજી અને કારીગરો ઘેર બેસાડવામાં આવ્યા હતા. અને મનપસંદ કપડાં તથા દાગીના તૈયાર થતાં જતાં હતાં, આમ સર્વ પ્રકારની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. લક્ષ્મણ દિવસને માત્ર એક અઠવાડિયું બાકી રહ્યું હતું. બહારથી આવનારા પરોણાઓ આવવા લાગ્યા. તેને લાયકની સર્વ ગોઠવણ કરી રાખી હતી. એટલે જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ તેમને ઘટતી સગવડ અને પરોણાગત થવા લાગી. માંડવા મુહુર્ત નજીક આવ્યું હતું, જેથી માધવદાસ શેઠે આખા શહેરમાં ઘણે ખર્ચે ઠેકાણે લક્ષ્મણ સમારંભમાં અને તેનાં દરેક કાર્યોમાં ભાગ લેવાને આમંત્રણ કાઢ્યું મોકલી આપ્યાં હતાં. સ્ત્રી વર્ગમાં કમળા શેઠાણીનાં નામથી કાઢ્યું મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. માધવદાસ શેઠે

પોતે નામોંકિત, મોભાદાર અને વગવાળા ગૃહસ્થ હોવાથી લક્ષ્મનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવાને મોટી સંખ્યા આવવાની વધી હતી. જેથી મંડપ પણ લબ્ધ થનાવવાની તજવીજ આવી રહી હતી. માધવઆગનો રમણીય વિશાળ કંપાઉન્ડ મંડપ માટે રોકવામાં આવ્યો હતો. અને ત્યાં મંડપ મોટા અને સારા પાયાપર મનપ્રસંદ બનાવી આપવાનો કંટ્રાક્ટ એક સારા કર-નીયર વાળાને આપી દીધો હતો. તેણે શેઠની ઇચ્છા મુજબ મંડપ તૈયાર કર્યો. મંડપને ઘણી સારી રીતે શણગારેલો હોવાથી તેની શોભા અત્રૈકિક હતી. મંડપના દરેક થાંભલાને રંગમેરંગી કપડાથી લપેટવામાં આવ્યા હતા. સોનેરી રૂપેરી વરકનાં પાનાં લગાડી વધારે શોભાયમાન બનાવ્યા હતા. દરેક થાંભલાઓ આગળ કમાનો કરી હતી ને દરેક કમાનોને નેટની ઝાલર તથા ગુલાબી, પીળા અને લીલા રંગનાં રેશમી કપડાંનાં તોરણ અને કાંગરીઓ લગાવી દીધાં હતાં. મંડપના ઉપરના ભાગને કપડાનો ઝલેક લગાવી ચારે બાજુથી સોનેરી ઝાલર લગાડી હતી. ચાર ખુણે ચાર નહાનાં ઝુમર ને વચ્ચેના ભાગમાં મોટું ઝુમર તથા તેની વચ્ચે-વચ્ચેમાં હાંડીઓ લાઇટ માટે ગોઠવી દીધી હતી. મંડપની દીવાલોમાં કાચનાં સોનેરી ફ્રેમમાં જડેલા તકતાઓ તથા તકતીઓ લાઇટનાં ગ્લાસોવાળી ગોઠવી દીધી હતી. મંડપની જમીન ઉપર સુંદર સ્ટેજ બાંધ્યું હતું. અને તેનાં પગથીયાં ઉપર સારો ફલાવર પોટ તથા સ્ટેજ ઉપર સુંદર ગલીચા બીછાવી દીધા હતા. તેની ઉપર મખમલની ગાદી વાળા કોચો અને ખુરશીઓ ગોઠવી દીધાં હતાં. આખા મંડપને ચારે બાજુથી ગ્યાસની નળીઓ ગોઠવી તેમાં લાઇટ કરવાની દીપમાળ કરી મૂકી હતી. કમ્પાઉન્ડના દરવાજા ઉપર અને બ્યાં ત્યાં “ ભલે પધારો ” “ સુખી રહે ” “ ધણું જીવો ” “ જુગ જુગ જીવો ” વિગેરે સ્વાગત વાક્યોનાં આરકાંઓ અને બોર્ડો લગાગી દીધાં હતાં. આખા કમ્પાઉન્ડને ધ્વજ, પતાકા અને વાવટા, તોરણથી તેમજ આંખાનાં પાન અને બીજાં ઝાડોનાં પાનપુલોથી શણગારી એક કુલવાડી સમાન બનાવી દીધો હતો. આખા કમ્પાઉન્ડને અંદર અને બહારની બાજુથી લાઇટ કરવાને ગ્યાસની નળીઓની દીપમાળ બનાવરાવી હતી. દરેક ઝાડોમાં કીટ-સન લાઇટ તથા દરવાજાની બહારનાં આવજાવના રસ્તા ઉપર કીટસન લાઇટની બત્તીઓ અને થોડા થોડા વારને અંતરે ધ્વજોના થાંભલા ગોઠવી દઇ, રસ્તાને પણ શણગારવામાં આવ્યો હતો. મંડપની એક બાજુ એક નહાનો મંડપ બેન્ડ વાજાં વાળાઓને બેસવા સારું તૈયાર કરી તેની અંદર ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી હતી. મંડપના એક ઉપરાંત મકાનની

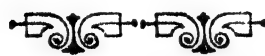
પડથારમાં ગલીયાઓ ખીજાવી તેમાં ગાદી તકીયાની બેઠક ગોઠવી હતી. અને લગ્ન કાર્યમાં ભાગ લેનાર કોઈ વ્યક્તિને જગ્યાની તંગાશ ન પડે માટે તે વિષેની સારી સગવડ કરાવી હતી. જે મંડપારોહણનું મુહુર્ત હતું તેજ દિવસે ભાનુમતીને ચુંદડી ઓઢાડવાનું મુહુર્ત હોવાથી તેનાં સાસરીયાં આવનાર હતાં. અને તેનાં સાજન માજનનો યોગ્ય સત્કાર કરવાની તૈયારી પણ સાથે કરી રાખી હતી. મંડપારોહણ કરવાનો માગસર સુદી ૬ નો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સવારથીજ મંગળ શુકન તરીકે ચોધડીયાં વગાડવા, નોખત બેસડાવી દીધી હતી. સુંદર બેન્ડ પણ હાજર રખાવ્યું હતું. સેંકડોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ જાત જાતના સુંદર પોશાકોમાં સજ્જ થઈ હાજર થઈ. તેના મુખમાંથી ગીતોનો મંગળ શ્વનિ નીકળ્યો. બેન્ડે પોતાના સુંદર સરોદો વગાડ્યા. નોખત ગડગડી. બ્રાહ્મણોએ વિધિક્રિયા કરી અને દરેક હાજર રહેનારના ખુશ મિળન, હેંસ અને હાજરી વચ્ચે માધવદાસ શેઠે કમળા શેઠાણીનાં સાથમાં રહી, પોતાના વહાલા પુત્ર મનુભાઈને પાસે બેસાડી, મંડપારોહણની માંગલિક ક્રિયા ઘણીજ ધામધુમ અને આનંદ પૂર્વક કરી. તે પછી ગોળ, ધાણા, સાકર અને શ્રીફળ વહેંચાયાં, તે એ કાર્યમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિને આપવામાં આવ્યાં. આ વખતે નરસીદાસ વહેવાઈ, ભાનુમતીને ચુંદડી ઓઢાડવાને દબદબા ભર્યા ઠાઠમાડથી સાજન માજન સાથે આવનાર હતા. જેથી તેને આવકાર આપવાને અને સરભરા કરવાની તજવીજમાં સૌ ગોઠવાયા. થોડાક ગૃહસ્થો દરવાજા આગળ આવનાર પરોણાઓને આવકાર આપવા ઉભા રહ્યા. નરસીદાસ વહેવાઈનું સાજન માજન આવતું નજરે પડ્યું. સૌથી આગળ એક સુંદર ઇંગ્લિશ બેન્ડ વાળું રાગરાગણી વગડતું હતું. તેની પાછળ પુરૂષ વર્ગ હતો અને તેની પાછળ સ્ત્રીઓ મંગળગીતો ગાતી ચાલી આવતી હતી. બધાના મુખ ઉપર આનંદ પ્રકટી નીકળ્યો હતો. સૌ દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને હર્ષ ભર્યો આવકાર મળ્યો, ને તે સર્વને પૂર માનથી મંડપમાં દાખલ કીધાં. સ્ત્રી વર્ગમાંથી કમળા શેઠાણી બહાર નીકળી, ગુમાન વહેવાણુને આવકાર આપવા સામાં આવ્યાં. અરસ પરસ ગીતોના મંગળ ઘોષ વચ્ચે મળી ભેટી તેઓ પણ મંડપમાં દાખલ થયાં. ને પછી ભાનુમતીને ચુંદડી ઓઢાડવાની ક્રિયા આનંદ પૂર્વક પૂરી કરી તે વખતે નરસીદાસ વહેવાઈ, ભાનુમતી માટે સારાં સારાં કીમતી વસ્ત્રો અને આશુપણા મક્કી પાંચ હજાર રૂપિયાની કીમતની વસ્તુઓ લાવ્યા હતા જે પ્રેમથી ભાનુમતીને



પહેરાવવામાં આવી. માધવદાસ શેડે માંડવા મુહુર્તથી જમણુ આપવાં શરૂ કર્યાં. જમણુ પણ ઉમદા અને સ્વાદીય હતાં. પોતાનાં સગાં સ્નેહીઓ અને ભાનુ-મતીનાં આસરીયાંઓને ઘણાજ પ્રેમ પૂર્વક જમાડ્યાં, ચુંદડી ઓઢાડવાની ખુશાલીમાં માધવદાસ શેડે પોતાના જમાઘને ઉમદા પોશાક, કીમતી આભુષણો, વહેવાઘ તથા વહેવાણુને કીમતી વસ્ત્રો તથા રોકડ રકમ તથા તેમની સાથે આવેલાં તેમનાં સગાં સ્નેહીઓ વિગેરેને આપવામાં સર્વ મળીને કુલે રૂપિયા ૨૦૦૦ જે હજાર જેટલો ખર્ચ કર્યો, ને સૌને ખુશી કર્યાં. રોજ રાત્રે રોશની પૂર ઠાડમાં થતી હતી, તે જોવાને લોકોની સારી મેદની ભેગી થતી હતી. અને તે જોઈને સૌ ખુશ થતા તથા વખાણુ કરના જતા હતા. વરઘોડાને આગલે દિવસે આખી ન્યાતને જમણુ આપ્યું અને માધવદાસ શેડે “ ગાંધર્વ મહા વિદ્યાત્રય ” વાળા સંગીતકારોને બોલાવી હરીકીર્તન કરાવ્યું. ને તેમાં પણ લોકોની મોટી સંખ્યાને ભાગ લેવાનું આમંત્રણ કરેલ હોવાથી ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા.



## પ્રકરણ ૨૨ મું.



### વરઘોડાની ધામધુમ.



જે લમનાં મુહુર્તનો દિવસ હતો. આજે અપૂર્વ આનંદનો દિવસ હતો. આજે વરરાજનો વરઘોડો ચઢનાર હતો. જેથી સવારના ચાર વાગતામાંથી લોકો તૈયાર થયા. લોકોની અવર જવર પણ આજે ઘણી હતી. વરઘોડો ચઢાવવાની સર્વ સામગ્રીની વરદી તો આગળથી આપી દીધેલી હતી. પણ તે બધી આજે ભેગી કરવાની હતી, જેથી તેની દોડ ધામ ચાલુ હતી. સૌ પોતપોતાને સોંપવામાં આવેલું કામ ઉમંગથી અને ઝપાટીબંધ કર્યું જતા હતા. અને બધી ચીજો એક પછી એક હાજર

થવા લાગી. વરઘોડો ખરાબર ચાર વાગે ચઢનાર હતો. તે આગમચ ત્રણ વાગતામાં તો વરઘોડામાં લાગ લેવા માટે એક પછી એક એમ અનેક લોકો સારાં સારાં વસ્ત્રાલંકારોથી શોભાયમાન થઈ આવવા લાગ્યા. કોઈ સીંગલગાડી, કોઈ બેડીની ગાડી, તો કોઈ મોટર ગાડીમાં આમ જેની અને જેટલી જેની સમૃદ્ધિ તેમ તેવા અને તેટલા ઠાઠમાડમાં તેઓ આવવા લાગ્યા. થોડીવારમાં તો આખો મંડપ લોભથી ચીકાર ભરાઈ ગયો. લોકોની મેદની વધતી જતી હતી. માધવબાગનો આખો કર્પાઉન્ડ આવેલા લોકોથી ભરપુર ભરાઈ ગયો. બધું કામ શાંતિથી ઉકેલવા માટે અને સુલેહ જળવા વાસ્તે કેટલાક કોન્સ્ટેબલોની સરકારી હેઠળ પોલીસની ટુકડીઓ હાજર થઈ હતી. વરઘોડા વાસ્તે માધવદાસ શેઠે અપૂર્વ તૈયારી કરી રાખી હતી. તેમ અનેક સારે ડેશણે, સરકારી નહાના મોટા અમલદારો, મુંબાઈના નામદાર ગવર્નર અને તેમનાં બાનુ, હાઈકોર્ટના જજને, યુરોપિયન, જોપાનીઝ અને બીજા દેશાવરની પેઢીઓના ઓફીસરો, પારસીઓ, મોહ-મેદનો, અને ચાહુદીઓ તથા અનેક નામાંકિત હિન્દુ શેઠ સાહુકારોને વરઘોડામાં લાગ લેવાને કચેલાં આમંત્રણોથી સૌએ માધવદાસ શેઠની લાયકાતને માન આપી, સારી પ્રખ્યામાં હાજરી આપી હતી. જત જતનાં અનેક રાગરાગણીઓ વાળાં બેન્ડ વાજતો પણ હાજર રખાવ્યાં હતાં. પ્રખ્યાત સરકારી મીલીટરી બેન્ડ અને બાટલો બોઇનું બેન્ડ પણ આ વરઘોડામાં હાજર હતાં. સીંગલ ગાડીઓનો તો પાર નહતો, તે ઉપરાંત એક ડઝન બેડીની ગાડીઓ, ત્રણ ચોકડીની ગાડીઓ, સોનેરી રૂપેરી સાજ નાંખીને તૈયાર કરેલા ૨૪ સુંદર ઘોડાઓ તથા સોના ચાંદીની સુશોભિત અંબાડીથી શોભી રહેલા બે મોટા હાથીઓ તૈયાર રખાવ્યા હતા.

દેશી રાજરાણાઓ પણ પોતાના દળદળા ભર્યા ઠાઠમાડથી રજવાડી પોશાકમાં હાજર હતા. વરઘોડામાં લાઇટ વાસ્તે ગ્યાસની કુલ લાઇટનાં ઝુમરો, મીણુતીની લાઇટનાં ઝુમરો, કમાનદાર ઝુમરો અને કીટસન લાઇટો પણ હાજર રખાવી હતી. આ વખતે માધવ બાગનો દેખાવ પણ મનહર હતો. મુંબઈ શહેરની પચરંગી પ્રજાની જત જતની રંગ બેરંગી પાગડીઓ તથા સાડીઓમાં સજ્જ થએલાં સ્ત્રી પુરૂષોનો મોટો મેળાવડો ચિત્તાકર્ષક હતો, ને તે બેનારના મનને આનંદ ઉપજાવતો હતો. ખરાબર ચાર વાગે વરઘોડો નીકળ્યો. સૌની આગળ ડંકા નિશાનની ગાડી ચાલતી હતી. તેની પાછળ નોખત વાગતી હતી. તેની પાછળ નગારાવાળા તથા શરણાધ વગાડનારા હતા. તેની પાછળ સીંગલ ગાડીઓની લાંબી હાર

હતી. તેની પાછળ જોડીની આર ગાડીઓ હતી. જેમાં નહાનાં બચ્ચાંઓને સુશોભિત પોશાક અને આભુષણોથી શણગારી બેસાડેલાં હતાં. દરેક જોડીની ગાડી વચ્ચે એક નેટીવ સુંદર બેન્ડ ગોઠવેલું હતું તે પોતાની રાગરાગણીના સુંદર સરોદોથી લોકોનાં મન રીઝાવતું હતું. તેની પાછળ દેશી રજવાડાની પોલીસ ટુકડી ચાલતી હતી. તેની પાછળ એક ઈંગ્લીશ બેન્ડ અને ચોકડીની ત્રણ ગાડીઓ ગોઠવી હતી. દરેક ચોકડીની ગાડીઓ વચ્ચે અનેક રાગ રાગણીવાળાં ઇંગ્લિશ બેન્ડ ગોઠવ્યાં હતાં તેની પાછળ ઇંગ્રેજ સરકારની મીલીટરી પલટણ ચાલતી હતી. અને તેની પાછળ સુંદર બનાવટી શોભીતું વહાણ હતું જેમાં ઇંગ્રેજ ગાનારી બાનુઓ બેઠેલી હતી તેની પાછળ સુંદર ફાળકો હતો. અને તેમાં નહાનાં છોકરાંઓ બેઠેલાં હતાં. તેની પાછળ માથે પાણીની હેલ લઇને લાકડાની બે સુંદર પુતળીયો ચાલતી ગોઠવેલી હતી. તેની પાછળ એક સુંદર બેન્ડ હતું. તેની પાછળ રૂપેરી સાજમાં સજ્જ કરેલા સુંદર આર ઘોડાઓ અને તેની પાછળ સોનેરી સાજમાં સજ્જ કરેલા બીજા આર ઘોડાઓ મળી ૨૪ ઘોડાઓ ઉપર ઉમંગી જુવાનીઓ રજવાડી ડ્રેસમાં સ્વાર થએલા ચાલતા હતા. તેની પાછળ સોના ચાંદીની સુશોભિત અંબાડીમાં શોભી નીકળતા બે મોટા હાથીઓ હતા. તેની પાછળ એક સુંદર બેન્ડ હતું. તેની પાછળ શોભીતા પોશાકમાં સજ્જ થએલો પુરૂષ વર્ગ મોટી સંખ્યામાં ચાલતો હતો. તેમાં સૌની આગળ પ્રલના તોરા તથા ગુલાબજળ આપનારા સફેદ ઝખાવાળા પારસીઓ હતા. ખાસ કરીને મુંબઇના નામદાર ગવર્નર અને તેમના બાનુ તથા દેશી રાજવંશીઓની હાજરી ઘણીજ શોભી નીકળતી હતી. અને તે આ વરઘોડાનો મહીમા વધારતી હતી. દેશી રાજવંશીઓ પોતાના ઉમદા રજવાડી પોશાકમાં હીરાના હાર, મોતીના કંઠા, તથા પન્નાના નેકલેસ વિગેરે પહેરેલાં જવાહીરોથી દેદીપ્યમાન થઈ તેની જાહજલાલી દેખાડતા હતાં. તેની પાછળ મીલીટરી બેન્ડ હતું. તેની પાછળ વરરાજા સુશોભિત અને ઉમદા પોશાક તથા કીમતી અલંકારોથી સજ્જ થઈ એક ખાસ શણગારેલા ઘોડા ઉપર સ્વાર થયા હતા. તેની ઉપર ચમર છત્ર ઢળતાં હતાં. પાછળ લુણુ ઉતારવાને બાનુમતી જઈને પુર કાઠમાઠમાં બેઠાં હતાં. તેની પાછળ બાટલી બોધતું મધુર રાગ રાગણી વાળું બેન્ડ હતું. તેની પાછળ કમળા શેઠાણી હીરા, મોતી તથા જવાહીરથી શોભી નીકળતાં આભુષણો અને જીક કસબની ભરેલી સાડી તથા પોલકામાં દીપી નીકળતાં હતાં. તેના આનંદની પરિસીમા નહોતી. નામણુ દીવડો

તેમના હાથમાં હતો. તેની પાછળ ઉમદા વસ્ત્રાલંકારોમાં શોભી નીકળતી સ્ત્રીઓની મોટી ઠડ ચાલતી હતી. હીરાં શેઠાણી હીરા જડિત આભુષણોમાં, મોતી શેઠાણી મોતીની શેરોમાં, ઝવેર શેઠાણી ઉમદા ઝવેરાતમાં, જડાવ શેઠાણી જડાવ આભુષણોમાં જડાવ થઇ, રતન શેઠાણી રત્નોમાં ગરકાવ થઇ, માણેક શેઠાણી ઉમદા માણેકની મોજમાં અને નીલમ શેઠાણી નીલમ અને પન્નાનાં શોભીનાં આભુષણોમાં; એવી રીતે સર્વ સન્તારીઓ સજ્જ થઇ, ગજ ગામિનીની ચાલે ચાલતાં, દીપી નીકળતી હતી. ધ્રુવકોર શેઠાણી ફૂલની સાડીમાં, ગુલાબ શેઠાણી ગુલાબી સાડીમાં, હીરકોર શેઠાણી હીરની સાડીમાં, પાનકોર શેઠાણી પાનની સાડીમાં, જસકોર જરીની સાડીમાં, કેસરઆઇ કેશરી સાડીમાં અને પ્રેમકોર શેઠાણી પાટણનાં પટોળાંમાં સજ્જ થઇ હંસગતીથી વિહરતાં હતાં. સ્ત્રીઓનો મર્ત્યો સાચવવા માટે બન્ને બાજુએ લેયાઓ અને નોકરો ચાલતા હતા. આખા વરઘોડાને શોભાવી મૂકવાને હાજર રાખેલી ધ્રુલ લાઇટો પ્રકટાવી દેવાથી બધું શોભાયમાન થઇ રહ્યું હતું. આથી વરઘોડાની શોભા અનુપમ, અલૌકીક અને મનહર લાગતી હતી. મુંઝમું વરઘોડા તો એમજ નીકળે છે, પણ આજના જેવો વરઘોડો કવચિતજ નીકળ્યો હશે, તેથી તે જોવાને લોકોની મોટી ઠડ રસ્તા ઉપર ભેગી થઇ હતી. મુંઝર્ શહેરનાં ગગન વિહારી મહાલયોનાં દરેક બારી બારણાંઓ અને ગોખ ઝરખામાંથી અનેક સ્ત્રી, પુરૂષ અને છોકરાંઓ નીચા નમી એક ધ્યાનથી જોતાં હતાં. આવા બાદશાહી ઠાઠથી શોભી રહેલો વરઘોડો માધવબાગમાંથી નીકળી નળબજાર, ગુલાલવાડી, મહારાજનો ત્રીજો ભોઇવાડો, ભુલેશ્વર, ઝવેરી બજાર, શેખ મેમન સ્ટીટ અને લુહાર ચાલીમાંથી નીકળી કાલ્યાદેવીને મોટે રસ્તેથી કેથડ્રલ સ્ટ્રીટમાં દાખલ થઇ ત્યાંથી કુંભાર ટુકડા અને કાવસજી પટેલ તળાવ વચ્ચે આવેલા રામબાગમાં આવી પહોંચ્યો.

રામબાગમાં પ્રભુદાસ વહેવાઇએ જોઇતી તૈયારી ઘટતી અને પુરતી રીતે કરી રાખી હતી. જ્યાં બંને વહેવાઇઓ સરખા અને શ્રીમંત હોય ત્યાં લક્ષ્મીની ધામધુમ અને ઠાઠમાઠમાં શાની ખામી હોય ? માધવદાસ શેઠને પોતાને ત્યાંથી લક્ષ્મી સારો લ્હાવો લેવરાવવામાં પ્રભુદાસ વહેવાઇએ કાંઇ કચાશ રાખી નહતી. રામબાગના વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં એક બંધ મંડપ તૈયારી કરી તેને તારીફ લાયક શણગાર્યો હતો. માનવંત ખરોણાઓને વાસ્તે રામબાગના એક ભાગમાં સુંદર સ્ટેજ બંધાવ્યું હતું. અને તેને ઘણીજ સરસ રીતે સુશોભિત બનાવી તેમાં ચડ ઉતર લાઇનથી

સુંદર ખેડકા ગોઠવી હતી. જાતજાતના સુશોભિત ફરનીયર, કાચની તકતીઓ, ઈલેક્ટ્રીક પંખાઓ અને તરેહવાર જાતની કુલ લાઇટની જતીઓથી સ્ટેજને એક બાદશાહી કચેરી જેવું બનાવી દીધું હતું. સ્ત્રીઓને વાસ્તે રામબાગનાં મકાનના મોટા પડથાર ઉપર ગઝીયાઓ બિછાવી તેમાં સારી ખેડક તૈયાર કરાવી હતી. અને તેમાં પણ લાઇટનાં ઝુમરો તથા ક્રીટસન લાઇટો ગોઠવી દઇ અને કોઇ કોઈ ઠેકાણે કાચના મોટા તકતાઓ મૂકાવી શોભાયમાન બનાવી હતી. વરઘોડામાં મોટી સંખ્યાના લોકો ભાગ લેશે, એવી વધી હોવાથી કુંભાર ટુકડા અને કાવસજી પટેલનાં તળાવ સુધીના આખા રસ્તા ઉપરનો ગાડી ઘોડા તથા લોકોનો જવા આવવાનો વહેવાર થોડા વખતને માટે બંધ રખાવ્યો હતો. તે આખો રસ્તો સાફ કરાવી તેના ઉપર વચ્ચેનો થોડો ભાગ આવજન-વના માર્ગ માટે મૂકી બાકીની બેઉ બાજુએ હારબંધ ખુરશીઓની હારો ગોઠવી દીધી હતી. ખુરશીઓની દરેક હારની વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં લાલ બનાત ઉભી લીટીએ બીજાની દીધી હતી. આખા રસ્તાને ધ્વજ, પતાકા, વાવટા, તોરણ અને ક્રીટસન લાઇટની જતીઓથી ઘણી સરસ રીતે શણગાર્યો હતો. આખા રસ્તા ઉપર ઠેકઠેકાણે માનવંત પરોણાઓને આવકાર આપનારાં બોર્ડ સફેદ કપડાંમાં લાલ અક્ષરથી લેખો લખાવી ટાંગી દીધાં હતાં. રામબાગનાં દરવાજાનાં મુખડાં આગળ મધુર રાગરાગણી વગડતું એક સુંદર બેન્ડ હાજર રાખ્યું હતું. જેવો વરઘોડો રામબાગના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો કે, હાજર રહેલા બેન્ડે તરત આવકાર દેનારૂં, આનંદ ઉપજાવનારૂં અને હર્ષ પ્રદર્શિત કરનારૂં મધુર ગાયન ગાઇ વગડ્યું. આવકાર આપવાને હાજર રહેલા ગૃહસ્થોએ માધવદાસ શેઠ અને તેમની સાથેના સાજન માજનને ઘણાજ ઉત્સાહથી, ઘણાજ પ્રેમથી, ઘણાજ વિજયથી, ઘણો હર્ષ ભર્યો, ઘણો આનંદ ભર્યો ને ઘણો ત્રિવેક ભર્યો આવકાર આપ્યો. પ્રભુદાસ વહેવાઇએ સામા આવી પ્રેમ પૂર્વક મળ્યા ભેટયા પછી તેમના માટે સ્ટેજ ઉપર તૈયાર કરાવેલી ખેડક આગળ તેમને અને તેમની સાથેના માનવંત પરોણાઓને લેઈ ગયા. જ્યાં તેમને બિરાજમાન કરી ઘણાજ સારો આદરસત્કાર કર્યો. લોકોની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે, સ્ટેજની ખેડકા ઉપરાંત ફેટલાકને મંડપમાં અને ફેટલાકને રસ્તા ઉપરની ગોઠવેલી ખેડકામાં આદર પૂર્વક બેસાડ્યા હતા. તે બધી ખેડકા લોકોથી ભરપૂર હતી. કોઇ પણ પરોણાને કશી પ્રકારની અડચણ ન પડે તેટલા વાસ્તે તેની સરભરા કરવા વાસ્તે

પ્રભુદાસ વહેવાઈએ ઘણી મોટી સંખ્યામાં માણસોને રોક્યાં હતાં. અને તેઓ સરવે પરોણાનો યોગ્ય સત્કાર કરી સૌને સંતોષ આપતા હતા. બધા પરોણાઓએ પોતપોતાની બેઠક લીધા પછી પારસી મેનેજમેન્ટ હેઠળ સર્વ પરોણાઓને પાન, સોપારી, અત્તર, ગુલાબ વિગેરે અપાયા બાદ દરેકને બેઠ હાથ વડે, બેઠ હાથોમાં, બેઠ નાળિયેર બેટ અપાયાં. પછી વરઘોડાની મોજમજા મેળવી, સૌ હસતે વદને વિખરાવા લાગ્યાં.

મુખર્ચના ના. ગવરનરનાં બાનુએ માતાના નવરાત્રીના ગરબા ગાવાની ચાલ વિષેની કેટલીક પ્રસંશા કેટલીક યુરોપીયન લેડીઓને મોટેથી સાંભળી હતી. ત્યારથીજ તેમના દિલને હિન્દુ રીતરીવાજો બોલા તપાસવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી હતી. અને આજે તેવીજ તક પોતાને મળેલી બેઠ ઘણાં ખુશીમાં આવી ગયાં હતાં. માધવદાસ શેઠે તૈયાર કરેલો મંડપ. વરઘોડાને લગતી સર્વે સામગ્રીઓ, વરઘોડાનો ઠાઠમાઠ અને ધામધુમ, તે પછી પ્રભુદાસ વહેવાઈનો આદરસત્કાર અને પરોણાગત બેઠને પોતાને અપૂર્વ આનંદ ઉપજ્યો હતો. પોતાનાં મનથી તેમને ધન્યવાદ દેતાં હતાં. વરઘોડામાં ભાગ લેવાને હાજર રહેલો સ્ત્રીપુરુષોનો મોટો સમૂહ, તેઓનો સુશોભીત સુંદર પોષાક, તેમાં પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓએ પહેરેલાં કીમતી વસ્ત્રાલુપણો, તેમની પહેરવાની ઢબજબ, તેમની ઉંચી રીતભાત અને ગૌરવપણું વિગેરે આ પાશ્ચાત્ય ભક્ષી બાનુને પહેલીજ વખતે બોલામાં આવ્યું હતું. તેથી તેમને ઘણી રમુજ પડતી હતી અને તેમાં પોતાને જેની સમજ ન પડતી તેનો ખુલાસો પોતાના નામવર પતિને પ્રશ્ન કરી મેળવતી હતી. અને ના. ગવરનર માધવદાસ શેઠને પૂછી તેનો ખુલાસો સમજાવતા હતા. જેથી તેમને ઘણો સંતોષ થતો હતો. આજના આનંદમય પ્રસંગથી એ દીવ્ય બાનુના મનપર આજના બનાવો અને દેખાવો બેઠને કંઈક જૂદાજ આભાસ અને જૂદીજ છાપ પડી હોય તેવું દીસતું હતું. હિન્દુ લોકોમાં લક્ષ ક્રિયા કેવા પ્રકારની હોય છે તે બોલાની તેમને ઘણી ઇચ્છા હતી. અને તેથી જ્યારે ના. ગવરનરે છુટા પડવાની માધવદાસ શેઠ પાસે રજા માગી તે વખતે ના. લેડી ગવરનરે પોતાની ઇચ્છા, હિન્દુઓની લક્ષ ક્રિયા બોલાની, જાહેર કરી. માધવદાસ શેઠે તે વાતથી પ્રસન્ન થઈને પોતે ઘણો સંતોષ જાહેર કર્યો. ના. ગવરનરે પોતાની માનવંત બાનુની ઇચ્છાને માન આપ્યું અને તેમને ત્યાંજ રહેવા દઈને પોતે એકલાજ ત્યાંથી વિદાય થયા.

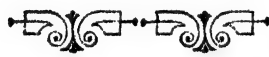
વરઘોડામાં ભાગ લેનાર હળવે હળવે એક પછી એક જવા લાગ્યા. હવે માત્ર જનૈયાઓજ બાકી રહ્યા હતા. તેઓને જમાડવાની તજવીજ પ્રભુદાસ વહેવાઈ તરફથી થવા લાગી. તે બધું તૈયાર થયા પછી જનૈયાઓ સૌ જમવા ઉઠ્યા. તેઓને ઉમદા અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી પ્રેમ પૂર્વક જમાડયા. આ બાળુ લગ્નની ક્રિયા શરૂ થઈ. લગ્નની ક્રિયાઓ બરાબર જોઈ શકાય તેવી સારી સગવડ ના. ગવરનરનાં બાનુને કરી આપી. તેઓ બધું ધ્યાન દઈ જોવા લાગ્યાં. શરૂઆતમાં બન્ને વહેવાઈઓની બાળુની સ્ત્રીઓનાં ગીતોના મંગળ ઘોષ વચ્ચે તથા બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચાર વડે વરરાજને પોંખવાની ક્રિયા થઈ. તે પછી વિધિ પૂર્વક વેદમંત્રોચ્ચાર વડે કન્યાના માતા પિતાને હસ્તે વરરાજને કન્યાનું દાન આપવું, વરરાજને તે ગૃહણ કરવું, વરકન્યાને એકત્ર કરવા યુગલ સ્વરૂપ બનાવવા માટે વરકન્યાનાં ગળાંમાં વરમાળ પહેરાવવાની, વરકન્યાને લેવી પડતી પ્રતિજ્ઞાઓની, વરકન્યાના હસ્તમેળાપની અને તે પછી વરકન્યાને એક બીજા સાથે સંસારના બંધનમાં બાંધી લેનાર ચોરીના ચાર આંટા ફરવાની ક્રિયા થઈ. તેની સાથે લગ્ન વિધિ પણ પૂરી થઈ. આ દરેક ક્રિયા થતી વખતે બ્રાહ્મણો વેદનાં મંત્ર-ઘોષ કરતા હતા. સ્ત્રીઓ ધવળ મંગળ ગાતી હતી. બધું શાંતિ પૂર્વક થતું હતું. તે જોઈને તેમજ એ બધી ક્રિયાની સવિસ્તર હટીકત ઇંગ્રેજ જાણનાર એક ગુજરાતી બાનુ ના. લેડી ગવર્નરને સમજાવતી હતી, જેથી તેમને ઘણી મજા પડી. અને ઘણો સંતોષ થયો. લગ્ન ક્રિયા પૂરી થયા પછી પરણનાર જોડું વડીલોને નમન કરી, આશીર્વાદ મેળવતું હતું. ના. ગવરનરની દિવસોજ અને ભલી બાનુએ પોતાની તરફની શુભાશીસની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરતાં કન્યાના હાથમાં પાંચ સોનામહોર અર્પણ કરી. આજના કાર્યમાં પોતે લીધેલા ભાગથી પોતાને થએલો હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. અને વિદાય થવાની રજા માગી. પ્રભુદાસ વહેવાઈએ તેમના માટે તૈયાર રાખેલો ફૂલનો હાર તેમનાં ગળાંમાં પહેરાવી, તુરો ભેટ કર્યો. પાન, સોપારી અત્તર, ગુલાબ અને સેન્ટ, લવંડર અર્પણ કર્યા બાદ તેમનો ઉપકાર માન્યો. માધવદાસ શેઠે ના. ગવર્નરનાં બાનુએ મમતાભરી બતાવેલી લાગણીઓ અને લીધેલી તસ્દી માટે ઘણો ઉપકાર માન્યો ને તે પછી સૌની રજા માગી તેવણ ત્યાંથી વિદાય થયાં.

બીજે દિવસે પ્રભુદાસ વહેવાઈએ ઉમદાં ભોજન તૈયાર કરાવી જાનને જમાડી, અને સારી પહેરામણી આપી. તથા વરકન્યાને ઉમદાં વસ્ત્રો અને કીમતી અલંકારો ભેટ આપ્યાં. પ્રભુદાસ વહેવાઈનું ઘર દીકરીબાળું અને

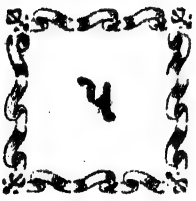


આજ્ઞાવાળું હતું. જેથી તેને પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે કન્યાનાં લક્ષ્મી પહેરામણીમાં પાંચ હજાર જેટલો ખર્ચ કરવા વિચાર હતો, પણ કમળા શેઠાણીને પોતાના મોલા પ્રમાણે અને મનગમતી પહેરામણી લેવાની ઈચ્છા હતી જેથી તેમને નારાજ ન કરવાની ખાતર અને ખુશી કરવાને વાસ્તે વધારે ખર્ચ કરીને પ્રભુદાસ વહેવાઇએ સારી પહેરામણી આપી. સર્વને મંતુષ કીધાં અને તે પછી વાજતે ગાજતે જનને વિદાય કીધી, તે માધવદાસ શેઠને ઘેર આવી પહોંચી.

## પ્રકરણ ૨૩ મું.



### લગ્નની પાર્ટી.



રણુનાર નેડાંની વય યોગ્ય ઉમરથી નહાની હતી જેથી તેમનું ખર્ચ સુખ અને ખરી ખુશાલી તો તેમનાં માટે થતાં મોટાં ખર્ચ અને મોટી ધામધુમને લગતી જ હતી.

ને કે તે થોડીક રીતભાતથી વાકેફ હતું ને તેમાં પોતાનાથી બની શકે તેટલો આનંદ મેળવી, ખુશખુશાલ મન્યાં. લક્ષ્મીને બીજે દિવસે માધવદાસ શેઠ તરફથી મોટી પાર્ટી હતી અને તેને માટેની સર્વ તૈયારી ગીરગામ ઉપરના પ્રખ્યાત ચીના બાગમાં કરાવી હતી. જેઓને લક્ષ્મીના વરઘોડામાં ભાગ લેવાને આમંત્રણ કીધાં હતાં, તેઓ સર્વેને પાર્ટીમાં ભાગ લેવાને નોતર્યા હતા. તેથી આજની પાર્ટી મોટી અને પ્રખ્યાત હતી. ચીના બાગને સરસ રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. પરોણાઓને આવકાર આપવા તથા તેમના મન રીઝાવવા એક સુંદર બેન્ડ પણ હાજર રાખ્યું હતું. પ્રખ્યાત હિંદુ મીઠાઈવાળાને હિંદુ રિફ્રેશમેન્ટની અને યૂરોપીયનો, જેપાનીઝો, યાહુદીઓ, પારસીઓ અને મહોમેદનોનાં રિફ્રેશમેન્ટ માટે એક



ધંધળ હોટલ વાળાને સર્વે પ્રકારની ગોઠવણ કરવાની વરદી આપી હતી. તેણે તે વિષેની ઘણી સરસ પ્રકારે સારી સગવડ વાળી ગોઠવણ કીધી હતી. રિક્લેશમેન્ટમાં ઉમદા મિષ્ટ પકવાનો, અનેક જાતનાં ફર-સાણો, કેટલીક જાતના મુરખ્યાઓ, આઈસક્રીમો, ફળફળાદી, લીલા અને મૂકા મેવાઓ અને ઘણી જાતનાં સુગંધિક સુંદર પીણાઓ પણ ગોઠવ્યાં હતાં. પરોણાઓને ખેસવા માટે બંગલાના એક ભવ્ય દીવાનખાનાને શણગારી તેમાં બેઠકો ગોઠવી હતી. પરોણાઓનાં મન રીઝાવવા એક જાણીતા ચાચનકારને તથા હાથચાલાકી અને નજરબંદીના બેલોમાં ખ્યાતિ પામેલા એક જાણીતા પ્રોફેસરને પણ હાજર રાખવામાં આવ્યો હતો. ટાઈમ થતાં સૌ પરોણા આવવા લાગ્યા. તેમને લાયકની સરભરા અને આદરસત્કાર થતો હતો. થોડી વાર બેઠકમાં બેઠા પછી સૌ આવી રહ્યા એટલે પાર્ટીના ખાણાને ધનસાફ આપવા ઉઠ્યા. ના. ગવરનર તથા તેમનાં બાનુએ ખાણા ઉપર પોતાની બેઠક લીધા પછી નામદાર ગવરનરે પરણેલાં જોડાની સલામતી લેવડાવતાં એક લાખું પણ બોધદાયક અને અસરકારક વિવેચન પોતાની છટાદાર ભાષામાં કીધું હતું, અને તેનું ભાષાંતર ગુજરાતીમાં એક જાણીતા ગૃહસ્થે કરી સભાગાવ્યું. ના. ગવરનર બોલ્યા કે:—

જન્મતકર્તાએ સૃષ્ટીક્રમ ચાલુ રાખવા માટે દુનિયા ઉપરના દરેક પ્રાણીઓમાં નર અને માદાનું જોડું સૃજેલું છે, અને તે આપણને સૂચવે છે કે, સંસારમાં તેઓ એક બીજાં સાથે જોડાવાનેજ સૂઝાયેલાં છે. આપણે મનુષ્ય જાતમાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષની જોડી સૃજેલી છે; બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં આપણામાં મનુષ્યત્વનાં મહત્વને ધ્રુતો જિંચાં તત્વવાનો એક નિયમ આપણામાં દાખલ થવા પામ્યો છે. અને તે આપણા પૂર્વજોની નમૂનેદાર ડહાપણ-શક્તિનું દૃષ્ટાંત રૂપે શુભ પરિણામ છે. તે એ કે, આપણામાં સ્ત્રી પુરૂષની જોડીને એકત્ર રૂપ-યુગલરૂપમાં તો લગ્નની પવિત્ર માંઠ જોડી શકે છે. જ્યારે બીજાં પ્રાણીઓમાં તેમ નથી. અને તે ગાંઠ એટલી તો મજબૂત હોય છે-એવી તો દઢ હોય છે અને તેનું બંધન એવું તો બળવત્તર હોય છે કે, તેમાં જોડાયા પછી તે ઉભયમાંથી કોઈ એકને તેમાંથી પોતાની મેજે છુટી શકાતું નથી. દરેક ન્યાતમાં, દરેક જાતમાં, દરેક કોમમાં, દરેક પ્રજામાં અને દરેક દેશમાં એ નિયમવાળી પ્રજા ચાલુ છે. પણ તેની રીત અને રીવાજ જૂદા જૂદા પ્રકારના હોય છે. આજની ઘણી સુધરેલી કોમોમાં સ્ત્રી પુરૂષનું જોડાણ તેની સમજ પૂ-

વંક સ્થીતિમાં યોગ્ય ઉમરે થાય છે. તે ધણું ઉત્તમ અને આવકાર દાયક છે. પણ હિંદુઓની ધણી ઊંચી ન્યાતોમાં તેમ નથી. તેઓ તો પોતાનાં નહાનાં બચ્ચાંઓને તેઓની અસમજ સ્થીતિમાં લગ્ન જેવી મહા ઉત્તમ અને પ્રવિત્ર ગાંઠમાં બેડી દઇ, છેક નહાની ઉમરથીજ સંસાર બંધનમાં બાંધી મૂકે છે. તેથી ધણાં બેડાંઓ સુખમય, પ્રેમમય અને આનંદમય જીંદગી ગુજારી શકતાં નથી. તથાપિ બીજી બધી કામો કરતાં હિંદુઓની ઊંચી ન્યાતોમાં લગ્નની પવિત્ર ગાંઠને છેવટ સુધી વળગી રહી ધણીજ ઉત્તમ રીતે તેમને પાળવામાં આવે છે. તેઓ લગ્નની પવિત્ર ગાંઠને તોડવી તે મોટામાં મોટું પાપ સમજે છે—ધાર્મિક ફરમાન તોડવા બરાબર સમજે છે, અને તે કામ હલકામાં હલકું અને નિંદ્ય ગણે છે. હિંદુઓના શાસ્ત્રકારો પણ લગ્નની પવિત્ર ગાંઠને અગ્રસ્થાન આપે છે, અને બીજી બધી કામોની સ્ત્રીઓ કરતાં હિંદુઓની સ્ત્રીઓને “ પતિવ્રત ધણી ” ની મહાન્ ફરજ તેનાં ધાર્મિક ફરમાનની રૂએ શ્રેષ્ઠ પંક્તિમાં મૂકે છે. હિંદુઓમાં સ્ત્રી કરતાં પુરૂષો તે બાબતમાં વધુ હકકો ભોગવે છે. તેના બહલામાં પુરૂષોને સ્ત્રીઓનું લાલન પાલન અને રક્ષણ કરવાની ઉત્તમ ફરજ બજાવવાનું તેના શાસ્ત્રકારોએ પુરૂષ વર્ગ ઉપર વધારે નાખ્યું છે. હાલના કરતાં પ્રાચીન કાળમાં હિંદુ સ્ત્રી પુરૂષો પોતાની તે ફરજ બરાબર—પૂર્ણ રીતે પાળતાં. અને તેથી તેનો મહિમા ઘણો ભારે હતો. હજી પણ તે ફરજને તદ્દન વિસારી મૂકવામાં નથી આવતી, પણ તે કૃત્રિમ રૂપે જળવાય છે, એટલે તેથી તેનું ખરૂં સત્ત્વ નીકળતું જાય છે. જેથી ઉંચ ગણાતી હિંદુ ન્યાતોમાં પણ છુટે છવાયે ઠેકાણે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠને યથાર્થ રીતે પાળવામાં આવતી નથી. એ તેઓને માટે ધણું સોચનીય છે. માધવદાસ શેઠની મહેરબાની ભરી લાગણીથી ના. લેડી ગવર્નરને હાલના લગ્નની બધી ક્રિયાઓ પૂર્ણ રીતે જોવા તપાસવાની તક મળી છે. અને તેથી તેમના કહેવાથી હું વાકેફ થઇ આનંદ પામ્યો છું કે, બધી કામો કરતાં હિંદુ ન્યાતમાં લગ્નને ધાર્મિક ફરમાન રૂપ ગણે છે અને તે ફરમાન નહિ તોડવાની તેમજ એક બીજાનાં સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાની પરણુનાર બેડાંઓને દેવ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે, પ્રતિજ્ઞાઓ તે તેઓનો પવિત્ર કાલ છે અને તેને ગમે તેવા સંબોગોમાં ગમે તેવા કંઈ ભોગે જીંદગી પર્યંત પાળે છે. બીજી કામો લમ કરવું તેને સુખમય જીંદગી ગુજારવાનું સાધન સમજે છે ને પાછળથી જ્યારે તેમાં કંઈ હરકત ઉભી થાય, તો તેને સુખવહનનાં કારણ રૂપ ગણી જેમ

તેઓ લગ્ન બંધનમાંથી છુટા છેડા મેળવે છે તેમ હિંદુઓની જિંદગી ગણાતી ન્યાતોમાં બનતું નથી. પણ તેઓમાં તો સાંસારિક નાવ ગમે તેવા તોફાનમાં, ગમે તેવા ભયમાં, ગમે તેવી આફતમાં ને ગમે તેવા દુઃખમાં હોય તથાપિ લગ્નનો અવિરત કાલ પાળવાને તેઓ બધું સહન કરે છે. તેઓ ગમે તેવી સ્થિતિમાં કાલ ભંગ ન થતાં ચીવટ પણે તેને વળગી રહી લગ્નનાં બંધનમાંથી છુટા છેડા મેળવવાને કદી કાંઈ ઇચ્છતું નથી. એજ તેમની ઉચ્ચ, મર્યાદા શીળ મહત્વતા, એજ તેમની શુદ્ધ ગૌરવતા, એજ તેમની અનુપમ દિવ્યતા, એજ તેમની મહાન જિંદગી કક્ષા અને એજ તેમની ધર્મ પરાયણતા દાખવે છે અને શોભાવે છે.

સન્તારીઓ અને ગૃહસ્થો ! હવે હું ધારવા કરતાં આપનો વધારે વખત લઇશ નહિ. પણ આ તકે આજ પ્રસંગની એક બીજી બાબત ઉપર મને થોડુંક બોલવાનું મન થાય છે. અને તે એ કે, હિન્દુ જાતી પોતાના હરહમેશના સાધનમાં અને મોજ શોખની બાબતમાં કરકસર વાળી કહેવાય છે. પણ તેજ જાતિ જ્યારે પોતાને ત્યાં લગ્ન જેવો અમુક પ્રસંગ આવવાથી લખ લૂટ ખર્ચ કરી મૂકે છે. અને તેથી તેના ઉપર ઘણી ટીકા થાય છે. સોશીયલ રિફોર્મર જેવાં અને બીજાં ઘણાં ઇંગ્રેજ પત્રોમાં તેવી ટીકાઓ મારા વાંચવામાં આવી છે. તે ટીકાઓ કેવી ગેરસમજની છે તે તેઓ "પોતે સમજી શકતા નથી. હિન્દુઓ લોભ અને કરકસરથી દિવસ અને રાત અથાગ મહેનત કરી જે દ્રવ્ય કે જે અંપતિ મેળવી હોય તેનો ઉપભોગ તેઓ લગ્ન જેવા આનંદમય પ્રસંગમાં ન કરે ત્યારે તેઓ બીજે કયે પ્રસંગે કરે. બીજે કયે પ્રસંગે તેઓ કૃત કૃતાર્થ થાય બીજે કયે વખતે તેઓ જીંદગીનો અમૂલ્ય દહાવો લેવાનું સમજે. અને એવો બીજો કયો પ્રસંગ છે કે જ્યાં પોતાની હોંસ, પોતાની જાહેજલાલી, પોતાની મહોટાઇ અને પોતાનો વૈભવ બતાવી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરી શકે. બીજો એવો કયો પ્રસંગ છે કે, જેમાં પોતાનાં સગાઓ, સ્નેહીઓ, ન્યાતિલાઓ, જાતિલાઓ, વિજાતિઓ અને અન્ય ગૃહસ્થોનો મોટો સમુહ પોતાને ત્યાં મેળવી શકે. કાંઈ એમ કહી શકશે કે, એવો મોટો સમુહ ભેગો કરવાની કંઈ જરૂર નથી ? જો કરવાની જરૂર છે તો તે વગર ખરચે તો બની શકે એમ નથી. કાંઈ પણ મનુષ્ય પોતાની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે ખર્ચ કરી અમુક બાબતમાં, અમુક પ્રસંગમાં, મોટા મેળાવડાઓ કરે છે, તેમ હિન્દુઓ પોતાને ત્યાંનાં સાંસારિક પ્રસંગોમાં તે રીતે કરે છે તેમાં તેઓને ઉતારી પાડવાની તબવીજ કે

ટીકાઓ કરવી તે શું વ્યાજબી છે ? કેટલાક લખનારાઓ એવું બતાવી ટીકા કરે છે કે, અમુક પ્રસંગમાં લખલુટ ખર્ચ કરી, નાણાંનો ધુમાડો કરી નાંખવા કરતાં બે તે પરમાર્થમાં ખર્ચાય તો તેથી જન સમાજને ઘણો ફાયદો થાય. અત્યંત તેમનું કહેવું વ્યાજબી પ્રમાણ બતાવે છે. પણ તેટલાજ ખાતર બે હિન્દુઓનાં તે કાર્યમાં થતા ખર્ચને વગોવવામાં આવે, તેના ઉપર ટીકા કરવામાં આવે ને તેને નિંદા ગણવામાં આવે તો તેથી લખનારનો જરાપણ હેતુ સફળ થાય એમ હું માની શકતો નથી. હમેશાં પડેલો સ્વાર્થ અને પછી પરમાર્થ છે. વળી જેમ બીજી કામો પરમાર્થમાં પૈસા ખર્ચવાનું સમજી શકે છે તેમ હિન્દુઓ તેવી બાબતમાં કંઈ શૂન્ય નથી—હિન્દુઓમાં પગેપકાર વૃત્તિ કાંઈ જેવી તેવી નથી. હિન્દુઓ પણ પરમાર્થમાં છુટે હાથે પૈસા ખર્ચે છે. ને તેના ઘણા દાખલા મોજુદ છે. તેઓની નજરમાં જે પરમાર્થ ઉત્તમ માલુમ પડે ત્યાં તેઓ ઉદાર હાથે નાણાં ખર્ચે છે અને તે કેવા પ્રકારનો પરમાર્થ છે, તેનાથી ચડીયાતો કયો પરમાર્થ છે ? વધુ કયો લાભ દાયક છે ? એ વિષે બે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા વર્ણવી તેઓને સમજાવવામાં આવે તો તેની જરૂર સારી અસર થવા પામે, ને તેથી કરી પરમાર્થને યથાર્થ રીતે ઓળખવાનું તેનાથી બની શકે.

અમારા પાશ્ચાત્ય લેક્ષિને હિન્દુઓના અંસર્ગમાં આવવાની તક કવચિત જ મળે છે. અને તેમાં પણ તેઓના રીત રીવાજોનું બારીક અવલોકન કરવાની તક તો ભાગ્યેજ તેમને મળી શકતી હોય ! જેથી હિન્દુઓના રીત રીવાજોનું ઉપક્રમીયું નિરિક્ષણ પોતાના વિચારો સાથે બંધ બેસતું નહિ થવાનાં કારણે હિન્દુઓ અવિચારી છે, અજ્ઞાની છે, અસમજ છે એવીજ તેઓની માન્યતા બંધાઈ જાય છે કે જે ભૂલ ભરી સમજને આભારી છે. હું અને ના. લેડી ગવરનર અમને મળેલા અનુભવ ઉપરથી હિન્દુઓની કહી શકીશું કે, જેઓને હિન્દુઓના રીત રિવાજોનું બારીક અવલોકન કરવાની તક મળશે તો તેથી ટેવ પાડશે તો જરૂર તેઓને પોતાના આગલા ભૂલ ભરેલા વિચારો ફેરવવા પડશે. (તાળીઓ.) જેવા પોતે ધારે છે, તેવા હિન્દુઓ અવિચારી, અજ્ઞાની અને અસમજ નથી. પણ તેઓનાં દરેક કાર્યો તેનાં ધર્મશાસ્ત્રોના આધાર રચિત છે પણ બનવા જોગ છે કે, વખતના વહેવા સાથે ઉભા થયલા મંજેજોને લેઈ તેને અનુકૂળ પડતા રીત રિવાજોમાં ફેરવવા પડ્યા હોય. તેથીજ તેવી બાબત

તોમાં જ્યાં જમાનાને અનુસરતો સુધારો અને ફેરફાર થવાની જરૂર છે તે થવા જોઈએ છે. પણ તે સુધારો અને ફેરફાર એવી રીતનાં ન હોવાં જોઈએ કે તે તેનાં મૂળ કાર્યને ઉખેડી નાંખનારાં કે વિનાશકારક થઈ પડે.

ગૃહસ્થો ! મારું આજનું બોલવું એવા પ્રકારને ઉત્તેજન આપનારું સમજવાનું નથી કે, જેની પાસે નાણું ન હોય, જેની પાસે સાધન ન હોય, જેની પાસે જોગવાઈ ન હોય, તેવાએ પણ પોતાને ત્યાં આવતા અમુક પ્રસંગે કરજે નાણાં કાઢીને વરો કરવો, અને દેખાદેખીએ કુલણુ થઈ છૂટે હાથે ખર્ચ કરવું ! એ પ્રકાર તો તદ્દન વખોડી કાઢવા જોગ છે. હું આજે જે બોલું છું તે જેઓ પરમાર્થમાં ખર્ચ કરવાના બહાનાંને અગ્ર પદ કરી, આવાં કાર્યોમાં થતા ખર્ચને વખોડી નાંખે છે તેમજ તેવાં કાર્ય કરનારની સ્થિતિ, તેની બહોળી સમૃદ્ધિ, તેની પરોપકારી વૃત્તિ, તેનું ઉદાર દિલ, તેની કાર્યકુશળતા, તેની અપૂર્વ સમજ શક્તિ, તેની ડહાપણુ ભરી બુદ્ધિ અને તેના ઉચ્ચ વિચારોને કંઈ સમજ્યા વગર, કંઈ ખ્યાલમાં લીધા વગર માત્ર પોતાની સમજ શક્તિનેજ શ્રેષ્ઠ માની તેના ઉપર વાકુલ્યાર અને ટીકાઓ કરવાને મંડી પડી માત્ર પોતાના ખ્યાલી હવાઈ વિચારોને વજન આપવામાં લચી પચી પડ્યા છે તેવાઓને ધડો આપવા માટે તેમજ આ કાર્યના કરનાર આપણા મિત્ર માધવદાસ શેઠ જેવા સંપત્તિવાન માટે છે. તેના જેવા ધનવાનો માટે છે, તેના જેવા ઉદારચિત્ત પુરૂષો માટે છે અને તેઓને વ્યાજબી ઇનસાફ આપવા માટે છે, કે જેના વારસે કોઈને કહેવાપણું કે બે મત છે જ નહિ. માધવદાસ શેઠનાં ઘરની પરોપકાર વૃત્તિ તેના વડવાઓના વખતથી ચાલી આવે છે. વડવાઓએ શરૂ કરેલા ફંડમાં દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જઈ તેનો સદુપયોગ કેવા પરમાર્થના કામમાં થાય છે, તે આપણા કોઈના ખ્યાન બહાર નથી. તેમ તેની છુપી મદદ પણુ જેવી તેવી કે નહાની સુની નથી. તેની કરેલી જાહેર સખાવતો ને પરમાર્થી કામોના પ્રત્યક્ષ દાખલામાં હાઈસ્કૂલ, હોસ્પિટલ, ધર્મશાળાઓ, જળાશયો અને એવા અનેક દાખલાઓ આપણી સમક્ષ મોજુદ છે. તેવાએ પોતાને ત્યાંના એક અતી શ્રેષ્ઠ, અતી ઉત્સાહી અને અતી ઉમંગી એવો જે પોતાના વહાલા પુત્રનાં લક્ષ્મી માંગલિક પ્રસંગ તેમાં પોતાના મોલા પ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે અને પોતાની લાયકાત પ્રમાણે ખર્ચ કરીને જો તે પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત ન કરે તો પછી તેનાથી બીજો એવો કયો શ્રેષ્ઠ પ્રસંગ છે કે જેમાં વગર ખરચે, વગર ઠાઠમાટે, વગર ધામધુમે અને વગર માણસે પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરી શકે, તે કોઈ બતાવશે ?

ગૃહસ્થો ! હું ધારું છું કે, મેં ધારવા કરતાં તમારો ત્રણો ટાઇમ લીધો છે પણ આશા છે કે, તમે તેની દરગુજર કરશો. હવે અંતમાં એટલું જ કે, આપણે બધા ભેગાં અંતઃકરણથી શુદ્ધ ઇચ્છાથી શ્રી પરમાત્મા પ્રત્યે પરણનાર જોડાંની ફત્તેહ ઇચ્છી તેઓ સુખી અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે એવો આશીર્વાદ માગીએ; અને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર આપણી તે માગણીને ધ્યાનમાં લઈ સફળ કરે. તે પછી સૌએ મળી પરણેલાં જોડાંની ત્રણવાર સન્નામતી લેવડાવી, પાર્ટીનાં ખાણાંને યોગ્ય ઈનસાફ આપ્યો.

ત્યારબાદ માધવદાસ શેઠે પોતાના તરફથી જણાવતાં બોલ્યા કે,

ના. લેડી અને લોર્ડ ગવરનર, મારા રાજવંશી અને અન્ય પ-  
રાણાઓ—

મારે ત્યાં મારા ચી. પુત્ર મનુભાઈનાં લક્ષ્મી પુશાલી બર્મા પ્રપંચમાં તેને વધુ આનંદમય અને શોભાયમાન બનાવવાને મારા તરફનાં આમંત્રણને માન આપી, આપ સર્વેએ અથાગ મહેનત અને તરદી લેઈને તે કાર્યમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવાને અત્રે સુધી પધારી મારી ઉપર મોટો ઉપકાર કરી મને આભારી કાઢ્યો છે. તેથી મને ધણો હર્ષ અને સંતોષ ઉપજ્યો છે. આપ સર્વની મહેરબાની ભરી હાજરીથી, માયાળુ ભરી લાગણીથી અમારાં માંગલિક કાર્યમાં અમારા ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં વૃદ્ધિ થઈ, અમને ધણોજ આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. હું મને પોતાને તો આજે કૃત કૃતાર્થ થયો લેખું છું મારી જીંદગીના અમુલ્ય લ્હાવાને સાર્થક અને સ-ફળ થયો લેખું છું. મને પૂર્ણ ભાગ્યશાળી થયો લેખું છું. એ બધું મારા પ્રત્યેની આપની માનભરી લાગણીનેજ આભારી છે.

ના. ગવર્નરે અમારા આજના ઉત્સાહમાં પોતાની હમેશની મધુર અને છટાદાર વાણીમાં જે પ્રોત્સાહન કીધું છે, તેનો પૂરતો ઉપકાર કેવા શબ્દોમાં વાળવો તેની મને સમજ પડતી નથી. હિંદુઓની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં લક્ષ્મી કાર્ય બાબત તથા તેની પદ્ધતિ વિષે ના. ગવરનરે પોતાનાં ભાષણમાં ધણું સાફ અજવાળું પાડ્યું છે. એટલે તે વિષે વધુ વિવેચન કરી આપનો કીમતી વખત રોકવાનો લાભ લેવાને હું બ્યાજખી લે-ખીશ નહિ. તેના માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, પોતાને ખમવી પડતી થોડીક અગવડો, થોડાંક દુઃખો કે નહિ જેવી ખામીઓનાં કારણે કેટલીક કામોમાં લક્ષ્મીનાં બંધનમાંથી છુટા છેડા મેળવવાની ચાલ છે; અને તેમ કરી એક વખતનો પોતાનો વહાલો પતિ યા સ્ત્રી, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં

પોતાનાં વહાલાં અને પ્યારાં મંતાનો અને એક વખતનો પોતાનો થઈ ગએલો માનીતો કુટુંબકબીલો અને પોતાનું વહાલું ઘર એ બધાંને ત્યજવું યા તળવવું પડે છે અને તે ચાલ પ્રમાણે એક છોડયા પછી બીજો કે બીજા પછી ત્રીજો આમ ઉપરા ચાપરી હદ વગરના છુટા છેડા કરવા કરાવવાની ચાલને અમારી ઊંચ જ્ઞાતિઓ કદી પણ પ્રસંદ કરશે નહિ. સુધરેલા મુલકની સુધરેલી બાળાઓ પસંદ કરેલાને પરણે છે જ્યારે અમારી આર્ય બાળાઓ તેને પરણેલાને પસંદ કરે છે. પસંદ કરીને પરણેલા પતિને અણગમો થતાં સુધરેલી બાળા છોડી દેશે; પણ અમારી આર્ય પત્નિઓ તો પોતાનું વહાલું પતિવૃત્ત આખી જીંદગી સુધી-જીવ જતાં સુધી-પણ પાળશે ને પોતાની નોક ટેક રાખશે. પોતાના પ્યારા પતિને પ્રાણુથી પણ અધિક માની, પ્રભુ તુલ્ય ગણી, તેની સેવિકા થઈ, તેની સાથે ગમે તેવા સુખ દુઃખમાં સરખી ભાગીયણ થઈ, તેની સેવા ચાકરી કરવાનુંજ પસંદ કરશે. આર્ય પુરૂષો પણ પોતાની પત્નિઓ માટે, તેમના સુખને વાસ્તે પોતાનાથી બનતું સર્વસ્વ કરશે. જીંદગી પર્યંત તેનું લાલન પાલન અને મંરક્ષણ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરશે. પણ કદી તેને ત્યજશે તો નહીંજ. હિન્દુઓ અને તેઓના રીવાજો અન્યની નજરમાં ગમે તેવા જણાતા હોય, પરંતુ તેઓ પોતાની નોક, ટેકને હમેશાં જાળવનારા રહેશે. પણ ઉંડટા વાતાવરણમાં દોરવાઈ આર્ય નામને એવ લગાડશે નહિ. હમણાનું એ વાતાવરણ ધણું બળવત્તર છે અને તેથી તેની સામે કેટલાકાને ટક્કર ઝીલી શકવામાં નિષ્ફળ થતા જોઈ ના. ગવર્નરે પોતાનાં ભાષણમાં અર્થ સૂચક ઇસારામાં જે શોચનીય લેખ્યું છે, તે યથાર્થ છે. કેમકે જે લોકોમાં છુટા છેડા મેળવવાની ચાલ છે તે લોકો લક્ષનાં કાર્યને ધાર્મિક ફરમાન રૂપે ગણાતા નથી. તેમ તેનું બંધન પણ તેઓને સખ્ત નથી એટલે તેઓમાં તેમ બની શકે છે, પણ અમો આર્ય વર્ગમાં લગ્નને ધાર્મિક ફરમાન ગણવામાં આવે છે. અને તે નહિ તોડવાને અને એક બીજાનાં સુખ દુઃખમાં સહાય થવાને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે. જે પ્રતિજ્ઞાઓ તે પવિત્ર કોલ છે. અને તે કોલ ભંગ થવું એ મહા પાપ છે. અને તેને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે ધાર્મિક ફરમાન તોડવા બરાબર છે. એટલે તેનાથી નીચ કે નિંદ્ય બીજું એકે નથી.

ગૃહસ્થો, કેટલાક નહિ સમજનારાઓ આવાં કાર્યોમાં હિન્દુઓ તરફથી થતાં ખર્ચોની બાબત ઉપર સખ્ત પ્રકારની ટીકાઓ કરે છે અને તેની અવગણના કરે છે. તેઓને ઘડો લેવા જોગ સારો બોધ નામદાર



શવરનરે પોતાના ભાષણમાં આપ્યો છે. એટલે તેના વિષે હવે મારે ઝાઝું કહેવા જેવું રહેતું નથી. તથાપિ થોડું કહેવાનું છે તે એ કે, અમારામાં પરણુનાર છોકરાને રાજા જેને ઇંગ્રેજીમાં કીંગ કહેવામાં આવે છે તેવી ઉપમા આપી વરરાજા એવા નામથી સંબોધીએ છીએ. રાજા પ્રત્યેની દરેક ફરજ બળવવી તેમાં અમે અમારૂં માહાત્મ્ય ગણીએ છીએ. રાજાને લાયકનો ઠાઠમાઠ, તેને લાયકની ધામધુમ, અને તેને ઘટતી રીતની સગવડો અમે અમારી યથાશક્તિએ કરવી તેમાં અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ. અમે તેમાં આનંદ માનીએ છીએ, અમે તેથી ખુશાલ બનીએ છીએ. અને અમારૂં બધું દુઃખ ત્યાં ભૂલીએ છીએ, તેવા મહત્વવાળા પ્રસંગમાં અમે અમારાથી બનતું શું ન કરીએ તે અમને કહેા ! પરણુનાર છોકરાને અમે રાજા જેટલું માન આપીએ છીએ, તેને લાયકની વર્તણૂંકથી વરતીએ છીએ અને તેનો માન મર્તબો સાચવીએ છીએ. તેવીજ રીતનો તેનો માન મર્તબો અન્ય લોકો અને પૃથ્વી પતિ રાજા પણ રાખે છે. એમાં હું કાંઈ અતિશયોક્તિ કરતો નથી. મારી તે વાતમાં બે કાંઈને શંકા થતી હોય તો અત્રે હાજર રહેલા દેશી રાજવંશીઓને પૂછવાથી તેનું તરત સમાધાન થઈ જશે. અમારા વરરાજાની જાન રસ્તેથી ચાલી જતી હોય ને તેજ રસ્તે સામેથી રાજાની ગાડી આવતી હોય તો તે અમારા વરરાજાની ગાડીને ખસેડી શકશે નહિ. રાજા તેને પોતાનો બરોબરીનો સમજી સરખું સન્માન કરશે, ને સરખી રીતે વરતશે એટલે કે, રસ્તાના બે ચીલામાંથી એક એક ચીલો છોડી દેઈ પોત પોતાની ગાડીઓને આગળ ચલાવશે. એવું અમારા વરરાજાને માટે માન અને મગરૂમી છે. મહિપતિની પેઠે તેને લોકો તરફથી ભેટ સોગાદો મળે છે, અને રાજા પ્રમાણેની બધી ક્રિયાઓ થાય છે, તો તે કાંઈ ફારસ નથી કે, પોચતા પામતા ગૃહસ્થે પોતાને ત્યાંના એવા શુભ અવસરમાં પોતાના મોભાને લાયક, પોતાની આબરૂને લાયક તેમાં કાંઈ ખરચ ન કરવો ! અને ગુપચુપ પતાવી લેવું. વળી ગૃહસ્થો, ધણી સુધરેલી કામોમાં લક્ષ્મી બાબતને અમુક અમુક પેપરોમાં પ્રકટ કરાવી જાહેરાત આપે છે. લક્ષ્મીનાં લખત, કરાર યા નોંધકે રજીસ્ટર કરાવે છે. અને એવીજ બાબતથી લક્ષ્મીનાં ખર્ચ પૂરી પાડે છે. પણ અમારામાં તેમ નથી. અમારામાં જાહેર વર્તમાન પેપરમાં પ્રકટ કરાવ્યું કહેા, લખત કરાર, નોંધકે રજીસ્ટર કરાવ્યું કહેા યા જે કહેા તે; લોકોનો મોટો સમુહ નોતરવો, ન્યાતને અને સગાં સનેહિઓને ભેગાં કરવાં, વરઘોડો ચઢાવવો, વાળાં વગડાવવાં, ગીત ગવ-



ડાવવાં, લોકો જમાડવાં અને બ્રાહ્મણોને ખોલાવી અગ્નિ અને દેવ સમક્ષ વેદ વિધિથી હમ ક્રિયા કરાવવી, આ બધું ખર્ચ કર્યા વગર બની શકતું નથી. જે રહસ્ય અને જે લાલ અમે એ ખર્ચ કરીને મેળવીએ છીએ તે અમારા અનથી ઘણો અમૂલ્ય અને ઉપયોગી છે. તેથીજ અમારે અમારાં લગ્નને જાહેર પેપરોમાં પ્રકટ કરાવવાં પડતાં નથી તેથીજ અમારે તેનો લખિત કરાર, નોંધ કે રજીસ્ટર કરાવવાં પડતાં નથી, તેથીજ અમારે અમુક અચૂક સાક્ષીઓ રાખવા પડતા નથી અને તેથીજ અમારામાં એ મોટા સમૂહ વચ્ચે થયેલું લગ્ન કોઈથી ના કબુલ થઈ શકતું નથી અને તેનાથી વિરૂદ્ધ જઈ અનર્થ ઉપજવનારું કશું પગલું કોઈ ભરી શકતું નથી. એ તેમના આંતરિક લાભો છે, જ્યારે બાહ્ય કારણો ના. જવરનરે પોતાનાં ભાષણમાં જણાવ્યાં તે પ્રમાણેનાં છે. તેવી એક અગત્યની બાબતને વગર સમજે, વગર જાણે વગોવવા નીકળવું તે બીજું કંઈ નહિ પણ તેમ કરનારની દીર્ઘ દ્રષ્ટી થોડી હોવાનુંજ કારણ છે.

ગૃહસ્થો ! મેં આપનો ઘણો કીમતી વખત લીધો છે, અને તેમ કરવા દેવામાં આપે ઘણી સહન શક્તિ દાખવી છે. આપે ઘણી ધીરજ અને શાંતિથી અમારું કાર્ય પાર પાડવામાં અમને ઘણી મદદ કરી છે. અમારા આનંદ અને ઉત્સાહમાં આપની કીમતી સહાય અમને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી છે. જેથી આપ સર્વેનો હું ઘણોજ આભાર માનું છું.

આ ચીના બાગના ઉદાર દિલના માણીકે આજની પાર્ટીની બધી સગવડ પાર ઉતારવા માટે આપણને જગ્યા વાપરવા દેવાની જે મહેરબાની બતાવી છે તેથી તેમનો પણ અત્યંત આભાર માનું છું. અને ફરી હું આપ સર્વેનો ઉપકાર માની માંડે બોલવું સમાપ્ત કરું છું. જે પછી તાળીઓના મડમડાટ વચ્ચે તેનું બોલવું પૂરું થયું હતું, તે બાદ મેળાવડો વિસરજન થયો.





## પ્રકરણ ૨૪ મું.

બાળક ભાનુની વિચિત્ર વાતચીત.



મનુભાઈનું લગ્ન થયું. ઘરમાં એક નવાં માણસની વૃદ્ધિ થઈ. ઘરનાં ચાર માણસોનાં પાંચ થયાં અને આનંદ સાગર છળી રહ્યો, કમળા શેઠાણી નવી વહુને ધણું પ્રકારનાં લાડ લડાવતાં હતાં. અને તેનાં મનના દરેક કોડ પૂરા પાડતાં હતાં. જ્યાં પોતે જાય ત્યાં વહુને રોજ નવા નવા પોશાકો અને સારાં સારાં વસ્ત્રાલંકારોથી સુશોભિત કરી સાથે તેડી જતાં. વહુને માટે રોજ નવી નવી ચીજો ખરીદતાં. રોજ નવા નવા પ્રકારના આનંદની ઉજવણી કરતાં. ધણું હેત દેખાડતાં અને તેને સર્વ રીતે પ્રસન્ન રાખતાં. વહુ ઉપર સાસુનાં અથાગ હેતથી વહુને પણ સાસુ ઉપર પ્રેમ અને ભાવ ઉપજતો હતો. અને સાસરાના ઘરમાં પૂરો આનંદ મળતો હતો. ભાનુમતી ઉમરમાં હજી બાળક હતી. પણ ધણી બોલકણીને વિચિક્ષણ હતી. તે ધણીક બાળ-તોમાં અવનવા પ્રશ્નો માખાપને કરતી. અને તેની પાસેથી સમજ લેતી. આવી બોલકણી ને વિચિક્ષણ ભાનુને આજ તો મોટો વિષય હાથમાં આવ્યો હતો. અને તે નીચે પ્રમાણેના સવાલો પોતાની માને કરવા લાગી.

ભા—મા ! આ નવું માણસ આપણા ઘરમાં કોણ આવ્યું છે ?

મા—તે આપણા મનુભાઈનાં વહુ છે.

ભા—મનુભાઈનાં વહુ મારાં શું થાય ?

મા—દીકરી ! તે તારાં ભાભી થાય.

ભા—તેનું નામ શું છે ને હું તેને શું કહીને બોલાવું ?

મા—તેનું નામ પદમાવતી છે પણ તું તેને ભાભી કહીને બોલાવજે.

ભા—ભાભીને આપણે ત્યાં આવવાનું ને રહેવાનું શું કારણ ?

મા—દીકરી ! તે આપણા મનુભાઈની વહુ થયાં એટલે તે દુનિયાના રીવાજ પ્રમાણે આપણાં ઘરનું માણસ થયું અને તેથીજ તે આપણે ત્યાં રહેશે.

ભા—ત્યારે ભાભી હવે આપણે ત્યાંજ રહેશે ? તેના આપને ત્યાં નહિ જાય ?

મા—હા ! દીકરી !! હવે આપણે ત્યાંજ રહેશે. મનુભાઈનાં ને તેનાં ઘરનાં ધણીયાણી થઈને રહેશે. પણ હજી જ્યાં સુધી તે નાદાન છે ત્યાં સુધી તેના આપને ઘેર જતી આવતી રહેશે.

ભા—મનુભાઈનું ઘર કયું ?

મા—આપણું ઘર તેજ મનુભાઈનું ઘર.

ભા—ત્યારે આ મનુભાઈનું ઘર તો માઈં ઘર ક્યાં ? આ ઘર માઈં નહિ ?

મા—જો બેટા ! તું પરણે નહિ ત્યાં સુધી આ ઘર તાઈં અને પરણ્યા પછી સાસરે એ તાઈં ઘર થશે. તારા માટે જરૂર અને વર જન્મે નક્કી કરી રાખેલાં છે.

ભા—મા ! પણ મારાં લગ્ન ક્યારે થશે ?

મા—તું મોટી થઈશ ત્યારે તારાં પણ લગ્ન થશે.

ભા—મા ! મને સાસરે જાડું ગમે છે મારી સાસુ મારે માટે ઘણાં રમકડાં લાવે છે. મને ઘણી ચીજો આપે છે, ને જાડું રમાડે છે. માટે મને હમણાથીજ સાસરે મોકલોને ?

મા—દીકરી ! તારી વાત ખરી છે. પણ હજી તું નહાતી છે તેથી રાજ તને ન મોકલતાં કોઈ કોઈ દીવસ તારે સાસરે તને મોકલીએ છીએ અને તારી સાસુ તને ખુશી રાખે છે.

ભા—આપણે ભાઈનો વરઘોડો શું કામ ચઢાવ્યો હતો ?

મા—તે વરરાજ થયો હતો તેથી.

ભા—તે વરરાજ શું કામ થયો ?

મા—ભાભીને પરણવા.

ભા—ભાભીને પરણવું તેમાં વરઘોડો શું કામ ચઢાવવો ?

મા—તે આપણામાં રીવાજ છે.

ભા—રીવાજ એટલે શું ?

મા—દીકરી ! તું તો પૂછી પૂછીને માથું ખાઈ ગઈ. નહાને મોઢે મોઢી વાત ! તારે રીવાજ શીવાજને શું કરવું છે. બેસ જાની.

ભા—મા ! કહેને રીવાજ એટલે શું ?

મા—રીવાજ એટલે ભાઈએ ઘોડા ઉપર ચડી, રાજ બની ભાભીને તેના બાપને ઘેર પરણવા જવું તે.

ભા—ભાઈ વરરાજ થયા ત્યારે તો ઘણાં સારાં સારાં કપડાં ધરેણાં પહેર્યાં હતાં. તેથી તો તે બહુ શોભતા હતા. કેવા મજાના લાગતા હતા. જાણે એ તો રાજાજ. અને બીજા છોકરાઓ સાંભેલા થયા હતા. તેઓ પણ કેવા રૂપાળા લાગતા હતા ?

મા—હા ! બહુ મજાના અને રૂપાળા લાગતા હતા.

ભા—બધાં લગ્નમાં એવી ધામધુમ થાય ત્યારે તો મારાં લગ્નમાં પણ એવી ધામધુમ થશે કે ?

મા—હા ! તારાં લગ્નમાં પણ તેવી ધામધુમ થશે.

ભા—પણ મા ! મારાં લગ્ન ક્યારે થશે ?

મા—દીકરી ! જ્યારે તું મોટી થઈશ, ત્યારે.

ભા—મા ! મારાં લગ્ન કરી નાંખોની ? શું કામ કરતાં નથી. તમે કહો છો કે સમપણ તો કરી નાંખ્યું છે, તો પછી લગ્ન શું કામ કરતાં નથી.

મા—તું હજી નહાની છે. તારાં લગ્નની ઉમરને હજી વાર છે ને જ્યારે તારી ઉમર લગ્નને લાયકની થશે, ત્યારે આપો આપ તેની મેળે બધું થઈ રહેશે.

ભા—જ્યારે મારાં લગ્ન થશે ત્યારે મનુભાઈનાં જેવોજ વરઘોડો, આટલાં બધાં વાજાં, આટલાં બધાં માણસો, મોટો મંડપ અને આટલો બધો ઠાઠમાઠને ધામધુમ થશે ?

મા—હા ! દીકરી ! ! તે બધું તે વખતે થશે. તારાં સાસરીયાં પણ શ્રીમંત અને આગળ પડતા કુટુંબનાં છે. એટલે તે પણ ઘણા ઠાઠમાઠ અને ધામધુમથી વરઘોડો ચડાવશે.

ભા—પછી તે વરઘોડો ક્યાં જશે ?

મા—તે આપણે ઘેર આવશે. ને તેની બધી સરભરા આપણે કરવી પડશે.

ભા—અહા !! તેથી તો બહુ મજા પડશે. પછી શું થશે ?

મા—પછી શું થાય ! જે થશે તે એજ કે, તારાં લગ્ન થશે.

ભા—પછી ?

મા—પછી તું સાસરે જઈશ.

ભા—ના ! હું તમને અને બાપાને મૂકીને નહિ જાઉં.

મા—જા ! જા !! ઘેલી !!! ચાલ. વધારે વાત ન કર.

જાઓ ભાભીની સાથે જઈ બગીચામાંથી ડુલ વીણી લાવો. ભાનુમતી મા સાથે પોતાનો વાત વિનોદ પૂરો કરી, ભાભી સાથે બગીચામાં રમવા ગઈ.

## પ્રકરણ ૨૫ મું.

મનુના વિદ્યાભ્યાસનો અંત.

\*\*\*\*  
\* મ \*  
\*\*\*\*

તુ તેનાં લગ્ન થયા પછી પોતાને મોટો સમજવા લાગ્યો. મૂળથીજ ભણતર ઉપર સાઈ ચિત્ત હતું નહિ અને હવે તો પરણ્યો એટલે ભણતરું તે નાદાનનું કામ સમજી ભણતરને છોડ છોડી દીધા જેવું કરી મૂક્યું. જે કે ભારતર હમેશાં મનુને ભણાવવાને બહાને આવતા પણ કંઈને કંઈ બહાનું કરી મનુ ભણવામાંથી બીડી જતો અને ભણતો નહિ. એટલે કે ભણતર ભણતું છોડી દીધું એમ

કહીએ તો ચાલે. મનુ સાંજની વખતે રાજ એ ત્રણ કલાક બહાર ફરવાને માડી જોડાવી જતો. તેટલોજ વખત બહાર ગાળતો. બાકીનો આખો વખત અંગલામાંજ રહેતો, ને બિલકુલ નકામો વખત કાઢતો. તે માધવદાસને પસંદ પડ્યું નહિ. મનુએ બહુતર મુકી દીધું તો હવે તે નકામો બેઠો બેઠો બગડશે અને આળસુ બની જશે. તે કરતાં તેને ધંધાની લાઇનમાં હવે ગોઠવવો તે સારૂ છે એમ માધવદાસે પોતાના મનથી વિચાર્યું. ને તેને માટેની તજવીજ કરી. પોતાની ચાલતી મીલોની ઓફિસના મેનેજરની દેખરેખ નીચે લાંબું કામ મનુને શીખડાવવાની ગોઠવણ મેનેજરને મળી, તેને બકામણ કરીને કરી. અને મનુને રાજ ટાઇમસર ઓફિસમાં આવવાનું ઠરાવ્યું. તે પ્રમાણે મનુ ટાઇમસર પોતાની ગાડી જોડાવી હમેશાં ઓફિસમાં આવતો અને મેનેજરની પાસે રહી, અધું કામકાજ તપાસવા શીખવા લાગ્યો.

માધવદાસ શેઠનો વહીવટ ધણો બહોળો અને મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો. મારકીટમાં પણ પોતાની પુષ્કળ દુકાનો ચાલતી હતી. પોતે દયાળુ અને પરગણુ સ્વભાવના હતા. જેથી દરેક દુકાનોનો વહીવટ સરળ રીતે ને સંતોષ કારક ચાલવા માટે તેના કાર્યવાહકોને સારો લાભ આપતા હતા. પોતાના અંગત મદદનીશ તરીકે મુનીમ અને બીજા એ ત્રણ ભાગીદારો પણ કીધા હતા. મુનીમ જોકે ભાગીદાર થયો હતો, તથાપિ અસહવારેથી મુનીમ કહીને બોલાવવાની ટેવ પડી રહેલી, તેથી બધા તેને મુનીમ કહી બોલાવતા. તેમાંનો એક ભાગીદાર કમળા શેઠાણીના આવવા પછી જોડાયો હતો તે કમળા શેઠાણીની બહેનનો વર થતો હતો. તેનું નામ મીડાલાઇ હતું. તેને સગો સમજી કમળા શેઠાણીની બકામણથી માધવદાસે ભાગીદારનું સારૂ ચાન્સ આપ્યું હતું. કુળ સારૂ નહતું પણ ધણું ખટપટી ને વાક્યાતુરી વાળું હતું જેથી તે દરેક કામમાં માથું મારી તેમાં પ્રવીણ થઈ જતો. અને નામ પ્રમાણે મીડા મીડા વાતોથી માધવદાસને રીઝાવી ધણાં કાર્યોમાં પોતાનો લાગ સાધી લેતો, એવો તે કુશળ હતો. વળી શેઠાણીનો સગો હોવાથી માધવદાસ તેની ઉપર સારો ઇતિહાર અને તેનો સારો માન મહર્ત્તો રાખતા એટલે સૌ કરતાં તેનું ચત્રણ ધણું હતું. તે જેમ કરે તેમ ધણે ભાગે થતું તેથી કેટલોક વખતે દુકાનનાં માણસો કચવાતાં પણ તેના હાથ નીચે દયાયક્ષાં હોવાથી તેની ધાકને લીધે તેની ખોડખાંપણ બાબત માધ-

વદાસને કહેવાની કોઈ હીમત કરી શકતું નહીં. જેથી તેની લુચ્ચાઈ માધવદાસના જાણવામાં આવી શકતી નહિ. જેથી દિવસે દિવસે તેનું જોર વધતું જતું હતું. તેનો એક ભત્રીજો મદન કરીને હતો. ને તેને તેણે મીલોની ઓફિસમાં નોકરીએ ગોઠવ્યો હતો તે પણ કાકાની માફક પૂરો હતો. ખટપટ અને વાક્યાતુરીનો વારસો તો આપદાદેથી મળેલો હતો. વળી આજના જમાના પ્રમાણે બધી દુનિયાદારીમાં તે પ્રવિણ થયા પછી કાકાની મહેરબાની અને લાગવગથી માધવદાસ શેઠ જેવા મોટા શેઠીયાની મીલની ઓફિસમાં તેને ચાકરીનો ચાન્સ મળ્યો તેથી ભાઈ સાહેબ ખુશીમાં આવી ગયા હતા. ને ત્યાં પોતાનું નામ કહાડવા યા સાઈ ચાન્સ મેળવવાને હોંસીલા બન્યા હતા. પણ ભાઈની મહેબતમાં પડવાને કોઈ રાજ થતું નહિ. જેથી નિરૂપાય બનતો, નિરૂત્સાહી થતો અને મનમાં ને મનમાં મુંઝાતો. પોતાને લાયકનો મિત્ર મેળવવાને ઓફિસમાં ઘણાં ફાંફાં મારતો. પણ પોતાની જોડી મળતી નહિ. તેના કાકાનું ચક્ષુ અને જોર સાઈ હતું. જેથી ઓફિસના નોકરો તેના કાકાને લીધેજ મદનનો માન મહર્તબો ઉપર ટપકેથી રાખતા. પણ અંદરખાનેથી તેની સાથે બેળાવાને બીલકુલ નારાજ રહેતા. એટલે આખી ઓફિસમાં મદન એકલો થઈ રહ્યો. જેથી તેણે બહારથી પોતાનો મિત્ર લાવી, કાકાની લાગવગથી ઓફિસમાં ગોઠવવાનો ઇરાદો કીધો અને પોતાનાં વામનરાવ નામના ઇંગ્રેજ ભણેલા એક દક્ષીણી મિત્રને એક ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપર ગોઠવવાને કાકાને આજીજ કરી લલામણુ કરી. અને કાકાએ ઓફિસના મેનેજરને કહી, ખાલી પડેલી જગ્યા પર વામનરાવને ગોઠવ્યો. મદનને તેથી આનંદ થયો. ને હવે પોતાને મિત્ર મળવાથી મોજમાં રહેવા લાગ્યો. વામનરાવ એક દક્ષીણી નાયકણુનો છોકરો હતો. તેની મા નાયકણુનો ધંધો કરતી હતી. અને તેની યુવાન વયમાં તેણે સાઈ પેદા કર્યું હતું. કોઈના પેટના હમેશ રહી ગયેલા તેથી બાળકનો જન્મ થયેલો ને તેજ આ વામનરાવ હતા. નાયકણુ મરી ગઈ ને તેણે મેળવેલી ચાલીસ પચાસ હજારની દોલત ને વારસો વામનરાવને મળ્યો હતો. વામનરાવ થોડુંક મરાડી ભણ્યા પછી ઇંગ્રેજ અભ્યાસમાં પડ્યો હતો. તેથી લખવા વાંચવાનું સારી રીતે કરી શકતો હતો. પોતાને ખીજો ધંધો આવડતો ન હોવાથી તેમ માથે કોઈ વગ વસીલો ન હોવાથી મા મૂકી ગયેલાં નાણાં ઉપર તાગડધીનાં કરી બધું ખલાસ કરી દીધું હતું. હવે નોકરીનાં ફાંફાં મારતો હતો. તેને અને મદનને એક રાંડને ઘેર જવા આવવામાંથી દોસ્તી

આઝી હતી. અને તે દોસ્તીનો હક્ક મદને વામનરાવને પોતાના કાકાની લાગવગથી સારી ચાકરીએ લગાડીને મળ્યુત કીધો, અને બન્ને મિત્રો એકજ ઠેકાણે નોકરી ઉપર રહેવાથી ઘણા ઉમંગી અને આનંદી બન્યા હતા. વામનરાવ માના પૈસામાંથી ખરચ કરી અકડે ટાઈટ રહેતો હતો. મદન પણ પોતાની નોકરીની કમાણીમાંથી અને ગોદડનગેંગનો ભાગીદાર થઈને જે કમાઈ મેળવતો તે અકડે ટાઈટ રહેવામાં ને કુછંદ પણામાં ખરચી નાંખતો. એટલે સ્વભાવે, આચરણે અને પહેરવાસે બન્ને મિત્રો મળતા હોવાથી બેઉ મળીને વિચાર કરતા કે, આપણે કંઈ બાબત પાસે અજમાવવો કે તે પોષારજ પડે, અને તેથી આપણે એશ આરામથી મુખી જીંદગી ગુમરીએ. તે બેઉ વચ્ચે રોજ એનો એ ઘાટ ઘડાતો અને તે ઘાટ એક દિવસ ઘડાઈને તૈયાર થએલો પોતે નજરે જોયો. તેના ઉપર વિચાર ચલાવી પ્રસન્ન થયા. જાણે તેજ વખતે તેમનાં નસીબ દેવી પ્રસન્ન થઈને તે કાર્ય કરવાને તેમને સૂચવતી હોયની ? તેવા હર્ષમાં આવી ગયા. પોતાનું કામ આરંભ્યા પછી બગડી ન જાય, વચ્ચેથી માર્યું ન જાય, ને જે પોતાનો ચાલુ રોટલો છે તે તુટી ન જાય, તે વારતે ઘણીજ ગુપ્ત રીતે-ઘણુંજ ખાનગીમાં ચલાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને બીજે દિવસેથી તે કાર્યને અમલમાં મુકવાનો આરંભ કરવાની ગોઠવણ નક્કી કીધી.

વાંચનાર ! નીચ પ્રકૃતિવાળાના વિચારોજ નીચ હોય છે. તેનાં દરેક કાર્યો નિંદવાન્નેજ હોય છે. ભોળાં અને નિર્દોષ આસામીઓને પોતાના કંદમાં ફસાવવાની યુક્તિમાંજ રોકાયલા હોય છે. કડવી ઘીણોડીમાં કડવા-સજ હોય છે. અને ભૂલ્યે ચુક્યે માત્ર તેનું એકજ બીજ જે ખવાઈ જાય તો પેટ છુટી પડે છે ! અને ઘણા દિવસોનો રસકસ બહાર નીકળી જાય છે, એવો તેમાં દુર્ગુણ ભરેલો છે ! તેમાંથી શાની સારી આશા રખાય ? તેમ એ બે નકારા મિત્રોએ જ્યારથી મનુભાઈને ઓદિસમાં જતા આમંત્રણ જોયા, ત્યારથીજ તેની ઉપર પોતાનો પાસો અજમાવવાની નજર ફેરવી. ત્યારથીજ તેમનાં મનની આશાઓ ફળીભુત થએલી જોઈ, ત્યારથીજ તેઓના બળતાં ચિત્તને શાંતિ પ્રસરી. અને ત્યારથીજ તેઓની નીચ યુક્તિઓ કંઈ રીતે પાર પાડવી તેની યોજના રચી અને તે અધું જેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ ઘણીજ ગુપ્ત રીતે ને ઘણુંજ ખાનગીમાં ચલાવવાની ગોઠવણ તેઓએ કીધી.

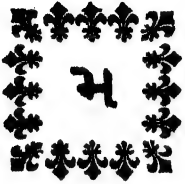


મદન પોતે સારાં કપડાના સારા લેખાસમાં, સારાં માણસની માફક રહેતો હતો તેમ ભાગીદારનો ભત્રીજો થતો હતો, તેથી ઉપર ટપકે વિવેકની ખાતર ઓદિસના નોકરો તેનો મહર્ત્તઓ રાખતા. તેનો ઉપયોગ મનુભાઈ જેવા નિર્દોષ દોકરાને ભોળવવાનો લાભ લેવામાં તેણે કીધો. ખીજે દિસસે જેવો મનુભાઈ ઓદિસમાં આવ્યો કે, તેની સામે જઈ શેક હેન્ડ કરી. મનુભાઈને ધંધામાં ફતેહ થવાની મુખારકબાદી આપી પોતે ઘણો ખુશાલ બન્યો હોય તેવો આડંબરી ડોળ કીધો. નિર્દોષ મનુભાઈ પોતાની પ્રત્યે સારી લાગણી ધરાવનારા પોતાના માસાના ભત્રીજાને જોઈ આનંદ પામ્યો. ને તેની ભલી લાગણીઓને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો. અને અરસપરસનાં કામકાજમાં મદદ કરવાને મળતા રહેવાનું જણાવ્યું. તે પછી મનુભાઈ પોતાનાં હમેશનાં કામકાજ ઉપર ગયો તેના જવા પછી મદન પોતાના વિચારમાં લીન થયો—મગ્ન થયો. અને પહેલેજ દીસસે પોતાનું ધારેલું કાર્ય આરંભમાંજ આ રીતે સફળ થયેલું જોઈ, તેનો પાયો સારાં મુહુર્ત્તમાં નંખાયો સમજ્યો. ખીજાં કામકાજ ઉપરથી ચિત્ત ઉઠાવી હવે તેનાજ વિચારમાં રહેવા લાગ્યો. જ્યારે ખી લાગ જોતો અને તક મળતી ત્યારે મનુભાઈને મળ્યા વગર રહેતો નહિ. મનુભાઈને માટે પોતાનો જીવ અર્પણ કરી દેવા સુધી ખેંચાતો. મનુભાઈનું દિલ જીતી લેવા માટે કોઈ પણ યત્ન કરવાને બાકી રાખતો નહિ. જેથી મનુભાઈ પણ તેને પોતાનાં અંગનું માણસ સમજવા લાગ્યો. બપોરના ચહા પીતી વખતે, સાંજના ફરવા જતી વખતે અને કોઈ પણ ખાનગી કામ વખતે મદનને સાથે રાખતો ને તેની સલાહ લેતો. મદને પણ શરૂઆતમાં એવું રાખ્યું હતું કે, સ્વાર્થનો ત્યાગ કીધો હતો, અને પરમાર્થનો સાથી બન્યો હતો. જ્યાં જ્યાં મનુભાઈને મદનની ગરજ પડતી ત્યાં પોતે હાજર રહેતો. મનુભાઈ જે કામ તેને બતાવતો તે ઘણી ખુશીથી કરતો. અને થોડા દિવસમાંતો તે મનુભાઈનો પૂરો માનીતો થઈ પડ્યો.



## પ્રકરણ ૨૬ મું.

### દુરાચારી મિત્રો.



દનનો મુખ્ય ધંધો નિર્દોષ અને ભોળાં મનુષ્યોને લૂટવાનો હતો. તે પોતાની કપટ જાળ એવી તો સફાર્થી પાથરતો કે તેમાં સપડાયલો કોઈ બચી શકે નહિ.

પોતાના એ ધંધામાં કેટલાકાને હાલહવાલ ને સફાયટ કરી નાંખ્યા છતાં તેની ભૂખ ભાગી નહોતી. જેથી તે હમેશાં પોતાના શિકારની શોધમાં રહેતો હતો. અને અનાયાસે આ રીતે મનુભાઈ જેવો શિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થયેલો. જેઈ ધણેજ પ્રસન્ન થયો હતો. પોતાની ધારેલી નેમમાં અત્યાર સુધી તે સફળ થયો હતો અને હવે પોતાનું કાર્ય કંઈ રીતે પાર પાડવું તેના વિચારમાં હતો. તે બાળ્યતમાં પોતાના મિત્ર વામનરાવની તે જ્યારે ત્યારે સલાહ લેતો. પણ હવે તેના માટે કંઈ નક્કી ગોઠવણ ઉપર આવવાનું હોવાથી તેણે વામનરાવને રાત્રીના ૮ વાગે બેન્ડ રેન્ડ ઉપર બોલાવ્યો હતો. ત્યાં બંને મિત્રો ભેગા થયા, ને પોતાની વાતચીત આગળ ચલાવી.

મદન—જો વામનરાવ ! હમણા સુધી તો આપણું કામ ફત્તેહમંદ ઉતર્યું છે. મનુ મને એટલો તો ચાહવા લાગ્યો છે કે હવે તેને મારા વગર જરા પણ ચાલતું નથી. પોતાનાં દરેક કામમાં, દરેક વખતે મને સાથે રાખે છે, ને મારી સલાહ લે છે. હું પણ અત્યાર સુધી તેની સાથે એવી રીતે વરત્યો છું કે, તે તું બરાબર જાણે છે. એટલે વિશેષ કહેવાપણું નથી. ટુંકમાં એટલુંજ કે, મનુ માટે મેં બે પૈસા વારે ઘડીએ ખરચ્યા હશે પણ મનુને મારે માટે એક પાઈ પણ ખરચવા દીધી નથી. પણ આપણે કંઈ

તેની પાછળ હમેશાં નાણું ખચવા બેઠા નથી ! આપણે તો તેની પાસેથી નાણું કઢાવવાનું છે. તેના બાપે મેળવેલી લાખોની દોલત આપણે હજમ કરવાની છે. મનુને આપણા હાથમાં રમકડાની માફક રમાડવાનો છે અને છેવટે તેને રાતે પાણીએ રડાવવાનો છે. માટે તું કહે બોધએ કે આપણે તે કામ કંઈ રીતે પાર પાડવું ?

વામન—અહો ! આજે આ શી નવાઈની વાત કહાડી છે. તું શું તેવાં કામથી અજાણ્યો છે. તેં કંઈ એવાં કામો કીધાં નથી. શું તને આ પહેલોજ અનુભવ છે તેમ હું કંઈ તેવાં કામમાં તારાથી વધારે ડાહ્યો છું જે તું બધા ભાર મારી ઉપર મૂકે છે. જેમ હમેશાં કરતો આવ્યો છે, તેમ કર. ને તેમાં જે મારી મદદ બોધએ તે લે. હું તે આપવા તૈયાર છું. એમાં શું એટલી મોટી વાત હતી, કે તેના વાસ્તે આજનો આ પ્રોગ્રામ ઘડ્યો.

મદન—ભાઈ વામનરાવ ! તું આગલી વાતોના જેવી હાલની બાબતને સરખાવે છે એજ તારી ભૂલ છે. તું આ બાબતમાં પૂરું સમજ્યો નથી. આ કામ હમેશનાં કામ જેવું સહેલું કામ નથી. આ લોખંડના ચણા છે, ને તે ચાવવા માટે વજના દાંતોની તૈયારી કરવી બોધએ છે. તું જાણે છે કે, મનુ કાણનો છોકરો છે અને તેનો બાપ કેટલી સત્તાવાળો માણસ છે. વળી તેનાં ઘરથી તો અમારું આખું કુટુંબ હું અને તું બધા ઓશીયાળાં છીએ અને આપણી આ ધારણા બે જરા ખુદી થઈ જાય કે જરા માલુમ પડી જાય તો આપણા બધાના બાર વાગી જાય. અને પછી આ દુનિયામાં આપણું કાંઈજ નહિ માટે જ આ બાબતમાં ધણું વિચારીને કરવા જેવું છે. અને તેથીજ આજનો આ પ્રોગ્રામ ઘડ્યો છે. તેમાં તું શું ખોટું કહી શકે તેમ છે; તે કહે.

વામન—વાત તો ખરી છે—એમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ મને અજાણ્યો એમ થાય છે કે, જે લોકો આપણને અને આપણા કામોને જાણે છે, તે બધા આપણને પહેલાં નંખરના ડામીય, અને બદમાસ ગણે છે છતાં તે વાતથી માધવદાસ શેક કેમ અંજાણુ રહ્યા હશે, તે સમજી શકાતું નથી.

મદન—એ વાત તદ્દન જુદી છે. જે લોકો આપણને એવા જાણે છે. તે લોકો થોડાજ માધવદાસના ઓળખીતા હોય છે, કે જેથી તેને આપણી બાબત જાણવામાં આવે. અમે તો માધવદાસનાં મંબંધી કહે-

વાપ્તએ. વળી મારા કાકા તેની દુકાનના ભાગીદાર છે. તેની શાખ અને આખર સારાં છે અને અમે એના વિશ્વાસુ માણસો ગણાઈએ છીએ. એટલે અમારે માટે કાંઈને કશો શક ઉપજે તેમ નથી. તેમ તું પણ જ્ઞેય છે કે, ખીજે આપણે ગમે તેમ વસ્ત્યા હાથશું પણ માધવદાસને ત્યાં આવ્યા પછી આપણે એવી ચોખ્ખી ને સારી વર્તણૂક રાખી છે કે, કાંઈને કશો વહેમ આવવાનું કારણજ ઉભું થાય નહિ, ને તેથી જ તો હું મનુભાઈ સાથે આજ સુધીમાં તેના ગાઢ મિત્ર થઈ જવા પામ્યો છું. પણ હમેશાં એવી રીતે રહેવાથી આપણો શું શુકરવાર વળે. માટે જ તેનો વિચાર આજે કરવાનો છે. જેથી તું એ વાતના નિર્ણય ઉપર આવ, કે તેથી આપણે મોડું ન થાય.

વામન—ત્યારે તો આપણે એમ કરવું જોઈએ કે, જાહેરમાં આપણે એવી રીતે વર્તવું કે, જાણે આપણે ને મનુને કંઈ જ નિસબત નથી; એવું બહારના લોકોને સમજવામાં આવે. પણ અંદરખાનેથી મનુ સાથે ઘણી દોસ્તી રાખવી. અને તે વાતથી મનુને વાકેફ કરવો, કે જેથી આપણો ધારેલો હેતુ વગર શકે પાર પડશે.

મદન—ઓ ! માર્ક લોર્ડ ! ! જે રસ્તો મને સૂઝ્યો હતો, તેજ તને સૂઝ્યો છે; ને તેજ તેં બતાવ્યો છે, એ બાબતમાં આપણે બંનેનો મત એકજ થાય છે. પણ એ બધું તેને ત્યાં નોકરીમાં રહીને જ કરવું કે, નોકરી છોડીને એનો વિચાર કરવા જેવું છે.

વામન—જો ! મનુ તને એક સારો માણસ સમજી તારી સાથે દોસ્તીમાં પડ્યો છે ખરો, પણ તું તેને ત્યાં નોકરીમાં છે ત્યાં લગી. ધારો કે આપણે તેને ત્યાંની નોકરીથી છુટી જઈએ અને પછી આપણાથી મનુને મળવાનું ન બની શકે તો આપણું ધારેલું બરબાદ થાય ને આપણી નોકરી પણ જાય. તેમ હજી તારે અને મનુને એવો પ્રસંગ નથી પડ્યો કે, મનુને તું તારે ધારેલે ઠેકાણે લેઈ જવા તૈયાર થા, તે ઠેકાણે આવવાને તે ખુશી હોય; માટે હમણાં તો પ્રથમ એ તજવીજ કરવાની છે કે મનુ કાંઈ જગ્યામાં પડે છે કે નહિ ? અને તે તજવીજ એમને ત્યાં નોકરીમાં રહીને જ કાંઈ જાણે નહિ તેવી રીતે કરવાની છે. પછી જેવો સમય, તેમ વર્તશું.

મદન—વાહ ! તે પણ તારો મત ઠીક પ્રદર્શિત કર્યો. હાલતો આપણે તેં કહ્યું તે મુજબ ચાલશું અને મનુને કાંઈ એક કલબમાં દાખલ કરાવીએ. અને તેટલા અરસામાં આપણે તેના વિચારો બરાબર જાણી શકીશું.

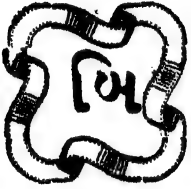
વામન—ઓલ રાઈટ ! ચાલો હવે આપણે ઘેર જઈએ વખત ધણો થવા આવ્યો છે. માટે સૌ રાહ ભેટાં હશે.

તે પછી બેઉ મિત્રો ત્યાંથી રવાના થઈ, ઘેર આવ્યા.

## પ્રકરણ ૨૭ મું.



### મિત્ર મેળાપ.



ચારાં નિર્દોષ અને ભોળાં મનુષ્યો લુચ્ચા અને નીચ લોકોની મીઠી મીઠી વાતોમાં એવાં તો ભોળવાઈ જાય છે કે, તેની બધી વાતો સાચી માને છે. તેને પોતાનો સમજે છે અને તે જે પ્રમાણે નાચ નચાવે તેવી રીતે નાચે છે. અને તેના માટે જરાપણ શક લાવતા નથી. તેમ મનુ પણ મદનની મીઠી, રસભરી વાક્યાતુરી વાણી વાતોથી અને તેનાં આડંબરી બાલ આચરણ સારાં લાગવાથી તેની સાથે તક્ષીન થઈ ગયો હતો. તે જેવો ઓફિસમાં આવતો કે, પહેલાં મદનને મળતો ને પછી પોતાનાં કામકાજ ઉપર જતો. જેવો તે આજે ઓફિસમાં આવ્યો કે, મદનને મળ્યો. મદન તેને જોઈનેજ તે 'જાણે તેના માટે મરી શીટતો હોય તેમ કરવા લાગ્યો. અને મનુભાઈનો ઘણો સત્કાર કરી તેને માન આપવા લાગ્યો. તે પછી બંને મિત્રોએ આજે સાંજના જરા વહેલું ફરવા જવાનું ઠરાવી, પોતપોતાનાં કામમાં ગુંથાયા. ઠરાવ પ્રમાણે બંને મિત્રો વહેલા પરવારી, મનુભાઈની ગાડીમાં બેસી ફરવા નીકળ્યા. વામનરાવને પણ આજે સાથે લીધો હતો. ગાડીમાં બેઠા પછી કાચમેનને પાલવા તરફ ગાડી લેઈ જવા કહ્યું. તે પ્રમાણે કાચમેને ગાડી પાલવા તરફ હાંકી. રસ્તે ચાલતાં ગાડીમાં મદને મનુભાઈને કહ્યું કે તમને ફરવાનો શોખ ધણો છે; રોજ ફરવા જાઓ

છો કે ? ફરવાનો શોખ તો શું, પણ રોજ જાગીંધું ખરો, એમ મનુ-ભાઈએ કહ્યું.

મદન—નહિ, તેમાં ખોટું કશું નથી. તેથી તો તનદુરસ્તી સારી રહે છે. તાજી હવા મળે છે તેથી ભૂખ પણ ઠીક લાગે છે ને ભૂખ હોય ત્યારે ખોરાક પણ સારો લેવાય છે; માટે હવામાં તો ઘણાજ ફાયદા છે.

મનુ—હા. તેથીજ મારા બાપાએ મને તેવી સગવડ કરી આપી છે.

મદન—તે ઘણી સારી વાત છે. તમારા બાપા ઘણાજ સમજદાર અને અનુભવી છે તેથી તે વાતને તેઓ કેમ ન સમજે. વાર ! તમને ખીજે શાનો શોખ છે ?

મનુ—કંઈજ નહિ. ખીજે હું ક્યાં પણ જતો નથી, ને મને કશો શોખ પણ નથી.

મદન—તે તમારી ઘણી સાદાઈ છે. પણ આજના જમાના પ્રમાણે તમારા જેવા શ્રીમંત ગૃહસ્થે તો કેટલીક એવી બાબતો છે કે જેમાં ખાસ કરીને શોખ રાખવોજ જોઈએ, તેમાં ધ્યાન આપવું જોઈએ, ને તેનો રસ લેવો જોઈએ. તેથી ઘણી પ્રકારનો અનુભવ મળે છે, મગજ શક્તિ ખીલે છે, જાંદર હિમત આવે છે, લોકોમાં જાણીતા થવાય છે, મનને કંટાળો ન આવતાં ચિત્ત હમેશ પ્રસન્ન રહે છે ને જે ઘડી સારો આનંદ મળે છે.

મનુ—પણ ભાઈ ! મેં તેવું કંઈ જોયું નથી. તેથી મને તેમાં શોખ લાગ્યો નથી. પણ તમે એવી કંઈ બાબતને માટે કહો છો; તે તમે મને જણાવો.

મદન—ઓહો ! એવી તો ઘણીએ બાબતો છે. આજના સુધારા વધારાવાળા વખતમાં તેવી બાબતોનો ક્યાં તોટો છે. કાં વામનરાવ, કેમ બોલતો નથી ?

વામન—હા, ખરી વાત છે. ભાઈ મદનલાલ, જુઓને આપણા જેવાઓને જાહેરમાં આવવાને માટે ઘણી જરૂર છે અને તેજ આપણી જાંદગીનું નુર છે. તેથીજ સુધરેલા અને ભણેલા લોકોએ કલખો ખોલી છે. અને તેમાં કેવી સારી સગવડો રાખી છે. કલખમાં ગાયન ગાવાનાં, વાજાં વગાડતાં શીખવાનાં, ખેલ બાજી ખેલવાનાં અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો મનને જે ઘડી આનંદ મેળવવા માટે રાખેલાં હોય છે. જેથી

ત્યાં ગમત સાથે હુશીયારી અને આનંદ મળે છે, તેવી એકાદ કલ્પનામાં ને મનુભાઈ મેઝ્મર તરીકે દાખલ થઈને જોડાય તો તેથી જરૂર તેને ઘણો લાભ થાય.

મદન—અલ્પત, તેમાં શું ખોટું છે? મનુભાઈ જેવા સાવકાશ અને સગવડ ધરાવનારા આગળ પડતા શેડીયાઓ જ્યારે તેવી બાબતમાં શોખ ન ધરાવે, તેમાં આગળ પડતો ભાગ ન લે અને જો એકલા અદુલા પડી રહે, તો પછી તે આગળ જતાં શું માહિતગાર થાય? મારી તો એજ સલાહ છે કે, તેમણે વગર વિલંબે તુરતજ કાંઈ કલ્પના મેઝ્મર થઈ, તેમાં જવા આવવાનો મહાવરો રાખવો કે જેથી તેમને ઘણો ફાયદો થશે.

મનુ—આજે મેં તમારી પાસેથી આટલું સાંભળ્યા પછી મારી જ્ઞાસા તે તરફ દોરવાય છે અને જરૂર હું તેમ કરીશ. પણ તમે કાંઈ કલ્પનામાં જાઓ આવો છો કે નહિ? તમને એનો શોખ છે કે નહિ? જો તેમ હોય તો આપણે કાંઈ નવું નીહાળવું નહિ. જ્યાં તમે ત્યાં હું. પણ જો તેમ ન હોય તો પછી તે માટેની આપણે બધા ભેગી સગવડ કરીએ.

મદન—મારા મિત્ર મનુભાઈ! મને તો એ વાતનો પૂરો શોખ છે. અને જ્યારથી હું કલ્પના મેઝ્મર થયો છું અને તેમાં જવા આવવા લાગ્યો છું, ત્યારથી મને પોતાને તો તેમાં ઘણો લાભ મળ્યો છે—ઘણા ફાયદા થયા છે અને તેથી હું દરરોજ ત્યાં જઈ આવું છું. મારે માટે કાંઈ નીહાળવા જેવું નથી, પણ જો તમારી ઇચ્છા છે તો તમે બેલાશક મારી સાથે આવજો. હું તે વિષે તમને બધી સગવડ કરી આપીશ અને બધી બાબતથી વાકેફ કરીશ. તમારે માટે મને ઘણું માન અને મગફળી છે. અમો તમારા પિતાનું લુણ ખાઈએ છીએ. તમારા પિતાનાં ગુણ આશીર્વાદ છીએ અને તમારા ઘણા આભારી છીએ. માટે તમારે મારાથી કંઈ જૂદા પાણું સમજવું નહિ. જ્યાં કહેશો ત્યાં, જ્યાં બતાવશો ત્યાં આપનો આ સેવક દરેક વખતે હાજરજ છે, એમ માનશો.

મનુભાઈ આ સાંભળીને ઘણો સંતોષ પામ્યો. તેને ઘણો હર્ષ વ્યાપ્યો. પોતાના મિત્રાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો કે—તમે જરૂર મારે માટે તે સગવડ કરજો. હું તમારી સાથે મારા બાપાની રજા મેળવી કલ્પનામાં આવતો જઈશ. અને તેથી મને ઘણો આનંદ થશે.

મદન ઘણી ઠોકરો ખાધને પાવરધો બન્યો હતો. તે પોતાનાં મનથી વિચારવા લાગ્યો કે, મનુ બિચારો ભોળો છે. પણ તેના બાપાની રજા મેળવવાની આડ છે. એ મોટી આફત છે. જો ત્યાં અમારું નામ લેવામાં આવે, તો કદાચ વિપરિત થાય. માટે તે બાબતમાં તેને સાવધ કરી રાખવો કે, તે અમારું નામ લાધને કહે નહિ. તેથી તે બોલ્યો કે ઘણી ખુશીની વાત છે. સુખેથી તમે તમારા બાપની રજા મેળવી, કલબમાં આવતા બન્યો. અને તે વિષે કંઈ કાળજી કરશો નહિ, પણ મનુભાઈ ! એક બાબતમાં મારે તમને ચેતાવી રાખવા જોઈએ કે, જેથી અમે ગરીબ માણસ ઉપર તમારા બાપને ગુસ્સો લાવવાનું કદી કારણ બિનું થાય નહિ. જો કે તમારા બાપા ઘણા શાણા છે અને તે કંઈ અવીચારીની માફક ગુસ્સો લાવે નહિ, પણ મનુષ્ય પ્રકૃતિ કોઈ દિવસ કેવી હોય ! તે વખતે એકનું બીજા ઉપર ઉતરી જાય માટેજ તમને કહેવાનું કે, તમે કલબમાં આવવાની તમારા બાપા પાસે જ્યારે રજા મેળવો ત્યારે વચ્ચે અમારું નામ લાવતા નહિ. તમે જો અમારું નામ લેધને કહેશો તો તેઓ એવું ધારશે કે, તમે અમારી શીખવણીથી આ કામ કરો છો. જોકે આ કામ કંઈ ખોટું નથી, અમે તમને ખોટું કામ કરવાની સલાહ આપતા નથી—ખોટે રસ્તે લેધ જતા નથી, ને તે જો ખોટું હોય તો તમારા બાપા તમને રજાજી શાની આપશે ? એજ આ કાર્યની સચ્ચાઈને માટે પૂરતું છે. પણ તેની વચ્ચે નાહકનું અમારું નામ લેવામાં આવે તેના કરતાં તે ન લેવાય તો હીક. એવી અમારી ઈચ્છા છે.

મનુ—અરે ! એમાં શું ? હું તમારું નામ નહિ લેજી. તમને શા માટે મારે નામ લેધને નારાજ કરવા જોઈએ ? હું એમજ વાત છેડીને રજા મેળવીશ. પછી શું છે ? મને હારમોનિયમ શીખવાની ઘણી હાંસ છે.

મદન—તેનું કંઈ નહિ, મનુ ! તમે અમારું નામ લેઓ તેથી અમે તમારી ઉપર નારાજ થઈએ એ કદી બનવાનું નથી પણ જેમ તમને હમણાં જણાવ્યું તેમ તમારા બાપાને અમારે વાસ્તે ખોટો ખ્યાલ ન આવે, તેટલા માટેજ. બીજું આમાં કશું જોવાનું નથી.

મનુ—તે વાસ્તે ફિકર નહિ.

વામન—જુઓ મનુભાઈ ! તમને તમારા બાપા તરફથી કંઈ કારણ જણાવ્યા વગર રજા ન મળી શકે, તો તમે બેલાશક મારું નામ લેજો.

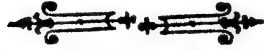


હારમોનિયમ હું સાંઝે વળગી જાણું છું ને તે તમને સહેલાઈથી શીખાવી દઈશ. તેમાં કંઈ મોટી વાત નથી.

મનુ—ત્યારે ઘણુંજ સાંઝે.

તે પછી બીજી બાજતો પર વાતચિત ચલાવી, પાલવાની ખુશનુમા હવાનો સારો લાભ મેળવી, વખત થઈ જવાથી સૌ ગાડીમાં બેસી પોત-પોતાને ઘેર આવ્યા.

## પ્રકરણ ૨૮ મું.



### સુધરેલી કલ્પ.



ધારાનાં નામે ને બહાને તેનાં નામનાં બણુગાં કુંકતી મુંબઈમાં અનેક પ્રકારની કલ્પો ઉભરાઈ જવા લાગી છે. જ્યાં જોશો ત્યાં, જાહેર રસ્તા ઉપર અને ગલી ગુંચીએ પણ કલ્પોનાં નામનાં પાટીયાં લગાડેલાં માલુમ પડશે. જાણે એજ સુધારાનું ખરું શીખર હોય, જાણે એજ સુધારાનો સાથી હોય, જાણે એજ સુધારાની મોટી રફૂલ હોય, જાણે એજ સુધારાનું શીક્ષણ આપતી હોય, એજ મોજશોખનું, ખેલબાજી રમવાનું અને આનંદ મેળવવાનું સ્થાન હોય, જાણે દુનિયામાં એજ જરૂરની ચીજ હોય, અથવા વિદ્યાવૃદ્ધિનું મહત્વ તેમાંજ સમાયલું હોય, તેમ તેની પૂરી માહિતી નહિ સમજનારા અનેક આસામીઓ કલ્પનાં નામપર જ મોહી પડી તેનાં પર દિવાના બની જાય છે. કલ્પનો મેખર થવાથી જાણે ખરો સુધારક થયો, મહાન દેશોદ્ધારક થયો અને મોટો ઉપદેશક થયો હોય તેની માફક વડાઈ લેવામાં કશી ન્યુનતા રાખતો નથી. કલ્પના નામથી જ્યાં ત્યાં મલકાતો ફરે છે અને

તેને નામે જીંદગી સાર્થક થઈ સમજે છે. એવો જ્યાં કલ્પનેના મહિમા હોય ત્યાં તેનો લાભ કાણ ન લે. કલ્પને ઉભી કરનારા અને ચલાવનારાને તો તે એક માનીતો ધંધો થઈ પડ્યો હતો. અને તેથી એવી અનેક કલ્પો ઉભી થવા પામી. વળી તેમાં સારો પ્રોફીટ અને સાફ નામ નીકળતું જોઈ, કેટલાક ફાંટા જાગ્યાં પછી કલ્પો ઉભી ડાઘી હતી. અને તેથી એક કલ્પ ઉમેદરામ નામના એક અમદાવાદી વટલેલ ત્રાગાળા ઉમેદવારે ઉભી કરી તેનું નામ “ મિત્ર હિતવર્ધક કલ્પ ” રાખ્યું હતું. પહેલાંતો તે એક નાટક કંપનીમાં નોકરી હતો પણ ત્યાં ઉત્તીસા નામની એક મુસલમાની એક્ટ્રેસ સાથે પ્યારમાં પડવાથી નાટકના ખીજ એકટરો અને ખુદ માલીફની અદેખાઈથી તે નોકરી છોડીને બન્ને જણા ઘર માંડી ભેગાં રહ્યાં હતાં. તે વખતે કંઈ ધંધો ન મળવાથી જ્યાં રહેતાં હતાં તેજ મકાનમાં એક કલ્પ ઉભી કરી ને જોત જોતામાં તે ઘણા યુવાનીયા મેમ્બર તેમાં દાખલ થયા. જેથી તે મકાન નહાતું. પડ્યું. એટલે તે બદલીને એક સાફ મકાન ભાડે લઈ તેમાં કલ્પ ગોઠવી. નાટકમાં રહેવાથી ઘણું શિક્ષણ મળે છે, તેમ ઉમેદરામ નાટકની નોકરીમાંથી આજના જમાનાના બધા રંગ જાણુતો હતો. જેથી કલ્પને ‘ અપ ટુ ડેટ ’ બનાવી હતી. કલ્પમાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ અને પંખાઓ ગોઠવ્યા હતા. ‘ બીલીયર્ડ ’ રમવા માટે વચ્ચે બે ટેબલો મુકાવ્યાં હતાં. થોડીક સારી ખુરશીઓ ને કાચ પણ ગોઠવ્યા હતા. વાંચનને માટે થોડાંક ફેક્ટીયાં ન્યુસ પેપરો ઉપરાંત થોડાંક રદી પુસ્તકો જે રસ્તે બેસી ફેરીયાઓ વેચે છે તેમાંથી ખરીદ કરીને કચરા નોવેલોનો ઢગલો એક કપાટમાં ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. કલ્પના એક ભાગમાં વાજાંત્રશાળા ખોલી હતી. અને ત્યાં ભાંગા ત્રુટાં અવાજ વાળાં બે ત્રણ હારમોનિયમો રાખ્યાં હતાં. કલ્પની નીચે એક હોટેલ ખોલ્યું હતું અને કલ્પમાં એક ટેલીફોન પણ ગોઠવ્યો હતો. કલ્પ વાળી જગ્યા એવી તો સફાઈખંધ અને સ્વચ્છ રાખતો કે, નવો આવનાર મેમ્બર તેનો ઠાક જોઈને જ અંગ્રહ જતો. પણ ઉપરથી જેવી તે સફાઈદાર અને સ્વચ્છ હતી, તેવી અંદરખાનેથી નહોતી. અંદરથી તો તે કાળી અને મેલી હતી. તેમાં થતાં કાર્યો ઘણાં નીચ હતાં. અને કુકર્મોની હદ ઓળંગી જનારાં હતાં. જુગાર અને સટો ખેલવાનું તે પાકું ધામ હતું. વ્યભિચારનું મોટું સ્થાન હતું અને અનિતિથી ભરપૂર એવી જાકટ બાજીનું ધામ હતું. વાંચનાર ! તેના મેમ્બરો તે ખીજ કેવાક સારા હોય ? તે જ કલ્પમાં મદનલાલ અને વામનરાવ મેમ્બરો હતા. ઉમેદરામ સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો. અરસ-

પરસ એવો સારો સંબંધ રાખવાથી તેઓ ઉભયને લાભ થતો હતો. મદન જે શીકાર શોધી લાવતો તેના હાલ હવાલની શરૂઆત આ કલ્પમાંથી જ થતી હતી. અને તે કામમાં ઉમેદરામ બધી પ્રકારની મદદ આપતો હતો. એટલે તે કામ જલદીથી પાર પડતું હતું. આવી એક કલ્પનો મેન્મર થઇને મનુભાઇનું શું સાર્થક થવાનું હતું ? શું અજ્ઞાન છુટવાનું હતું ? શું કુધારો શીટવાનો હતો ? શું તેમાં શીખવાનું હતું ? શું આનંદ મેળવવાનો હતો ? અને શું મજા મેળવવાની હતી ? તે નિર્દોષ મનુભાઇ જાણતો નહોતો. તે તો પોતાના મિત્રોની મીડી અને સારી વાતોથી એમજ સમજતો હતો કે, કલ્પ એ સારાં શિક્ષણનું ઉત્તમ સ્થાન અને સાફ સાધન છે. અને તેથીજ તેણે પોતાના પિતાની રજા મેળવી તે પોતાના મિત્રોની કલ્પમાં મેન્મર થવા તૈયાર થયો હતો. પિતાએ પ્રથમતો તે વાતમાં આનાકાની કરી પણ પુત્રે કહ્યું કે—મને હારમોનિયમ શીખવાની ઘણી હોંસ છે. આપણી ઓફિસમાં વામનરાવ કરીને છે તે હારમોનિયમ સાફ વગ્ગડી જાણે છે. તે તેણે મને શીખવી આપવા કહ્યું છે.

આપે કહ્યું:—મેટા ! તારે હારમોનિયમ શીખવું હોય, તારે પ્યાનો શીખવો હોય, તારે બીજાં વાજાંત્રો શીખવાં હોય તો તે વાજાંત્રોને વાજાંત્ર શિક્ષકો તારે માટે ઘેર રોકવાને હું સમર્થ છું. માટે તારી ઇચ્છા સંગીતનું જ્ઞાન મેળવવાની હોય તો, તેવી બધી ગોઠવણ હું તને ઘર આગળ કરી આપું.

પુત્ર—બાપા ! હજી મને કશું આવડતું નથી. હું કંઈ જાણતો નથી થોડું શીખ્યો પણ નથી. તે પહેલાં વાજાંત્રોનાં ખરચ કરવા અને મોટા પગારે વાજાંત્ર શિક્ષકો ઘેર રોકવા તેમાં મોટું ખર્ચ લાગે અને કલ્પમાં શીખવા જવાથી માસિક માત્ર બે ત્રણ રૂપિયામાં શીખાશે. બીજાં એ કે, અમો સરખે સરખા ભાઈબંધ—દોસ્તદારો કલ્પમાં એકમેકને મળીએ, હસીએ, બોલીએ, વાત વિનોદ કરીએ તેથી કરી ગમત પણ પડે.

પિતા—મેટા ! પૈસાનું ખર્ચ કરવામાં તારી કરકસર ભરી વૃત્તિ જોઈ હું ખુશી થાઉં છું. પણ તે સંકાય તારે માટે નથી. જેમ કલ્પમાં જવાથી તેં જણાવ્યા તેવા ફાયદા પણ હશે તેમ તેમાં ગેરફાયદા પણ છે. માટે ઘણું સાવચેત અને સાવધ રહી ત્યાં વર્તવાનું છે. કારણ, મેટા તું હજી બચ્ચું છે. પણ તારો કલ્પમાં જવાનો અતિશય આગ્રહ જોઈ હું તને નારાજ કરી શકતો નથી.

પુત્રનો ઘણો આગ્રહ જોઈ તેને નારાજ ન કરતાં તેને સાવચેત રહેવા કહી કલ્પમાં જોડાવાની રજા આપી. મનુભાઈ કલ્પનો મેખ્ખર થયો. કલ્પની બધી રીતભાત અને રિવાજો તેના મિત્રોએ તેને સમજાવ્યા, બધી વસ્તુઓની તેને સમજ પડી; અને કલ્પના ધારા ધોરણથી તેને વાકેફ કીધો. મનુભાઈ કલ્પનો મેખ્ખર થવાથી કંઈ મોભાદાર બન્યો હોય તેમ રહેવા લાગ્યો. દર રવીવારે કલ્પના બધા મેખ્ખરો હાજર થતા. તે દિવસે સારી ધામધુમ કરતા અને મનગમતો આનંદ લેતા. નવા દાખલ થયેલા મેખ્ખર મનુભાઈને રવીવારનો દિવસ આનંદમય દેખાડાવવાની ભલામણ તેના મિત્રોએ ઉમેદરામને કરી દીધી હતી. તેથી દરેક રવીવાર કરતાં આ વખતે ઉમેદરામે વધુ સારી ગોઠવણ કીધી હતી. તે દિવસે પોતાની માનીતી ઉન્નીસાને પણ ત્યાં હાજર રાખી હતી. હોટેલમાં સ્વાદિષ્ટ ફરસાણ અને દૂધ-કાશી તૈયાર રાખવાની વરદી આપી હતી. અને હારમોનિયમ પણ ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. મેખ્ખરો વખતસર આવવા લાગ્યા. પોતાના મિત્રોની સાથે મનુભાઈ જેવા કલ્પમાં દાખલ થયા કે, હાજર રહેલા મેખ્ખરોએ હર્ષથી તેને વધાવી લીધા. બીલીયર્ડ અને બીજી રમત ગમતમાં થોડોક વખત ગાળ્યા પછી ગાયન શરૂ થયું. ઉમેદરામે હારમોનિયમ વગાડ્યું અને ઉન્નિસા ગાવા લાગી. ઉન્નીસા એક તો સ્વરૂપવાન સ્ત્રી, કામળ કંઠ, ઝીણો સ્વર અને નાટકમાં રહેલી તેથી તાલસુરની જાણનારી પોતાના ખુબીદાર ગાયન ગાવામાં શાંતી ક્યાસ રાખે ? કલ્પમાં આવ્યા પછી મનુને ઘણું નવું લાગતું હતું. ને તેમાં વળી આ જોઈને તેને વિશેષ નવું લાગ્યું. તે આનંદમાં ગરકાવ થયો. ઉન્નિસાનો નખરો, તેનો ખારીક પોષાક, તેની પહેરવાની ઢબજબ અને ખુબીદાર લટકાં મટકાં વાળી તેની એકટિંગ જોઈ, મનુભાઈ જાણે કંઈક નવી જ જીંદગીમાં આવ્યો હોય, તેવો તેને ભાસ થયો. તેના મિત્રો, તેની મુખાકૃતિપર થતા ફેરફારોથી અને આ બાબતમાં તેને રસ પડતો જોઈને પોતાનું ધારેલું ખચિત સફળ થયું માનવા લાગ્યા. ગાયન પુરું થયું. શાંતિ પ્રસરાઈ. પણ મનુભાઈના કાનમાં એજ તાર અને એજ તાલ આવતો હતો. તેના મિત્રોએ પૂછ્યું કે કેમ મનુભાઈ ! તમને રસ પડ્યો કે ?

“ અહો ! મને તો ઘણો આનંદ થયો. ઘણું સાઈ ગાઈ બતાવ્યું. અને મને સારી મજા પડી. ” મનુએ જવાબ આપ્યો.

મિત્રો—બસ ! જો તમને આનંદ થયો ને મજા પડી હોય તો તેથી અમને ઘણો સંતોષ થાય છે. તે પછી હોટેલમાં તૈયાર રખાવેલી વસ્તુઓ

ઉમેદરામને કહી, ઉપર મંગાવી તે દરેક મેમ્બરોને એક એક રકાખીમાં મૂકીને આપવામાં આવી. સૌ ખાવા લાગ્યા. મનુભાઈ વાસ્તે પણ રકાખી આવી. પરંતુ તેણે તો હોટેલનું ખાતો નથી કહીને રકાખી પાછી વાળી. મિત્રો હસી પડ્યા. ને કહેવા લાગ્યા કે:— મનુભાઈ, આ શું ફારસ કરો છો? હિન્દુ હોટેલનું ખાવામાં શાનો ખાધ છે? હોટેલનું કાણુ નથી ખાતું જે તમે ના કહો છો. કલ્પમાં સૌ મેમ્બરો ખાય ને તમે ખેસી રહો તે સાફ લાગે કે? તો અમે પણ લેઓ, ખાવું છોડી દઈએ છીએ.

મનુ—ના ભાઈ, તેમ કરશો નહિ. હું સાચું કહું છું જે હું હોટેલનું ખાતો નથી, તેમ અલાર સુધી મેં ખાધું પણ નથી. હોટેલનું ખાવાથી આલડછેટ થાય છે માટે તે વિષેનો નકામો આગ્રહ મને કરશો નહિ.

મિત્રો—વાહ! મનુભાઈ, એવા તો એકલા તમને જ જોયા, જે હોટેલનું ખાવાથી આલડછેટ લાગે, એ બધા ખોટા વહેમ છે; અને તે તમારા બંગલામાં જ ચાલે. જ્યારે બંગલાથી બહાર પગ મૂકો, એટલે આમાં જરા પણ ખાધ નથી. તેમાં કાંઈ આલડછેટ નથી, અને તેમાં કશી હરકત નથી. માટે કાંઈ ખીક રાખ્યા વગર સુખેથી ખાઓ. જો તમે આવો છોછ રાખશો તો તમારાથી કંઈજ નહિ થાય. ઉમેદરામ પણ તેની સમજવટમાં બોલી ઉઠ્યો, કે ભાઈ! સખ ભૂમી ગોપાલકી!! એમાં કંઈ વાંધો નહિ. એમાં શાની હરકત હોય. એ તો ખવાય, તેને વાસ્તે કાંઈ ફિકર નહિ. જુઓ, હું પણ એક ઉચ્ચ હિન્દુ છું!

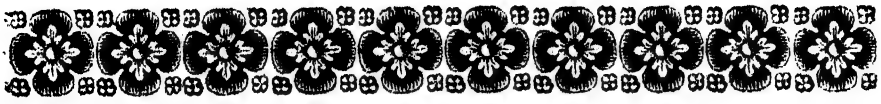
મિત્રોના ધણા આગ્રહથી મનુભાઈ પોતાને લાગેલી ખાધ છોડી, સૌની સાથે ખાવા લાગ્યો. તે ખવાઈ રહ્યા પછી દૂધ-કાશી આવ્યાં તે પીધાં ને તૈયાર રખાવેલાં પાનની પટ્ટીઓ ખાધી. તેની સાથે ચપ દઈને મદને પોતાના ખીસામાંથી ચાંદીની ડબી કહાડી, તેમાંથી સીગારેટ લઈ મનુભાઈને આપી. પ્રથમતો મનુભાઈએ જરા આનાકાની કરી, પણ પછી તે પણ પીધી.

મનુભાઈની આજ સુધીની જીંદગીમાં આજે બધું નવું હતું. કદી જોયેલું નહિ તેથી તો છેક તે વિચારમાં પડી ગયો કે મેં તો આજ સુધીમાં કંઈ જોયું કે જાણ્યું નથી. લહું થાઓ મારા મિત્રોનું કે તેના પ્રતાપથી આજે હું આટલું જાણવા પામ્યો. તેને ખીજ થોડીજ ખચર હતી, ખીજ કલ્પો થોડીજ જોઈ હતી કે, તેની સરખામણીમાં તેના મિત્રો ને

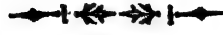
તેની કલ્પ ક્રિયા પ્રકારની છે. તે પોતે સમજી શકે, યા તેની તુલના કરી શકે. એણે તો જો જોયું, તે આજે ને વળી પહેલુંજ હતું. એટલે તેનાં મનને તો આ કલ્પ આનંદનો સાગર હતો.

કલ્પના મેઘરો કલ્પની મોજ મજ મેળવી, એક પછી એક એક બીજા સાથે સલામ સાહેબજી કરી છુટા પડવા લાગ્યા. કોઈ ચોપાટી તો કોઈ પાત્રવા તો કોઈ બીજો. આમ જ્યાં જોને ફાળ્યું ત્યાં કોઈ હવા ખાવા યા કામે કાજે નીકળી પડ્યા. મનુભાઈની ગાડી કલ્પ પાસે તૈયાર હતી. મિત્રોની સૂચનાથી મિત્રોને સાથે લઈ તેઓ બેન્ડ સ્ટેન્ડ ગયા. આખે રસ્તે કલ્પનીજ વાત ચિત ચાલી. કલ્પની દરેકે દરેક વાતમાં મનુભાઈને હવે રસ પડતો હતો, અને વધુને વધુ નવું જાણુવા જોવાની તેને ઇચ્છા થતી હતી. તેના મિત્રો પણ મનુભાઈની એવી વળણ અને ઇચ્છા જોઈને વાતોનો એક એક એવો છુટો ઉકાવતા હતા કે તે સાંભળીનેજ મનુભાઈ ખુશી થઈ જતો. અને મિત્રોને વીનવતો કે તમે જરૂર મને તે બતાવજો. મિત્રોને તો તેટલુંજ જોઈતું હતું. અને એટલાજ વાસ્તે તેની એ પ્રેરવી હતી. પણ મનુ તે કંઈ જાણતો નહોતો. મિત્રો તો મનુ ઉપર ખાસ એક જાતનો ઉપકાર કરતા હોય તેમ મનુ તેનો આભાર માનવાના ઉગ્ગાર કાઢતો, એટલે વગર અડચણ મિત્રોને પોતાનું ધાર્યું સફળ થતું જતું હતું. મિત્રોની મૈત્રીમાં રોજ રોજ વૃદ્ધી થવા લાગી; અને હવે તો તેઓ એક બીજાના જીવનનું દોસ્ત બની ગયા.

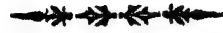




## પ્રકરણ ૨૯ મું.



### મિત્રો સાથે નાટકમાં.



જન લોકો સ્વભાવે, આચરણે અને કર્મે દુષ્ટ હોય છે. તેઓ પોતે તો કંગાળ અને અભાગી હોય છે પણ તેઓની દુષ્ટતા એવા યુરા પ્રકારની હોય છે કે, તેઓ ભોળા અને અજ્ઞાની લોકોના મિત્ર બની તેઓને ખોટું રસ્તે દોરવે છે, ખોટાં કામો કરાવે છે અને આખરે પાયમાલ કરી મૂકી જીંદગી પર્યંત ખરાબ સ્થિતિમાં સળડતા કરી મૂકે છે, ત્યારેજ તે સંતોષ પામે છે. એ તેઓનો ધંધો છે. પણ તેઓની તે દુષ્ટતા યુક્તિ પ્રયુક્તિના પડદામાં એવી તો ઢાંકેલી રાખે છે કે, તેને ભોળા અને અજ્ઞાની લોકો જોઈ કે સમજી શકતા નથી. તેથીજ તેવાઓ આગળ તે લોકોનું કાવે છે. મદન અને વામનની મિત્રતાથી મનુ જે આશાનાં કિરણોમાં ઝુલતો હતો, તેથી જુદાજ પ્રકારની આશામાં તેના મિત્રો રમતા હતા. દુનિયાના રંગથી તદ્દન અજાણ્યો મનુ, વિચિત્રરંગથી રંગાયલા તેના મિત્રોના રંગને જાણતો ન હતો—તેની ગતને સમજતો ન હતો, જેથી તે તેને સાચા મિત્ર માનતો હતો. આજ સુધી તો માત્ર ચોપાટીના બંગલામાંજ વસેલો ને વળી એકલો રહેલો એટલે કાંઈ બાબતપર તેને ધ્યાન ન થતી. જેથી તેની રહેણી કરણી,—વર્તણૂક અને આચરણ ચોખ્ખાં હતાં. હૃદય શુદ્ધ અને મન નીર્મળ હતું એટલે દીક્ષમાં જરા પણ કપટ નહોતું પણ મદન અને વામનનો મિત્ર થયા પછી ને તેમાં પણ વળી કલ્પનો મેઝ્યર થયા પછી તે જુદાજ અને નવા વ્યવહારમાં જોડાયો હતો. નવું નવું જોવાની અને જાણવાની ઉત્કંઠા વધતી જતી હતી. અને તે દરેક બાબતમાં પિતાને પૂછવા પણું હોય, પિતાની રજા મેળવીને કરવાનું હોય તો તેનાથી કશું

પણુ બની શકશે નહિ; એવું તેના મિત્રોએ તેને સાફ કહી દીધું હતું. એટલે તે હવે પિતાને પૂછતાં અટક્યો હતો. તેની રહેણી કરણી, આચરણ અને વત્તણકમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો હતો. તેથી તેના મિત્રોની ધારણા જલ્દીથી સફળ થાય તેવું જણાતું હતું. આજ સુધીના પિતૃવત્સલ અને આજ્ઞાધારક પુત્ર મનુને પિતાની રજા વગર કંઈ કરવું પડતું તો તેથી ઘણું લાગી આવતું ને દિલને પણ ડંખતું. પરંતુ નવું નવું જોવા અને જાણવાને ઇતેજાર અનેલો મનુ, પોતાની તે જાણસા અને વેગને અટકાવી ન શકવાથી તેમ તેને કરવું પડતું. જેથી હળવે હળવે મદન અને વામનના દુર્ગુણ અને આચરણો એક પછી એક મનુભાઈમાં આવતાં ગયાં, અને તેમ તેમ તેને તેમાં રસ પડતો ગયો. એટલે તે મદન અને વામનના હાથમાં રમકડાં સરખો થઈ પડ્યો. મદન અને વામન તેને જે કામ કરવાનું કહેતાં યા બતાવતાં તો તે પ્રમાણે તે કરતો, જોતો અને તેમાં આનંદ માનતો. કલ્પનો રસીલો તેને બનાવ્યા પછી હવે તેને નાટક ચેટકના છંદમાં ઉતારવાની ઇચ્છા તેના મિત્રોને થઈ હતી. જેથી તેમણે ખીજ રવીવારના “શ્રી સુધારા પવન ચક્કી સમાજ” ના “ચસ્કેલાં ભેજાં” ના ખેલની ઓરચેસ્ટ્રાની પાંચ ટીકીટો મંગાવી તેની ખેડક રીઝર્વ કરાવી મૂકી હતી. મનુભાઈની ઇચ્છા જાણવા તેમને પૂછ્યું કે, કેમ મનુભાઈ ! તમે નાટકમાં આવશો કે ? ખેલ હમણાજ નવો બહાર પડ્યો છે. તેના પડદા સીન સીનેરી અને ડ્રેસો તદ્દન નવા તેમજ એકટરો પણ ઘણાજ મજાના છે. પ્રજામાં તેનો ખેલ એટલો તો વખણાયો છે કે, આખી નાટકશાળા જોનારાથી ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે, અને પાછળથી જનારને ખેસવાની જગ્યા કે ટીકીટ પણ મળતી નથી. થોડા વખતમાં તે કંપની બહારગામ ઉપડી જનાર હોવાથી હવે તેના એ છેલ્લાજ ખેલો છે. અને તેથી લોકોની ઘણીજ તુટાતુટ પડે છે. માટે જો તમારો વિચાર હોય તો આવતે રવીવારે આપણે તે ખેલ જોવાને જઈએ. મનુભાઈ ખોલ્યો કે—મારી તેમાં કંયે દહાડે ના છે. જ્યાં તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં હું હાજર છું. તમે કહો તે વખતે હું તમારી પાસે હાજર રહીશ.

વામન ખોલ્યો કે—મદનલાલ ! ત્યારે તો આપણે આગળથી તેની સીટ રીઝર્વ કરાવી રાખીએ. નહિતર પાછળથી આપણને ટીકીટ કે સીટ કાંઈ પણ મળી શકશે નહિ. તેથી આપણને ફોકટનો ફેરો પડશે. ને વખત નકામો જશે.



મદન--વામન, એમાં તારે ભલામણ કરવી પડે તેમ નથી, મેં તે બધી ગોઠવણ કરાવી મૂકી છે. ફક્ત મનુભાઈના વિચાર જાણવા માટેજ મેં તેની પાસે આ વાત છેડી હતી. પણ આપણા મનુભાઈ તે આપણાજ છે. એટલે હવે તેનો વિચાર આપણાથી જુદો પડે એમ નથી. તેથી મને ઘણા આનંદ થાય છે. આપણે સરખેસરખા મિત્રો નાટક જેવા જવાથી ત્યાં આપણને ઘણી ગમત પડશે. અને આનંદ થશે.

વામન--તેમાં શું નવાઈ છે ? દુનિયામાં અવતરી, સંસારમાં ખીજું શું લઈ જવાનું છે ? ખાધું, પીધું, પહેર્યું, ઓઢ્યું, હર્યાં, કર્યાં અને આનંદના સ્થાનમાં જઈ મોજશોખ મેળવવી એજ જીંદગીનું ખરું સાર્થક છે. આખરે એક દિવસ મરી જવું છે, ને તે વખતે કંઈ સાથે આવનાર નથી. નાટકશાળા કંઈ એકલો આનંદજ આપે છે એમ નથી, ત્યાં તો આપણને ઘણીજ ગમત પડે તેવું જેવા જાણવાનું પણ મળે છે. તેથી આપણે ઘણાક પ્રકારે જાણકાર થઈ, અનુભવી બનીએ છીએ. મનુભાઈ જેવાએ તો જરૂર-અવશ્ય તેના લાભ લેવા ઉત્સાહી રહેવું જોઈએ. અને તેમાં જો તે પછાત પડે તો ઈશ્વરે તેમને ઉત્તમ ઘેરે આપેલા જન્મનો હાવો શું ?

મનુ--નહિ, મિત્રો ! હું તેજ પ્રમાણે વર્તીશ. તમારા દરેક વિચારોને આધીન છું. તમે મારે માટે આટલું કરો છો, ને કાળજી રાખો છો તે કંઈ ઓછી વાત નથી. હું તમારોજ છું એમ માનશે.

મદન--શાબાશ ! મનુભાઈ !! મિત્રની મિત્રતા તે આવીજ હોવી જોઈએ. અમે પણ તમારોજ છીએ. અમે તમારાથી કે તમે અમારાથી જુદા નથી. આપણે સૌ એકજ છીએ અને એ આપણા વચ્ચે મોટા સંતોષની વાત છે.

મનુ--ચાલો, ત્યારે આપણે નાટક જેવા જવાનું નક્કી થયું. ને તેની ગોઠવણ પણ મદનલાલે કરાવી મૂકી છે, તો હવે હું ક્યારે અને ક્યાં હાજર થાઉં, તે તમે જે પ્રમાણે કહો તેમ કરું.

મદન--અમે કલબમાં તમારે માટે હાજર રહેશું. તમે જે વાગે તમારી ગાડીથી ત્યાં આવજો. ત્યાંથી આપણે સૌ ભેગા જઈશું.

તે પ્રમાણે ઠરાવ નક્કી કરી, ઠરાવ પ્રમાણે રવીવારના દિવસે જે વાગે મનુ પોતાની ગાડીથી કલબમાં હાજર થયો. નાટકની ટીકીટ આગળથી મંગાવી, સીટ પણ આગળથી રીઝર્વ કરાવી રાખી હતી એટલે

ઉતાવળ જેવું નહતું. જેથી ચહા-કાશી તૈયાર કરાવી તે પીધાં. પછી મદન, વામન, ઉમેદિઓ, ઉન્નિસા અને મનુભાઈ ખેત્ર જોવા જવા તૈયાર થયાં. મનુભાઈની ગાડી નીચે તૈયાર હતી. તેમાં સૌ બેઠાં. આગલી સીટમાં એક બાજુ મનુભાઈ, બીજી બાજુ ઉમેદીયો અને વચમાં ઉન્નિસા બેઠી. સામી બાજુ મદન અને વામન બેઠા અને તે પછી ગાડીને નાટકશાળા તરફ લઈ જવા કોચમેનને હુકમ કર્યો. ગાડી ચાલવા લાગી. રસ્તામાં છાટક મંડળની પહોંચેલી ઉસ્તાદ ઉન્નિસાએ આગળથી કરી રાખેલી ગોવડાણુ પ્રમાણે મનુ સાથે હાવભાવ બતાવવામાં અને નખરાં કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી. મનુને તો આજે બીજકુલ નવી નવાઈ હતી. નવો પ્રસંગ હતો, અને નવા યુગ જેવું હતું. રૂપથી ભરપૂર એવી પારકી યુવાન સ્ત્રી પોતાની બેડમાં બેસી પ્યારથી ચહાય, એ તેનાં મનને આનંદની પરિ-સીમા હતી. હજુ પોતે વયે અને સમજે કાચો હતો, પણ તેવા વિષ-યના સંસર્ગથી તે પાકો થવા લાગ્યો હતો તેમાં આજે ઉન્નિસા જેવી છટકેલ સ્ત્રીના સંસર્ગથી પૂરો પકકો થવાનો સંગેગ ઉભો થયો. આજે તેનાં દિલને કંઈ ને કંઈ થવા લાગ્યું. ભાન ભૂલવા લાગ્યો. અને સાથે બેઠેલા બીજાઓની અદ્ય આખર છોડી ઉન્નિસા સાથે હાથ ચાળા કરવા લાગ્યો. વાંચનાર ! સ્ત્રીનું આકર્ષણ કેટલું મોટું છે, તેનો જો તને પૂરો અનુભવ ન હોય તો તું જો કે મનુ જેવા નાદાન અને કાચી વયના છોકરાને સાથે બેઠેલાં બીજાં માણસોની શરમ છોડવા જોટલું ભાન ભૂલવું પડ્યું. જો કે તે અધી ચંડાળ ચોકડી હતી અને એ તેવો જંગ હતો એટલે એમાં અજાણ્યો જેવું કંઈ નથી. નહીતો પણ મનુ પોતાનો તે વેગ અટકાવી શકતે કે કેમ, તે વિષે આપણે વિચાર કરવાનું નથી, કેમકે તે એક એવો ગહન વિષય છે કે તેનું વિવેચન કરવા જતાં તેનો પાર આવે તેમ નથી.

કલ્પથી નાટકશાળા સુધીનો રસ્તો આંખના પલ્લકારા જેમ ક્યાં કપાઈ ગયો તેની મનુને ખબર પડી નહિ. ગાડી નાટકશાળા પાસે આવી ઉભી રહી. સૌ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. ઓરચેસ્ટ્રાના ગેટ આગળ જઈ ટીકીટ બતાવી સૌ રિઝર્વ કરાવેલી પોતાની સીટ આગળ જઈ ત્યાં બેઠાં. નાટકનો ટ્રોપ ઉપડવાની તૈયારી હતી ને જરા વારમાં તો હારમોનિયમના સુર અને તબલાંની થપ્પી વચ્ચે ટ્રોપ ઉપડ્યો અને સ્ટેજ ઉપર ખેત્રની શરૂઆત થઈ. વાંચનાર ! નાટકના ખેત્ર વિષે આપણે કંઈ કહેવા જેવું નથી. આજકાલનાં નાટકમાં સુધારો થવ ને ઘણાં બહોશ ભેજાંઓએ

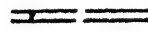
લેખો લખી વર્તમાન પત્રોની કટારો ને કટારો ભરી છે. છતાં તેમાં શું શું સુધારો થયો છે ? શાનો સુધારો થાય ? નાટક કંપનીને સુધારો કરીને શું કરવું છે ? હા ! જે તેને હાલનાં નાટકોથી કમાઈ ન થતી હોય, પૈસા પેદા ન થતા હોય, હાઉસ ખાલી પડ્યું રહેતું હોય અને તેના જોનાર ન હોય તો જેમ લોકો આકર્ષાય તેવું તેને આકર્ષક કરવું જોઈએ. અને ત્યારેજ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડે. પણ તેને તો હાલનાં નાટકોથી એટલી મોટી પેદાસ છે, હાઉસમાં જોનારાની એટલી તો ગીરદી રહે છે કે રોજના ઠરાવેલા ભાવ કરતાં પણ વખતે દોઢો કે બમણો ભાવ ટીકી-ટનો રાખવો પડે છે. છતાં જોનારાની તુટાતુટ જોવીને તેવી રહે છે. તો પછી એવા ખેલો બદલીને કે તેમાં સુધારો કરીને તે બીજું શું હાંસલ મેળવે ? પોતાના ખેલોથી પ્રજા જનમાં ગમે તેવી અસર થાય, તેની નીતિ રીતિ ગમે તેવી બ્રહ્મ થાય, તેની સાથે તેમને શું લાગે વળગે છે ? તેને તો પૈસાની પ્રાપ્તિ શેમાંથી થાય તેજ માત્ર જોવાનું છે. ને તે અર્થ સર્વો એટલે બધું પાર પડ્યું. હાલમાં તો નાટકકારોનો મુખ્ય હેતુ તે રીતનો છે. અને તે પછી બીજું બધું જોવાય છે. જે કે કેટલીક સારી કંપનીઓ પ્રજાને બોધ મળે તેવા ખેલો રચી દેખાડે છે પણ બહુલા જ્યાં જે આખતમાં વધુ પસંદગી રહેતી હોય, જોનો વધુ પ્રચાર થઈ ગયેલો હોય તેવું તત્વ નાટકકારોએ દાખલ કરવું પડે છે, અને તે વગર તેનો ધંધો ચાલી શકતો નથી. તેમ આજના ખેલમાં જ્ઞાની જોનારને જોવા જેવું, બોધ લેવા જેવું કે આનંદ લેવા જેવું કંઈ ન હતું તે છતાં જોનારની મોટી દડ ભેગી મળી હતી. હાઉસ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તલ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી. અને જોવા અ.વનારાનો ઘસારો ચાલુજ હતો. તેમાં ભાગ્યેજ કોઈ પાકટ ઉમરનો હશે. પણ ઘણા જોનારા ૧૬ થી ૩૫ વર્ષની વયેનાજ હતા. સૌ આજના ફેસનવાળા ફેસનેબલ ટ્રેસમાં હાજર થયા હતા, કોઈ ધોતીયું, કોટ, કોલર અને ટોપીમાં; કોઈ જુટ, સ્ટાકીંગ, કોલર નેકટાઇ, કોટ પાટલુન અને જુદી જુદી બળની ટોપીઓમાં સજ્જ થયેલા હતા. આંખો ઉપર ચસમાં પણ ચડાવેલાં હતાં અને સૌ પોત પોતાના દમામદાર દેખાવમાં એકી ટસે—એટી નજરે ખેલ જોવામાં લીન થઈ ગયા હતા. મનુભાઈ અને તેના મિત્રોને તો આજના ખેલમાં ઘણું જોવા જાણવાનું હતું. તેવાઓનેજ આકર્ષવા માટે, તેઓને ખુશી કરવા માટે, તેઓનાં મનને રીઝાવવા માટે નાટકના માલિક એક મોહક વસ્તુને પોતાના ખેલોમાં ગોઠવી હતી. અને તેજ વસ્તુ જોનારની આટલી મોટી

ઠક ભેગી કરવામાં આકર્ષક રૂપ હતી. બાકી ખેડ તો તેના નામ પ્રમાણે જ ગુણુ બતાવતો હતો. એટલે કે બેનારનાં બેનબોને ચસ્કાવી મૂકતો હતો અને બેનારનાં હૃદયમાં યુરી છાપ પાડતો હતો. નાટકનાં સીન સીનેરી સારાં હતાં. કેસ વીગેરે બેનારને મોહ પમાડે તેવું હતું. પડદાની રચના ખુબીદાર હતી, અને તેથી તે શોભાયમાન લાગતું હતું.

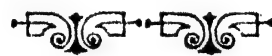
એક પછી એક સીન પૂરો થતો જતો હતો બેનારા પણ પોતાની માનીતી વસ્તુને બેવા તણપાપડ થઇ રહ્યા હતા—અધીરા બની ગયા હતા. અને હવે તેજ વસ્તુનો વારો અને સીન રજુ થનાર હતા; એટલે તેઓ એક ધ્યાનથી નાટકનાં પ્લેટફોર્મ સામે બેઠા રહ્યાં હતાં. પડદો ઊંચકાયો, નાટકની આકર્ષક અને બેનારાની માનીતી વસ્તુ “ગન તારા” પોતાના પૂર ઠાઠમાઠમાં અનેક સરખી સાંદેલીઓની સાથે હાજર થઈ. સીન પણ સરસ રીતે શણગારી, શોભાવ્યો હતો. અને ગન તારાએ પોતાનું વખણાતું અત્યુત્તમ ખુબીદાર ગાયન હાર્મોનિયમ તબલાના સુર તાલ સાથે મેળવી શરૂ કર્યું. “ગન તારા” બાળા રૂપે માતા પાસે પોતાને લાયકનો સ્વામી મેળવવાની યાચના યાચતી હોવાનું તે ગાયન હતું. અને તે પોતાના કોમળ કંઠે, મધુર અવાજે, મીઠા સ્વરે, અનેક પ્રકારની એકટીંગોનાં નખરાં સાથે ગાયું. ગાવાની સાથે સાંભળનારનાં મન જીત્યાં. અથાગ રૂપવાળી, સારા અને સુંદર પોશાક તેમજ શોભીતાં આભુષણોથી શોભાયમાન બનેલી બાળા નાટકના સ્ટેજ ઉપર બ્યારે પોતાની બધી કળા રજુ કરે—પોતાની બધી કળા પુરૂષોપર અજમાવે, ત્યારે મને દ્રિયોને વશ થયેલો પુરૂષ બીજું શું કરે? અરે! બિચારો લાચારજ બને. તેને વધુ વખત પોતાની નજર સામે થોભાવી રાખવાને વન્સ મોર! વન્સ મોર!! વન્સ મોર!! કરી, તાળીઓ વગડી, ઠોક પીટ કરી, ફરી ફરી તેનું તે ગાયન તેની ને તેની પાસે બોલાવરાવી, તેથી પોતે સંતોષ માને. પોતે આજના ખરચેલા પૈસા વસુલ થયા માની પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજે. અને જે હોંસથી પોતે આજ્યા હોય, તે હોંસ પૂરી થઇ માને. વાંચનાર! આમાં તારે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. કંઈ બધા બેનારાઓ એક સરખા હોતા નથી. શહેરની બધી વસતી તેથી હોતી નથી. પણ વસતીનો જ્યાં ઘણો મોટો સમૂહ હોય, ત્યાં તેવા બેનારાની સંખ્યા પણ મોટી હોય; કોઈ સીન સીનેરીના દેખાવને, કોઈ ગાયનને, કોઈ રૂપને, કોઈ એકિંટગને તો કોઈ ફારસને અને કોઈ કોઈ તો બેવાને ભેગાં થનાર સ્ત્રી પુરૂષોનાં મોટાં ટોળાંમાં

પોતાની કોઈ કોઈ ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને જ્ઞાને પણ ભેગા થાય છે. તેથી એક એકમાં વધારે થઈ, નાટક જેવા આવનારની મોટી સંખ્યા ભેગી થવા પામે છે. અને જેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓ નાટક જોઈને પોતાને આનંદ થયેલો માને છે.

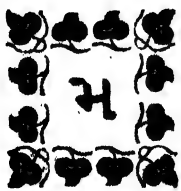
મનુએ પણ આજ સુધીમાં થોડાં ઘણાં નાટકો જોયાં હતાં. પણ જેવો તેને આજના ખેલમાં રસ પડ્યો, જેવી મજા પડી અને જેવો આનંદ મળ્યો, તેવું તે વખતે યનતું ન હતું. તે વખતે તે એકલો હોય કે સાથે બીજું કોઈ હોય પણ આજના જેવું તેને રહસ્ય સમજાવનાર તે વખતે કોઈ નહોતું. આજે તો તે પોતાના ખાસ મિત્રોની હાજરીમાં તેમાં પણ ઉમેદીઓ અને ઉત્તિસા જેવા નાટકના માહિતગાર થયેલાં પોતાનાં દોસ્તની સોજતમાં હતો. એટલે નાટકનું રહસ્ય જાણવામાં શું અધુરું રહે? નાટક પુરો થયો. છેલ્લો દ્રુપ પડ્યો. જોનારાંઓ સૌ વિખરાવાં લાગ્યાં. મનુ અને તેના મિત્રો પણ બહાર નીકળ્યા. મનુને પોતાને ઘેર વહેલું જવાનું હોવાથી બીજે દિવસે મળવાનું કહી તે પોતાના મિત્રોની રજા લેઈ તેમનાથી છુટો પડ્યો. તે પોતાની ગાડીમાં બેસી ઘેર ગયો. અને તેના મિત્રો બાડાંની ગાડી કરી કલગમાં ગયા.



## પ્રકરણ ૩૦ મું.



### નાયકણનાં ગાનાંની યોજના.



તુ હવે પોતાના મિત્રોની સાથે જે કામ કરતો તેમાં પોતાના બાપાની રજા લેવાને માંડી વાળેલું હોવાથી તે તેને છુપી રીતે કરવું પડતું. એટલે તેને પોતાને ઘેર વખતસર હાજર થવાની જરૂર પડતી અને કોઈને કંઈ વહેમ ન પડે તેટલા માટે ઘણું સાવધપણું રહેવું પડતું હતું, અને તેટલાજ ખાતર

પોતાના મિત્રોને નાટકશાળા આગળ જ છોડવાની ઇચ્છા નહિ છતાં ઘરે વહેલું આવવાને ખાતર તેમને તે ઠેકાણેજ છોડીને પોતાને આવવું પડ્યું હતું. પરંતુ તેનો જીવ તો ત્યાંજ તેની પાસે લાગી રહ્યો હતો. હવે ક્યારે દિવસ ઊગે, વખત થાય અને હું તેમને મળું એમ તેના જીવને તાલાવેલી થઈ રહી હતી. ખીજો દિવસ થયો. ને તે પોતાના મિત્રોને મળ્યો. મિત્રો પણ તેનો ઘાટ ઘડતા અને વાટ જોતા બેઠા હતા. બધા મિત્રો ભેગા થયા અને આગલા દિવસની વાત ચાલી. મદને પૂછ્યું કે કેમ મનુભાઈ, કાલનો નાટક કેવો હતો. તમને મળ પડી કે નહિ ?

મનુ— વાહ ! નાટક મજેનો હતો. મને ઘણીજ મળ પડી. કેવો સરસ ખેલ હતો. તમાશગીરોની પણ કેટલી ગીરદી હતી. તેના એક્ટરો તો એવા સરસ છે કે, જાણે બે ઘડી જોયાજ કરીએ. અહા ! ગન-તારા તે ગનતારાજ. શું તેનું સરસ એક્ટીંગ, શું તેનો નખરો, કેવી તેની ચટક મટક, કેવું તેનું રૂપ, કેવી તેની સૌંદર્યતા, કેવી તેની લાવણ્યતા, કેવી તેની મધુરતા, કેવો તેનો કામળ કંઠ, કેવો મીઠો અને મધુર અવાજ એ બધું હજી મારી નજર આગળજ તરે છે. તેણે પહેરેલો ટ્રેસ તેને કેવી શોભા આપતો હતો કે જાણે તે ઇંદ્રની પરી હોય ની ? નાટકશાળા પણ હદ કરી નાખેછે. ખરેખરે સ્વર્ગીય સુખતો તેઓનીજ પાસે છે. ખરું સુખ તો એ લોકોજ ભોગવે છે. તેઓની પાસે આપણે કંઈ વિસાતમાં નથી. ખરેખર હું તે જોઈને તો ઘણોજ ખુશ થયો છું.

મનુભાઈની વાતથી બધા હસી પડ્યા. વામન એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે વાહ રે ! મારા મનુભાઈ ! ! ત્યારે તમને તો ઘણીજ મળ પડી. સૌથી વધારે રસ તમેજ લીધો; વાસ્તે સૌથી ડગલ ચાર્જ તમારે આપવો જોઈએ. પણ મનુભાઈ ! હજી તમે તેનાથી વિશેષ ખીજું જોયું ક્યાં છે ? જ્યાં સુધી તે તમે જોયું નથી, ત્યાં સુધીજ એ તમને ઘણું પ્રિય લાગે છે. પણ તેનાથી સરસ તો ખીજાં ઘણાં છે. અને તમે તે જુઓ તો એને ખીલકુલ જુલો જાઓ કેમ મદનલાલ ! તમારું શું કહેવું છે ?

મદન—હા ભાઈ ! વામનરાવ ! ! પણ એ તો તું તેને તે દેખડાવ ત્યારેજ. જ્યાં સુધી એ તેણે જોયું નથી ત્યાં સુધી તો તેને જે સાઈ લાગે છે તે બોલે છે એમાં વિશેષ શું કહેવાનું છે. તું એમને એ દેખડાવ ને પછી જે તારે કહેવું હોય તે કહેજે.

વામન—મારી ક્યાં ના છે. પણ તું જાણતો નથી કે, સાગી ચપુનો

આજ કંટલો ભારે છે. ત્યાં આગળ તારા મારા જેવા ચપટીમાં જોળાઈ જાય ! આપણી શું ગુંજશ છે કે તે આપણે તેને બતાવી શકીએ. આપણે તો મનુભાઈ માટે આપણી ગુંજશ પ્રમાણે સાધારણ ખર્ચ કરી શકીએ. અને તે પ્રમાણે આપણાથી બન્યું એટલું મનુભાઈ માટે ક્યું છે. તુંજ કહે, તેથી વધારે આપણાથી બની શકે તેવી આપણી શક્તિ છે ?

મદન—આપણી શક્તિ નથી તો મનુભાઈ ક્યાં અસમર્થ છે, તે તો એક ચંપુ તો શું પણ એવી અનેક ચંપુને પોતાના પગ નીચે ચાંપી દે એમ છે. તમને તાત્પર્યવાને તે વાતની સમજ ન મળે.

મનુ—મિત્રો ! તમે એ શું વાત કરો છો તે મારાથી પૂરું સમજતું નથી. ચંપુ કંઈ ને આ વાત શું ? હું તમારો ઘણો ઉપકાર માનુ છું કે તમે મારે માટે આજ સુધી ઘણું ખર્ચ કર્યું છે, મને ઘણું દેખડાવ્યું છે, ને આનંદ લેવડાવ્યો છે. પણ હવે વાત ક્યાં અને કેમ અટકી છે તેની પૂરી સમજ પાડી મને બરાબર સમજાવો એટલે તેનો રસ્તો થાય.

મદન—મનુભાઈ ! તમને આગળ પણ કહેવાઈ ગયું છે ને હમણાં પણ હું કહું છું કે તમારે અમારો ઉપકાર માનવા જેવું કંઈ નથી. અમે તમારા માટે જે કરીએ તે અમારી ફરજ છે એમ સમજીને કરીએ છીએ ને તેથી વધુ કંઈજ કરતા નથી કે જેમાં તમારે અમારો ઉપકાર માનવા જેવું હોય. પણ હવે જે વાત ન્યાં આગળ અટકી છે, તે એજ કે તેમાં મોટા ખર્ચની વાત છે. ને તેટલું ખર્ચ કરી શકીએ તેવી અમારી શક્તિ નથી. તે ઉપરથી વામનરાવનું બોલવું થયું ને મેં તેનો જવાબ આપ્યો; સિવાય બીજું કંઈ નથી.

મનુ—તે બાબત શું અને તેમાં કેટલું ખર્ચ છે તે કેમ બોલતા નથી ?

મદન—ચંપુ નામની એક પ્રખ્યાત નાયકણ છે. તે અતિ સ્વરૂપ-વાન, અતિ સૌંદર્યવાન અને અતિ લાવણ્યવાન છે. અને જે ગનતારાનાં તમે વખાણ કરો છો તેને તો તે બાબતે એસડાવે એવી છે. ગનતારા તો એક નાટક વાળી પણ આતો ગૃહસ્થી ! તે ગાવા નાચવામાં ઘણીજ પ્રવીણ છે, ને લોકોમાં તેથી ઘણી વખણાય છે. મોટા મોટા શેઠ શાહુકારો અને રાજા રજવાડાજ તેને ત્યાં જઈ શકે છે. જેવા તેવાથી તેને ત્યાં જવાતું નથી. એટલો મોટો ખર્ચ તેને ત્યાં જવાથી થાય છે. તમે ગનતારાને જોયા પછી તેની ઘણી પ્રશંસા કરો છો, તેથી ચંપુને યાદ કરવી પડી છે. જે તમે એક વાર તેને જુવો, એક વાર તેનું ગાયન સાંભળો,

એક વાર તેનો નાચ જુઓ તો તમને ખરો ખ્યાલ આવે ને તે પછી તમે બીજું કંઈજ પસંદ કરો નહિ. ચંપુનો ઝંપો તો જગ જાહેર ને વિખ્યાત છે.

મનુ—જુઓ, મિત્રો ! આજ સુધી મને કંઈ મોટાં ખર્ચની જરૂર નથી પડતી બેઠ, મારા પિતા મને પાકેટ ખર્ચ વાસ્તે માસિક પચાસ રૂપિયા આપે છે. તેમાંથી મને જરૂર પડે તે ખર્ચું છું; ને બાકીનું સાચવું છું. તેથી મારી પાસે થોડીક રકમ એકઠી થવા પામી છે. ને તે લગભગ બે હજાર જેટલી છે. બે તેમાંથી આપણે ચંપુને ત્યાં જઈ તેનું નાચ-ગાયન બેઠઈ શકીએ એમ થતું હોય તો હું તે વાસ્તે તૈયાર છું.

મદન—ઘણી ખુશીથી તે થઈ શકશે. કેમ, વામનરાવ ! એટલી રકમ તો ઘણી છે. ને તેથી તો આપણે ત્રણ ચાર વાર તેને ત્યાં જઈ શકીશું. પણ મનુભાઈ ! તે કામ તો રાત્રીના વખતનું છે. તે તમારાથી કેમ બની શકશે ? બે તમારા બાપા તે વાત જાણે તો તેથી કેવું થાય !

મનુ—હા. તે મુશ્કેલી છે. પણ તેનો શું તોડ કાઢવો, તે આપણે વિચારીએ.

વામન—એમાં શું મોટું વિચારવાનું છે. મનુભાઈ તેના પિતાને કહેશે કે, અમારી કલ્પના એક મેમ્બરને ત્યાં હરી કીર્તન છે. તેથી તેણે કલ્પના બધા મેમ્બરોને આમંત્રણ ફાંટું છે. માટે મારે પણ જવું બેઠશે. તેથી જરા મોટું અવાશે એમ કહી રજા લેશે.

મદન અને મનુ સાથેજ બોલી ઉઠ્યા કે શાબાશ રે ! વામનરાવ ! ! તેં પણ ફીક તોડ કાઢ્યો. અને એજ રસ્તો ખરાબર છે. તે પછી રવિચારની રાત્રે ચંપુને ત્યાં જવાનું ઠરાવી, મનુ સૌની રજા લઈ ત્યાંથી રવાના થયો.







## પ્રકરણ ૩૧ મું.

### મિત્રનો પ્રપંચ.

\*\*\*\*  
\* ધ \*  
\* \* \*  
\*\*\*\*

જા એક ધંધાની શરૂઆત ખરચાણ હોય છે. ને તે પછી જેમ તે ધંધો ખીલતો જાય છે, તેમ તેમ તેમાં લાભ મળતો જાય છે. પણ તે ધંધાને ચલાવનારા સુ-કાની ધંધાને અંગે વાલેશ હોવા નેઈએ. મદન અને વામન પણ તે નિયમાનુસાર પોતાનો ધંધો ચલાવતા હતા. તેમણે જે શીકાર કરવા ધાર્યો હોય તેને વાસ્તે ખર્ચ કરતા. અને એમ કરી તે એવું ખતાવવા માગતા કે, તેઓ પારકાને પોતાનો ગણી તેના માટે ખર્ચ કરનારા છે. પણ પોતે પોતાને માટે કાઢનો એક પૈસો ખરચાવવાને તૈયાર નથી! તેઓના આવા નિયમથી ઘણા બે ખજરાઓ તેમને ઉદાર અને પ્રમાણિક મિત્ર સમજી તેમના હાથમાં શિકાર તરીકે સપડાઈ જતા. મનુભાઈનું પણ તેમ જ બન્યું હતું. અલાર સુધીનો બધો ખર્ચ મદન અને વામને કરી દેતો ને તેમાં મનુભાઈનો એક પૈસો પણ ખરચાયો નહોતો. અને તે ખર્ચ જાણે મનુભાઈને માટેજ તેઓ કરતા હોય, તેવું તેને દેખડાવતા. અને સમજાવતા. પણ જ્યારે મોટા ખર્ચની વાત આવી ત્યારે તેને પુગી વળવા જેવી તેમનામાં શક્તિ નથી એમ જણાવી દીલગીર થયા. તેથી તો તેમના ઉપર મનુભાઈને ઘણી જ દયા આવી. અને આજ સુધી પોતાને માટે મિત્રોએ કરેલા ખર્ચનો પણ તેને ખ્યાલ આવ્યો. જેથી હવે પોતાને માટેનો ખર્ચ પોતેજ ઉઠાવવા તે તૈયાર થયો હતો. અને તે વાત સાચા દિલથી પોતાના મિત્રોને ખરી હકીકતથી વાકેફ કરીને કહી હતી. અને તે પછી રવીવારનો દિવસ ચંપુને ત્યાં જવાનો ઠરાવી મનુ સૌથી છુટો પડ્યો હતો. જે બાબત આપણે ગત પ્રકરણમાં જાણી ગયા છીએ. મનુના ગયા પછી મદન, વામન

અને ઉમેદિયાએ તે બાજતપર વિચાર ચલાવ્યો. મદને કહ્યું વામન ! શીકાર સારો હાથ આવ્યો છે. ભોજો છે તેથી સહેલાઈથી આપણા હાથમાં લઈ શક્યા છીએ. તેને હાથમાં લેતાં જેટલી મુશ્કેલી પડી છે તેવી મુશ્કેલી કોઈ પણ શીકાર પાછળ નહિ ખરચેલા એટલા સામટા પૈસા આની પાછળ ખરચવાની પડી છે, તે ઘણું ભારે થઈ પડ્યું છે. ને ને આ ચંપુને ત્યાં જવાની ગોઠવણ ન થઈ હોત તો ખરેખર તો આ ખોશારવી પડત.

વામન—અરે, ચાર ! ને આપણે એમ ખરચ ન કરાવું હોત તો આવો મોટો શીકાર હાથ પણ કેમ આવત. તે તો થવાનું હતું તે થઈ ગયું. પણ હવે કેમ કરવું, તે જ વિચાર કર ને ! એટલે આપણે તેની ગોઠવણ કરી રાખીએ.

ઉમેદિયા—આમાં બીજું કંઈજ કરવાનું નથી. હમણું કંઈ બીજું ત્રીજું કરીને કાચું કાપશો નહિ. હમણું તો જેવા સ્વાર્થ ત્યાગ રહ્યા હો, તેવાજ રહેને. પણ હમણું આપણા હાથમાં એક સારો ઉપાય છે. ને તે એકે, ચંપુને મળીને તેની સાથે ગોઠવણ કરી રાખવી નેઈએ કે, તારે ત્યાં રવીવારે અમે જે ગ્રાહક લાવીએ, તેમાં જે આવક થાય, તે તારે અમારે અરધો અરધ. અને હું ધાંડું છું કે, ચંપુ તેમાં ના કહેશે નહિ. તેમ વળી ચંપુને લાલચ પણ આપી દેવી કે, ગ્રાહક એવું તો સરસ, ઉદાર અને શ્રીમંત છે, કે તું ને અમે સંપી મળીને ચાલશું તો, તેમાં આપણને ઘણોજ લાભ અને ફાયદો થશે.

મદન—વાહ, ઉમેદરામ ! શું સરસ રસ્તો ખતાવ્યો. તે કામ તો આપણો વામનરાવ ખરાખર કરી લાવશે. ને તેમાં આપણને કંઈ મુશ્કેલી પડશે નહિ. કેમ, વામનરાવ, તે તમારાથી બની શકશે કે ?

વામન—હો, યસ. તે કામ માંડે છે. એમાં શું મોટી વાત છે. હું ચંપુ આગળ જઈ તેની ગોઠવણ કરી આવું.

તે કરાવ એક મતે પાસ થયા પછી વામન ચંપુને ત્યાં ગયો. ઘણે દહાડે વામનને આવેલો નેઈ, ચંપુએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો. તેના કુશળસમાચાર પૂછ્યા પછી, કેમ કોઈ દીવસ આવતો નથી, આજે કેમ આવવું થયું, એવા પ્રશ્નો ચંપુએ વામનને કર્યા. વામન બોલ્યો કે, આજ સુધી કંઈ પ્રસંગ ન આવ્યો એટલે આવતો નહોતો, હવે પ્રસંગ આવ્યો તેથી હું આવ્યો છું.

ચંપુ—એવો શું પ્રસંગ છે. વામન ! તે તો કહે.

વામન—ખીજો શું પ્રસંગ હોય ? એક ગ્રાહક તારે માટે ઘણું સરસ શોધ્યું છે. અને તારે ત્યાં રવીવારને દીવસે રાત્રે ૮ વાગે આવવા નક્કી કર્યું છે. તેના વાસ્તે તને આગળથી કહી રાખ્યું હોય તો બધી સારી ગોઠવણ તું કરી રાખે, એટલા વાસ્તે તેની ખબર કહેવા આવ્યો છું.

ચંપુ—તારી ઘણી મહેરબાની વામન ! પણ ખીજું કાંઈ ?

વામન—ખીજું ? હા. ખીજું પણ છે.

ચંપુ—ત્યારે બોલતો કેમ નથી. છુપું શું કામ રાખે છે !

વામન—ના, તે છુપું રાખી શકાય તેમ નથી. જેમ મેં પહેલું કહ્યું તેમ આ ખીજું પણ તને કહેવું પડશે. પણ.....

ચંપુ—પણ પણ શું કરે છે. વામન ! જે કહેવાનું છે તે બોલવાને આટલો શા માટે અચકાય છે ?

વામન—જો હું અચકાતો કાંઈ નથી. પણ જે કહેવાનું છે તે એ કે, તારું આ ગ્રાહક હાથ કરતાં અમારે ખુબ પૈસા ખરચવા પડ્યા છે. અને તે પૈસા ખરચ્યા તે હવે હાથ લાગે એમ છે. અને તે એટલો પૈસાપાત્ર છે કે, જો તું અને અમે સાથે મળીને ચાલીએ તો આપણા હાથમાં પારવીનાનું નાણું આવી પડે.

ચંપુ—તેમાં શું છુપું રાખતો હતો. તેમાં શું વાત કરવા અચકાતો હતો. અને તેમાં તારે શાનો વિચાર કરવાનો હતો. વામન ! જો હું તો તારી માની ઘણીજ ઓશીંગણ છું. મેં નહાનેથી જ તારી માના હાથ નીચે તાલીમ મેળવી છે. અત્યારે હું જે સારી સ્થિતિ ભોગવું છું, તે તારી માનો પ્રતાપ છે. પણ તું જ એવો છે કે, કદી મારે ત્યાં આવતો નથી. તું સાંઠું ગ્રાહક શોધી લાવ, તેમાંથી જે લાભ મળે તે આપણે સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવામાં મને શું અડચણ છે ? બેત્રાશક, જેમ તારી ખુશી—જેમ તારી ઇચ્છા હોય, તેમ કરવા હું તૈયાર છું.

વામન—જો, ચંપુ ! સાંભળ. ત્યારે હવે રવીવારે જે ગ્રાહક અમે તારી પાસે લાવ્યું. તેમાંથી તને જે આવક થાય તે આપણે અરધો અરધ વહેંચી લેશું પણ તેની પાસેથી વધારે આવક મેળવવાને માટે આપણે એક ઉપાય કરવો જોઈશે. અને તે એ કે, તું અમને થોડાક રૂપિયા આગળથી આપી રાખ. જે ગ્રાહક તારે ત્યાં આવનાર છે, તેની સાથે હું અને

મદન આવનાર છીએ. માટે જો તેં અમને સો સો રૂપિયાની, પાંચ પાંચ અને દશ દશની નોટોના ટુકડા આપી રાખ્યા હોય, તો તારા એક એક મુજરે અમે જેમ જેમ તને નોટ આપતા જઈશું તેમ તેમ તેનાથી ડબલ ડબલ આ નવો ગ્રાહક તને આપતો જશે. અને તેથી આપણી આ ગોઠવણથી આપણને ઘણો લાભ થશે. વળી ખીજું તારા એક ઓળખીતાને પણ શેડીયા જેવા સારા ટ્રેસમાં હાજર થવાનું કહી રાખજે. અને તેને નાણું પણ આપી રાખજે. અમે જેવા આવીએકે, થોડીવાર પછી તે આવે અને તે પણ તારે દરેક મુજરે છુટે હાથે તને નાણું આપ્યે જાય, એવી ગોઠવણ કરજે. એટલે તે અમારા કરતાં એક અઘણ્યા ગૃહસ્થ તરીકે તારાં નવાં ગ્રાહકને સારો ટેસ્ટ પડશે અને તેમ તેમ તેને દેખી તે પણ નાણું છુટે હાથે વાપરશે.

ચંપુ—ઘણી સારી વાત છે. આપણે તેમ કરીશું. ત્યારે હું ગ્રાહક લેઈને અત્રે આવવાનો હોય, ત્યારે જરા આગળથી મારી પાસે આવી જજે. હું તને નાણું આપી રાખીશ. અને તારા કહ્યા પ્રમાણે સર્વ ગોઠવણ કરી રાખીશ.

વામન—ઘણી જ સારી વાત. લે હવે હું રગ્ન લક્ષ.

ચંપુ—બસ, જઈશ ? વામન—હા.

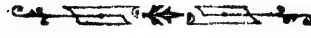
ચંપુ—જરા પાન તો ખાતો જ.

તે પછી વામન ત્યાંથી પાન ખાઈ, તેની ખબર કરવા પોતાના મિત્રો પાસે આવ્યો, ને. સર્વે બનેલી વાત તેમની પાસે કહી. તે સાંભળી સૌ ખુશી થયા.





## પ્રકરણ ૩૨ મું.



### નાયકાણીનું ગાનું.



જે જામેં નિશ દિન જસે, સો તામેં પ્રવીન;  
સરિતા ગજકો લે ચલી, ઉલટા ચાલે મીન.



મું

અઘમાં નાયકણીનો ધંધો ચલાવનારી ધણી નાયકણો  
ગોવા તરફની પેદાયશ છે. તે જાત ધણી સ્વરૂપવાન,  
દેખાવડી અને કામળ હોય છે. દક્ષિણ મુલકની વસ-  
નારી હોવાથી તેઓની પહેરવેાદ દક્ષિણી રીત પ્રમાણેની છે, અને તેનો  
ધંધો મુંબઈની શોખીન પ્રજામાં ધણો સરસ ચાલતો હોવાથી તેને નહા-  
નપણથીજ ગાયન, સંગીત અને નૃત્યકળા શીખવી પડે છે. અને તેની  
અધી ક્રિયાઓ જાણવી જોઈએ છે, જેથી તે તેને શીખવવામાં આવે છે,  
ને તેની તાલીમ પણ અપાય છે જેથી તે ઉમરે પહોંચતાં એક ઉસ્તાદ  
ગાનારી અને નાયનારી તરીકે ઐષ નીકળે. ચંપુને પણ નહાનપણથીજ તે  
શીખવું પડ્યું હતું. ને તાલીમ પણ લેવી પડી હતી. અને તે અધું વામનની મા  
સાથે રહીને તે શીખી હતી. તે પછી વામનની મા મરી ગઈ ને ચંપુએ  
પોતાનો ધંધો સ્વતંત્ર રીતે શરૂ કર્યો. ચંપુ ચપળ અને ચક્રાર હોવાથી  
તેમજ કુદરતે પણ સૌંદર્ય અને કાકિલા સમ સ્વરની ખીજ અધીઓ કરતાં  
ઐષ બક્ષીસ આપેલી હોવાથી તે પોતાના ધંધાને જલદીથી સારી રીતે  
ખીલવી શકી. જેત જેતામાં તે મુંબઈની શોખીન પ્રજામાં ધણી માનીતી  
થઈ પડી. અને પ્રખ્યાત નાયકણ તરીકેની તેણે નામના મેળવી. શેઠ  
શાહુકારો પણ પોતાને ઘેર નાય પાર્ટીમાં યા મીજલસમાં ચંપુનેજ  
બોલાવવા લાગ્યા. જે નાય પાર્ટી કે મીજલસમાં ચંપુ હાજર ન હોય તે

નાય પાર્ટી કે મીજલસ જોનાર સાંભળનારને લુખીજ લાગતી. ચંપુના નાય ગાયન ઉપર લોકોને એવો શોખ લાગ્યો હતો, એવો મોહ ઉપજ્યો હતો, કે જો ચંપુનું નાય-ગાયન કોઈ જગ્યાએ થવાની ખબર પડે તો ત્યાં મોટી સંખ્યામાં લોકો એકઠા થતા. અને ચંપુના નામની જ્યાં ત્યાં બલિહારી બોલાતી હતી. આથી કરી ચંપુને ઘણી સારી પેદાશ થતી હતી. અને પાસે સાંઝું નાણું એકઠું થવાથી તે ગિરગામના છેડા ઉપર જ્યાં દ્રામ ઉભી રહે છે, તેની સામેની એક ગલીમાં એકા ઘાટનો સારો બંગલો વેચાતો લઈ, ત્યાં રહેવા ગઈ, અને તે બંગલામાં પોતાને લાયકની સઘળી ગોઠવણુ ને સગવડ કરાવી, પાસેની થોડીક છુટી જમીનમાં એક નહાનો સરખો બગીચો બનાવ્યો હતો. હવે પોતે ઇસ્ટેટ વાળી થઈ. ગ્રાહકી સારી હતી અને પેદાશ પણ પુષ્કળ હતી, જેથી તેની કિર્તિ પણ સારી બોલાતી હતી. તેણે પોતાને વાસ્તે ગાડી ઘોડા, નોકર ચાકર અને દાસ દાસીઓ પણ રાખ્યાં હતાં. અને પૂર વૈભવમાં રહેતી હતી. જે ચંપુને ત્યાં રવીવારની રાત્રે જવાની ગોઠવણુ મનુભાઈ માટે તેના મિત્રો મદન અને વામને કરી હતી, તેજ આ ચંપુ હતી. અને તેજ ચંપુના બેડી બાંધણીના બંગલામાં તેઓએ બેઠકમાં બેઠા પછી મનુભાઈના ખીસાં ઉપર કાપ મૂકવાની ગોઠવણુ પણ સાથે સાથે કરી મૂકી હતી. ઠરાવ પ્રમાણે મનુભાઈ તેના પિતા પાસેથી હરિકીર્તનમાં જવાની રજા મેળવી, પોતાના મિત્રોને મળી, તેઓને સાથે લઈ ટાઇમસર ચંપુને ત્યાં આવવા રવાના થયો. ચંપુએ આજે પોતાના બંગલાને સરસ રીતે શણગારી શોભાયમાન કરી મૂક્યો હતો. બંગલામાં ગોઠવેલાં બધાં ઝુમરો અને હાંડીઓમાં લાઇટ પ્રકટાવી દીધી હતી. પોતે પણ સારો શોભાયમાન પોશાક પહેર્યો હતો. અને આજે તેને ત્યાં આવનાર નવાં ગ્રાહકની રાહ જોતી બેડી હતી. વામન તેને આગળથી મળી ગયો હતો. અને આગલા દિવસની વાતચીત પ્રમાણે તેને પાંચ પાંચ અને દશ દશની નોટોના ટુકડા આપી રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના એક ઓળખીતાને પણ શેડીયાના પોશાકમાં હાજર થવાની ગોઠવણુ ચંપુએ કરી રાખી હતી. અને ગ્રાહકનું મન રીઝાવવાને દરેક જોઈતી ને પૂરતી તૈયારી કરી મૂકી હતી. મદન અને વામને ચંપુને ત્યાં આવતાં રસ્તામાં મનુભાઈને નાયકણુને ત્યાંના રીત રિવાજની બધી સમજ પાડી હતી. જ્યારે જ્યારે ચંપુ નૃત્ય કરી, તમારી પાસે આવી મુજરો કરે ત્યારે ત્યારે તમારે તેને તમારા મોભા પ્રમાણે નાણું આપી ખુશી કરવી જોઈએ. આજે તમારેજ માટે આ ખાસ બેઠક ગોઠવી છે પણ તેમાં અમને પણ અમારી ગુંજશ

પ્રમાણે ખર્ચ થઈ જશે. અમે તમારી સાથે હોઈએ એટલે અમારી પાસે આવીને પણ તે મુજરો કરશે. અને તે વખતે અમારે પણ આપ્યા વગર છુટકો થશે નહિ. નાયકણિઓનાં આ રીતરિવાજમાં ઘણું ખર્ચ થઈ જાય છે. પણ તે બધું તેના એક ગાયન અને નાય આગળ કુરબાન છે, ટુંકમાં એટલુંજ કે કંઈ વિશાતમાં નથી. તે રીતની સમજ પાડ્યા પછીમનુભાઈ પણ તે પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો.

મનુભાઈ ચંપુના બંગલા આગળ આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાના મિત્રોની સાથે જેવો બંગલાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો કે, ચંપુએ સામે આવી હર્ષ ભર્યો આવકાર આપ્યો અને સરસ બિછાવેલા કીનખાખના ગઢીયા ઉપર ગોઠવેલી બેઠકામાં તેમને આદર કરી બેસાડ્યા. મનુભાઈ ચંપુના બંગલાની અંદરનો ઠાઠ બેઠને ચકિત થયો. બે ઘડી પોતાના બંગલાના વૈભવને વિસરી ગયો અને નાયકણના વૈભવ ઉપર તે મોહી પડ્યો. થોડી વાર બેઠા પછી તેનો સારો સત્કાર થયા બાદ નાય ગાયનની શરૂઆત થઈ. ચંપુના ઉસ્તાદોએ મૃદંગ, સારંગી વિગેરે વાજત્રો હાથમાં લીધાં. તે તેને સૂર તાલમાં મેલવાની તૈયારીમાં છે, તેટલામાં એક ખીજે શેડીયો આવી પહોંચ્યો. ચંપુએ તેને ઘણા પ્રેમથી આવકાર આપ્યો. ને તે પણ સૌની સાથે બેઠકમાં આવી બેઠો. તે પછી ગાયન શરૂ થયું. વાજત્રોના ઝીણા નાદની સાથે ચંપુએ પોતાના કામળ કંઠમાંથી ઝીણા સ્વરને ઉચે ચઢાવી, હાં-હાંનાં લહેકાથી લલકારીને લટકાં કરી ગાયન ગાવું શરૂ કર્યું. રાત્રીના વખતે મહનર રાગ રાગણીનાં સુર વાળાં વાજત્રોની સાથે પૂરાં સોળ વર્ષની વયની યોવનવતી સૌંદર્યવાન સુંદરીએ જેવું પોતાના કાકિલા સ્વરમાં લલકારીને ગાયન ગાવું શરૂ કર્યું કે, તે બેઠને મનુભાઈ જડ રૂપ બની ગયા. તેનું બધું ચૈતન્ય તેની પાસેથી હરાઈ ગયું. વગર નિમિષે આંખ તેની સામે બેઠ રહી. જેમ જેમ તેના સામે નજર ઠેરવી બેતો રહ્યો, તેમ તેમ તેનું શરીર કામ વિકારથી વિકારી બનતું ગયું. ચંપુએ ઊંચા કિસમની સોનેરી ખુટાદાર લાલ ઘેરા રંગની બનારસી સાડી દક્ષિણી પહેરવાસમાં પહેરી હતી. સાડીનો સોનેરી પટો પગ આગળથી પાટલી માંડી, કમરે કસકસતો કછોટો વાળીને આખા બદન ઉપરથી ખભા આગળ થઈને વાંસાના ભાગપર જતો હતો. હૃદયના ઉરનો ભાગ ઢાંકવા માટે કસકસતી લીલા રંગની, ઉચી મખમલની સોનેરી જીક અને કસબ ભરેલી ચોલી પહેરેલી હતી. ચોલીની બાંહની લંબાઈ કાણીના ઉપરના ભાગ સુધીની હતી. અને તે આખી બાંહને વચમાં સોનેરી ખુટાઓ મૂકાવી

એઉં આબુના ખલાના ભાગ ઉપર સોનેરી ભરતના પોપટ અને મોર મૂકાવ્યા હતા. અને આંહની નીચેની પટીને સોનેરી જીક નકસી કારીબી-રીથી ભરાવી પટીની નીચે લટકતા મોતીનો તાર ગુંથ્યો હતો. તે તેજથી તગતગતી ગૌરવર્ણની ભરાઉ કોણીના ચડીયાતા ભાગ ઉપર શોભી રહેતો હતો. ગળામાં પહેરેલો મોતીનો હાર છાતીના ઉપમેજા ભાગ સુધી લટકતો રહી, અલૌકિક શોભા આપતો હતો. ગૌરવર્ણ ગોળ મુખાર્વિદ બ-ત્તીની જ્યોતમાં ચંદ્રમા સમાન શોભા આપતું હતું. નાશીકામાં શોભી રહેલી હીરા માણેકની નથડી, કાનમાં શોભી રહેલાં હીરાનાં એરીંગ અને ખુલાં માથાં ઉપર વાળમાં સેથો તથા વાંકીયાં પાડી ગુંથેલા વાળનો વાળેલો અંબોડો, હીરા જડિત ચક્રર તથા ડૂલની ગુંથેલી સુંદર વેણી અને તેની ઉપર શોભી નીકળે તેવાં લાલરંગનાં ગુલાબનાં છુટાં ખોસેલાં પુખ્તોથી અત્યંત શોભા આપતો હતો. હસ્તમાં પહેરેલાં હીરા જડિત કંકણ અને અંગુલીમાં પહેરેલી નાણુક અંગુડીયો શોભામાં ઘણોજ વધારો કરતાં હતાં. પગમાં પહેરેલાં ઝીણી ધુધરીનાં નેપુર કમકતી ચાલમાં ઝણઝણાટ કરી કર્ણને આનંદ આપતાં હતાં. આવી અલૌકિક ભાસવાળી શણગારાયલી સુંદરી, મનુ જેવા દુનિયાથી એવાકેફ અને નાદાનને મોહ પમાડવાને સાંગોપાંગ પુરતી હતી. તેમાં વળી હાથમાં ચીણા તેણે ઝીણા નાદે લઇ ઉપાડેલાં ગાયને મનુની શુદ્ધ ભુક્ષાગ્રી હતી. તેની નજરે તો ઉર્વસી કે મેનકા વ્રંદની આજ્ઞાથી ડોલાયમાન થતાં વ્રંદાસનને ખચાવવા સાઈ છળકપટ કરી કોઇ તપસ્વીનું તપ છોડાવવાને મૃત્યુ લોકમાં ઉતરી હોયતી ! યા સાક્ષાત્ કામદેવે સ્ત્રીનો અવતાર લેઈ આખી દુનિયાને ચલાયમાન કરવા ઇચ્છ્યું હોયતી ? તેવોજ ભાસ આપતી હતી અને તેથીજ તે જડ બની ગયો હતો. ચતુર નાયકણ તેની આવી દશાને સમજી ગઈ અને હાથમાં ચાંદીની ગુલાબદાની લેઇ તેમાં ભરેલું સુવાસિક ગુલાબજળ મનુ ઉપર છાંટ્યું. તે છાંટતાની સાથે મનુ બેશુદ્ધિ રૂપ સમાધીમાંથી એકદમ જાગૃત થઇ શુદ્ધિમાં આવ્યો. ખગાસું આવ્યું ને, માથું ખજવાળી, આળસ મરડી ખરાખર સાવધ થયો. ગાયન ચાલુ હતું તેમાં ખ્યાન ગયું તેથી આનંદ મળવા લાગ્યો. તેમાંથી ઝરતો રસ ઝીલવા લાગ્યો તે મળતો સ્વાદ લેવા લાગ્યો. ચંપુએ મનુને ખરાખર સાવધ થએલો જોઇ મુજરો કરવો શરૂ કર્યો. વામન, મદન પોત પોતાની આગળના મુજરામાં પાંચ પાંચ રૂપિયાની નોટ આપી ચુક્યા. હવે મનુનો વારો આવ્યો. ચંપુએ તેની પાસે આવી મજરો કર્યો હાવ ભાવ કર્યા ને નખરો કર્યો. મનુ પ્રસન્ન થયો. પોતાના



ગજવામાં હાથ નાંખી, એક ગીતી કાઢી ચંપુને આપી. હવે મનુના ખીસામાં કાપ મૂકાવો શરૂ થયો. ચંપુને જોર આવ્યું. આનંદાવેશ પ્રવેશ થયો. ને મુજરા પર મુજરો કરવા લાગી મનુ પાસે મુજરો કર્યા પછી પેલા અગ્નિયા શેડીયા પાસે મુજરો કર્યો. તેણે મનુ કરતાં આગળ વધી જઈને પચીસ રૂપિયા આપ્યા. આમ તાલ ઉપર તાલ, થાપ ઉપર થાપ ને મુજરા ઉપર મુજરો થવા લાગ્યો. પેલો અગ્નિયો શેડીયો ને મનુ ચડસા ચડસીમાં આવ્યા. એક ખીજતી વધારે વધારે રૂપિયા આપતા ગયા. એમ કરતાં મનુના ત્રણસો રૂપિયા કપાઈ ગયા. ગાયન પૂરું થયું ને શાંતિ પ્રસરી. મનુને આજનાં ગાયન અને નાચતી ઘણી મજા પડી. ચંપુએ તેનું ઘણું જ સ્વાગત કરી તેનું મન રીઝવ્યું. હાવ ભાવ કરી તેનું મન હરી લીધું. એન ચાળા કરી તેનું મન ચોરી લીધું. અને મનુ તેની આગળ આધીન થયો. વખત પણ ઘણો ગયો ને હવે ઘેર જવા ફિકર થઈ જેથી મનુએ સૌની રજા માગી. ચંપુએ કહ્યું. શેઠ, રાત ઘણી મોડી થઈ છે, માટે અત્રેજ રોકાઈ જાઓ. સવારમાં વહેલા ઉઠી ચાલ્યા જાઓ. મનુને રોકાવાનું તો ઘણું મન થયું પણ પિતાના ઠપકાના લયથી તેમ અન્યું નહિ. જેથી નહિ રોકાવાનું કારણ જણાવી દીલગીર થયો. ચંપુ પણ તેથી દીલગીર થતી હોય તેવો ભાવ કર્યો. આખરે મનુ રજા લઈ, જવા તૈયાર થયો ત્યારે ચંપુએ કહ્યું કે, શેઠ, રોજ પધારતા જાઓ. આ ઘર ને હું તમારાંજ છીએ. અમને વિસારશો નહિ. અમને ભૂલી જશો નહિ. જોઈએ તો મદન અને વામન ન હોય તો એકલા સુંખેથી પધારજો અને આ દાસીને દર્શનનો લાલ જરૂર આપશો. મનુ તેની આ વાણીથી દાન બની ગયો. જાણે ચંપુજ પાસે તેનો થઈને રહું ! એવું તેના દીલને થઈ આવ્યું. પણ તે સ્વતંત્ર ન હતો. જેમ ચંપુની આકર્ષક શક્તિમાં તે પરાધિન થઈ પડ્યો, તેમ ઘરમાં પિતાની હાજરીથી પરાધિન હતો. એટલે તે તેમ કરી શક્યો નહિ. જેથી તે બાળતમાં ચંપુનો ઉપકાર માન્યો. જાણે ચંપુ તેના જવાથી અત્યંત નારાજ થતી હોય, તેવો ભાવ કરીને બોલી કે, શેઠ, તમોને જવા વગર ચાલે તેમ નથી, તો તેમાં મારાથી ના કહેવાતી નથી. પણ હવે પાછા ક્યારે પધારશો તે કહો ?

મનુ—ચંપુ ! બહાલી ચંપુ ! ! તને તજીને મારે ઘેર જવા મને ખીલ-કુલ ઇચ્છા થતી નથી પણ આપણે બધી બાજુ જોઈ તપાસીને વર્તવું જોઈએ. અને તેટલા વારંતે જ મારે ઘેર જવું જોઈએ છે. પણ હું જરૂર તને કાલે પાછો મળીશ.

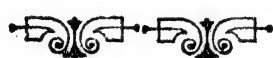
ચંપુ—વહાલા ! જરૂર પધારજો. જો તમારા દર્શનનો લાભ કાલે નહિ મળે તો આ દાસીની દશા બહુ બુરી થશે. માટે તેવા સંકટમાં આ રંક દાસીને સ્વડાવશો નહિ.

મનુ—નહિ, નહિ. હું ખચીત આવીશ. ચંપુ ! તારા સમ. જરૂર આવીશ. તું ચિંતા કર નહિ.

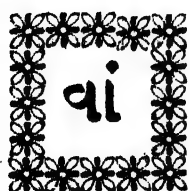
ચંપુને તેથી જાણે ઘણો આનંદ થયો હોય, તેવું દેખડાવ્યું ને તે પછી મનુ ત્યાંથી રજા લઈ પોતાને ઘેર ગયો.

વાંચનાર ! આ ઉપરનું પ્રકરણ લખીને આ નોવેલને કંઈ પ્લીલત્સ કરવાની ઇચ્છા નહોતી. પણ યુવાન અને નાદાન માણસોના કહેવાતા મિત્રો આવી ગોઠવણ કરીને પૈસા કેવી રીતે કઢાવે છે અને આખરે તેમાંજ કેવા ભીખારી બનાવી મૂકે છે, તે બતાવી આપવાની મુખ્ય મતલબ છે. હુંકમાં એટલુંજ કહેવાનું કે, આ નાચ ગાયનના મુજરામાં મનુના ખીસામાંથી ગયેલા ત્રણસો રૂપિયામાં ૧૫૦ ચંપુને, ૧૦૦ વામન-મદનને, ને ૫૦) કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે પેલો અજાણ્યો શેડીયો થઈને આવ્યો હતો તે સરવેની વાટણીમાં વહેંચાયા. અને મદન-વામન જેવા લુચ્યાઓને એક માસની ખરચી વાત વાતમાં નીકળી આવી.

## પ્રકરણ ૩૩ મું.



ભાનુનું ભણતર.



ચનાર ! ઘણા વખત પછી હવે જરા તારી નજર ભાનુમતી તરફ ફેરવ. મા આપની લાડકી ભાનુમતી રોજ રોજ ઉમરે મોટી થતી જતી હતી. તેની ઉમર ૭ વર્ષની થવા આવી એટલે આજના જમાના પ્રમાણે તેને લખવા વાંચવાનું શિક્ષણ મેળવવા સ્કૂલમાં મૂકવામાં આવી. પોતે ઘણી હુશીયાર

હોવાથી ને ભણતરમાં ચિત્ત સાફ રાખવાથી તેના વર્ગમાં તે પહેલો નંબર રાખતી. વળી તે દેખાવડી ને ચાલાક છોકરી હોવાથી તેની મિસ્ટ્રેસ પણ તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતી. શિક્ષકાને હમેશાં હુશિયાર વિદ્યાર્થી-ઓને ભણાવવામાં ઘણો ઉમંગ રહે છે, ને ઉત્સાહ વધે છે, તેમજ બાળક ભાનુમતીના મંબંધમાં પણ બન્યું હતું. ભાનુમતી ભણવામાં ચાલાક હોઈ, હમેશાં તે પહેલો નંબર રાખતી જેથી તેની મિસ્ટ્રેસને તેના ઉપર ઘણો બહાવ ઉપજતો. અને હોંસથી તેને ભણાવતી. ભાનુમતીને તેથી સાફ શિક્ષણ મળવા લાગ્યું જે સ્કૂલમાં ભાનુમતી શિક્ષણ લેતી હતી, તેજ સ્કૂલમાં તેનો વર ચિનુભાઈ પણ શિક્ષણ લેતો હતો. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે અને તેમાં પણ વળી મુંબઈની રીત ભાત પ્રમાણે ભાનુમતી અને ચીનુભાઈ વાર તહેવાર કે સર અવસરે તેઓ એક બીજાને ત્યાં તેમના માબાપના તેડવા મૂકવાથી જતાં આવતાં હતાં. એટલે તેઓ એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતાં હતાં. અને જેમ જેમ તેઓ મોટાં અને સમજણાં થતાં ગયાં તેમ તેમ તેઓ એક બીજાને ખરી રીતે પીછાનતાં પણ શી-ખ્યાં. એ બાબતમાં ચીનુભાઈની ઉમર કંઈ મોટી હોવાથી ભાનુમતી કરતાં તે વધારે સમજતો હતો. ચીનુભાઈ પણ ભણવામાં ચાલાક અને હુશિયાર હતો. ભાનુમતી શરૂઆતની ભણતરમાં હતી પણ ચીનુભાઈનો અભ્યાસ ઉંચા ક્લાસમાં હતો. અને જ્યારે બપોરની છુટી પડતી ત્યારે તેઓ ભેગાં થતાં. અને ઘેરથી સાથે લાવેલ ખાવાનું યા પોતાને ભાવે તેવી વસ્તુ ત્યાંથી ખરીદીને સાથે બેસી ખાતાં. બાળ એજા ને વાત વિનોદ કરતાં અને એક બીજા સાથે હાળી મળીને પ્રસન્ન રહેતાં.

જ્યારે કોઈ વાર તહેવાર કે અવસર આવે ત્યારે ભાનુમતી અને ચીનુભાઈનાં માબાપો એક બીજાને ત્યાં તેડવા મોકલતાં. તે વખતે સાફ સાફ કરીને ખવડાવતાં. તેઓ જેમ ખુશી રહે તે પ્રમાણે કરતાં. અને તેથી તેઓના હેતપ્રીતમાં રોજ રોજ વૃદ્ધી થતી જતી હતી. ભાનુમતી તેને સાસરે પૂજતી અને ચીનુભાઈ તેના સાસરાને ત્યાં પૂજતા. આમ અરસ પરસ એક બીજાને હેત અને વહાલ દેખાડવાતાં. વહેવાઈ વહેવાઈઓ અને વહેવાણુ વહેવાણોમાં પણ ઓછું હેત કે ઓછો હર્ષ નહતો. તેઓ એક બીજાને ત્યાં કંઈ ખાવાની વસ્તુ બનાવતાં ને તે જો ઘણી સારી થતી તો તે એક બીજાને ત્યાં મોકલતાં. આંખાની મોસમ વખતે આંખા અને જે જે ફરફની મોસમ હોય તે તે વખતે તે તે જાતનું ફરફ લઈ એક બીજાને ત્યાં મોકલતાં. મુંબઈમાં જાત્રાની વખતે ભરાતા મેળામાં ભાનુમતી અને

ચીનુભાઇને અરસ પરસ એક બીજા તેડી જઇને તેમને જે ચીજ લેવાની ઇચ્છા થતી તે લઇ આપતાં અને એમ કરી એક બીજામાં ઘણો સંતોષ અને સ્નેહમાં વધારો જણાવતાં.

ભાનુમતી અને ચીનુભાઇ તેમના માયાપોના તેડવા મૂકવાથી એક બીજાને ઘેર જતાં આવતાં તે ઉપરથી એટલું સમજતાં કે, એ બધાં આપણાં છે. અને તેથી જ્યારે તેઓ સ્કૂલમાં ભેગાં થતાં ત્યારે તેઓ એક બીજાને પોતાનાં સમજ સાથે ખાતાં-પીતાં-વાતો કરતાં. અને આનંદમાં રહેતાં. રોજ એ રીતે રહેવા કરવાથી તેઓ એક બીજાનાં મિત્ર સમાન થઇ રહ્યાં. ને એક બીજામાં એટલો જીવ લાગી રહેતો કે, જ્યારે સ્કૂલમાંથી છુટે ત્યારે પણ એક બીજાની વાટ જોતાં તે ઉભાં રહેતાં. અને જેની ગાડી તૈયાર હોય, જેની ગાડી વહેલી આવેલી હોય તેમાં સાથે બેસી એક બીજાને ઘેર જતાં. તેનાં માયાપોને તો આથી ઘણો આનંદ થતો. ઘણાં ખુશી થતાં ને ઘણા હર્ષમાં આવી જતાં. નહાનપણથી વેશવાળ કરવાનો જે મૂળ હેતુ તે આથી સફળ થતો સમજતાં અને તેઓમાં સ્નેહની, પ્રેમની અને સંતોષની વૃદ્ધિ થાય તેવું પ્રોત્સાહન કરતાં પણ તેને કંઈ અડચણ કરતાં નહીં. આથી તે બાળકોમાં રોજ રોજ સ્નેહની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી, તેમ તેમ તેના માયાપોમાં પણ હેત પ્રીત વધતાં જતાં હતાં. અને એક બીજાને તેઓ એવી રીતે ચાહતાં કે તેના જેવાં વહેવાઇ વહેવાણોની બેડી બીજે ભાગ્યેજ હોય.

ભાનુમતીને ચીનુભાઇ એકજ સ્કૂલમાં સાથે શિક્ષણ લેતા હોવાથી તેમજ હવે તો એક બીજાનાં પ્રેમી મિત્રો બની જવાથી ભાનુમતી કરતાં ચીનુભાઇએ શિક્ષણ વધારે લીધું હોવાથી ભાનુમતીને શીખવામાં જ્યાં અડચણ કે ભૂલ પડતી તે બાબત ચીનુભાઇને પૂછતી. ચીનુભાઇ તે શીખી ગયેલો હોવાથી તેને શીખવતો ને સમજ પાડતો. તેથી પણ ભાનુમતીને ચીનુભાઇ ઉપર ઘણો ભાવ રહેતો. કાંઈ કાંઈ વખતે સ્કૂલમાંથી છૂટ્યા પછી બન્ને જણા પોતાની એક ગાડીમાં સાથે બેસી પાલવા વિગેરે ઠેકાણે ફરવા પણ જતાં અને એક ગાડીને સ્કૂલ આગળથી ઘેર પાછી મોકલી દેતાં. પાલવા ઉપર જ્યારે પહેલે દિવસે તેઓ ગયાં, ત્યારે ભાનુમતીએ પોતાને માટે પોપટ ખરીદેલો તે ઠેકાણું ચીનુભાઇને દેખડાવ્યું. ને પોતાની આગલી વાત યાદ લાવી ભાનુમતી ખુશ ખુશ થઇ ગઇ, પછી તો તે હમેશાં ફરવા જતાં. પાલવા ઉપર ઘણા યુરોપીયન અને પારસી બેડાંઓ-સ્ત્રી પુરૂષો એક બીજાનાં ગળાંમાં હાથ નાંખી, ને કાંઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો

હાથ જગજગમાં રાખીને ચાલ્યા જતા કે ફરતા માલુમ પડતા. ચીનુભાઈ પાલવા ઉપર ફેરીયાઓ પાસેથી ખારી બદામ, પીસ્તાં, ગંડેરી કે બીજા કંઈ ખાવાની વસ્તુ લેતો અને તે પછી ભાનુમતી ને તે સાથે ખાતાં. એક દિવસ ગંડેરી ખાઈને હાથ ધોવા વાસ્તે ગાડીમાં પડેલા પાણીના લોટામાંથી ગલાસ ભરીને પોતાનો હાથ ધોવડાવવા ચીનુભાઈએ ભાનુમતીને કહ્યું. ભાનુમતી આજે કંઈ એવા જ રંગમાં હતી. તેથી તેણે ના કહી. હું હાથ નહિ ધોવડાવું. હું કાંઈ તમારી સાથે ફરવા હાથ ધોવડાવવા માટે નથી આવતી. ભાનુમતી કરતાં ચીનુભાઈ વધારે મોટા ને સમજણો હતો. ભાનુમતીના આ બોલથી તેને હસવું આવ્યું. તેને હસી પડેલો જોઈ ભાનુમતીએ તે હસવાનું કારણ પૂછ્યું. જે એમાં શું કામ હસો છો. જો તમે મને કામ સોંપશો તો હું હવેથી મારી ગાડીમાં આવતી જઈશ. શું હું તમારી ગાડીમાં આવું છું તેથી તમે મને કામ સોંપો ? જો એમ હોય તો હું ને તમે મારી ગાડીમાં હવેથી આવતા જશું.

ચીનુભાઈ—ભાનુ ! તું મારી સાથે ગાડીમાં ફરવા આવે છે તેથી હું તને કામ સોંપતો નથી. તું ને હું મિત્ર છીએ. તેથી ગંડેરીથી મારા ખરાબ થયેલા હાથ ધોવડાવવા મેં તને કહ્યું તેમાં તું ના શું કામ કહે ? તારે તો મારાં કામ કરવાંજ છે.

ભાનુમતી—પણ મારા હાથ ક્યાં ખરાબ નથી ? આપણો ભેંચો તો સાથે છે. તેને તમે કેમ કહેતા નથી ને મને કહેો છો ? મારે તમારાં કામ શા વાસ્તે કરવાં જોઈએ ?

ચીનુભાઈ—તે વખત આવ્યે તને જણાશે. ને તે વારે તું આપ મેજે મારાં કામ કરીશ.

ભાનુ—ના, હું કંઈ નહિ કરું ! શું કામ કરું ? તેનું કંઈ કારણ ?

ચીનુ—તે તો મેં તને કહ્યું કે, તેનું કારણ ને બારણ વખત આવ્યે તેની મજે તને જણાશે. તેની પહેલાં મારા કહેવાથી તને થોડુંજ જણાય એમ છે ?

ભાનુ—ના. ના. સાચી વાત કરોને કે તમે એમ શા માટે કહ્યું કે, મારે તમારાં કામ કરવાંજ પડશે.

ચીનુ—તું ભણે છે, તે ભણીલે એટલે તેમાંથી તને જણાશે.

ભાનુ—ના, મારે તેમાંથી જાણવાનું નથી. તેને તો હજી વાર છે.

તમે આજેજ મને કહો. જો નહિ કહો તો આપણી દોસ્તી તૂટશે.

ચીનુ—તું હમેશાં ડાહી હોય ને આજે આમ ગાંડી કેમ થઇ છે. મેં તને કહ્યું નહિ કે મારે તને કહેવા કરતાં તું તારી મેજે તે જાણી શકીશ. તો પછી હમણા જાણવાની તું શું કામ હક કરે છે ?

ભાનુ—ત્યારે હું પણ કામ કરવાના વખતે તે કરત. તે પહેલાં તમે પણ મને આજે શું કામ એમ કહ્યું ? ને હવે તેનું કારણ પણ મને કહેતા નથી.

ચીનુ—જો, ભાનુ ! ! સાંભળ. આપણે બેઉ એક બીજાં સાથે વેવી-શાળથી જોડાયાં છીએ. અને તે સંબંધથી, જ્યારે આપણા લગ્ન થશે, એટલે તું મારે ઘેર આવી રહીશ ને તે વખતે હું તને જો કામ કહીશ તે તું મારે માટે કરીશ. લે ! હવે સમજ કે નહિ ?

ભાનુ—જેવાં લગ્ન મારા મનુભાઈનાં થયાં તેવાંજ ?

ચીનુ—હા, તેવાંજ.

ભાનુ—તે પછી તમે મને ઘણું કામ સોંપશો ?

ચીનુ—કેમ ?

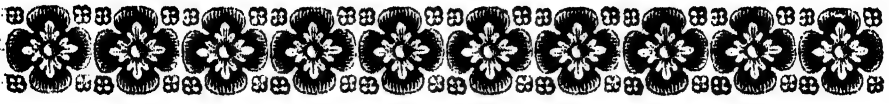
ભાનુ—મારાથી તે બધું નહિ થાય.

ચીનુ—તારાથી થાય તેટલું કહીશ.

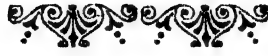
ભાનુ—શું કહેશો ?

ચીનુએ ચટ દધને હેતથી એક લપડાક હળવે હાથે ભાનુના ગાલ પર મારી. ભાનુ હસી પડી. શું કામ મારો છો કહી, ચીનુનો હાથ ઝાડ્યો. ને હવે જો મારશો તો હું પણ તમને મારીશ. એમ કહી પછી બીજી વાતમાં પડ્યાં. ને વખત થઇ જવાથી કાચમેનને ગાડી ધર તરફ લેવા કહી, ઘેર આવ્યાં.

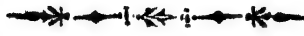




## પ્રકરણ ૩૪ મું.



### મનુની પદમાવેલી સ્થિતિ.



પુને ત્યાંથી રજા લઈ મનુ ઘેર આવ્યો. ને પોતાના સુવાના ઓરડામાં જઈ સૂતો. પણ આજે તેને કંઈ આવી નહિ. મનુની સ્ત્રી પદમાવતી તેની વાટ જોતી ખિંચનામાં આજોટતી હતી. તે મનુભાઈના આવવાથી તેને પ્રસન્ન કરવા કેટલીક જાતનાં વાનાં કરવા લાગી. પણ આજે મનુભાઈને આનંદ પડતો નહોતો. પતિ પર વહાણ રાખનારી-પતિને પૂજનારી-પતિ પરાયણુ પ્રેમી સ્ત્રીએ પોતાના પતિને રીઝાવવા આજે ઘણો યત્ન કર્યો, પણ પતિની મુખમુદ્રા પર જરા પણ પ્રસન્નતા આવી નહિ. જેથી લાચાર બની. અને આજે પોતાના પતિનું ચિત્ત ચકડોળે ચડેલું જોઈ કાલા વાલા કરી તેનું કારણ પૂછવા લાગી. પણ રોજનો નિર્દોષ અને નરમ લાગતો પતિ આજે સખ્ત અને કઠોર જણાવા લાગ્યો. ચંપુને ત્યાં જઈ આવ્યા પછી મનુને ચંપુનો એટલો નાદ લાગ્યો કે તેની સરખામણીમાં પોતાની સ્ત્રીને તુચ્છ ગણવા લાગ્યો. જેથી તેના ઉપરનો રોજનો જે પ્રેમ હતો, તે આજે ઉડી ગયો. અનેક યુવતિઓના રૂપ ગુણને ભુલાવે એવી મનુભાઈની સ્વરૂપવાન સ્ત્રી પદમાવતી આજે મનુભાઈની નજરમાં ચંપુથી હલકી જણાવા લાગી. ચંપુનો નખરો, તેનો હાવ ભાવ, તેના બોલવાની મધુરતા; તેની સરખામણી આગળ પદમાવતીનું એકે ચિત્ર કે એકે ચારિત્ર તેની નજરમાં આવ્યું નહિ. જેથી આજે ઉદાસ અને નિરાશ થયો. મનુ ભણે પોતાની સ્ત્રીને ચંપુની સરખામણીમાં ઉતરતી ગણે પણ તે તેવી ન હતી. તે અતિ સ્વરૂપવાન, અતિ ગુણવાન, અતિ લાયક ને અતિ જાતવંત

હતી. હીરાને કાંકરો સમજનારા મનુ જેવા પતિ આગળ લલે તેની ખરી કીમત નહોતી અંકાતી, પણ તે ખરૂં અને કીમતી રત્ન હતું. અને તે રત્ન પણ અમુક હતું. પરંતુ સંજોગના આગળ આધિન હતું. પતિની આજે નખળી અને દુર્ગુણી સ્થિતિ જોઈ તેના મનને અતિ વિલાપ થયો પણ તેમાં તેનો ખીજો ઉપાય નહોતો જેથી પોતાથી બનતો સર્વ પ્રયત્ન કરતાં જ્યારે પોતાનો પતિ ન જ રીઝ્યો ને ન જ માન્યો એટલે તે થાકીને સુઈ ગઈ.

પદમાવતીને ઊંઘ આવી ગઈ. પણ મનુભાઈ તો આજે મહા વિચાર સાગરમાં પડ્યો હતો. ચંપુનું ચિત્ર તેની નજર સામે ખડું થતું હતું. ચંપુની આશા ઉપર આનંદના મહેલ બાંધતો હતો. અને ચંપુમાં તે એટલો લીન થઈ ગયો હતો કે, જો ચંપુ કદાચ ને મુજબ છોડી જાય તો તેના વગર મનુની શી હાલત થાય તે જાણવું મુશ્કેલ સરખું થઈ પડે. તેના તે વિચારમાં મનુનો ઘણો વખત જવા પછી આખરે ઊંઘ આવવા લાગી ને તેથી તે સુઈ રહ્યો.

સવાર પડી. સૌ ઊઠ્યાં. પરંતુ મનુને રાત્રીનો ઉજ્જગરો હોવાથી તે ઊઠ્યો નહોતો પણ તે હરીકીર્તનમાંથી મોડો આવ્યો હશે તેથી મોડું સુવાથી મોડો ઊઠશે વિચારી તેના ઉપર કોઈએ ખ્યાલ કર્યો નહિ. રાત્રીની ખીનાથી તેની સ્ત્રી પદમાવતીને ઘણું લાગી આવ્યું હતું જેથી તે રોજની માફક આજે હુલાસમાં નહતી. પણ રહેજ તેના શરીરે સાઈ નથી એવો ભાવ જણાવી તેણે ખરી વાત છુપાવી કોઈને કહી નહિ. એટલે આજના બનાવથી બધાં અજાણ રહ્યાં. પહેર દીવસ ચડ્યા પછી મનુભાઈ ઊઠ્યા. મોડું ઘોષ સાફ કરી બધાં કામથી પરવારી પિતાની બ્હીકે તે વહેલો તૈયાર થયો. પણ તેની આંખો ઉપર રાત્રીના ઉજ્જગરાનો સજ્જડ ભાસ જણાતો હતો તે જોઈને માધવદાસ સમજ્યા કે હરી-કીર્તન રાત્રે ઘણું મોડું ખલાસ થયું હશે જેથી મનુ મોડો ઊઠ્યો ને આંખો પર પણ તેવો ભાસ જણાય છે. મારી એ બૂલ થઈ કે, આટલું મોડું ત્યાં થશે તેમ હું સમજ્યો નહિ ને મેં રજા આપી. રાત્રીના ઉજ્જગરાથી તો તખીયત બગડી આવે ને તે વખતે પસ્તાવું પડે. તે કેટલે વાગે આવ્યો તે જાણવા માટે માધવદાસે પ્રશ્ન કર્યો કે; મનુ ! બેટા ! ! તું ક્યારે આવ્યો ? હરીકીર્તન ક્યારે ખલાસ થયું ? તારી તખીયત તો સારી છે ને ? જો ને બેટા તું આજે ઘણો મોડો ઊઠ્યો ને આંખો પણ લાલ જણાય છે. મનુએ કહ્યું, બાપા ! હરીકીર્તનનો રાત્રે બાર વાગેજ ખલાસ થયું



ને તરતજ ત્યાંથી હું અત્રે આવ્યો. પણ ઊંઘનો રોજનો ટાઇમ ચાલ્યો જવાથી આવતાંની સાથે ઊંઘ ન આવી ને મોડી આવી જેથી મોડું ઊઠાયું. પણ મારી તખ્તીયત તદ્દન સારી છે.

બાપા—ડીક. બેટા ! તારી તખ્તીયત સારી હોયતો અમને મોટા આનંદ. પણ હવે ઉબ્બગરો કરીશ નહિ.

મનુ—નહિ ઉબ્બગરો કરવા હું પોતેજ રાજી નથી. આતો બધા ગયા તેથી જવું પડ્યું. નહિ તો જરૂર શું ?

બાપા—તેની શીકર નહિ.

તે પછી જમીને માધવદાસ શેઠ દુકાને ગયા. મનુએ થોડીક ઊંઘ લીધી. ને પછી સાંજના ચાર વાગે ગાડી બેડાવી ઓફિસમાં આવ્યો ત્યાં થોડીક વાર કામ કાજ તપાસી, ઓફિસનો ટાઇમ ખલાસ થતાં મદન તથા વામનને સાથે લઈ ફરવા ગયો.

ચંપુને ત્યાંથી મનુ છુટો પડ્યા પછી મદન અને વામન કલ્પમાં આવ્યા. તે હવે પછી શું કરવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા. જે માણસ જેને ત્યાં રહીને તેનુંજ હમેશાં બોલું અને ખરાબ કર્યા કરે તેને ભારે ચિંતા રાખવી પડેછે તેમ મદન અને વામન માધવદાસ શેઠને ત્યાં રહી તેનુંજ—તેના છોકરાનું ખરાબ કરતા હતા. તે તેને ત્યાં રહીને કરવાથી તેને ભારે આફત અને ચિંતા રૂપ હતું. માટે હવે તેનો રસ્તો કરવાનું તેઓ શોધતા હતા ચંપુને ત્યાં મનુની થઈ પડેલી સ્થિતિ અને તેને ચંપુ ઉપર ઉપજેલો મોહ તેઓ સારી રીતે જોઈ શક્યા હતા. જેથી હવે તે શીકાર પોતાના હાથમાંથી છટકી જવાની દહેશત તેઓને રહી નહોતી. પણ હવે તે શિકારને તો પૂરો પાયમાલ કરવો હતો. તે માધવદાસ શેઠની હાયાતીમાં તેને ત્યાં જ નોકરી રહીને કરવાનું મદન અને વામન જેવા ગમે તેવા ઉખડેલ છોકરાવાનનું ગળું નહોતું. જેથી તેવી તેને હિમત નહોતી. પણ ઉલટું તેઓ તો એવું ધારતા હતા કે, હવે આપણે માધવદાસ શેઠની નોકરી છોડીને આ કામ આગળ ચલાવાય તો ડીક માટે આજે તેજ બાબત ઉપર વિચાર હતો. વિચાર કરી છેવટે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે, આજે મનુને મળ્યા પછી તેની પૂરતી હકીકત અને વિચાર જાણીને કોઈ રસ્તો નક્કી કરવો, એવું ઠરાવ્યું હતું. એટલે તે પણ મનુભાઈની એકાંતની મુલાકાત માટે ઇતેજાર હતા. પણ તેને તો વગર કહ્યે મનુભાઈએ પોતેજ પોતાની સાથે ઓફિસમાંથી ફરવાને

સાથે લીધા. એટલે ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું તેવો ઘાટ થઈ પડ્યો.

મનુ અને તેના મિત્રો ગાડીમાં બેઠા પછી, આજે પાલવા કે ચોપાટીપર હવા ખાવા ન જતાં ગાડીને વિક્ટોરીયા ગારડન પર લેવા મદને મનુને કહ્યું, ને તે પ્રમાણે ક્રાચમેનને હુકમ કરવામાં આવ્યો. જેથી ક્રાચમેને વિક્ટોરિયા ગારડન લઈ જવા ગાડી ચલાવી. રસ્તામાં ચંપુનીજ વાત ચાલી. વાંચનાર ! તેમાં ખીજું નવું ને વિશેષ શું કહેવાનું હોય પણ મનુભાઈ ચંપુની નાદમાં ગાંડા બન્યા હતા. ને તેમાં તેને વધુ ગાંડો બનાવવાને મદન અને વામન રૂચીકર થઈ પડે તેવી વાતો કરી તેમાં રસ ભરતા ગયા. અને તેમ કરતાં વિક્ટોરિયા ગારડન આવ્યો એટલે બધા મિત્રો ગાડીમાંથી ઉતર્યા. અને બગીચામાં દાખલ થઈ છેક અંદરના ભાગમાં વૃક્ષો નીચે એક સારો ખાંડ હતો તે ઉપર જઈ બેઠા તે પછી વામન વાતને છેડતાં બોલ્યો કે, કેમ ? મદનલાલ ! મેં તમને કહ્યું નહોતું કે, મનુભાઈ એક વાર ચંપુને જોશે તો પછી ગનતારા ને સંભારશેજ નહિ. આપણી તો ગુંબજ નહિ તેથી શું કરીએ. પણ જો હું મનુભાઈ જેવી સ્થિતિમાં હોઉં, તો એક મિનિટ પણ ચંપુ વગર પસાર થવા દેઉં નહિ.

મદન—વામન ! તે શું તારા કરતાં મનુભાઈ ઓછા પ્રેમી છે ? કે તે તેમ નહીંજ કરે તેવી તને ખાત્રી થઈ ? પણ તું બોલે છે કે, તે સ્વતંત્ર નથી તેના આપના તાબામાં છે. બધો કારભાર તેના આપા ચલાવે છે. પણ તે બધું આસ્તે આસ્તે પોતાને ઘટતી ગોઠવણ કરી લેવાની સગવડમાં રહેશે.

મનુ—મિત્રો ! મને પણ આજ આખી રાત્રે એજ વિચારથયો છે. હવે મારે શું કરવું તે માટે મને પણ થોડી સલાહની જરૂર છે. ને તે સલાહ તમે બરાબર આપશો કે જેથી આપણને કંઈ હરકત ન પડે ને આપણું કામ સરળ અને બરાબર ચાલ્યું જાય.

મદન—મનુભાઈ ! આમાં એકલી સલાહ કંઈ ઉપયોગની નથી. તેની સાથે ખરચ કરવાનું પણ કંઈ સાધન હોવું જોઈએ જો તેની જોગવાઈ હોયતો પછી એવા તો ઘણા રસ્તા છે કે, જેથી કાઢને કળ ન પડે તેમ આપણું કામ ગુપ્ત પણે ચાલ્યું જાય. અમે ખરેખર દીલગીર છીએ કે, તમારા સુખ અને મોજ મગ્નહ માટે ખરચવાને અમારી પાસે નાણું નથી પણ મનુભાઈ ! અમે તમને ખાત્રી આપીએ છીએ કે, તમારી

દોસ્તી આગળ અમને ખીજું કંઈ વિચારમાં નથી.

મનુ—મિત્રો તે વાતની મને ખાત્રી છે. પણ હું કંઈ તમારે પૈસે સુખ મેળવનારો કે મોજ મારનારો તમારો મિત્ર નથી. તમે જે કે નાણાવાળા નથી છતાં હોય પણ તો મારે માટે તમને નાણાં શા માટે ખરચાવવાં જોઈએ? તેમ હું પણ એવો મિત્ર નથી કે, હું એકલો મોજમજા મેળવીશ ને, તે વખતે મારા મિત્રોને ભૂલી જઈશ. પણ આપણે જ્યાં જાણીએ છીએ તેમ મારા પિતાને આધિન છું. ને તેથી જ આપણે કંઈ એવી સગવડ કરવી જોઈએ કે આપણું કામ ચલાવવામાં આપણે અડચણ ન આવે, ને હરકત ન પડે.

વામન—તે વાત ખરી છે. મદનલાલ ! પણ તેમાં અત્યારે ઘણો વિચાર કરવા જેવું શું છે? અત્યારે તો મનુભાઈ એમ કરે કે, આજ સુધી તેમને પાકેટ ખર્ચના જે માસિક પચાસ રૂપિયા મળે છે, તે હવે પૂરા થતા નથી એમ જણાવી તે વધારે મેળવવાની માગણી તેમના બાપા આગળ કરે. ને જે મનુભાઈથી દશ હજાર રૂપિયા જેટલી સવડ બની શકતી હોય તો એક વખત એટલી રકમ કાઢવી પડે એટલું જ. પણ પછી તો તેમાંથી માસિક હજાર કે તેથી વધારે પણ રૂપિયા પેદા થાય એવો આપણે ધંધો શરૂ કરીએ. કે જેથી આપણને કોઈ દિવસ પાછી નાણાની જરૂર પડે નહિ.

મદન—શાખાસ ! વામનરાવ ! ! તેં ઠીક નજર પહોંચાડી છે ! ! ! પણ જે તેમ મનુભાઈથી બને તોજ તે થાય. ને તે ધણુંજ ઉત્તમ થઈ પડે. દશ હજારમાં આપણે સુખેથી સારો ધંધો ચલાવી શકીએ. એટલી મારે ઓળખાણ ને લોકોમાં મહોબત છે. હૈદરાબાદના નવાબો, કાઠિયાવાડના કેટલાક રજવાડાઓ અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા જગીરદારો સાથે મને ઘણાજ સારો સંબંધ છે. તે જે આપણો પોતાનો ધંધો થાય તો તેઓ પણ આપણને ઉપયોગી ને કામના થઈ પડે.

મનુ—જે દશ હજાર રૂપિયાની સગવડથી આપણું ધાર્યું થતું હોય તો તેમ કરવું સાચું છે. પણ મારી પાસે તેટલી રકમ તૈયાર નથી, માટે આપણે શું કરી શકીએ.

વામન—હિંમત હોય તો બધું થાય. જે તમારી પાસે કાંઈ નથી તો તમે ચંપુનું મોં કેટલા દિવસ જોઈ શકશો. તમારે તો ગમે તેમ સગવડ કરવી જોઈએ.

મદન—પણ વામન ! તું જ કહે ને કે તે શામાંથી કરે. તું જાણે તો છે કે, તે તેના આપને આધિન છે. માટે તેનાથી કેમ બની શકે ?

વામન—કરવા ધારે તેનાથી અધું થાય તું જાણે છે કે, રામને નામે પથરા તર્યા, પણ આપણે નામે વહાણુ પણ ન તરે. તેમ મનુભાષના નામે મુંબઈમાં શું ન થાય ?

મનુ—જો મારા નામથી કંઈ બનતું હોય, તો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.

વામન—તમારા પોતાથી ને તમારા નામથી ઘણું બને. પણ મરદાનગી રાખો તો જ બને. જો તમારા હાથની આંગળીએ વીટી છે. તે કંઈ નહિ તો ચારેક હજારની કીમતની હશે. તે વેચીને રૂપિયા કરો. ને તમારા બાપા પૂછે તો કહેજો કે, નળ આગળ વીટી ઉતારી હાથ ધોવા બેઠો ને પછી ત્યાં ભૂલાઈ ગઈ તેથી બોવાઈ ગઈ ! ને બીજાં એ કે, બોલાવીએ એક દલાલને કે તે તમારા નામે પાંચ હજાર રૂપિયા રસીદ ઉપર લાવે એટલે દશ હજારનો ભોગ થઈ જાય. પણ તમને તેટલી હીમત છે ? જો હીમત હોય તો જ મોજ શોખ ભોગવવાની વાત કરજો નહીંતો બંગલામાં બેઠા મજા કરો. અને ચંપુના નામને ભૂલી જાઓ.

ચંપુનાં નામને પણ ભૂલી જવાની વામનની વાતે મનુને વીધી નાખ્યો. તે જોરમાં આવ્યો—ઉશ્કેરાઈ ગયો ને વામનના કહેવા પ્રમાણે અધું કરવા તૈયાર થયો. જેવી મનુએ પોતાની તે ઇચ્છા જાહેર કરી કે, વામન—મદન સાથે જ બોલી ઉઠ્યા—શાબાસ ! મનુભાષ ! ! શાબાસ. આખર સિંહના તે સિંહ જ હોય છે. તેમ તમારી જેવી વક્તી રાખેલી, તેવા જ તમે નીકળ્યા !

વામન બોલ્યો, પ્રિય મનુભાષ ! મને માફ કરજો કે, મારે તમને સખ્ત શબ્દોમાં કહેવું પડ્યું છે, પણ તે વગર આપણાથી કંઈ બની શકતે નહિ. જેથી તમને કાંટો ચડવા કહેવાયું છે. માટે કંઈ બોલું લાવશો નહિ.

મનુ—વાહ, વામન ! એ શું બોલે છે ? આપણા વચ્ચે તેવું કદી પણ બનવાનું નથી.

વાંચનાર ! એ પ્રમાણેનો વિચાર નહી કરી, મિત્રો પોત પોતાને ઠેકાણે ગયા. મનુ પોતાને ઘેર જતાં રસ્તામાં ચંપુને ત્યાં ગયો. બે ઘડી તેની પાસે આનંદ મેળવ્યો. તેટલામાં આગળથી કરી રાખેલા મંકેત પ્રમાણે એક કાપડવાળો ચંપુ પાસે ઉધરાણીએ આવીને કહેવા લાગ્યો કે, બાપ ! જો આજે આંકડો ચૂકાવી આપો તો અમને નાણાબીડમાં ઘણું કામ લાગે.

ચંપુ—તું આજે ક્યાં આવ્યો ! જા ફરી વખત આવજો.

કાપડીયો—બાઈ ! મને નાણાની ઘણી જરૂર છે, તેથી આવ્યો છું. માટે આજે આપો તો ધણું સાઈ.

ચંપુ—તને એકવાર કહ્યું નહિ કે બીજી વખત આવજો. ગમે તેવું સાઈ માણસ ઘેર આવ્યું હોય, પણ તમે લોકોને ઉધરાણી કરતાં લાજ નહિ.

મનુ સમજ્યો કે, ચંપુ પાસે રૂપિયા છુટા હશે નહીં. ને કાપડીયાને ઘણી જરૂર છે. તેથી તે રૂપિયા વગર જશે નહિ માટે તેણે પૂછ્યું કે—કેટલો આંકડો છે ?

ચંપુ—નહિ રે શેઠ ! હશે પચાસ કે સો. તેમાં શું મોટી વાત પણ કાપડીયાને અધીરાઇ ઘણી.

મનુ—એમ જ હોય ! તેને ચૂકાવી આપો. લો રૂપિયા હું આપું છું. એમ કહી કાપડીયા પાસેથી આંકડો માગી તે હાથમાં લીધો. તે રૂ. ૭૬૫ નો હતો. પોતાના ખીસામાંથી પંચોતેર રૂપિયા કાઢી તેને ચૂકાવી આપ્યા ને આંકડા પર કાપડીયાની સહી લીધી.

ચંપુ—શેઠ ! મારે હમણાં તેને રૂપિયા નહોતા આપવા પણ તમે ચૂકાવી આપ્યા તો ઠીક. હું તમને આપી દેઘશ.

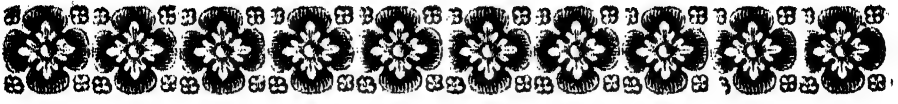
મનુ—અરે, વાહ ! ચંપુ ! તું પણ ઠીક છે. મેં તારી પાસેથી લેવા વાસ્તે આ આંકડો ચૂકાવી આપ્યો છે કેમ ?

ચંપુ—વહાલા ! એ તો આપની મોટી મહેરબાની છે. પ્રિયે ! ગઈ કાલે આપ કહી ગયા મુજબ આ દારીની સંભાળ લેવા આવ્યા તેથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. હું આપનીજ વાટ જોતી હતી. જો ન આવ્યા હોત તો આ દારીને ઘણું દુઃખ થાત.

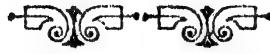
મનુ—એમ કેમ બને ? હું તને કહી જાઉં ને પછી આવું નહિ ! એવો હું વચન ભંગ નથી. તને મારા ઉપર પ્રેમ આવે ને હું તેને ઓળખી શકું નહિ, એવો પ્રેમહીન હું પણ નથી.

ચંપુ—મારા વહાલા ! હું તો આપને જ આધારે છું આપ મારા પ્રાણાધાર, મારા જીવનહાર છો.

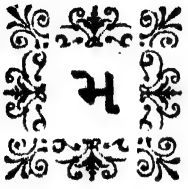
ચંપુના પ્રેમ યુક્ત શબ્દોથી મનુ હર્ષાયેલો થઇ ગયો. પરંતુ દાર્ઘ્ય ધણો થઇ ગયો હોવાથી ઘેર વહેલું જવાની ઘણી જરૂર હતી. તેથી ચંપુની રજા લઇ, તુરત ઘેર આવ્યો.



## પ્રકરણ ૩૫ મું.



### એમ વી. ઠાકરની કુમ્પની.



તુ અને તેના મિત્રોએ ઠરાવેલી ગોઠવણ પ્રમાણે અધી સગવડ કરી. એક દલાલને ખોલાવી મનુભાઈની “આપ-મુખે બમણાની” ચીડી ઉપર પાંચ હજાર રૂપિયા લીધા.

મનુભાઈની હીરાની વીંટી વેચી નાંખી. અને મદન તથા વામને માધવદાસ શેઠની નોકરી છોડી દઈને એમ. વી. ઠાકર એન્ડ કા. ના નામથી ઝવેરાતની દુકાન ખોલી. ત્રણે મિત્રો ત્યાં ભેગા થતા. કલ્પનમાં જતા અને હવે અધા કુચ્છંદ મનુભાઈમાં પ્રવેશ થયા તેથી દરેકને તેના તરફની સારી આવક થવા લાગી. સદા બગ્ગરના એક મારવાડીને ત્યાં મનુભાઈનું ખાતું તેના મિત્રોએ ખોલાવી આપ્યું. તેની મારફત અમેરિકન ડૉટનનાં વેચાણની તેજમંદીનો સટો ધમધોકાર ચલાવવા લાગ્યો. સદા બગ્ગરમાં જતે જઈ સટો કરતાં શરમ લાગતી જેથી તેજ મંદીના વેપારનો ઓર્ડર કલબના ટેલીફોનથી આપતો. અને દલાલને તેથી પોતાની મરજી મુજબ નફો નુકસાન દેખાવવાનું હીક શાવતું. જે મનુભાઈ બહારનું જરા ખાતો નહિ. તે તાજ મહાલ, રેલવે હોટેલ અને ધરાનીઓનાં હોટેલોમાં છુટથી ખાવા લાગ્યો તેમાં હવે કંઈ આધ લાગતી નથી ! હવે તેને ન્યારે પણ ટાઇમ મળતો ત્યારે ચંપુને ત્યાં પડ્યો પાથર્યો રહેતો. ને તે છેક બગડી જવા પામ્યો હતો. આ રીતના તેની ઉપર વધી પડેલા કામના બોજથી ટાઇમ સાચવવા બચાવવાની બારે મુશ્કેલી પડતી. જેથી તેના મિત્રોએ સૂચના કરેલી કે, જે ટાઇમ ગાડીથી જવા આવવામાં બરબાદ થાય છે, તે જો મોટરથી જવા આવવાનું થાય તો તેટલા ટાઇમનો બચાવ થાય. જેથી તેને મોટર લેવા ઇચ્છા થઈ હતી. આ બધાં કામકાજમાંથી પરવારતાં

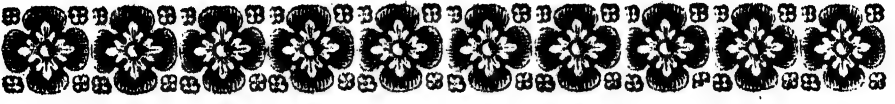
હવે તેને મોડાવેલું થઈ જતું. તેથી ઘેર પણ મોડા વહેલું આવતું. તેની સ્ત્રી સાથે પણ અરાબર રીતે વર્તતો નહોતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો અધાં સુધ જતાં એટલે તે તક લઈને બહાર ફરવા પણ ચાલી જતો. તેની સ્ત્રી બ્યારે જાગતી તે વખતે પોતાના પતિને પાસે સૂતેલો જોતી નહિ. ત્યારે તેનું દીલ ધણું બળી જતું. હવે તેનો કાંઈ ઉપાય કરવા જેવું લાગતું હતું. વખત જતાં બાળ જગડી જાય તો પછી ઉપાય પણ કામ ન લાગે એવી તેને દહેશત લાગી. તેથી તે વાત પોતાનાં સાસુજીને કહેવા ધાર્યું. એક વખત સાસુ વડુ ભેગાં એસી વાતવિનોદ ચત્રાવતાં હતાં ત્યારે સાસુએ વડુનાં મોં સામું જોયું તો તે ઉતરી ગયેલું ને ઉદાસ લાગ્યું. કંઈ ગુપ્ત ચિંતા હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. તેથી તેનું કારણ પૂછવાની જાણાસા થવાથી પૂછ્યું કે, વડુ બેટા ! તું હમણાં આમ કેમ જણાય છે ? રોજ રોજ તું સુકાતી કેમ જાય છે ? શું શરીરે તને કંઈ કસર છે ? જે કંઈ હોય તે તું જણાવતી કેમ નથી. તને જે કંઈ દરદ હોય તે ગુમ રાખીશ તો વધશે ને જણાવીશ તો તેનો ઉપાય થશે. સાસુનાં રનેહ યુક્ત વાક્યો સાંભળી વડુનું દીલ ભરાઈ ગયું, દુઃખનો ઉભરો ચડી આવ્યો ને આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. તેથી રડી જવાયું; અને ખૂબ રોઈ. વડુની આ સ્થિતિથી સાસુના મનને ઘણો ફેાલ થયો. તે વડુને ધીરજ આપવા લાગ્યાં. ને તેને કારણ પૂછવા લાગ્યાં. ઘણી આસના વાસના કર્યા પછી વડુ છાની રહી. એક પેટનાં બચ્ચાંની માફક સાસુ વડુ પાસે જઈને બેઠી. વડુ, દીદરી ! મને ખરૂં કહે. તારે કંઈ શરીરે અડચણ છે ? તારે કંઈ મનની અડચણ છે ? જે હોય તે ખરૂં કહે. સાસુ માની બરોબરજ ગણવી. મારા તરફથી કોઈ વાતે તને બોલાઈ ગયું હોય, તને કોઈ વાતમાં ન્યુનતા હોય, તે મને જણાવવામાં તારે શરમાવું જોઈએ નહિ. બેટા ! તું ઘણા દહાડા થયા અમારે ત્યાં રહી છે. અને તારે માવિત્રે જવા તારો જીવ મુંઝાતો હોય, તો એમ જણાવ; તો હું તને ત્યાં થોડા દિવસ મોકલી આપું. તારા શરીરને સારું ન હોય, તો વૈદ ડાક્ટરનાં ઓસડ કરાવું. પણ તારા મનની મુંઝવણ શું છે, તે સમજ્યા વગર શું ઉપાય કરું ? આ વચનોથી વડુને જરા હિમત આવી. માજી ! શરીરે હું સાજી તાજી છું, કોઈ જાતની તમારા તરફથી, મારા સસરાજી તરફથી કે ઘરનાં કોઈ માણસ તરફથી મને અડચણ નથી. મારે મારા માવિત્રે જવા વાસ્તે હું મુંઝાઉં છું એમ પણ નથી. હું મોટી થયા પછી માવિત્રને ત્યાં મુખ ધર્યું એવી મારી ઇચ્છા નથી. માઈં જર, માઈં માવિત્ર, એ સર્વે હું અહીંજ સમજું

છું. મારું સર્વસ્વ અહીંજ છે. બધી જાતનું સુખ હું અહીંયાં અનુભવું છું. મારા મનને ઓછું લાગવાનું કારણ માત્ર એકજ છે, ને તે એ કે, જેની હું સહયારિણિ છું, તેના વર્તન વિષે તમે કંઈ અનુભવ્યા હોવાં ન જોઈએ. તમારા દીકરાજી ક્યારે ઘરમાં આવે છે. ક્યારે જાય છે, ક્યાં વસે છે, ક્યાં ખાય છે, ક્યાં પીયે છે ? એ બધી બાબતોમાં પડેલા ફેરફાર તમારી નજર બહાર હોવા ન જોઈએ. પણ તમારા અત્યંત વાતસલ્ય પ્રેમને લીધે તમને તકાવત કદાચ જણાતો ન હોય, તોપણ મને કંઈ એમની નીતિ રીતિનો જુદોજ આભાસ થાય છે. તમે સુસ્ત છો. મારા સસરાજી દેવ સમાન છે. પોતાના ધંધામાં ઘણા ગુંથવાયલા રહે છે. એટલે આવા બારીક નિરીક્ષણનો વખત એમને ને તમને ન મળે તોપણ મને હવે એમ લાગે છે કે, આવીને આવી અવ્યવસ્થા જો કદાચ વધારે ચાલુ રહે તો મારા મંસારની ગંદકી મને ઘણી ખલેલો આવવાનો મંભવ રહે છે.

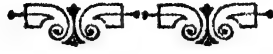
આટલું જ ગુલ્લ ભાષણ કરી, વહુ બોલતી બંધ થઈ ચાલાક સાસુજીને સમજવાને વાર લાગી નહિ. વહુને દીકાસો દીધો— બેટા ! તારે મુંઝાવું નહિ. તમારા સસરાજીને કહી હું એ મંબંધી વાત કરીશ ને ઘટતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે. મારી નજર બહાર કોઈ બાબત નથી. તોપણ ગમે તેટલું બચ્ચું મોટું થાય, તો માઆપનાં મનમાં તે નાદાન છે, એવીજ સમજ હોય છે. મારા દીકરા મનુને તો હજુ નાદાન અવસ્થામાં ગણી શકાય. કોઈપણ બાબતમાં બગડેલાં આચરણો ખુલ્લાં હજુ જણાયાં નથી. છતાં હાલ ફેટલોક વખત થયા વખતે કંઈ સંગતિ દોષ લાગ્યો હોય, એવો મને પણ ભાવ થાય છે. અને મારું એવું પણ માનવું છે કે, કુમળી ડાળ વાળીએ એમ વળે છે. માટે બેટા, જરી જરી બાબતોને મનમાં લાવીએ નહિ અને મનમાં આવી મુંઝવણ રાખીએ નહિ માટે એ બાબતથી નચિંત રહેજો. અને તમારાં મનને આનંદમાં રાખજો બેટા ! ચડેલું મોં રાખીને ફરશો નહિ. તમારા સસરાજી જાણશે તો ખીજશે. માટે હુલ્લાસમાં રહેજો. આ વિષેનો બંદોબસ્ત કરવામાં વાર લગાડશું નહિ.

આટલી વાતચીત પછી, સાસુ વહુ ચહા પીને છુટાં પડ્યાં.

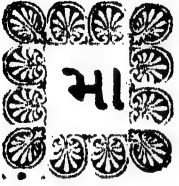




## પ્રકરણ ૩૬ મું.



### મનુનું પોકળ.



ધવદાસને પોતાના ધંધામાં રોકાણ ઘણી રહેતી. તેના હસ્તક ચાલતી મીલો, દુકાનો અને ઇસ્ટેટોના વહીવટનું કામકાજ તેની દેખરેખ ને સલાહથી થતું. તેમજ શેર, નોટ અને બીજા ધણા વેપારો તે કરતા. એટલે તેમાં તેનું ઘણું ધ્યાન રોકાઈ રહેતું હોવાથી બીજા બાબત બેવા તપાસવાને તેનાથી બની શકતું નહિ. ઘરનું બધું કામકાજ શેઠાણી બેતાં ને તપાસતાં. તેથી તે બાબતની તેને ચિંતા નહોતી. ને મનુભાઈને પોતાના ધંધામાં પ્રવીણ કરવા વાસ્તે શરૂઆતમાં મીલોની ઓફિસમાં તેને ગોઠવ્યો હતો. જે ત્યાં કામકાજ શીખતો હતો. એટલે તેનાં મનને કશી શીકર જેવું નહોતું. પરંતુ દૈવની ગતી ન્યારી છે. જ્યાં શીકર ઓછી હોય, જ્યાં પુરસદ ઓછી હોય, જ્યાં જે બાબત બરાબર તપાસી ન શકાતી હોય ત્યાં જરૂર તેને ઠોકર વાગે. તેમ માધવદાસ શેઠની બાબતમાં પણ બનતું ગયું. પોતાને ઓછી પુરસદને લીધેજ મનુભાઈને લાગેલો સંગતિ દોષ તેમનાથી તપાસી શકાયો નહિ. ને એજ બાબત તેમની આખી જીંદગીમાં ઠોકર વાગવાનાં કારણરૂપ થઈ. શેઠાણીએ મનુભાઈની વહુની પાસેથી હઠીકત જાણ્યા પછી તે બાબત શેઠને જણાવવા ઈતેજાર બન્યાં હતાં. પણ શેઠને ઘડીવારની કુરસદ મળે નહિ. રાત્રે સૂવા વખતે કઝાક અરઘો કઝાક મળતો તે શાંતિમાં ગાળતા. તે વખતે તેની શાંતિમાં ખલેલ પડે એવી ઉદ્વેગની વાત કરવા શેઠાણી રાજ ન હતાં. કેમકે શેઠ જેટલા વિધાસુ ને ભલા હતા તેટલીજ તેની પ્રકૃતિ સતેજ અને સ્વભાવ કડક હતો. વળી તે એવા દમામદાર હતા કે, તેની પાસે વાત કરવા સમજાવવાને પૂરી હિમત બેઠતી. અને તેથીજ શેઠાણી તેની કળ સમજીને

ન્યારે તે પ્રસન્ન ચિત્તે હોય, આનંદની લહેરમાં હોય અને ખીજ કંઈ પણ વિચારમાં ન હોય, ત્યારે તેની પાસે કોઈ અગત્યની વાત હોતી. તે વિના કદી તે અગત્યનો પ્રશ્નગ હોતો નહિ.

આજે વહેવાઈને ત્યાં કંઈક પ્રશ્નગ હતો. જેથી તેના તરફથી મનુભાઈને ચાર વાગે જન્મવાનું નોતરું હતું. અને મનુભાઈની વહુને તો તે સવારથીજ તેડી ગયા હતા. ચાર વાગે સાસરે જન્મવાનું હોવાથી તે ન્યારે એક વાગે બંગલેથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે શેઠાણીએ તે ટાઇમ અગાઉ પાછું આવી જવાનું તેને કહી રાખ્યું હતું. ને મનુભાઈએ હા કહી હતી. પણ ચારના છ વાગ્યા છતાં મનુભાઈ આવ્યા નહોતા. પરંતુ તેને બદલે કોઈ દિવસ નહિ ને માધવદાસ શેઠ આજે મીઠામાંથી બીજે ક્યાં ન જતાં પરભાર્યા ઘેર આવ્યા. જેથી રોજ કરતાં ઘણા વહેલા હતા. મીઠામાં સોદો સારો થયેલો ને તેમાં સારી પેદાશ જેવું હતું તેથી ચિત્ત ઘણું પ્રસન્ન હતું. ને બીજે કંઈ વિચાર નહોતો. રોજ કરતાં શેઠને આજે વહેલા આવેલા બેઠા પોતાની વાત કરવાને માટેજ મંજૂર આવે મંજૂર બોલો કર્યો હોય, એવું શેઠાણીનાં મનને થઈ આવ્યું. શેઠ બેઠા પછી થોડીવાર બીજી વાતચીત ચાલ્યા બાદ શેઠાણી બોલ્યાં કે, આજે મનુભાઈને ચાર વાગે તેને સાસરે જન્મવાનું તેને નોતરું હતું. ને તે ટાઇમ અગાઉ તેને ઘેર આવી જવા કહ્યું. હતું પણ અત્યારસુધી તે આવ્યો નથી.

શેઠ—એમ કેમ ? તે કદાચ વીસરી ગયો હશે. નહીતો તે આવ્યા વગર રહે નહિ.

શેઠાણી—મને તેમ જણાતું નથી. મનુભાઈ હવે તેના મિત્રોની ઘણી સોજતમાં પડ્યો જણાય છે. અને તેથી હવે કોઈ દિવસ ઘેર સરખો આવતો નથી.

શેઠ—હા, તે હવે કલ્પમાં જતો કરતો હશે ને તેથી તે ઘેર આવતાં કરતાં મોડો થઈ જતો હશે માટે હવે તમારું શું કહેવું છે ?

શેઠાણી—મારે કંઈ મનુભાઈની બાબતમાં ઘેર મોડો આવે છે તે બાબતમાં કહેવાનું નથી. તમે જુઓ છો કે, મેં એક સાવકી મા કે એરમાન મા જેવી વર્તણૂક તેની સાથે રાખી નથી. સગી મા અને સગા છોકરાથી પણ સારો વર્તીવ રાખ્યો છે. અને એ બાબતમાં હું ઘણી સંભાળથી વર્તી છું. પણ ન્યારે મનુભાઈની નીતિ રીતિમાં ફરક પડ્યો દેખું તે વખતે મારે તેવી વાત તમારી પાસે કરવાને હું બ્યાજબી

લેખું પણ તમારો સ્વભાવ એટલો તો કડક છે કે, તમારી પાસે વાત કરતાંજ પહેલે દર લાગે. જે તમારી આગળ વાત કરે તેનેજ તમે પહેલાં ધધણી નાંખો. પણ હવે જ્યારે મનુભાઈ છેક સંગતિના દોષમાં પડી ખોટાં આચરણ પર જતો હોય એવું માલુમ પડે, તે વાતને મારાથી ઢાંકી શકાતી નથી. ને તેથીજ આજ તમને કહેવું પડેછે.

શેઠ—એવું શું છે ? ને આજ સુધી એ વાતથી તમે મને કેમ જાણીતો ન કર્યો. મેં તમારેજ ભરોસે એની ઉપર દેખ રેખ રાખવાનું તદ્દન છોડી દીધું છે. ને તમે જ્યારે તેની ચાલ ચલણ ને માટે કંઈ ખોટું દેખો અને તેમાં તમે તે વાત ઉપર ઢાંક પીછેડો કરી છુપું રાખો; તેથી તો છાકરો અગેડજ-માટે શું હકીકત છે તે તમે બરાબર મને સમજાવો.

શેઠ શેઠાણી વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, તેટલામાં મનુભાઈની ગાડી આવી. ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી મનુભાઈ જંગલામાં આગ્યો. ત્યાં માખાપને એકેલાં જોઈ પ્રણામ કર્યા. માખાપે આશીર્વાદ આપ્યો. તે પછી માધવદાસે કહ્યું—એટા તું આજે ક્યાં હતો. તારા સસરાને ત્યાં ચાર વાગે તારે જમવાનું હતું. તેની તરફનો માણસ જે ત્રણ ફેરા ખાઈ ગયો. તને તેનું કહી રાખ્યું હતું. છતાં તેં ક્યાં મોડું કર્યું ?

મનુ—ખાપા, આજે મારે તેને ત્યાં જમવા જવા વિચાર નહોતો. જેથી હું એફિસમાંથી ચાર વાગે છૂટ્યો. ને તે પછી આમ તેમ ફરવામાં વખત નીકળી ગયો. એટલે ઘેર આવતાં સહેજ મોડું થયું.

માધવદાસ—જો તારે જમવા વિચાર નહોતો તો તારે તેમ કહી દેવું હતું. તો તારે માટે કોઈ ખોટી ન થાત. વળી જમવા ન જવાનું કારણ શું ? તેથી તારા સસરાને કહેવું લાગે ? તારાથી વિશેષ વહાલું તેને કોણ છે. આપણામાં એમ જવા આવવાનો વહેવાર કરી રાખ્યો છે. આપણા થકી તે શોભે; ને તેના થકી આપણે શોભીએ. અને જ્યારે તુંજ તેને ત્યાં જમવા ન જાય, તો એક તો જમણનું જમણુ જાય ને વળી તેને ખોટું લાગે.

મનુ—તે મારી ભૂલ થઈ. પણ મારે તેને ખોટું લગાડવાનો વિચાર નહોતો. મને આજે ભૂખ નહોતી. તેથીજ મેં તેને ત્યાં જમવા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

માધવદાસ—ભૂખ નહોતી તો થોડું ખાવું હતું. પણ જઈને ટાણાસર

હાજર રહીએ તે સાફ લાગે. પરંતુ ડીક. બન્યું તે ખેર. મનુ, ખેટા !  
ઓફિસમાં તું શું કામ શીખ્યો ?

મનુ—ઓફિસમાં હવે મને કામની સારી સમજ પડવા લાગી છે.  
કેશીયરનું કામ હું થોડા દિવસમાં હવે શીખી જઈશ. ને બીજું પણ પર-  
ચુરણ કામકાજ તપાસું છું ને શીખું છું. ને તે આપણા મેનેજર મને  
સારી રીતે શીખાવે છે. એટલે શીખી જતાં વધારે વખત લાગશે નહિ.

માધવદાસ—કલબમાં શું શીખ્યો, દીકરા ?

મનુ—કલબમાં હારમોનિયમ શીખું છું. તે સા—રી—ગ—મ હવે હાથપર  
ખેસી જવા આવી છે. ને તેમાં પણ હવે પૂરી સમજ પડી જશે.

માધવદાસ—બીજું શું શીખ્યો ?

મનુ—બીજું શીખવાનું તો ઘણું છે. પણ હારમોનિયમ શીખ્યા  
પછી તે શીખવાનું કરીશ.

માધવદાસ—તે શું શીખવાનું છે ?

મનુ—પ્યાનો, સતાર, સારંગી, તબલાં વિગેરે ઘણું શીખવાનું છે.

માધવદાસ—તે સિવાય બીજું કંઈ છે ?

મનુ—હા, બીઝીયર્ડની રમત અને વાંચનનાં પુસ્તકો પણ છે.

માધવદાસ—બીજું કાંઈ ?

મનુ—ના, બીજું કાંઈ નથી.

માધવદાસ—હરવા ફરવાનું ?

મનુ—હા. પણ તે તો જેની મરજીમાં આવે, તે જાય. પણ તે કંઈ  
ખાસ કલબનો નિયમ નથી.

માધવદાસ—તમારો તે નિયમ છે ?

મનુ—હા. હું હરવા ફરવા તો જાણું છું. પાત્રવા-ખેન્ડ સ્ટેન્ડ કે  
થોડીવાર ઓપાટીપર હવા લેઉં છું. ને પછી ઘેર આવું છું.

માધવદાસ—સાથે કાણ હોય છે ?

મનુ—કેટલીક વાર તો મદન અને વામન જે આપણી ઓફિસમાં  
આકરી હતા, તે હોય છે. ને કેટલીક વાર હું એકલો હોઉં છું.

માધવદાસ—હવે તે લોકો આપણી આકરીમાં નથી ?

મનુ—ના. હવે તેઓ ચાકરીમાં નથી પણ તેમણે તો ઝવેરાતના દાગી-  
નાની મોટી દુકાન ખોલી છે, ને તેમાં તેઓ સાફ પેદા કરે છે.

માધવદાસ—તું દરરોજ કેટલે વાગે આવે છે ?

મનુ—હું વખતસર આવું છું. કોઈકજ દિવસ સહેજ મોડું થઈ  
જતું હશે.

માધવદાસ—ડીક, બેટા ! સંભાળીને આવજો, જા જમવાનું તૈયાર છે  
તે જમી લે.

તે પછી મનુ જમવાને ગયો. પણ આજે તેને સહેજ વિચાર  
આવ્યો કે આપા આમ શું કામ પૂછતા હતા ! પણ તેનો ખરો ખ્યાલ  
તેને આવી શક્યો નહિ. તેનો એમજ સમજવા લાગ્યો કે, આપાને આજે  
ડીક સમજાવી દીધા, અને તેથી તે ખુશી થતો, જમવાને બેઠો.

મનુ જમવા ગયા પછી શેડે શેડાણીને સલામ કર્યો કે, ચાલો હવે  
આપણી વાત આગળ ચલાવો. તમે મનુભાઈ વિષે જે સાંભળ્યું હોય તે  
મને કહો.

શેડાણી—મનુભાઈ આજકાલ વખતસર ઘેર આવતો નથી. ઘરમાં  
પણ તેની વહુ સાથે ઝરાઝર રીતે ચાલતો નથી. અને જે વાત વહુએ  
ગુલ્મ રીતે તેને કહી હતી, તે બધી શેડાણીએ શેડને કહી સંભળાવી.

શેડ તે વાત સાંભળીને ઘણું ચોંક્યા. પોતાનાં દિલને ઘણું લાગી  
આવ્યું. આજની વાતથી તેનું દિલ ઉશ્કેરાયું. પોતે રાખેલી ગફલતી માટે  
પોતાને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. અને ઘણા વિચારમાં પડી ગયા. હવે તેને  
મનુને માટે શીકર થવા લાગી. મનુ ઉપર તેને શક ગયો. એક વાર તેને  
કોઈ ઉપર શક જતો તો ઠેક લગી તેનો પીછો લેતાં, તેમ આજે મનુને  
પૂરો તપાસવાનો દરદો કીધો. અને તે વાતનો નિર્ણય કરવા ધાર્યું.

મનુભાઈ તો આજે પિતાને સમજાવવામાં ફત્તેહમંદ થયો સમજી,  
આનંદ પૂર્યક જમતો જમતો વિચાર કરતો હતો કે, આજે પિતા શાંતિમાં  
છે. માટે મારો પોકેટ ખર્ચ વધારી આપવાની તથા મોટર લેવાની માગણી  
કરું. આજે પિતા ખુશમિનજમાં છે એટલે તે કામ થઈ જશે. એમ  
વિચારી, જમી રહ્યા પછી પિતા પાસે હોંસમાં આવી બેઠો. અને બેઠા  
પછી બોલ્યો કે, પિતા શ્રી ! મને હવે પોકેટ ખર્ચ ઘણું ઓછું પડે છે  
ને તેથી મને ઘણીક વખતે મુંઝાઈ રહેલું પડે છે. વળી આજકાલ ઘણી

ખરી જગ્યાએ મોટર ગાડીનો વપરાશ ચાલુ થયો છે, મને પણ મોટરમાં એસવાની હોંસ છે. માટે ને એક મોટર લઇએ તો ઘણું સાફ.

માધવદાસ—મનુ ! પાકેટ ખર્ચ તને શામા ઓછું પડ્યું ? તે તું શેમાં વાપરે છે અને એવડો ખર્ચ તારો શું છે ? તે હું સમજી શકતો નથી. હું તો એમજ સમજું છું કે, તું કરકસર વૃત્તિ વાળો છે. જેથી તેમાંથી અચત કરતો હોઇશ. પણ તું તો તેને બદલે ઓછું પડવાની વાત કરે છે. તે અન્યથા જેવું છે. વળી બધા મોટર વાપરે તો તારે પણ મોટર વાપરવી એવો કંઈ નિયમ નથી. ને ! આજ સુધી તારી હોંસ પૂરી પાડવા તું જે માગતો તે બધું તારે માટે હું હાજર કરતો. માત્ર તારા મોઢા-માથી નીકળવા જેટલી વાર લાગતી. તારે વારતે મારા ઘરમાં કોઈ જાતનો મંકાચ મેં રાખ્યો નથી. પણ એ બધું છતાં મનુ ! તારી ચાલચલણ સારી ન હોવાની વાત સાંભળીને હું ઘણો દીકરીર થયો છું. ને હવે તારે માટે મને ઘણો શક ઉપજ્યો છે. માટે સાચું બોલ કે, તું રોજ ક્યાં જાય છે ? ને શું કરે છે ? મારાથી જરા પણ વાત ગુમ રાખીશ નહિ. જે હોય તે, ખુલ્લે ખુલ્લું ને ખરું કહેજે. નહિતર. મનુ ! હું તને મારો દીકરો પણ ગણીશ કે સમજીશ નહિ.

આજે વહાલા પિતા શ્રીના મોઢાંમાંથી આ રીતનાં વચનો સાંભળી મનુભાઈનો બધો આનંદ ઉડી ગયો. મહા શીકરમાં આવી પડ્યો. પોતાના કૃત્ય મોઢાં આગળ તરી આવ્યાં. ને હવે બીજો કોઈ રસ્તો રહ્યો નહોતો, જેથી તે ગળગળો થઈ ગયો. આંખમાં પાણી આવી ગયાં ને રોઈ પડ્યો. રોતાં રોતાં બોલ્યો કે, ને પિતાશ્રી ! તમને એવો શક છે તો મારે મોટર નોંધતી નથી. મને વધારે તો શું પણ જે પાકેટ ખર્ચ આપો છો તે પણ નોંધતું નથી. જેમ તમે ખુશી રહો તેમ કરો. હું નહોતો ધારતો કે મારા બાપા આવા સખ્ત થશે, મારી ઉપર વહેમ લાવશે ને તેને ને મને આ રીતનું દુઃખ ઉભું થશે. તો હું કદી બોલતજ નહિ. હું ક્યાં આવું છું ને જાઉં છું, તે બદલ બોલીસના મેનેજરને પૂછી જોજો, એટલે આપને ખાતરી થશે. માત્ર હું હરવા ફરવા જાઉં છું. તેના વાસ્તેજ ને આટલો વહેમ ઉપજતો હોય તો તે પણ હું છોડી દઈ. બાકી વહેમ આગળ બીજો મારો ઉપાય નથી.

માધવદાસ મનુને જરાક ઉદાસ થયેલો જોય, તેથી તેને ઘણું લાગી આવતું. ને તેની આંખમાં અશ્રુનું એક બિંદુ જોય, તો અવધી થઇ જતી,

પણ આજે તેજ મનુને ધોધમાર અશ્રુથી રડતો જોયો છતાં તેને વિશેષ લાગ્યું નહિ. તે કંઈ મનુને માટે પ્યારની આમીને લીધે નહિ પણ તેનાં ભવિષ્યનાં સુખના સવાલને લગતું હતું. અને તેથીજ મનુનું રડવું છતાં જરા સખત થઇને બોલ્યા કે નહિ. આ કંઈ વહેમની વાત નથી પણ ખરી છે. તારી સામે ફરીયાદ ચોક્કસ પાયા પર છે. તારાં આચરણ ખોટાં થતાં જાય છે. ને તું બગડતો જાય છે. પણ જો દીકરા ! તે તારા ભવિષ્યને માટે સાફ નથી. તેથી તારી જીંદગી ખરબાદ થઇ પડે. માટે તેટલા વાસ્તે તારી સામે મારે સખત પણ થવું પડે. પરંતુ હવે જે તારાથી બની ગયું છે, તેમાંથી જો તું નહિ સુધરીશ, તો તારે માટે પૂરો વિચાર કરવો પડશે.

મનુ—પિતાશ્રી ! મારે માટે જોઈએ તે વિચાર કરો, તેને આડે હું આવનાર નથી, છતાં જે તમને શક પડ્યો છે, તે દૂર કરવા વાસ્તે મારાથી બનતું કરીશ.

એમ બોલી મનુ આંખોમાં આવેલાં પાણી પોતાને હાથે લૂછવા લાગ્યો. માધવદાસનું ધ્યાન તેની સામે હતું. આંખો પર મનુએ હાથ લગાડ્યા. પણ તેના હાથમાં પહેરવાની હીરાની વીંટી જોવામાં ન આવવાથી તે ક્યાં ગઈ તેવો પ્રશ્ન માધવદાસે કર્યો. ને તેથી તો મનુનાં સંકટની અવધી થઈ, પણ હવે કરવું શું ? ગેયા ભેગું ગેવાનુંજ હતું ને એમ કરી બાપાનું મન સંતોષવાનું હતું. જેથી તે રડતે અવાજે બોલ્યો કે, તે ખોવાઈ ગઈ. ક્યારે ખોવાઈ ગઈ, કેમ ખોવાઈ ગઈ, ક્યાં ખોવાઈ ગઈ. આમ ઉપરા આપરી માધવદાસે સવાલ કર્યા. મનુ ગભરાઈ ગયો. છતાં હીમત રાખી, બોલ્યો કે, થોડા દીવસ ઉપર નળ ઉપર હાથ ધોવા જતાં ત્યાં હિતારીને મૂકેલી ને પછી વીસરી ગયો. જ્યારે યાદ આવી ત્યારે તપાસ કરી પણ મળી નહિ.

માધવદાસ—ત્યારે તેં અમને કેમ જણાવ્યું નહિ ? તે વાત તદ્દન ખોટી છે. ઘરમાંથી એક સાબુનો ટુકડો પણ કદી જતો નથી. ને તારી વીંટી કેમ જાય ? તેં એ વાત આજસુધી અમારાથી છુપાવી કેમ ? મનુ ! આ બધી વાત તારી બનાવટી છે. માટે સાચું બોલ કે ખરી હકીકત શી છે ?

મનુ—પિતાશ્રી ! જે સાચી વાત હતી, તેજ મેં તમને કહી છે. ને તે વાત તમારી બીકને લીધેજ મેં છુપાવી હતી. બીજું એમાં કંઈ સંતાડવા જેવું નથી.

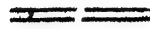
માધવદાસ—મનુ ! હું તારી માફક બાળક નથી. તું આજે એક બાળકને

સમજવતો નથી પણ તારા જીઓર્ગ આપને સમજાવે છે. તે ખ્યાલમાં રાખીને બોલજે, તારાથી બોટાં કામ થઈ ગયાં હોય, તે છુપાવવાને હવે મારી સામે બોટાં બોલતો ના. પણ જે ખરી વાત હોય, તે કહે એટલે તેનો રસ્તો થાય.

મનુ—મેં જે ખરી વાત હતી તેજ કહી છે. બીજું મારે કશું કહેવાનું નથી.

માધવદાસે પણ હવે પોતાના છોકરા સાથે વધારે સંવાદ ચલાવીને તેમાંથી વધારે સાર કાઢવા જેવું કાંઈ દીકું નહિ. વધુ કરવાથી કદાચ છોકરાનું માથું ફરી જાય તો વધુ વિપરિત થઈ પડવાનો સંભવ ઉભો થાય. જેથી શીખામણનાં બે શબ્દો કહી મનુનું મન સંતોષ્યું. ને હવે ફરીથી તેની ભૂત કે ગદગતી ન કરે તેની સૂચના આપી ઘેર વેળાસર આવવા કહ્યું.

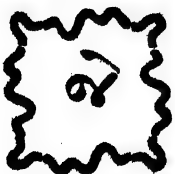
તે પછી શેઠ જ્યારે સૂતાને ગયા ત્યારે શેઠાણીને તે વિષે કેટલીક ભલામણ કરી, મનુભાઈ ઉપર વધારે તકેદારી રાખી, દેખરેખ અને પૂરતી ચોંપ રાખવા કહ્યું. અને પોતે પણ તેજ તજવીજ અને તપાસ કરવા મન પર લીધું.



## પ્રકરણ ૩૭ મું.



મનુનાં કામની તપાસ.



મનુભાઈ આજ સુધી એવું ધારતો હતો કે, મારાં કૃત્યથી બધાં અજાણ છે. તે આજના બનાવ પછી સમજવા લાગ્યો કે, તે જેવું પોતે ધારતો હતો તેમ નથી.

પણ તે ઉધાડાં પડ્યાં છે. જેથી તેને ઘણી ચિંતા થવા લાગી. એકબાજુથી ચંપુનો રોહ ને બીજી બાજુથી આપાનો ક્રોધ એ બંનેની વચ્ચેમાં તેનું મન



હોંચોળા ખાતું હતું. અને એક એકથી ખીજું અધિક લાગતું હતું. ચપુતો સ્નેહ બૂઝાય તેવો નહોતો, તેમ બાપનો ક્રોધ સહન થાય તેવો નહોતો. ત્યારે એ બેની બચ્ચે કરવું શું ? તે તેના માટે વિકટ પ્રસંગ હતો. તેમ તેના મનને નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ હતું. એક પછી એક અનેક વિચાર કર્યા, પણ આજે તેના મુંઝાઈ ગયેલાં મને કંઈ રસ્તો કરી આપ્યો નહિ. તેથી તે ઘણો નિરાશ થયો ને કંઈ એન પડયું નહિ. આજે તેની વડુ પીયેર ગયેલ હોવાથી સુવાના ઝોરડામાં તે એકલોજ હતો. જેથી તેના વિચારમાં કોઈ ખલેલ પાડે તેમ નહોતું તેમ તેના વિચાર પણ પાર પડે તેવો નહોતો. એટલે આખરે તે કંટાળીને સુઈ ગયો.

ખીજે દિવસે ઘરમાં જાણે કંઈજ નવો બનાવ બન્યો નથી, એ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાનાં કામકાજમાં રોકાઈ ગયાં. શેઠ પણ જમીને દુકાને ગયા. ને મનુભાઈ પણ પોતાના ટાઇમસર ઓફિસમાં ગયો. પરંતુ તેને ગઈ કાલે બાપના મુખમાંથી નીકળેલા બોલો બોલે બોલ યાદ હતા. જેથી તે તેનાતે વિચારમાં હતો. છતાં રોજ કરતાં તે આજે વધારે દૃઢ બન્યો હતો. ને પોતાના મોં ઉપર તેનો કંઈ આભાસ આવવા દીધા વગર તે પોતાનું કામ હમેશની માફક કરવા લાગ્યો.

માધવદાસ શેઠ દુકાનનું કામ તપાસી ઓફિસમાં આવ્યા ને ત્યાંનું કામકાજ તપાસ્યા પછી મેનેજરને ખાનગીમાં મનુભાઈની હકીકત પૂછી. તે કેવું કામ કરે છે, શું શીખે છે. ક્યારે જાય છે, ક્યારે આવે છે, ને કેવો હુશીયાર છે તે બધી પૂછપરછ કરી મેનેજરે જણાવ્યું કે કામ સાફ કરે છે. ચિત્ત દૃઢને શીખે છે. જરા લાડમાં ઉછરેલો છે, તેથી મહેનત કરતો નથી, પણ નજર સારી છે, ને હુશીયારી ઠીક છે. તેને કેશીયરનું કામ ધ્યાનમાં બેઠું છે. ને તેમાં થોડા વખતમાં સારો માહિતગાર થઈ જશે. અને કાગળ પત્રો, માલ વેચાણ ખરીદના કબાલા, કરાર વિગેરે વાંચે છે, જોય છે, તપાસે છે ને તેમાં પણ માહિતગાર થઈ જશે. આવવા જવાનો ટાઇમ તેની મુનસરી ઉપર હોવાથી તેમાં નિયમિત નથી, તે છતાં ચપળાઈ સારી છે.

શેઠ પૂછ્યું—ઓફિસમાં તેને વધારે સોજત કાની છે ? અને તે કેવા માણસો છે ?

મેનેજર—ઓફિસમાં તેને કોઈની સાથે વધારે સોજત નથી. પણ ત્યારે મદન અને વામન ચાકરીમાં હતા, ત્યારે તેની સોજત સારી હતી.

પણ હવે તે લોકો ચાકરીમાં નથી, જેથી તે પછીની ખર્ચ નથી.

શેઠ—મદન અને વામન કાણ છે ?

મેનેજર—મદન આપણા મીઠાભાઈ શેઠનો ભત્રીજો થાય છે અને વામનને માટે પણ મીઠાભાઈ શેઠે ભલામણ કરી હતી. જેથી તે પણ તેનો ઝાળખાતો હશે.

શેઠ—હવે તેઓ ક્યાં છે ?

મેનેજર—હવે ક્યાં છે તે હું જાણતો નથી.

શેઠ—તેઓ કેવા માણસો હતા ?

મેનેજર—ખરાબર કામના કરનારા હતા, પણ ચાલ ચલાવના કેવા હતા તેનો મને અનુભવ નથી તેમ મારી નજરમાં ખરાબ પણ જણાયા નથી.

શેઠ—મનુભાઈની ખરાબર સરત રાખજો. તેને કામ ખરાબર શીખાવજો. તે ટાઈમસર હાજર થાય ને ટાઈમસર જાય તેવી ફરજ પાડજો. મેં તમારો ભરોસો સમજી ને જ તમારા હાથ નીચે કામ શીખવા સોંપ્યો છે. માટે તેને સાફ શીખાવવું ને સારી લાઇનમાં રાખવો તે તમારું કામ છે. બધી બાબતોમાં અમારાથી ધ્યાન આપી શકાતું નથી. તેથી તમારા જેવા વિશ્વાસુના હાથમાં એને સોંપ્યો છે.

મેનેજર—શેઠ, તેમને વાસ્તે કશી ફિકર કરશો નહિ. મનુભાઈ મારા શેઠના છોકરા એટલે મુરખી છે પણ મારા ભાઈ સમાન છે. ને તે બાબતમાં મને ઇશ્વર જશ અપાવશે. તેથી વધારે કંઈ કહી શકતો નથી.

મેનેજરના બ્યાજખી શબ્દોથી શેઠને સંતોષ થયો. મનુભાઈના માટે જે ઘણી ચીંતા ઊભી થઈ હતી તેમાં જરા સંખ્યારો મળ્યો અને મનુભાઈ વિષેની ઘટતી સૂચના અને ભલામણ મેનેજરને કરી શેઠ ત્યાંથી બીજા કામપર જવા અગાઉ મનુ જે કામ કરતો હતો તે નજરે જોઈ તપાસીને તેને આસના વાસના આપી ત્યાંથી રવાના થયા. દુકાને આવી મુનીમને મનુભાઈનો બધો વૃત્તાંત કહ્યો. મદન અને વામન કેવા માણસો છે તેની તપાસ કરવા કહ્યું અને મનુભાઈ માટે શું સારો બંદોબસ્ત કરવો તેનો વિચાર કરવા કહ્યું.

મદન અને વામન ખેત્રાડી હતા. તેમના હાથમાં દશ હજારનો રોકડ આવેજ આબ્યાથી ઝવેરાતનો ધંધો મોટા પાયા ઉપર શરૂ કર્યો અને તેને ખીલવવાની કળા સારી જાણતા હોવાથી સારો ખીલવી શક્યા હતા.

તેમાં નકે થતો કે નુકસાન ? તે વાંચનાર ! આપણે જોવાનું નથી. પણ લોકો પાસેથી માત્ર ઉધાર લાવી તેની આંટ સારી રાખતા તેથી તેનો વહેવાર ઠીક જામતો ગયો. ને એમ. વી. કાકરની કું. ને નામે મળે તેટલો માત્ર જાનરમાંથી લાવતા, પણ તેનો કોઈ છોડે પડતું નહિ. ને કોઈ વખતે આંટમાં ખેંચ પડતી, નાણાની જરૂર પડતી; તો તે વખતે મનુભાઈજી આપ મુવે અમણા ” રૂપિયાની ચીડી લખી આપી તેની ભીડ ભાગી દેતા એટલે તેને ખાસ ચિંતા જેવું ન હતું. ભપકાબંધ દુકાનમાં, ભપકાબંધ કપાટો ગોડવી તેમાં ભપકાબંધ ને ફેશનેબલ દાગીનાઓ ગોડવી દીધા હતા. તેથી દુકાનનો દેખાવ સારા ઝવેરીની દુકાનને પણ ભુલાવે તેવો હતો. વાહ્યાતુરીમાં તો બન્ને મિત્રો કુશળ હોવાથી ગ્રાહકને વાતોથી રીઝવી દેતા. અને નકે કે નુકસાનથી વેચાણ કરી ધમધોકાર વેપારને વધારતા મયા. ને પોતાના મનથી સમજતા હતા કે, જેમ વધારે વેપાર ને વધારે લેવદેવ તેમ આંટ વધશે. ને તેથી મુંબઈના લોભી ધનવંતોને કગવાનું સહેલું થશે. ને બન્યું પણ તેમજ. દશ હજારની શરૂઆતમાંથી એમ. વી. કાકરની કું. આજે લાખોનો વેપાર ને ડોળ કરતી હતી તે છતાં તેની આંટ પણ સારી કહેવાતી હતી એમ. વી. એટલે મદન અને વામન હતા. પણ જો કદી તેનું આખું નામ બતાવવું પડતું તો મદનને બદલે મનુનું નામ બતાવતા. જેથી ધીરનાર લોકો મનુભાઈનું નામ સાંભળી, વળી તેની આંટ મોકળી હોવાના કારણથી બિલકુલ શંકા લાવતા નહિ એટલે તેને આંટમાં સરળ રસ્તો થઈ પડ્યો હતો. મિત્રોને મનુભાઈની ઓથ હતી અને મનુભાઈને મિત્રોની ઓથ હતી. મનુભાઈને જ્યારે અંતરીયાળ નાણાની જરૂર પડતી, ત્યારે તે મિત્રો પાસેથી મળી શકતી. અને પોતાનું ધાર્યું કામ કદી અટકતું નહિ. આ કારણથી મનુ તેને બનતી મદદ કરતો હતો. આપ દીકરા વચ્ચે બનેલા બનાવને બીજે દીવસે મનુભાઈ તેના મિત્રોને ઓફિસમાંથી છુટો પડ્યા પછી મળ્યો. ને બનેલી સર્વે હકીકત તેમને કહી. મિત્રો એવી હકીકતમાં સમજવાને પૂરા હતા. જેથી મનુને સલાહ આપી કે, હવે કોઈને શક ન પડે તે રીતે વર્તવું. અને થોડાક દીવસો તમે તે રીતે વરતશો તો તમારા ઉપર શક રૂપે ચડેલો ઉભરો શાંત અને નરમ પડી જશે અને એક વખત તમારી ઉપર ગયેલો શક જો શાંત અને નરમ પડ્યો તો પછી બીજી વખતે તેવો શક આવતાં પહેલાં તેને વિચાર કરવો પડશે. માટે હવે તમે તમારા આપ, મા અને તમારી વહુને જેમ જરા પણ ખોટું ન લાગે ને શક

ઊભો ન થાય તેમ કૃત્રિમપણે વર્તણે એટલે આ બધું ભૂલાઈ જશે મનુના જીવને તેથી શાંતિ થઈ ને હાલ તુર્ન વેળા તે પ્રમાણેજ વર્તવ રાખવાનું નક્કી કીધું.

શેકના કહેવાથી મુનીમ મદન અને વામનની તપાસ કરવાને નીકળ્યો હતો. જ્યાં તેની દુકાન હતી ત્યાં બજારમાં પૂછપરછ કરવાથી માલુમ પડ્યું કે તેની આંટ ચોકખી ને સારાં માણસો છે. વળી ચાલાક છોકરા છે. પણ કાઠ તેનું ખોટું ખોલ્યા નહિ. તે પછી મુનીમ તેની દુકાને આવ્યો. દુકાનનો ભપકો અને ઠાક જોઈને ચક્રિત થયો મદન અને વામન પોતાના શેકના મુનીમને આજે દુકાને આવેલો જોઈ, તેનો સારો સત્કાર કરી ઘણાજ વિવેકથી વર્ત્યા. મનુભાઈ પાસેથી હકીકત જાણી વાકેફગાર થયેલા હોવાથી મનથી એમ પણ સમજ્યા કે કદાચ શેકના કહેવાથી આપણી તપાસને માટે તે આવેલ હોય તેથી તેમણે ઘણીજ સરસ રીતે મુનીમ સાથેવાતચીત કરી તેને રીઝવ્યો. મુનીમને જરાપણ તેને માટે શક ઉત્પન્ન થયો નહીં. કદાચ તે લોકો ખોટાં આચરણવાળા પણ હોય, તથાપિ જ્યાં સુધી તે બરાબર સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમને ખોટા રૂપમાં મૂકવા કે ગણવા; તે મુનીમ જેવા સીધા અને સરળ હૃદયનાં માણસને મુશ્કેલ હતું. અને તે ત્યાંથી રજા લઈ જ્યારે શેક પાસે આવ્યો ત્યારે મદન અને વામનને માટે કંઈ પણ શક જાય તેવું ખોલ્યો નહિ. પરંતુ તેણે જે સાંભળ્યું-જોયું હતું, તે સર્વે કહ્યું. જેથી શેકના મનને મનુની બાબતમાં જે ખ્યાલ ખેસી ગયો હતો તે દૂર થવા લાગ્યો. તથાપિ હવે મનુને માટે સખ્ત ચોકશી અને સખ્ત જાપતામાં રાખવાનું તેના મનને વાસ્તવિક જણાયું હતું. તેથી તે પ્રમાણેનો બંદોબસ્ત કીધો હતો.

મનુભાઈ ઉપર હવે સખ્ત જાપતો પડ્યો. નિરંકુશ મનુભાઈ, બીજાઓના અંકુશમાં આવ્યો પણ તેનું કારણ તે બરાબર જાણતો હોવાથી વળી મદન અને વામન જેવા મિત્રોમાં ફરેલો હરેલો હોવાથી અને તેનામાં તેના ગુણો અને આચરણોનો પ્રવેશ થયેલો હોવાથી તે પણ બનાવટી વિદ્યા ચલાવવામાં કુશળ થયો હતો. ઘેર ટાઈમસર આવવું, બધાની સાથે સારો વર્તવ રાખવો. ઘરમાં પણ સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ ભરી વર્તણૂકથી વર્તવું. અને બધી બાબતમાં એવી સરસ રીતે રહેવા લાગ્યો કે, જાણે મનુભાઈમાં કંઈ કુચ્છંદ હતુંજ નહિ. ને હતું તો પણ હવે છે નહિ. એમ સૌને જણાવા લાગ્યું. ને તેથી તેના ઉપર પડેલો શક ઓછો થતો ગયો. જેમ જેમ શક ઓછો થતો ગયો

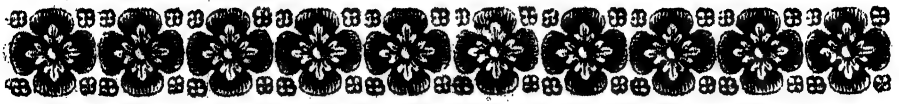
તેમ તેમ જાપતો અને અંકુશ પણ ઓછાં થતાં ગયાં. અને આ રીતે મનુભાઈના ઉપર આક્રમણ ચઢી આવેલું વાદળ હળવે હળવે વિખરાઈ જવા લાગી તેમાં ફેટે પામતો થયો એટલે તે બનાવટી વિદ્યાનો વધારો ને વધારે ઉપયોગ કરતો ગયો. પરંતુ દુરાચરણમાં તો તે જોવા ને તેવોજ રહ્યો હતો. તથાપિ મનુભાઈને પણ આથી કરી સારો ધંડો ને શીખામણ મળી હતી. એટલે તે માખાપની નજરમાં સારો રહેવા પ્રયત્ન કરતો હતો. આ બનાવ પહેલાં જે મનુભાઈ ઘેરથી નીકળ્યા પછી આપાને મળવાની લાગ્યે દરકાર રાખતો, તે હવે દીવસમાં જે ત્રણવાર પિતાની મુલાકાત લેવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ દીવસ તો ઘેરથી પણ તે આપાની સાથેજ નીકળતો. અને તેમની સાથે મીઠામાંથી દુકાને થઈ, ઓફિસમાં આવતો. અને કોઈ કોઈ દીવસ આપાને મળવા ઓફિસમાંથી મીઠામાં કે દુકાન ઉપર જતો ને આ રીતે આપ દીકરાની મુલાકાતથી ને તે વખતે ચક્રાર મનુભાઈ પોતાની ચપલતાથી આપાની નજરમાં આવવા કાશીશ કરતો રહેવાથી, દીકરા પ્રત્યેના સારા વિચારો આપને આવવા લાગ્યા. આપની નજરમાં પોતાનો દીકરો હુશીયાર ને તેજ જણાયો અને જે મનુભાઈ કુછંદમાં પડી બગડી જવાની ભીતી ઉપજી હતી તે “તેજને એક દુકારો બસ” તેમ પોતાના એક વખતના કપકાથી મનુને સુધરી ગયેલો જોઈ માધવદાસને ઘણો સંતોષ થયો. મનુભાઈ હવે ઘણું ભાગે પોતાની જુદી ગાડી જોડાવીને આવવાને બદલે આપાની ગાડીમાં આવવા જવા લાગ્યો. કદાચ પોતાની ગાડીમાં આવતો તો તે પાછી મોકલી આપતો. અને ઓફિસમાંથી મીઠામાં આપાને મળવા જતો, ત્યારે પણ ટ્રામમાં બેસીને જતો.

મનુભાઈએ જેવી વર્તણૂક આપા સાથે રાખી હતી તેવી ઘરમાં પણ બધાની સાથે રાખી હતી. કંઈ પણ કામ પોતાની માને પૂછ્યા શિવાય કરતો નહિ. તેમાં તે એટલો બધો બનાવટી બની ગયો હતો કે, કોટ અને ઘોડીયું પહેરવા જેવી નિર્જીવ બાબતમાં પણ માને પૂછીને તે કહે તે પ્રમાણે કરતો. આથી કરી માના મનને ઘણો હર્ષ થતો. મનુભાઈને આજ્ઞાકારક થયેલો જોઈ તેને ઘણો સંતોષ થતો અને મનુભાઈનાં બધા આચરણ એકે મોઢે વખાણ કરતા. મનુ પોતાની સ્ત્રીને પણ સારી રીતે સંતોષતો. તેને મીઠાં વચનો બોલી રાજી રાખતો. અને હવે કાંઈને મનુભાઈ માટે કંઈ ફરીયાદ કરવાનું કારણ રહ્યું નહોતું.

મનુભાઈ અને તેની સ્ત્રીને એક ખીજ સાથે સંતોષમાં રહેતાં જોઈ, કમળા શેઠાણીને ખુબ આનંદ થતો. અને અન્નેના પ્રેમમાં વૃદ્ધી થવાનું ધન્યતાં હોવાથી તેમ થવા માટે કોઈ કોઈ દીવસ તો તે પોતેજ ગાડી બેડાવી તેઓને સાથે ફરવા જવાનું કહેતાં. મનુ પણ મા અને સ્ત્રીને રાજી રાખવા માટે તે પ્રમાણે ફરવા જતો. ભાનુમતીને પણ સાથે તેડી જતો. અને આ રીતે તે બધાનાં મન રીઝવવા લાગ્યાં.

વાચનાર ! મનુભાઈ હવે પોતાની બનાવટી વિદ્યા ચલાવવામાં ઘણોજ પ્રયત્ન બન્યો હતો. ને દીવસો દીવસ તે તેમાં વધુ ને વધુ ફાવતો જતો હતો. હવે તે એક કાંકરે જે પક્ષી મારવા જેવી યુક્તિ રમતો હતો. અને તે એ હતું કે, તે પોતાના બાપાની સાથે ગાડીમાં બેસી આવતો. તેમ દીવસમાં જે ત્રણ વાર તેની મુલાકાત લેતો. જેથી બાપાનો તે માનીતો થઈ પડ્યો હતો. અને પોતાની ગાડીનો ઉપયોગ તે દીવસનો ન કરતો હોવાથી તે જ્યારે રાત્રીનાં સૌ સુઈ જતાં ત્યારે કરતો. પોતાની સ્ત્રી પાછળથી ઊંઘમાંથી જાગી ન ઉઠે તેના વાસ્તે એક ચૂર્ણ આરોગ્ય વધારનારું છે એમ કહીને તેને આપતો. તેથી તે બિચારી ઊંઘમાંજ રહેતી. દરવાજાને પણ એવી કળ ગોડવી હતી કે, તે બંધ કરે તો અંદરથી ઉઘાડનારો ઉઘાડી શકે. પણ બહારથી તેમ ઉઘડી શકતો નહિ. બહારથી ઉઘાડવાને ચાવીની જરૂર પડતી. ને તેથી એક ચાવી મનુભાઈ પોતાની પાસે રાખતો. એ રીતે તે ઘણી વખત ગાડી બેડાવીને બહાર જતો. ત્યારે તેના મિત્રો મદન અને વામન સંકેત પ્રમાણે કોઈ જગ્યાએ હાજર રહી મળતા. અને ત્યાંથી ભેગા પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં જતા. ઘોડાવાળાઓ વાત ઉઘાડી ન પાડે, તેટલા વાસ્તે રાતની દરેક સ્વારી વખતે મદન અને વામન ઘોડાવાળાને સારી બક્ષીસ આપતા. જેથી કદાચ મદન અને વામનને માટે શેઠ શેઠાણી ઘોડાવાળાને પૂછતા, તો તે વખતે તે તેના વખાણ કરતા.

વળી ખીજું દીવસની પોતાની ગાડી ન લાવતો હોવાથીજ તે જ્યારે ઓફિસમાંથી મીલમાં બાપાને મળવા જતો ત્યારે દ્રામમાં બેસીને જવાનું થતું તેથી દ્રામમાંથી ઉતરી અંપુની પણ વખતે વખત મુલાકાત લઈ શકતો અને તે એકલો હોવાથી તે વાત ઉઘાડી પડવા ખીજકુલ સંભવ નહોતો. તે છતાં એ બધું કામ એવી ગુપ્ત રીતે ને સાચવેતીથી કર્યું જતો કે, તે બધાને રાજી પણ રાખી શકતો, ને પોતાનાં દુરાચાર જણાવા દેતો નહિ.



## પ્રકરણ ૩૮ મું.

### પિતાનો ખજાણો.

મનુષ્ય ગમે તેવાં હાથપણથી પોતાનું કામ કર્યે જાય પણ તેને પરિ-  
પુર્ણ પાર 'ઉતારવાનું' પોતાને હાથ નથી. મનુભાઈ ગમે તેવા પ્રપંચથી  
માખાપ અને ઘરનાં માણસોને રીઝાવી શક્યો હતો, તે છતાં પણ તેનું  
પ્રપંચી પોકળ લાંબો વખત ટકી શક્યું નહિ. જ્યારે તે કુદરતને ગમતું  
નથી, ત્યારે તે તેનો કોઈ પણ પળે, કોઈ પણ બહાને નાશ કરે છે.  
મનુભાઈની આખતમાં પણ તેવું બન્યું.

માધવદાસ શેઠનું વય હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં હતું. જેથી તે દિન પ્રતિ-  
દિન નાકોવત થતા જતા હતા. સુવાનીના વખતમાં જેવાં કામ કરેલાં  
તેવાં હવે થઈ શકતાં નહિ. તથાપિ ધંધાનાં બહોળા પ્રમાણને લઈ તે  
તેને કરવાં પડતાં. તેની અસર શરીર ઉપર થવા લાગી. મગજમાં દુઃખાવો  
થઈ આવતો ને કોઈ કોઈ દીવસ સીક પણ પડી જતા. એક દિવસ તેનાં  
શરીરને મહેજ કસર હતી. તેમાંથી એકદમ પીડા વધી જઈને રાત્રીના  
પાર વાગે એકાએક મગજમાં ચકરી આવી. તેની પીડા અત્યંત હતી.  
શેઠાણી તેની સારવાર ઘણી સરસ રીતે કરતાં હતાં. નોકર આકરો પણ  
જાગી ઉઠીને એક પછી એક ઉપાય કરવા લાગ્યા. પણ તેમાં કંઈ ફરક  
પડ્યો નહિ. જેથી બધા ગભરાઈ ગયા. વખત મોડી રાત્રીનો હતો. જેથી  
ડાક્ટરને ટેલીફોનથી બોલાવી શકાય તેમ નહોતું. કોઈ નોકર આકરને  
ડાક્ટરને ત્યાં મોકલવાથી તે આવે કે કેમ તે બરોસા લાયક નહોતું. તેમ  
આવી ભયંકર જેતી જણાતી માંદગીમાં જેવા તેવા ડાક્ટરને બદલે કોઈ  
સારા અને મોટા ડાક્ટરની જરૂર હતી. શેઠો પોતાની પીડામાં હતા.  
જેથી તેને બરાબર થુઢી નહોતી એટલે શેઠાણીએ મનુભાઈને જગાડવા  
નોકરને હુકમ કર્યો. નોકરે મનુભાઈના ઓરડા આગળ આવી મનુભાઈને



જગાડવા બૂમો મારી. ઘણી મહેનત પછી મનુભાઈની વહુ જાગી ને દરવાજા પાસે આવ્યાં ને દરવાજો ઉઘાડ્યો. દરવાજા આંખો નોકરને ઉભેલો જોઈ તેને કારણ પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે, શેઠની તખીયત સારી નથી. જેથી મનુભાઈને શેઠાણી ખોત્તાવે છે. દરવાજો પણ અંદરથી વાસેલો નહોતો, વળી મનુભાઈ પણ સૂતેલા નહોતો તેથી પદમાવતીને ધાગ પડી. પણ કદાચ તે દીશાએ ગએલા હોય એવું સમજી જે હકીકત હતી તે શેઠાણીને કહેવડાવી. પા કલાક થઈ. અરવો કલાક થયો તો પણ મનુભાઈનો પત્તો નહિ. તેથી તો એક વધુ પીડા ઊભી થઈ. મનુ અત્યારે રાતનો ક્યાં ગયો હશે ? કેમ થયું હશે ? શું હશે ? આમ અનેક પ્રકારના વિચારો શેઠાણીને થવા લાગ્યા. શેઠની તખીયતમાં પણ કંઈ સુધારો નહોતો. પાસે બીજું કાંઈ જાણકાર કે મોભાવાળું માણસ પણ નહોતું. આ બધાં કારણોથી શેઠાણી અત્યંત ગભરાઈ ગયાં. શું કરવું તેની સૂઝ પડી નહિ. એક માણસને તેને બધી હકીકત સમજાવી મુનીમ અને તેની સાથે એક સારા ડાકટરને લાવવા ગાડી બેઠાવી મુનીમને ત્યાં મોકલ્યો. લગભગ એક કલાક પછી મુનીમ ડાકટરને લેઈ બંગલે આવ્યો. તે વખતે શેઠને જરા શાંતિ જેવું હતું. ડાકટરે તખીયત જોઈ શરીર તપાસી દેવા આપી. શેઠને કંઈ પણ ઉદ્વેગ થાય તેવી વાતો તેની પાસે ન કરવા અને પરિશ્રમ લે નહિ તેવી રીતે વર્તવા સૌને કહ્યું. શેઠને આરામ થતો ગયો, ને જે બેચેની હતી તે મટવા લાગી.

મનુભાઈ બે વાગ્યાને સુમારે બંગલે આવ્યો. જોય છે તો ઘરનાં બધાં માણસો જાગૃત હતાં તેથી પોતાને ઘણી ચિંતા થઈ. ઘણો પરતાવો થવા લાગ્યો. પણ બની ગયાનો ઉપાય નહોતો. ગુપચુપ બંગલામાં દાખલ થયો. નોકરને પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે, શેઠની તખીયત ઘણી બગડી આવી હતી પણ હા સારું છે. મુનીમ પણ આવેલા છે. તે જાણવામાં આવ્યું. આ હકીકતથી મનુ ઘણો શરમીલો થયો. પૂછશે તેને શું જવાબ આપવો ? આપાની સીક તખીયતના વખતમાં હું હાજર નહીં ! તેથી તેને કેવું લાગ્યું હશે ? મારે માટે હવે કેવો વિચાર બાંધશે ? આમ એક પછી એક એવા વિચારોથી પોતે ઘણો દુઃખી થયો. તે ગમે તેવા વિચારમાં ને ગમે તેવી સ્થિતિમાં અત્યારે મૂકાયો હતો છતાં પિતા પાસે જવા વગર છુટકો નહોતો. જેથી પિતાના રૂમમાં આવ્યો. મોટું ઝખવાણું ને ઢીલું પડી જઈ તેને આજના બનાવના લાગેલા કંબળી સાબીતી પુરી



પાડતું હતું. આપાની ખબર અંતર પૂછી પોતે હાજર નહિ હોવા બદલ ઘણો દોલગીર થયો અને ઘણેજ ધીમેથી કાઠના પણ પૂછ્યા વગર પોતે હાજર નહિ હોવાને ખુલાસો કરવા લાગ્યો. સૂતા પછી એન પડયું નહિ. ગરમી ઘણી થવા લાગી. જેથી આજે જરા બહાર ફરવા જવા સહેજ ઇચ્છા થવાથી ગાડી જોડાવી થોડે સુધી બહાર ફરવા ગયો ને પાછળથી આ બનાવ બન્યો. બધાં સુધ રહેલાં તેથી તેમને રજા વાસ્તે જગાડવાં મને ઠીક ન લાગ્યું. થોડી વારમાં પાછું આવતું રહેવું છે એવા વિચારથી હું વગર રજાએ ગયો. ચોપાટી થઇ સીનેમા જોવા ગયો. ને પાછળથી મારી જરૂર પડતાં જ્યારે હું માલુમ નહિ પડ્યો હોઉં તેથી બધાંને ઘણો કલ્પાંત થયો હશે. વળી આપાની સારવાર કરવામાં હું દુર્ભાગી ભાગ લેઈ શક્યો નહિ. એ બધું બીજું કંઈ નહિ પણ આજે મારાથી થઈ ગયેલાં મુખાંધ બંધી કામનું પરીણામ છે. ને એજ આજે મને મોટી દોલગીરીનો પ્રસંગ છે. મનુને જે બોલવાનું હતું તે તે પોતાની મેજે બોલી ગયો. કાઠના તરફથી તેનો ઉત્તર વળ્યો નહિ. નહિ બોલ્યો મુનીમ કે નહિ બોલ્યાં માજી. શેઠને તો તે વાત ઉપર ખ્યાલજ નહોતો. એટલે તેના તરફથી તો કશું બોલવાનું નહોતું. મુનીમ અને માજીનું આ મુગાપણું મનુને ઘણું સખત લાગ્યું. પણ તેમાં કાઠને દોષ દેવા જેવું હતું નહિ. બધો દોષ પોતાને હતો અને હવે તો જે બને તે તેના પરિણામ રૂપે પોતાને ભોગવવાનું હતું. તે જરાવાર રહીને પાછો બોલ્યો કે, માજી ! કેમ બોલતાં નથી ? મારા આપાને શું થઇ આવ્યું હતું ?

માજીએ કહ્યું. તારા આપાને ચક્રીયો આવતી હતી. ને તેની પાસે બેસી કંઈ પણ વાતચીત કરવાની ડાકટરે મનાઇ કરી છે જેથી અહીં બેસી કંઈ બોલવાનું નથી.

મનુ હવે સમજ્યો કે, તેજ કારણથી માજી બોલ્યાં નથી છતાં તેના મનને વસ વસો તો જેવાને તેવાજ રહ્યો.

જ્યારે પાપ ફૂટવાનું હોય છે, ત્યારે સામડું પુટે છે. મનુ રાત્રે જ્યારે બહાર નીકળ્યો હતો ત્યારે ચંપુને ત્યાં જઇ, રેલવે હોટેલ આગળ આવ્યો હતો અને હોટેલમાંથી આવાની વસ્તુઓ તથા પીણું મંગાવી તે અને તેના મિત્રો ખાતા પીતા હતા તે વખતે નાનાલાલ નામના એક વૃદ્ધ શુદ્ધસ્થ જે માધવદાસ શેઠના મિત્ર થતા હતા તે પોતાના સગાને

ત્યાં કોઈ સીક હતું તેને જોવા ગયા હતા. અને ત્યાંથી ઉડતાં મોડું થયું હતું. ઘેર જવા વારતે દ્રામ અગર ભાડાની ગાડીની શોધ વારતે રેલવે હોટેલ આગળથી નીકળ્યા. તો માધવદાસ શેકની ગાડી જોઈ જરા થોભ્યા. ને ખારીક નજરથી જોવા લાગ્યા તો ગાડીમાં મનુ અને ખીજા બે ત્રણ જણા કંઈ ખાતા માલુમ પડ્યા. ગાડી આગળ ઘોડાવાળા અને હોટેલનો માણસ ઉભા હતા. ગાડીમાં બેઠેલા મિત્રો ઠકાણાજી કરતા વાતો ઉડાવતા હતા. અવળા સવળી વાતોની ધમસાણુ ચાલી રહી હતી. જેમ જેને ફાવે તેવું બોલતા હતા. ત્યાં કોઈનો મર્તબો કે વિવેક જળવાતો નહોતો. નાનાલાલ આ બધો તમાસો જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. મન સાથે કહેવા લાગ્યા કે, માધવદાસ જેવા ધર્માત્મા અને શાણા શેડીયાની પ્રજા કેવી પાડી છે ! બનવા જોગ છે કે માધવદાસને આ બાબતની ખબર નહિ હોય. નહીતો તે એક ઘડી પણ આવું ચાલવા દે નહિ. મારી ફરજ છે કે, મારે તેને આ વાતથી વાકેફ કરવા. તેની સાથે એવો પણ વિચાર થયો કે મનુને હાંક મારી બોલાવી જોઉં તેજ છે કે કોઈ ખીજો છે, તેની ખાત્રી કરું તેના વગર માધવદાસ પાસે હું વાત કરું, ને મનુ ન નીકળે તો હું ખોટો પડું. તે મારે માટે સાફ નહિ. જેથી તેણે હાંક મારી, મનુ ! મનુ ! એમ અવાજ કર્યો.

ગાડીમાંથી બધાનું ધ્યાન તે અવાજ તરફ ગયું. કાણુ બોલાવે છે તે જોવા લાગ્યા. મનુની નજર સામે ઉભેલા નાનાલાલ તરફ પડી. ને તેનેજ બોલતા સાંભળ્યા. જેથી મનુએ ઉત્તર વાળ્યો કે કાણુ નાનાલાલ કાકા ? જવાબ વાળ્યો કે હા, મનુ ગાડીથી નીચે ઉતર્યો પોતાના મિત્રોને ગાડીમાંથી છુટા પડવાને ત્યાંથી ચાલી જવા કહ્યું ને તે નાનાલાલ આગળ આવ્યો ને બોલ્યો કેમ કાકા ? અત્યારે.

“ હા, પણ મનુ તું આ વખતે ક્યાંથી ? ”

“ હું સીનેમા જોવા આવ્યો હતો. ત્યાં બે ઓળખીના મિત્રો મળ્યા. તેઓને જરા સોડા અને દૂધ કોલડિન્ક પીવું હતું તેથી આ બાજુ આવ્યો. ”

“ બેટા ! મોડી રાત્રે બહાર રહેવાનું તારું કામ નથી. તારા બાપાએ તને રજા આપી તે પણ નવાઈ જેવું છે. ”

મનુએ વાત ઉડાવતાં કહ્યું કે, નહિ હું હમણાંજ ઘેર જાઉં છું. પણ તમે અત્રે ક્યાંથી ?

“ હું મારો સગો અત્રે સીક છે તેને જોવા આવ્યો હતો. ત્યાંથી ઉકતાં વાર લાગી, જેથી મોડું થયું. અને આ બાબત અગર ગાડીની શોધમાં નીકળ્યો. ”

“ કંઈ નહિ કાકા, અત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે, માટે દ્રામ કે ગાડી તમને મળશે નહિ. ચાલો—હું તમને મારી ગાડીમાં તમારે ઘેર પહોંચાડી જાઉં. ને ત્યાંથી મારે ઘેર ચાલ્યો જઈશ ” મનુએ વિવેક કરતાં કહ્યું.

“ નહિ રે, દીકરા. તને ઘણું મોડું થયું છે. માટે તું ઘેર જા. કદાચ તારાં ઘરનાં માણસો તારી ગાઢ જોતાં હશે. હું જો મને રસ્તામાં કંઈ વાહનનું સાધન મળી ગયું તો તેથી નહીતો ચાલીને ઘેર પહોંચી જઈશ. ”

આજે નાનાલાલ કાકાને મનુબાઈએ ખરાબર રીઝાવવાનું હતું, જેથી તેણે ઘણો વિવેક કરીને પોતાની ગાડીમાં બેસાડી નાનાલાલ કાકાને તેને ઘેર પહોંચાડ્યા. ને ત્યાંથી રજા લેઈ સીધો ઘેર આવ્યો. તે પછીની હકીકત વાંચનાર ! આપણે જાણી ગયા છીએ.

રાત્રીના કરતાં દિવસે માધવદાસ શેઠની તખીયત સારી હતી. બહારના લોકો તખીયત જોવા આવતા રહ્યા હતા. ડાક્ટર પણ તખીયત તપાસી ગયો હતો. અને કંઈ ચિંતા જેવું નહોતું. મનુ પણ પોતાના આપાના બિછાના આગળ સારવાર કરવા ખડે પગે તૈયાર હતો. ઘડી પોતાના આપનું શરીર દાખતો, પગ ચાંપતો. માથે ખરફની ઢાથળી મૂકતો, ને જરા જરા વારમાં તેની તખીયતના હાલ પૂછતો. તે બધું તેની આંતરિક ઇચ્છાથી હતું કે, નાટકી દેખાવ હતો તેની સાથે વાંચનાર ! આપણે કામ નથી. ઘણા છોકરાઓ કુછંદમાં ઉતરી ગયેલા હોય છે તથાપિ કુટુંબ-વત્સલ હોય છે. પણ તેને કુછંદનો એટલો ખરાબ નાદ લાગેલો હોય છે કે, તે તેમાં બધું ખરબાદ કરે છે, ઇજ્જત ગુમાવે છે ને નામોશી મેળવે છે. એ તેનો દુર્ગેશ બીજા સારા ગુણોને પણ ઢાંકી દે છે. તેમ મનુનું વાત્સલ્ય તેનાં માજી અને મુનીમને રાત્રીની હકીકત પછી ખનાવટી જણાતું હતું. અને તેથી તેનાં અંતઃકરણમાંથી ધિક્કાર છુટતો હતો. તેના મનોવિચાર જુદું રદ્દ થઈ જતા હતા. તેને મનુની નીતિ રીતિ બચાવ કર જણાઈ હતી. અને તેથી તેનાં મનને આજનો દીવસ ઘણા ઉદ્ધેગનો હતો. પરંતુ શેઠની તખીયત સીક હતી જેથી તે કંઈ પણ ગડબડ

કર્યા વગર પોતાના વિચારો મનમાં જ દાખી બેઠાં હતાં.

બે ત્રણ દિવસમાં શેઠની તબીયત બરાબર સારી થઈ ગઈ. માથાનો દુઃખાવો તદ્દન મટી ગયો. ડાક્ટરે પણ હવે દવાની જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. પણ ઝાઝો શ્રમ લેવા ના કહી હતી. જેથી માધવદાસ શેઠ બહાર ન નીકળતાં ઘરમાં જ રહ્યા હતા. મનુને પોતાની ચાકરી ને સારી સારવાર કરતાં જોયો હતો. જેથી તેના મનને મનુ માટે કંઈ ખોટો ખ્યાલ નહોતો. મનુ પણ સમજવા લાગ્યો કે તે દિવસ હું બહાર ગયેલો તેમાં કોઈને કંઈ શક પડ્યો જણાતો નથી. બાપાની બીમારી પાછળ લાગણાગદ ત્રણ દિવસ સુધી તેનાથી પણ બહાર નીકળાયું નહોતું. તેથી તેનો જીવ અકળાઈ ગયો હતો. જેથી આજે બાપાની રજા લેઈ બહાર જવા વિચાર કર્યો. બાપા આગળ રજા માગતાં, એમ સમજીને રજા આપી કે, ત્રણ ત્રણ દિવસથી મારી સારવાર પાછળ તેને પણ ઘરમાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું છે. જેથી તે જરા બહાર ફરવા જાય તો સારું.

મનુના ગયા પછી શેઠ શેઠાણી અને મુનીમજી ખુશ મીઠજથી વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. તેમાં શેઠ બોલ્યા કે જુઓ, આ સંતોષ લેવા જોગ બીના છે કે, મનુના આવરણ માટે જે ભય ઉભો થયો હતો તે હવે દૂર થયો છે. ને હવે તે ઘણા સુધરી ગયો છે.

શેઠાણી—હા. હું પણ એમજ ધારતી હતી. પરંતુ તેમ નથી.

શેઠ—એમ કેમ?

શેઠાણી—હું આપણી તેવી ધારણામાં આપણુ સર્વને ક્રાયાત્રા જોઈછું.

શેઠ—કેવી રીતે?

શેઠાણી—તે આપને જણાવવામાં આવશે પરંતુ અત્યારે માંડકરીને મગજની બીમારીથી આપ સારા થયા છો, તો હમણાં તે વાત ન થાય તો સારું.

શેઠ—હું તબીયતથી તદ્દન સારો છું. તમે જુઓછો, કે બીમારીની સહેજ પણ અસર અત્યારે મને નથી. હું કોઈ પણ પગે તે વાત સાંભળવા ઇતેજાર છું. માંડ મગજ તમે એવું નબળું નહિ સમજતા કે, એ વાત સાંભળીને બીમારીની અસર સુધી તે દોરવાઈ જાય.

મુનીમની ઇચ્છા હતી કે આ વાત હમણા નહિ થઈ હોત તો સારું હતું. પણ હવે જ્યારે તે માર્મિક રૂપે થઈ છે, તો શેઠને મંશયમાં રાખવા

વ્યાજખી નથી, માટે તે બોલ્યો કે, જુઓ શેક, ગમે તેટલો મનુ સુધયો, તો પણ તે આખર નાદાન તો ખરોજ, તેથી તેની મોટી ભૂલ થવા પામી છે. અને તે શક લેવા જોગ થઈ પડી છે. જે રાત્રે આપને ઓચીંતી ખીમારી વધી આવી, તે રાત્રે મનુભાઈ ઘરમાં નહોતા, પણ.....

એ વાત ચાલેછે, તેટલામાં બહારથી કોઈ આવનારનો અવાજ મંભળાયો. બધાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. તો નાનાલાલ આવતા જણાયા એટલે ચાલતી વાત બંધ રહી. નેનાનાલાલને ઘટતો આવકાર આપવામાં આવ્યો.

વાંચનાર! મનુભાઈ નાનાલાલને તેને ઘેર મૂકી ગયા પછી તેને વિચાર થયો કે, મનુ મોટી રાત્રીની વખતે અજાણ્યા માણસોની સાથે રેલવે હોટેલ જેવાં વિધર્મી હોટેલોનું ખાય અને ચાહે તેવાં માણસોની સાથે હરે ફરે તો તેની ઘણી ખાના ખરાબી થાય. છોકરો ચાલાક અને વિવેકી છે. પણ મંગતિ દોષથી જગડી જાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહિ. તે છતાં એ બાબતમાં માધવદાસ માહીતગાર છે કે નહિ તે જાણવું જોઈએ. અને જો માહીતગાર ન હોય તો તે બાબતથી વાકેફ કરવા જેટલી મારી ફરજ મિત્ર રૂપે મારે બજાવવી, એવા વિચારથી ખીજે દિવસે તે માધવદાસ શેકને મળવા દુકાન ઉપર આવ્યા હતા ને સાંથી માલુમ પડ્યું કે, હાલમાં તેની તખીયત સારી નથી જેથી દુકાન ઉપર ન આવતાં તે ઘેરજ રહેછે. એટલે એક વાત કહેવા જતાં માધવદાસ શેકની તખીયત નરમ હોવાના સમાચાર જાણ્યાથી તેની ખખર અંતર પૂછવા આજે બંગલા સુધી આવ્યા હતા.

નાનાલાલ માધવદાસ શેક જિજ્ઞાસામાં બેઠા હતા ત્યાં સુધી આવ્યાને તખીયત કેમ છે તે પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે, તખીયત સારી છે. તમે કેમ છો નાનાલાલભાઈ! આજતો કંઈ તમારી મહેરબાની?

નાનાલાલ—હુંતો ઘણો સારો છું. ભાઈ! પરમ દિવસે જરા સહેજ વાત કરવા વાસ્તે તમારી દુકાન પર ગયો હતો. તો સાંથી તમારી નરમ તખીયતના સમાચાર સાંભળ્યા, જેથી ખખર અંતર લેવા અત્રે આવ્યો છું.

માધવદાસ—ઘણી તરફી લીધી. તમે પણ મારા રનેહી છો. એટલે લાગેજ. જેથી અહીં સુધીનો ફેરા ખાધો. હવે મારી તખીયત ઘણીજ સારી છે. ફેરા જોઈએ મારા જેવું શું કામકાજ છે?

નાનાલાલ—કંઈ નહિ રે! તે તો અમર્યુંજ. પણ તે હવે પછી કોઈ

વખત કહીશ. આજે તો તમારી તબીયતને ઘરાબર મંભાળો.

માધવદાસ—મેં તમને કહ્યુંને કે, મારી તબીયત તદ્દન સારી છે. પરંતુ ડાક્ટરે આજે બહાર નીકળવા ના કહેલ, તેટલાજ વાસ્તે ઘેર રોકાઈ રહ્યા છું. એટલે તબીયતને વિષે ખાસ ખ્યાલ કરવા જેવું કશું નથી.

નાનાલાલ—એ વાત તમને કહેવા યોગ્ય સમજી, દુકાન ઉપર ગયો હતો. બાબત એમ હતી કે, પરમ દિવસના પહેલે દિવસે રાત્રે હું એક મારો સગો સીક હતો, તેને જોવા ગયો હતો. ત્યાંથી નીકળતાં ધણું મોડું થયું જેથી ટ્રામ કે ગાડીની શોધ વાસ્તે હું રેલ્વે હોટેલ આગળથી નીકળ્યો, તો ત્યાં તમારી ગાડી ઉભેલી જોઈ. તેથી તેમાં ડ્રાણ છે તે તપાસ કરવા માંડ મન થયું. મેં જોયું તો મનુભાઈને બીજા એ ત્રણ જણ સાથે બેઠેલા જોયા. ને તેની વાતો સાંભળી. તે પછી હાંક મારી તો બીજાઓતો ચાલ્યા ગયા પણ મનુભાઈ મારી પાસે આવ્યો. મારી હઠી-કત પૂછી મને વિવેક કરીને મારા ઘર સુધી મુજા ગયો. પણ તે દહાડેથી મને વિચાર થયો કે, મનુ આટલી મોડી રાત્રે એકલો અજાણ્યા માણસોની સાથે બહાર હરેફરે તે સાંઝે નહિ. માટે તે વાતથી તમને ચેતાવવા જેવું લાગ્યું. સિવાય બીજું કંઈ નથી.

માધવદાસ બોલ્યા—નાનાલાલભાઈ, તમારો મોટો ઉપકાર થયો. તમે અમારા પ્રત્યે ઘણી સારી લાગણી રાખો છો તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો થયો. તમે મનુ અને તેના મિત્રોની વાત સાંભળવા સુધી થોભ્યા તે પણ સાંઝે થયું કે જેથી આપણે તેના વિચારો પણ જાણી શકીશું. માટે મહેરબાની કરી કહો જોઈએ કે, તમે ત્યાં શું સાંભળ્યું?

નાનાલાલ—શેઠ ! એમાં શાનો ઉપકાર થયો ને શાની મહેરબાની કરવી હતી. મારે એ વાત જો તમારાથી છુપી રાખવી હોત તો હું કરતેજ શું કામ ? તે પછી તેણે જે વાત સાંભળી હતી ને જોયું હતું તે કહી સંભળાવી ને બોલ્યા કે, મનુ જેવો સમજી પણ નાદાન છોકરો કોઈની છુરી સોખતમાં પડી બગડી ન જાય તે જોવાની અમારી પણ ફરજ છે. તે પછી નાનાલાલ માધવદાસશેઠ પાસે થોડીવાર બેસી વાતચીત કરી સારો આદર સત્કાર પામી ત્યાંથી રજા લેઈ વિદાય થયા. જે વાત શેઠાણી શેઠ પાસે કરવાનાં હતાં અને તેજ વાત મુનીમ શેઠ પાસે કરતો હતો એજ વાત નાનાલાલે માધવદાસ શેઠ આગળ કરી. એટલે હવે તે વાત એકસ પાયાદાર થઈ. માધવદાસ પોતાના છોકરાના પ્રપંચમાં ડગાયા

સમજ્યા. નહાને છોકરે મોટાઓને થાપ ખવડાવી સમજ્યા. પોતાની એક વધુ ગફલતી થઇ ગયેલી સમજ્યા અને તેથી હવે તેનો પક્ષ બંદોબસ્ત કરવા ધાર્યું.

સાંજનો વખત હતો. સાંજ વર્તમાનનું છાપું આવ્યું હતું. માધવ-દાસશેઠ બિછાના પરથી ઉડી એક આરામ ચેર પર આવી બેઠા. સાંજ વર્તમાનમાં સાંજનો બહાર વાંચવા લાગ્યા. તેટલામાં મનુભાઈ હરીફરીને બહારથી ઘેર આવ્યો. આવતાંની સાથે બાપાના રૂમમાં ગયો. બાપાની તબિયત પૂછી, તેનું શરીર તપાસવા શરીરપર હાથ લગાડ્યો. માથે હાથ મૂક્યો ને અતિ ભાવિક લાગણીથી પ્રભ કરી તબિયત કેમ છે, પૂછવા લાગ્યો. બાપાને આ બધું તેનું કૃત્રિમપણ જણાઇ, ઘણું અકાંડે લાગ્યું ને કસણાતે મોઢે જવાબ આપ્યો કે ભાઈ ઠીક છે.

“બાપા ! એમ કેમ ઠીક જણાઓ છો. તબિયત પાછી નરમ છે ?”

“તેની સાથે તને શું કામ છે ? નરમ હોય કે સારી હોય તે અમે અમારી ભોગવશું.”

મનુ બાપાનો વિચિત્ર જવાબ ને તેનાં મોઢાં ઉપરનો વિચિત્ર ભાવ જોઇ સ્તબ્ધ બની ગયો. આજે કંઈ જુદો રંગ છે એમ જણાવા લાગ્યું. અને તેથી તેને શીકર થઇ પડી છતાં મનની ચિંતાઓ મનમાં દાબી તે બોલવા લાગ્યો કે—બાપા ! બાપા ! ! આજે તમે એમ કેમ બોલો છો ? શું મારી કંઈ કસુર થઇ ? મારો કંઈ વાંક આવ્યો ? શા માટે તમે નારાજ છો તે મને નહિ કહે ?

બાપાનો પિત્તો ઉકળી આવ્યો, વૃદ્ધ નસોમાંનું ઠંડું લોહી ગરમ થઇ ફરકવા લાગ્યું. મોઢાં પર તેજી જુસ્સો પ્રકટી નીકળ્યો. ને દીકરાની બનાવટી—પ્રપંચી વર્તણૂક સામે ધિકાર છુટ્યો. જુસ્સાના આવેશમાં તેનાથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. જ્યાં સુધી તે જુસ્સાનું જોર રહ્યું ત્યાં સુધી બોલવું ચાલુ રાખીને બોલ્યા કે, મૂઠા ! પ્રપંચી ! ! તે મને શાને પૂછે છે ! મને પૂછવા કરતાં તું તારાં પાપી અંતઃકરણને પૂછ ! તે તેનો તને સારો જવાબ આપશે ! શા માટે હવે તું તારો પાપી પ્રપંચ વધારે વાર મારી પાસે ટકાવી રાખવાની મિથ્યા કોશીશ કરે છે ? અને અધર્મી ! મને બાપા કહી તારી સાથે મને પણ શાને વાસ્તે અપવિત્ર કરે છે ? અહાહા ! ! મનુ ! અરે, દગલખાજ મનુ ! તારે માટે મેં શું

નથી કર્યું ? તને સુખ આપ્યામાં ને લેવડાવવામાં મેં શું કયાશ રાખી ? તારી મા મરી ગયા પછી તારૂં લાલન પાલન કઈ પેરે કર્યું ? તને કેવી રીતે ઉછેરી મોટા કર્યો ? તારે વાસ્તે જોઈતી ચીજો પૂરી પાડી, ઘેર માસ્તર રાખી તને ભણાવ્યો. ધંધો શીખવવાને તને ઓફિસની લાર્નમાં ગોઠવ્યો. તારે વાસ્તે ગાડીધોડા, નોકર ચાકર, સાઈ રહેવું, સાઈ ખાવું, સાઈ પહેરવું, સારાં વસ્ત્રો, સારાં આભુષણો અને દરેક સારી ચીજો મેં તારે માટે લઈ આપી ને એકડી કરી. તારે વાસ્તે ગ્રાણુ પાથરનાર, તારા ઘરને શોભાવનાર, તારા મનને રંજન કરનાર, તારાં સુખ દુઃખની ભાગીયણુ, પતિ પરાયણુ, શીયળવંતિ, ઊંચ કુળની સુપુત્રી, કુળ વધુ તરીકે તને પરણાવી. અરે ! તે વખતે કેટલો ઉમંગ, કેટલો હર્ષ, કેટલો ઠાક, કેવી ધામધુમ, કેવો ખર્ચ ? એ બધું શાને માટે-કાણે માટે ? માત્ર મનુ ! તારેજ માટે. પણ તે છતાં મનુ ! પિશાચ મનુ ! ! તું તે એકમાં સંતોષ ન પામ્યો. તુંને એકે નજરમાં ન આવ્યું ! અને તું દુરાચરણમાં પડ્યો. તું દુરાચારી થયો ! હીરાની અંગુડી વેચી, તેને ખેંચ નાખી કહી તેં મને કહ્યો ! ને હું કહ્યો ! એટલુંજ નહિ પણ તેં ખવાડેલા ભુલાવાની ભુલવણીમાં પડી હું તેમાં ભેળવાયો પણ આખર-આખર તારો પ્રપંચ ખુલ્લો થયો. તારા પાપનો ઘડો ફુટ્યો. ને તું જેવો હતો તેવો અમારી નજરમાં દેખાઈ આવ્યો.

અહાહા ! શું તારી નીચતા ! શું તારી નફટાઈ ! શું તારી કૃતમતા ! શું તારી લુચ્યાઈ ! કેવો તું દગલખાજ ! ને કેવો બેવફા ! એ મનુ ! મારા કુળમાં ન હોય ! પણ તું એક કુળાંગાર નીકળ્યો. તે બધું બાળને ભસ્મીભૂત કરીશ.

મેં તારી ઉપર રાખેલા સંપૂર્ણ વિશ્વાસના પડદામાં સંતાતો-છુપાતો, અમારી આંખોમાં ધૂળ નાંખતો, તું તારાં કાળાં કર્મ કર્યે જતો હતો. તારી ઉપર અત્યંત પ્રેમ ને અથાગ વહાલ રાખનારાં તારાં માતા પિતાનાં વાતસલ્ય પણાં પર તું તારો જાદુઈ પ્રપંચ જમાવ્યે જતો હતો. અને એમ કરી મનુ ! તું આ દુનિયામાંથી તારાં માયાપનાં મરણની આશા ભરી વાટ જોતો ખેડો હતો ! પણ કંગાળ ! તને ખબર નથી કે હમેશાં તેવું ધન્યરને ગમતું નથી. તે ક્યાં સુધી તારી તેવી ધારણાઓ છૂપી રાખશે ? પરંતુ મૂર્ખ ! સ્વાર્થી અને પ્રપંચીએ ને તેવી અકલ હોતી નથી. ને તેથીજ તું તે સમજી શક્યો નહિ. આટેજ તું દુરાત્મા ! તારા પ્રપંચમાં



નારા કુકર્મોમાં દેહ લગી કાતી શકવામાં નીષ્ફળ ગયો,

દુઃખી દીલે, જીરસાના આવેશમાં, મોટે અવાજે, ઘણું બોલી જવા-  
યાથી માધવદાસ શેકની છાતી ભરાઈ આવી. ઘાંટો જાડો થયો ને આગળ  
બોલી શકાય તેવું ન રહ્યાથી જરા મૌન રહ્યા.

કાંઈ દીવસ કાંઈ ઉપર નહિ ઉતરેલો તેવો મહા જીરો ક્રોધ પોતાના  
જ આપ તરફથી પોતાની ઉપર ઉતરેલો જોઈ મનુ દીગ્મૂઢ બની ગયો.  
આપાના સખ્ત, આકરા અને સહન ન થઈ શકે તેવા કડક બોલો કદી  
પણ અપમાન રૂપે એક પણ ટુંકારો નહિ સહન કરેલ એવા અઙ્ગ  
મનુભાઈને સાંભળવા પડ્યા. તેનું રૂપે રૂપું ઉભું થયું. શરીર ટુજવા લાગ્યું.  
આંખોમાંની છુપાઈ રહેલી ક્રોધાત્મી જ્વાળા રૂપે બહાર નીકળવા લાગી.  
તે ગમે તેવો કુચ્છંદી ને દુરાચળી થઈ ગયો હતો તથાપિ સ્વમાનને  
સમજનારો હતો. જો આ જગ્યાએ આપને બહલે બીજો કાંઈ હોત તો  
મનુભાઈ શું કરત ? તે એક પ્રશ્ન હતો. પણ અત્રે તો તેના આપની  
સાથે કામ હતું. જેથી તેનો ગમે તેવો ક્રોધ, ગમે તેવું જોર, ને ગમે તેવું  
સ્વમાન પણ તેના આગળ કંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. તેથી પોતાના  
મનનો બધો વેગ દાખી રાખી, આંસુથી ભીંજાયેલી આંખે મુખ ગંભીર  
કરી હૃદય દ્રાવક અવાજે સહેજ કરડાકીનો ભાસ આપતો તે બોલ્યો કે

આપા, આવડો તે મેં શું અપરાધ કર્યો છે ? મેં એવડું શું બોલું  
કર્યું છે ? મેં તમને શી રીતે ઠગ્યા છે ? કે જેના માટે તમારે આટલી  
સખ્ત ભાષામાં, જીરસાના આવેશમાં, મોટા અવાજમાં સહેજ પણ ન  
છાજે તેવા સખ્ત શબ્દોમાં બોલવું પડે છે. અને તમારા દીલને દુઃખી  
કરવું પડે છે. જો હું તમારી નજરમાં ગુન્હેગાર દેખાતો હોઉં ! નફ્ટ  
હોઉં ! લુચ્ચો હોઉં ! કે બેવફા હોઉં ! તથાપિ જે કાંઈ તમે જાણતા  
હો તે બધું મને જણાવ્યા વગર હું તેને શી રીતે સમજી શકું ? માટે  
આપ શાંત થાઓ ને જે હરીકન હોય, તે મને કહો. જો આપની બ્રાન્તિ  
થતી હશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ.

પિતાનું ગરમ થયેલું મગજ ચડેલો ઊભરો કંઈક ખાતરી થતાં  
સહેજ શાંત થયું હતું. તેમાં છોકરાએ આ પ્રશ્ન કર્યો. એ પ્રશ્નથી છોકરો  
શું કરવા માગે છે, તે વિચારે માધવદાસને નવાઈ લાગી. શું મનુ હજી  
પણ પવિત્ર થવા માગે છે ? શું તે ખરો પવિત્ર છે ? તે શા માટે આમ  
બોલે છે ? એવો વિચાર કરી તે બોલ્યો કે—મનુ ! તું એમ કહેવા માગે

છે કે તું નિર્દોષ છે?

મનુ—હા, બાપા.

બાપા—શા ઉપરથી?

મનુ—તમે કહો તે ઉપરથી.

બાપા—મનુ હવે હદ થાય છે. હવે તારી કપડી અને પ્રપંચી જળને સંકેલી લેવામાંજ લાલ છે. જ્યારે તું તારાં પાપનો પરતાવો કરતો નથી, તેં કરેલાં પાપનું કારણ તારાં અંતઃકરણને પૂછતો નથી, તને એ વાત ઉપર ધિકાર છૂટતો નથી અને તે તું મારેજ મોઢેથી કહેવડાવવા માગે છે તો કહું છું સાંભળ-જે રાત્રે હું વધારે શીક પડી ગયો, તે રાત્રે મનુ, તું ઘરમાંથી ક્યાં ગયો હતો ?

મનુ—બાપા ! તેનો ખુલાસો મેં તેજ દહાડે તેજ વખતે આવાને કર્યો હતો જે મને એન પડ્યું નહિ. ગરમી ઘણી થવા લાગી જેથી સ્નેહ બહાર ફરવા જવા ઇચ્છા થઈ. આપ સૌ સુઈ ગયાં હતાં. જેથી રત્ન લેવાનું બની શક્યું નહિ અને વગર રત્નએ બહાર ગયો. ત્યાંથી સીનેમા જોવા ગયો ને તે જોઈને અત્રે આવ્યો. અને એજ મારો મોટો અપરાધ હોય, એજ મારી મોટી કસુર હોય તો તેના વારતે આપ ધારો છો તેવો હું નથી.

માધવદાસની તેજ પ્રકૃતિ હવે ઝાઝું સહન કરી શકી નહિ. નહાના છોકરાની હદ વગરની ચતુરાઈ હવે પસંદ પડી નહિ તેથી સાફ અને ખુલા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યા કે—

મનુ ! હજી વાર છે. તારા જેવો બાળક હવે તારો બાપ બની જશે નહિ. તું એક વયોવૃદ્ધ, નિષ્કપટ, ઊંચ લાગણી વાળા સારા ગૃહસ્થની વાતને પણ ખોટી પાડવા હામ બીડે છે. તારાં દુષ્કૃત્યને છુપાવવા મથન કરે છે. અમારી આંખોમાં પાછી ધૂળ નાખવાનું સાહસ કરે છે. પણ પાપી ! હવે તેમાં ફાવીશ નહિ ગમાર ! તુંજ કહે જોઈએ કે રેલવે હોટેલ આગળ જવાને તારે કામ શું હતું? જે કામ હતું તો એવા વિધર્મિ હોટેલનું ખાવા પીવાને તને શું ભૂખ હતી. તને ઘર આગળ ક્યો એશ-આરામ ઓછો પડ્યો, જે નક્કર રંડાઓને ત્યાં જવાની જરૂર પડી? અને હવે તે વાતને તું એન ન પડવાથી ફરવા જવાના રૂપમાં મૂકે છે. તે વાતમાં અધમ ! તને શરમ નથી આવતી? તું જરા પણ લજવાતો નથી? કદાચ તારૂં કહેવું ખરૂં પણ હોત તો મોડી રાત્રીની વખતે અમે સૌ સુઈ

ગયા પછી અમારી રમ લીધા વગર તું બહાર ફરવાને ચાલ્યો જય ને તેના કારણમાં અમે સૌ મૂર્છ ગયાં હતાં જેથી રમ લેવા બન્યું નહિ એવી દલીલ ઉભી કરે, તે નિર્જન ! માત્ર તનેજ શોભે.

અહાહા ! ! ! મનુ ! મેં તારી ઉપર બાંધેલા મદાર, તારી ઉપર બાંધેલી સર્વ આશાઓ, તારી ઉપર મૂકેલો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ એ સર્વ આજે નષ્ટ થઇ જય છે. આ ધરતીકંપ રૂપી તારાં દુરાચરણના એકજ છટકામાં ભાગીને ભૂકો થઇ જય છે. આપણા વડવાઓથી ચાલી આવેલી કીર્તિનો સોનેરી સ્થંભ આજે ડોલાયમાન થતો જણાય છે. તેથી તેની મજબુત ચણેલી એક એક ઈંટ છુટી પડી જશે એટલુંજ નહિ પણ તે છેક પાયા સુધી ઉખડી જઈ તે જગ્યોએ તારાં કોલસા રૂપી કાળાં કુકર્મેનો મોટો સ્મારક ઉભો થશે. અને અથાગ મહેનતે ને મહા પરીશ્રમે મેળવેલી આ લાખોની દોલત તારે હાથે ખરબાદ થશે.

વાંચનાર ! જેમ જેમ માધવદાસ આ બધું બોલ્યા જતા હતા, તેમ તેમ મનુની દશા બદલતી જતી હતી. તેનું કલેણું કપાઈ જતું હતું. તેની બધી ચતુરાઈ ચૂપ થઇ ગઇ હતી. હુશીયારી હતાશ થઇ ગઇ હતી અને બાહોશી બંધ પડી ગઈ હતી તે છતાં તેનો અંત કેવા પરિણામમાં આવશે તે કદીપી શકાતું નહોતું માત્ર તે મુઠે મહોડે સાંભળ્યે જતો હતો. ને માધવદાસ બોલ્યે જતા હતા, તે પોતાનું બોલવું જરી રાખીને બોલ્યા કે;—

તારા જેવા કુળાંગાર અને કુળને કલંક લગાડનારા કાળાં કર્મના કરનાર છોકરા માટે એક ઘડી ઉભા રહેવાની મારા ઘરમાં જગ્યા નથી. તારા જેવા દુષ્ટ અને દુરાચરણી છોકરા ઉપર દયા લાવવાને મારા હૃદયમાં સ્થેજ પણ સ્થાન નથી. તારા જેવા જૂઠા અને પ્રપંચી છોકરા સાથે નામનો પણ વહેવાર રાખવા માંડે અંતઃકરણ રાજી નથી. એટલુંજ નહિ પણ તારા જેવા બેવકા ને બેવકૂફ છોકરાનું મોં જોવાને મારી આંખો તૈયાર નથી. તારા જેવા છોકરા તો ન હોય તેમાંજ સાંડે છે. માટે મૂર્ખ ! તું એકદમ અત્રેથી જા. તારું કાળું મોં મને બતાવીશ નહિ. અને સ્થેજ પણ ઉત્તર વાળવાની મીથ્યા કોશીષ કર્યા વગર તું સત્વર અત્રેથી ચાલ્યો જા.

મનુના ક્રોધ અને દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. અલારે બાપા સામી હામ બીડવા જેવી ઉદ્વેગ કરવામાં તેને સાર જણાયો નહિ. પોતે

કરેલાં કૃત્યોજ આજના કપકાને યોગ્ય હતાં. એટલે તેમાં પિતાને કહેવાનું કંઈ પણ હતું નહિ, તે નિરાશ થયો અને બાપાએ જ કહેતાંની સાથે જવા લાગ્યો.

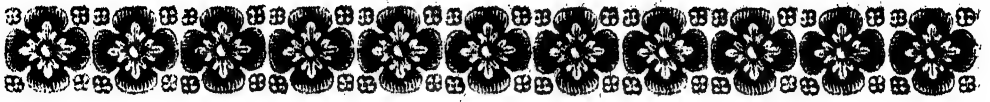
બાપાએ તેને જતો જોઈ ઉભો રહેવા કહી-બોલવા લાગ્યા કે-જા કહ્યા પછી પણ મારે તને બોલાવવો પડે છે. જા કહેવા પછી મારે તારી સાથે વાત કરવી પડે છે અને જા કહેવા પછી મારી ફરજ બજાવવા થોડીવારનો સંબંધ તારી સાથે રાખવો પડે છે. પણ મનુ! એટલામાં જા તું શાણો હોઈશ, તો સમજીશ. ચતુર હોઈશ, તો ચેતીશ. આજના બનાવને હમેશાં યાદ રાખીશ. ને તને પડેલી કુટેવ છોડીશ. મનુ! તારા ઉપરાંત મારે ક્યાં બે પાંચ છોકરા પડ્યા છે કે, હું તેનાથી સંતોષ લેઈશ ને મારા જીવને આનંદ મેળવીશ. માફ કર છોડતાં તને જેટલો અફસોસ ને ઉદ્વેગ થશે તેનાથી હજારગણો ઉદ્વેગ ને અફસોસ મને થશે. આજે માફ સર્વસ્વ લૂંટાય છે ને સર્વસ્વ જતું રહે છે તે છતાં તારી ખરાબ ચાલ ચક્કતને લઈ મારે તેમ કરવું પડે છે. નહીતો હું તને શા માટે કહું? ને હું તને શા માટે દુભાવું? જે મનુને ઘણાજ પ્રેમમાં, ઘણાજ લાડમાં ઘણાજ પ્યારમાં ઉછેરી મોટા કર્યો તેને વગર કારણે આટલું કહેવા માફ દીવ તૈયાર થાય નહિ. તે તેને અમર્યું કહેવા માટે નહિ, તેનું મન દુભાવવા માટે નહિ, તેને દુઃખી કરવા માટે નહિ. ને અમારો જીવ બાળવા માટે નહિ. પણ મનુ! જા તું સમજતો હોય તો, એ તારાં ભવિષ્યનાં સુખને માટે છે. તારી ભવિષ્યની જીંદગીને માટે છે. તારું ભવિષ્ય જીવકતું કરવા માટે છે. પણ તેની તને દરકાર હોય તોજ એક વખત તારા ઉપર અમને આવેલો શક ભર્યો ખ્યાલ તેં પ્રપંચ કરી અમને વીસરાવ્યો. પણ હવે વિસરાય તેમ નથી. છતાં મનુ તારે માટે ઘણા સીધા, સરળ અને સારા રસ્તા છે. મારા ઘરમાં તું જોય છે તેમ તારી સામે અદેખાઈ કરનાર કોઈ નથી. તારે ખીજા ભાઈયો પણ નથી કે મારી મીઠકતના હકદાર તરીકે તે તારામાં ભાગ પડાવશે. જે છે તે તારું છે. ને તે તું સાચવીને ખાઈ શકે તો તે ઘણું છે. તારે શાની ખોટ છે? તારે શાની ઉણપ છે? જે તું તારા ખોટા ખ્યાલને ખસેડી શકતો નથી તારી ચાલને સુધારી શકતો નથી ને આ બધો ઉદ્વેગ ઉભો કરે છે. જે મનુ! હું તો હવે થોડા દિવસનો તમારો પરાણો છું. તમારી પાસે છું ત્યાં સુધી જ્યાં ખોટું દેખીશ ત્યાં બોલીશ. તેમાં જો સમજીશ તો

તનેજ લાભ છે. મારી કહેવાની ફરજ છે તેટલું કહીશ. પણ જો તું નહિ સુધરીશ કે સંભાળીને નહિ ચાલીશ તો મનુ ! આ બુદ્ધાનાં, આ તારા બાપનાં આ વખતનાં વચનોને સંભારી યાદ રાખજે, કે તું કદી સુખી થઇશ નહિ. તારૂં ભવિષ્ય દુઃખમય છે. આ મેળવેલી લાખોની દોલત, માલ મીલકત, ગાડી ઘોડા અને બાગ બગીચા તે બધું તારે હાથે બરબાદ થશે. તે બીજના હાથમાં જઈ પડશે. તું બીજ માગતો થશે. ને તે વખતે એક કાડી બીજ માગી પણ તને નહિ મળશે.

માટે જેટલું બની ગયું છે તેટલુંજ પૂરતું માની, આ તારું છે તે તું સંભાળ. તારું છે તેને તું સાચવ. તારું છે તેને તું ભોગવ અને તું સુખ આનંદમાં રહે ને બીજને રાખ. આપણી જે આખર કીર્તિ છે તેને જો અને તને પડેલો કુચ્છંદ ને પડેલાં ખોટાં આચરણો છોડી દે.

મનુ ! તું કાણ છે ? તેને ઓળખ. તું એક ખાનદાન અને નામીયા કુટુંબનો છોકરો છે. શ્રીમંત અને ઇજ્જતદાર મા બાપનો પુત્ર છે. તું તારાં માબાપનો એકનો એક લાડકો છોકરો છે. તું એક મોટી સમૃદ્ધિ વાળો સમજતો મહાન નર છે. તું તારા ઘરડા બાપનો આધાર છે. આંધળાની લાકડી ને દુર્જળના ટેકા બરોબર છે. અને આજ સુધીમાં તારા વડવાઓએ મેળવેલી ઇજ્જત આખર, માલ મીલકત અને અદગક ધનનો વારસદાર છે. હવે જોઈએતો તું તેનું પાલન કર યા છેદન ! જોઈએતો સાચવી રાખ કે ગુમાવ ! જોઈએ તો ભોક્તા થા કે મુક્તા ! એ હવે તારી ઈચ્છા ઉપર છે—તારાં આચરણ ઉપર છે. હવે તેથી વિશેષ કહેવાને મારી પાસે વધારે શબ્દો નથી, માટે જેમ તને યોગ્ય લાગે તેમ કર.

બાપનાં મોઢામાંથી નીકળતા એક એક શબ્દો ઉપરથી શબ્દો શબ્દો મનુની પ્રકૃતિનો રંગ બદલાતો જતો હતો. તેની આખી જીભમાં જેટલા રંગ નહિ બદલાયલા હોય, તેટલા સામટા રંગ આજે ઉપરા સાપરી બદલાયા. બાપનાં પહેલાં સખત વચનો અને બકારો મળ્યાથી મનુનું મસ્તક ફરી ગયું હતું. પણ તે છેલ્લાં વાક્યોની અસરથી ઠેકાણે આવ્યું. મનમાં જે જે વિચારો ને જે જે તરંગો ઉડ્યા હતા, તે દબાઈ ગયા. અને પ્રત્યુત્તરમાં કંઈ પણ ન બોલતાં આજનો ધુંધવાયલો કાળ અને પોતાનાં દુષ્કૃત્યો સામે ધિક્કાર છુટ્યો. તેના પ્રત્યે અભાવ થયો અને પડેલી કુટેવ છોડી દેવા નિશ્ચય કીધો.



## પ્રકરણ ૩૯ મું.

### માધવદાસનું વીલ.

જ્યારે ઘરમાં કલેશ થાય છે, ત્યારે ઘરનાં માણસોનાં દિલ ઊંચા બને છે—બ્યાધિગ્રસ્ત બને છે. ને એક બીજાં સામે શકભરી લાગણીથી જોય છે. મનુને માધવદાસના એહદ ઠપકાથી, સખત શબ્દોથી અને શીખામણ બર્યા વિવેચનથી તાત્કાલિક ધણી સારી અસર થઈ. ને તે અસરથી થોડાક દિવસો સારી રીતે ચાલ્યો. પણ રમશાનવૈરાગ્ય જેમ થોડી વખત જ ટકે છે, તેમ મનુભાઈને તેની અસર થોડા દિવસ ટક્યા પછી ભુસાઈ ગઈ, અને તે બાબતમાં બાપાના ઠપકા પહેલાં પોતે જેવી નરમાશ અને બહીકથી રહેતો હતો તે છોડી દેઈને મિત્રોની શીખવણીથી હવે કડકાશ અને હિમતથી રહેવા લાગ્યો. તે પોતાના મિત્રો મદન અને વામનને અવારનવાર મળતો. તેની સલાહ લેતો ને તે કહે તે પ્રમાણે કરતો. બાપ દીકરા વચ્ચે ઝરેલી ચક્રમક પછી મિત્રો કાઢી રીતે તેનો લાલ લેવા માગતા હતા પણ તેઓ એવાં શાણપણથી, એવી ચતુરાઈથી ને એવાં સાલસપણાંથી રહેતા કરતા કે, તેઓના ઉપર શક લેઈ જવાને કાદને કારણ ઉભું થતું નહિ. એક પક્ષમાં સારા રહેવાની કાળજી રાખતા અને વચ્ચે રહીને એક પક્ષને લડાવી મારતા. તેમ પોતે બહાર પડતા નહિ પણ અંદરખાનેથી મનુને ઘણું ઉધું ચતું સમજાવી તેને ભંભેરતા. જોકે મિત્રોને મનુની ઓથ ધણી હતી. મનુ વગર તેમને જરાવાર ચાલે એમ નહતું. આંટમાં અવારનવાર પૈસાની ખેંચ પડતી. ને તે વખતે મનુભાઈની રસીદ ઉપર નાણાં મેળવી આંટની બીડ લાંગતા. તે છતાં હવે મનુભાઈને પણ મિત્રોની હર વખત જરૂર પડતી. તેને ઘરમાંથી પાકેટ ખર્ચ મળવું બંધ થયું હતું. પોતાનો હાથ મૂળથીજ છુટ રહ્યો હતો. વળી તેને કુછંદનો પૂરા નાદ લાગ્યો હતો. તેમાં વારે ધડીએ પૈસાની

જરૂર પડતી ને તેનો આધાર હવે પોતાના મિત્રો ઉપર રહ્યો હતો. જ્યારે તેની પાસેથી મદદ મળતી ત્યારેજ તેનું ગાડું ચાલતું. મિત્રો તેને મદદ આપતા પણ તે ખાસ ઉપકાર સમાન બતાવતા. મનુભાઈની રસીદો ઉપરનાં મેળવેલાં નાણાં ક્યાં ગેય થઈ જતાં. તેઓ ખોટો હિસાબ મનુભાઈના ખાતામાં ઉભો કરી મનુભાઈને પોતાનો દેણદાર બતાવતા ગયા. ને પોતા જોગી રસીદો મનુભાઈ પાસેથી લખાવતા રહી તેને વધુને વધુ દેણદાર બતાવતા ગયા. તેઓ ખોટો હિસાબ લખીને મનુભાઈને પોતાનો દેણદાર તો બતાવતા ગયા પરંતુ તેને દુકાનમાં તો ખોટજ હતી. પોતાના ઘરનો ખર્ચ બાદશાહી હતો. કાઠમાઠ અને ભપકાથી રહેતા હતા. ગાડી થોડામાં ફરતા હતા. અને સાફ મકાન વાપરતા હતા. તે અધું કમાઈ ઉપર નહિ પરંતુ મુંબઈના લોભી, બેસમજ અને મૂર્ખ લોકોનાં નાણાં ઉપર તાગડધીન્ના હતી. લોકોમાં મોટા તરીકે અપવા અને ઠગવાની એ યુક્તિ હતી. અને જ્યાં સુધી તેમનો દહાડો ભરાયો નહોતો ત્યાં સુધીનીજ તે મોજમજ હતી.

ગમે તેમ હતું પણ અત્યારે તો તેઓ એક શ્રીમંતના વૈભવને બુલાવે તેવી રીતે રહેતા હતા. શ્રીમંતમાં અપતા હતા. અને માનમર્તબો પામતા હતા. જેથી મનુ ઉપર તેમની સારી છાપ પડી હતી. હવે મનુ તેમને આધિન થયો હતો. તેમના કહેવામાં રહેતો હતો. તેમના કહ્યા પ્રમાણે કરતો હતો. અને તેથી મદન અને વામન મનુના આપદાદાની મેળવેલી લાખોની દોલત અને સાહેબી પોતાના હાથમાં આવ્યાનાં સ્વપ્નાં જોતા હતા.

નાનાલાલ પાસેથી મનુની હકીકત જાણ્યા પછી અને મનુને સખ્ત ઠપકો આપ્યા પછી માધવદાસને મનુનાં એકે કામ ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. મનુ ઉપર ભાવ જોવાને તેવોજ હતો છતાં તેની વર્તણૂક સામે સખ્ત અણુગમો પેદા થયો હતો. મનુની વાત, મનુનું બોલવું, મનુનું વર્તવું એ અધું હવે તેને કૃત્રિમ રૂપે ભાસતું હતું જેથી મનુ વિષે તેને સખ્ત ચિંતા થતી હતી. પોતાના કુટુંબનો વારંવાર વિચાર થતો હતો. પોતાનું જીવવું હવે થોડું સમજતા હતા ને તેથી કંઈ બંદોબસ્ત કરવાનું ધારતા હતા.

એક દિવસે શેઠાણી અને મુનીમને ખાનગી રૂબરૂમાં બોલાવી તેનો વિચાર કરવા બેઠા. સિંહ સરખા માધવદાસ આજે ગરીબ સરખા જણાતા હતા. એકેસા પર ઉઠાસી છવાઈ રહી હતી. પોતાના પુત્ર મનુભાઈ ઉપર



કુટુંબની સુખી સ્થિતિ રહેવાની સહેજ પણ આશા તેના મનને રહી નહોતી. બીજો પુત્ર પણ નહોતો, જે તેના ઉપર આશા રાખી શકાય. જેથી આજ તેનું અંતઃકરણ ઉદ્વેગથી ચીરાઈ જતું હતું. તેની ઉદાસીની છાપ મુખમંડળ ઉપર જણાઈ રહેતી હતી. તે શેઠાણી અને મુનીમને સામે ખેસાડી ગળગળીત અવાજે શોકમય ઉદ્ગારમાં કહેવા લાગ્યા કે:—

મુનીમજી ! હું હવે આ દુનિયાનો થોડા વખતનો મુસાફર છું. મારો આ છેલ્લો કાળ છે. મારૂં આયુષ્ય હવે અલ્પ છે. હવે જે ઘડી જાય છે તે મારા શરીરને નાકોવત ખનાવતી જતી હોવાથી મારું શરીર દીન પ્રતિદિન ક્ષીણ જનતું જાય છે. મને લાગે છે કે, થોડા વખત પછી હું હવે વહિવટના અંગે નકામો થઈ પડીશ. મુનીમજી ! તમે મારા ઘણા વખતના જૂના મિત્ર છો. તમે મારા એક વખતના વિશ્વાસુ નોકર છો. તે પછીના મારા વેપારના સહાયકારી પ્રમાણિક લાગીદાર થયા છો. મારા સગાભાઈની ગરજ સારી તમે છેવટે મારા જીવજનન મિત્ર બન્યા છો. મેં મારાં ઘણાં કામ તમારી સલાહ ને સંમતિથી કીધાં છે. ને મેં તમારાથી કાંઈ જુદાઈ લેખી નથી. માટે તમને મારો અત્યંત સગો કહું, અત્યંત સ્નેહી કહું, ભાઈ કહું કે પુત્ર કહું જે કહું તે અગત્યના દરજ્જામાં મારી નજરે તમે પ્રથમ પંક્તિમાં છો. મારો મનુ છે પણ તે તમારા પછી છે. જે મનુને માટે મેં ઘણી ઉમેદ અને આશાઓ રાખી હતી, જે મનુને માટે મને માન અને વિશ્વાસ હતો; તે બધું તેના ખોટા આચરણથી નષ્ટ થયું છે. અને તેથી મારો જીવ કંકળી ઉઠે છે. મારા મનુને માટે ઘણું લાગી આવે છે. તેની બહુ દયા ઉપજે છે. તેનું શું થશે તેનો વિચાર થાય છે. તે છતાં મારો મનુ હવે મારો રહ્યો નથી. ને મારો રહ્યો નથી તેથીજ આ આજનો વિષય આપણને અવશ્ય વિચાર કરાવનારો થઈ પડ્યો છે. મનુને મન આપણે તેના હૃદયું કે કેમ ? તે એક સવાલ છે. તે છતાં પારકી જગામાં સપડાઈ પરાયો બનેલ મનુ પરાધિન સ્થિતિમાં શું ન કરે તેની કલ્પના માત્ર ત્રાસદાયક છે. એવી ભયકારક સ્થિતિ પર પહોંચેલા મનુને આ મેળવેલી સામટી દોલત ને મહાન સમૃદ્ધિનો સ્વામી બનાવી દેવો, તે હાથે કરીને માડી દશાને આમંત્રણ કરવા જેવું થઈ પડે. તેના જેવા પારકી શીખવણી પર ચાલનારા છોકરાના હાથમાં મારું નહાનું બાળક લાનુ તેની માતા અને પદમાવતી વહુને મૂકવાં અનિષ્ટ થઈ પડે. માટે મારો પાછળ મારી કીર્તિ, મારું ધન, મારી સમૃદ્ધિ, મારી ઇજ્જત



એ અધુ મનુને હાથે બરબાદ ન થાય તેમજ મનુના તાબામાં રહી ભાનુ, તેની માતા અને પદમાવતી દુઃખી ન થાય; એવું કરવાની મારી ઇચ્છા છે. અને તે ઇચ્છા પહેલી તકે પૂરી પાડવી, એમાં તમારી સલાહ ને મદદની જરૂર છે. જે મનુ પ્રપંચી થયો, જે મનુ માં આપને ઇગતાં શીખ્યો તે મનુ ઉપર સ્ટેજ પણ ભરોસો રાખવો એ આદત વહેરી લેવા સમાન છે. આપણી મૂર્ખાઈ બતાવવા બરાબર છે. માટે હવે જેમ અને તેમ તેનો મંદોબસ્ત કરવાનાં ઠરાવ ઉપર આવવાનો નિર્ણય આપણી આજની બેઠકમાં જ થવો જોઈએ. આ વાત બિલકુલ ખૂપી રહેવી જોઈએ. ને તે કોઈ ન જાણવા પામે તેવી રીતે આપણે કરવું જોઈએ. મુનીમજી ! જેને મંતાનનું દુઃખ છે, તે મહાન દુઃખી છે. હું પણ મહાન દુઃખી છું. મનુના પ્રતાપે અતિ લાચાર છું. હજી શેઠ વધારે બોલવાના હતા પણ જેમ જેમ બોલતા જતા હતા, તેમ તેમ તેનું હૈયું ભરાઈ આવતું જણાતું હતું જેથી શેઠાણી તેમને બોલતા અટકાવીને વચ્ચે બોલી ઉઠ્યાં કે:—

જીવને નકામો મંતાપ કરવાથી શું હાંસલ છે ? મનુ બાળક છે. અણુસમજી છે. ને કોઈના હાથમાં ફસી પડ્યો જણાય છે. તે જ્યાં સુધી તેમાં તેને ઠોકર નથી વાગી ત્યાં સુધી તે તેને સારું લાગશે પણ આખરે તેમાંથી જ મનુ સુધરશે. તેના બાપ તરીકે તમને ચિંતા થાય, મા તરીકે મને દુઃખ થાય તે સ્વાભાવિક ને વાસ્તવિક છે. પણ તેનો ઘણો બળાપો હાનિકારક છે. ભવિષ્યનાં દુઃખની કલ્પના કરી અત્યારથી દુઃખી બનવું તેના કરતાં તે ન આવે તેવી યોજના કરવા ધાર્યું છે તે અતિ ઉત્તમ છે. અને ઇશ્વર કરશે તો ત્યાં સુધીમાં મનુભાઈ પણ સુધરી જશે. એટલે જે વખતની ચિંતા આજે કરો છો, જે દુઃખને આજે કલ્પો છો; તે તેનો વખત આવતાં નિર્મૂળ થશે.

મુનીમ બોલ્યો કે, શેઠ સાહેબ, શેઠાણીનું કહેવું તદ્દન બરાબર છે. આપે ઘણી ચિંતા કરવા જેવું કશું નથી. માટે આપે ઉચ્ચ લાગણી ભર્યો જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે આપનું મારી પ્રત્યેનું અથાગ હેતુ ને ઘણીજ માયાળુ વૃત્તિનો સચોટ પુરાવો છે. હું આપનો સદાનો આભારી ને સદાનો સેવક છું. તેમાં કંઈ ન્યૂનતા જેવું નથી. મનુભાઈ માટે દિલગીર થવા જેવું કારણ જોકે ઉભું થયું છે, તથાપિ તે કારણ હમેશને માટેનું છે એમ માની લેવું તે વાસ્તવિક નથી. જુઓ ! કોઈ પણ મનુષ્ય જન્મતાંની સાથે મનુષ્યપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી. મને એક

પત્થરની મૂર્તિને સુંદર આકૃતિનાં રૂપમાં જોઈને આપણે તેની અસત્થ સ્થિતિનો ખ્યાલ નથી આવતો, તેમ મનુષ્યને માટે પણ તેવું જ છે. પણ તે મૂર્તિને સુંદર આકૃતિના રૂપમાં આવવા અગાઉ કારીગર કડિયાના હાથથી કેટલી છીણીઓ અને હથોડા વડે માર ખાવો પડે છે, ઘણું ઘડાવું પડે છે, છુંદાવું પડે છે ને ટીપાવું પડે છે. ને તે પછી આખરે તે માર ખાઈ ખાઈને ઘડાઈ, છુંદાઈ, ટીપાઈને જ તેમાં સુંદર આકૃતિનું રૂપ આવે છે. તેવી રીતે મનુષ્યને મનુષ્યપણામાં આવતાં ઠોકરો રૂપી છીણી, હથોડીઓના સખત માર ખાવા પડે છે, ઘડાવું પડે છે, છુંદાવું પડે છે. તે પછી જ તે મનુષ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ આ બાબતમાં મનુભાઈને જ્યારે અને જ્યાંથી ઠોકર વાગશે કે, તેની મેળે તે ઠોકાણે આવશે. એટલે તે હમેશાં બગડેલા જ રહેશે એમ માની લેવાનું નથી. તે છતાં તેનો ઉપાય યોગ્ય રાખવો તે તદ્દન વ્યાજબી છે. અને તે વિષે આપણે બધાં એકમત છીએ. એટલે હવે તે ઉપાય કેવા પ્રકારે યોજવો તેનોજ વિચાર કરવાનું અત્યારે આવશ્યક છે.

શેઠ—મનુભાઈ સુધરી જશે એવી તમે બન્નેની આશાજનક લાગણી ખુશાલી ભરી ને સંધ્યારા રૂપ છે. તે છતાં કંઈ ઉપાય યોજવાના નિર્ણય ઉપર આપણે એકમત થઈએ છીએ. તે પ્રશંસનીય છે. મારો વિચાર એવો છે જે મારી મિલકતના દ્રસ્ટીઓ નીમી એક વીલ કરી નાખું.

શેઠાણી—તમે કેને દ્રસ્ટીઓ નીમવા માગો છો ? અને વીલમાં શું જણાવવામાં આવશે ?

શેઠ—એક દ્રસ્ટી તમે ને બીજા મુનીમજી, તમે બેઉને મારી મીલકતનો વહીવટ કરવાનો હક્ક રહેશે. ને જે સરતો હું વીલમાં જણાવીશ તે પ્રમાણે તમારે વર્તવું પડશે.

મુનીમજી—તે વાત તો બરાબરની છે. પરંતુ બેજ દ્રસ્ટી કરતાં એકાદ વધારે દ્રસ્ટી હોય તે સારું છે. કેમ જે લોકોની અદેખાઈ ખુરી છે. જે કોઈ ત્રીજે દ્રસ્ટી નહિ હોય તો તે ગમે તેવા આક્ષેપ મૂકશે ને તે અમારે સહન કરવા પડશે. માટે અમે કોઈ જાતના આક્ષેપમાં ન આવીએ તેમ અમને પણ કોઈ સારો સલાહકાર થઈ પડે એવો એકાદ વધુ દ્રસ્ટી નીમવો યોગ્ય છે.

શેઠાણી—મુનીમજીનું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. ને જો એ વાત તમને ખ્યાનમાં આવતી હોય તો મારી નજરમાં મીડાભાઈ ડીક લાગે છે. તેને પણ અમારી સાથે દ્રસ્ટી બનાવો.

શેઠ મીઠાભાઈને વેપાર રોજગાર સિવાય પોતાના ખાનગી કાર્યની અંદર કદી પણ ભેળતા નહિ. પરંતુ તે વેપાર રોજગારની અંદર ચાલાક અને સારો જણાતો હોવાથી શેઠને તે વાત પસંદ પડી. ને વીલ ખનાવવાનું નક્કી કરાવી તે પછી બોલ્યા કે:-મુનીમજી ! મારો વીલ ખનાવવાનો હેતુ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા છો. એટલે વિશેષ કહેવાનું નથી. તે છતાં વીલ વિષેની કેટલીક આગતો તમને કહેવાની છે. જેકે મનુ મારો છોકરો છે તથાપિ તે તમારો પણ છોકરો છે. તમે તમારી મનો લાગણીથી તેના અચપણમાં સાંઝ લાલન પાલન કરી ઉછેર્યો છો. અને તે તમારા ઘણાજ આભાર તજે છે. ને વળી તમે દ્રસ્ટી તરીકેના તમારા આભાર તજે હમેશાં તે રહેશે. મારો જે વિચાર છે તે એ કે,

કાલજાદેવીનાં બે ઘર કે જેનું માસિક ભાડું અનુક્રમે એક એક હજાર રૂપિયા છે તેની સંપૂર્ણ માલેકીને સ્વતંત્ર વહીવટ કરવાને હું શેઠાણીને સુપ્રત કરું છું. મલ્હાર વાડીનું મોટું ઘર કે જેનું માસિક ભાડું આરસો રૂપિયા છે તેની સંપૂર્ણ માલેકી સૌં પદમાવતી વહુની કરાવું છું. ને તેનો વહીવટ તે તથા તેનાં સાસુજી કમળા શેઠાણી સાથે મળીને કરે. શેઠ મેમન સ્પીટ ઉપરનું નહાનું ઘર જેની માસિક આવક રૂ. ૭૦૦ ની છે તેની સંપૂર્ણ માલેકી સ્ત્રી. ભાનુમતીની કરાવું છું. તે ઉમરે પહેાંચે ત્યાં મુધી તેનો વહીવટ કરવાનું દ્રસ્ટીઓ તરીકે તમને સુપ્રત કરું છું. તેનો હિસાબ મારી બીજી મીલકતના હિસાબથી જુદો રાખવો. ને તે જ્યારે ભાનુમતી, ઉમરમાં આવે ત્યારે તેની મીલકત ને થએલી આવક તેને સુપ્રત કરવી. અને વધુમાં એવું કરાવું છું કે, ભાનુમતીનાં લગ્ન વખતે દશ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ મારી મીલકતની આવકમાંથી કરવો.

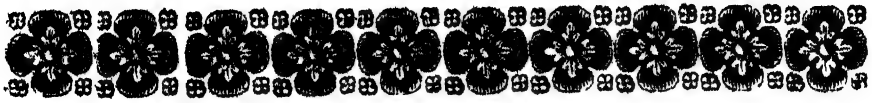
ચોપાડીનો બંગલો રહેવાનાં ઘર તરીકે ઉપયોગમાં રાખવો. અને ઘરનો બધો ખર્ચ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે મારી મિલકતની આવકમાંથી કરવો. જેની જેની પાસે જે જે દાગીનાઓ છે તે તે તેની માલેકીના કરાવું છું. તે સિવાય મારી મિલકતની રોકડ રકમમાંથી એક લાખ રૂપિયા મારા આપદાદા વારેનાં ચાલ્યાં આવતાં સહાયકારી ફંડમાં, એક લાખનું વ્યાજ વિદ્યાવૃદ્ધિમાં, પચાસ હજારનું વ્યાજ ધાર્મિક કેળવણી આપનારી સંસ્થામાં, પચાસ હજારનું વ્યાજ હુન્નરકળાને ઉત્તેજન આપવામાં, પચાસ હજાર પાંજરા પોળમાં, પચાસ હજાર દુકાળીયાંઓને મદદ કરવામાં, પચાસ હજાર દુકાળવાળા મુલકમાં મુંગાં દોરોને ઘાસ ચારાની મદદમાં, પચાસ હજાર આવી પડેલી આદતથી લાચાર થઈ ગયેલાં કુટુંબને

આશ્રય આપવામાં અને એક લાખ રૂપિયા સાર્વજનિક ઉપયોગમાં ખર્ચવા ઠરાવું છું. એ ઉપરાંત મુંબઈની બેંકમાં જમા પડેલી વીસ લાખની રકમ, મીલો અને દુકાનોના વહીવટમાં રોકાયેલું નાણું, ગવર્નમેન્ટ પ્રોપર્ટી સેલ, નોટ, બોન્ડ અને શેરોમાં રોકાયેલી રકમો તેમજ બીજી સ્થાવર તથા જંગમ મીલકતોનો વહીવટ કરવાનું ટ્રસ્ટીઓ તરીકે હું તમોને સુપ્રત કરું છું. મનુભાઈને મારા વારસ તરીકેનો હફ એવી સરતે રદ બાતલ કરું છું કે, તેની ચાલ ચલણ માટેની સારી ખાત્રી મુનીમજી મંગળદાસ બાપુજીને થવી જોઈએ. ને જ્યારે તેને સારી ને પક્ષી ખાત્રી થાય ત્યારથી તેનો હફ લાગુ પડે છે. મારા દરેક નોકરો; ઘાટી ઘોડાવાળા અને રસોયા સહિત દરેકને એક સો સો રૂપિયા બક્ષીસ આપવા. જેઓ મારા ઘણા જૂના વખતના ને નિમકહલાલ નોકરો છે, તેઓને પાંચસો પાંચસો રૂપિયા આપવા ઠરાવું છું.

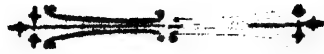
આ પ્રમાણેની મારી યોજના છે. તે જો મનુભાઈ સુધરે, સારી લાઈન પર આવે ને મુનીમજી, તે વિષે તમારી પોતાની પક્ષી ખાત્રી થાય, તો જે મીલકત અને રકમોની જૂદી વ્યવસ્થા કરવા ઠરાવેલી છે તે બાદ જતાં બાકીની બધી મીલકત તેને સ્વાધીન કરજો અને તમે ટ્રસ્ટી તરીકે સારી સંભાળ રાખવાને સારો શ્રમ લેવા બદલ તમને પોતાને એક લાખ રૂપિયા બક્ષીસ તરીકે મારી મીલકતમાંથી તમોએ લેવા ઠરાવું છું. પણ જો મનુ સુધરે નહિ, તે સારી લાઈન ઉપર આવે નહિ તો આ મારી બધી મીલકત મુનીમજી, હું તમને બક્ષિસ કરું છું, તમે તેનો ઉપયોગ કરજો. તમારાં માતૃશ્રી તુલ્ય તમારાં શેઠાણીને વખતો વખત ઘટતી મદદ કરશો. અને મારાં કુટુંબની દરેક રીતે તમો મારા પુત્ર તરીકે સારી રીતની સંભાળ રાખી પાલન કરશો.

આ મારા વિચારો ને મારી યોજનાને હવે કંઈપણ વિલંબ કર્યા વગર માત્ર આઠ દિવસની અંદર વીસ તૈયાર કરાવી લેવાની ગોઠવણ ને અંદાજસ્ત કરશો.

મુનીમે પોતાના તરફથી શેઠનો ઉપકાર માનતાં વફાદાર રહેવા પ્રતિજ્ઞા લેઈ ખાત્રી આપી કે, હું આપના કહેવા પ્રમાણે-આપની ઈચ્છા પ્રમાણે ને આપની ધારણા પ્રમાણે ચાલીશ ને વર્તીશ તે વિષે આપ બેફિકર રહેશો. તે પછી આઠ દિવસમાં કાયદા મુજબ વીસ અને બક્ષિસ-પત્ર બનાવવાનું કાર્ય પૂરું કરી નાંખી તે બાબતથી નિશ્ચીત થયા. અને આ કાર્યને માત્ર માધવદાસ શેઠ, ત્રણ ટ્રસ્ટીઓ અને એક સોલીસીટર સિવાય બીજા કોઈ જાણુવા પામ્યું નહિ.



## પ્રકરણ ૪૦ મું.



### માધવદાસનું મરણ.



સૃષ્ટીકારે સૃષ્ટીની અંદર જે રચનાઓ રચી, તેનો જે ક્રમ ગોઠવેલો છે તે તેની એક મહાન ખુશી છે. તેનો પાર કોઈ લેઈ શકતું નથી. અનેક જ્ઞાતનાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરી તેમાં મનુષ્ય પ્રાણીને બુદ્ધીની નવાજેશ કરી તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિએ મૂક્યો છે. નાટકના તખ્તારૂપ આ અસાર સંસારમાં મનુષ્ય પ્રાણી અવતાર લેઈ કેટલાએ નાટી દેખાવો ને ખેલ કરે છે. તે છતાં માયાના મોહ બળે તે તૃપ્ત થતો નથી. છતાં કેટલાક સમજી અને ચેતી ગયલા મનુષ્યો જ્યારે કાળને સમીપ આવેલો જોય છે ત્યારે તે પોતાની હિંમેશની વૃત્તિ બદલીને છેલ્લી વખતનાં કરી લેવાનાં કાર્યોને તે હાથ ધરે છે ને તે કાળને આધિન થયા અગાઉ પૂરાં કરી લેવા મથે છે. તેમ માધવદાસશેઠ હવે પોતાનો કાળ સમીપ આવેલો જોઈ શક્યા હતાં- ધણી વખતનો પાકટ અનુભવ દુનિયાના અનેક રંગો જોઈને મેળવેલો હોવાથી છેલ્લી વખતના કાર્ય તરીકે જે પોતાને કરવાનું સમજતા હતા, તે તેણે પોતાના ઘરની સ્થિતિ અને રંગ જોઈને પૂરું કરી નાખ્યું. તેનો કાળ પણ જાણે તે કામ પૂરું કરી નાખ્યા સુધીનીજ રાહ જોઈને બેઠો હોય તેમ તે હવે માધવદાસના આત્માને ઝડપી લેવા તૈયાર થયો. માધવદાસ હવે કોઈ દીવસ સારા તો કોઈ દીવસ સીક પડી જતા. વળી જે દીવસ સારા તો વળી કાંઈ ખીમારી થઈ આવતી. એમ તેની તખ્તીયત હવે લથડીયાં લેવા લાગી. હવે તે છેક અશક્ત થયા. ખોરાક ઉપરથી રૂચી ઉડી ગઈ. ને તદ્દન પથારી વશ થયા. કાળ પણ તેને ઝડપી લેવા હવે ડોકીયાં કરતો હતો. અવાર નવાર તે પોતાનો દેખાવ આપતો હતો-ઓચીંતો ઝોકો આવી જતો. ને હવે પ્રાણ જવાની તૈયારીમાં છે એવું સૌને લાગતું. તે છતાં આસોચશ્વાસ

ભરવા બાકી રહેલા, જેથી તેમાંથી થોડો આરામ થતો ને તેથી ઉપરવાળાંને કંઈ ટાઢક વળતી.

કમળા શેઠાણી એક પતિવ્રતા સ્ત્રી તરીકે, પ્રેમાળ ને હેતાળ સ્ત્રી તરીકે પોતાના વહાલા પતિની અહિંનિશ સેવા ચાકરીમાં તમર રહી તેની ઘટતી સારવાર કરવાને અથાગ શ્રમ લેતાં હતાં. ને જ્યારે પતિની બીમારી ઘણી વધી જતી ત્યારે તે અતી અકળામણમાં આવી પડતાં. પણ જ્યારે તેમાંથી પાછો આરામ થતો તેથી ધીરજ ધરતાં.

મનુ પોતાના પિતાની આ માંદગીને છેલ્લી તરીકે સમજ્યો. પોતાના વહાલા અને બળવાન બાપને પથારી વશ થઈ આખરી સ્થિતિમાં આવી પડેલા જોઈ તેનું હૃદય ખરેખર દ્રવતું હતું અને તેથી તે પણ સારવાર કરવામાં ખડે પગે તૈયાર હતો.

પદમાવતી વહુ પોતાના સસરાજીની ગંભીર માંદગી જાણ્યા પછી ચીંતાતુર બની હતી. અને તે તેને કોઈ રીતે સાફ થઈ જવાની લાગણી ધરાવી ઇશ્વર પ્રત્યે તેવી પ્રાર્થના કરતી હતી.

બાળક બાનુમતી પૂરી સમજદાર નહોતી તે છતાં આસપાસનો રંગ જોઈ તે બધું શું છે તેનો ખ્યાલ કરતી ને તેથી તે જાણવા લાગી કે બાપની માંદગી વધારે છે.

ધરનાં નોકર ચાકરો બિચારા પોતાના દયાળુ શેઠને માંદગી વધતી જતી જોઈ દુઃખી બનતા હતા. અને તે પોતાનાથી બનતી દરેક પ્રકારની સારવાર કરવામાં હાજર હતા.

શેઠની તબીબત જોવાને સગાં મંબંધીયો, રનેહીયો, અને ઓળખીતા-ઓની મોટી સંખ્યા હાજર થતી. દરેક જોવા આવનાર માધવદાસશેઠની હૈયાતી માટે કાળજી ધરાવતા હતા. પરંતુ તેઓ જ્યારેબીમારી જોતા, ત્યારે નિયાશ થતા.

શહેરનાં ઘણાં ગરીબ અને આશ્રિત લોકો માધવદાસ શેઠની ગંભીર માંદગી જાણવાથી દુઃખી ને ચિંતાતુર બન્યા હતા. તેઓ બિચારા પોતાને માથે આવો પરગણુ શેઠ હૈયાત રહેવા ઇતેજાર ને રાજી હતા ને તેથી તેઓ તેમનું આયુષ્ય લાંબુ થવાને ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતા હતા.

ઘણા લોકોએ માધવદાસશેઠની બીમારી જોયા પછી તેના જીવવાની આશા છોડી હતી. તે છતાં માધવદાસશેઠ અધુરા રહેલા આસોન્દાસ

પૂરા કરવાને સૌની વચ્ચે હૈયાત હતા. લાગલાગટ એક સરખી આઠ દિવસ સુધી એ પ્રકારે બીમારી આવી. રોજ રાત્રીના ઉભાગરા કરવા પડતા. તે છતાં તેની બેઠતી ને પૂરતી સારવાર કરવામાં કોઈ કંટાળ્યું નહોતું. એવો તેના ઉપર સૌનો ભાવ હતો. આજે રોજ કરતાં સહેજ આરામ જણાતો હતો. ને તેથી સૌ ખુશી થયાં હતાં.

મનુભાઈને પિતાની બીમારીને લીધે લાગલાગટ આઠ દિવસ સુધી ઘર છોડી બહાર નીકળાયું નહોતું. તેથી તેને જરા બહારની તાજી હવા લેવા જવા ઇરાદો થયો. પિતાને પણ જરા આરામ જેવું જણાયું. તેથી તે પોતાની માની રંગ લેઈ એક કલાકમાં પાછું આવવા કહી બહાર ફરવા નીકળ્યો. પાછું ઘેર વહેલું આવવું હતું. જેથી તે બહાર જરાતરા હવા લેઈને સીધો ચંપુને ત્યાં આવ્યો.

પરંતુ દૈવની ગતી ન્યારી છે. તેની લીલા અપાર છે. મનુખ્ય ધારે શું ને ઇશ્વર કરે શું? તે કોઈથી સમજતું નથી. તેમ માધવદાસશેઠને આજે જે આરામ જણાયો તે ખરો આરામ નહોતો પણ છેલ્લી ધડીની શાંતિ હતી. પરંતુ કોઈ તેને પારખી શક્યું નહિ. મનુભાઈના ગયા પછી કાળે પોતાનો રંગ એકદમ બદલ્યો. પોતાની રમત ફેરવીને હવે તે દૂર થયો. જેણે મહાન પુરૂષોથી કરી નહાનાં બચ્ચાંઓ સુદ્ધાંતને મૂક્યાં નથી. તેવો દુષ્ટ કાળ કોઈના ઉપર દયા લાવી આજે માધવદાસ શેઠને છોડે તેમ નહોતો. તે તો જરા જરાવારમાં વધુને વધુ સખત થતો ગયો. જણાતા આરામમાંથી એકદમ માધવદાસ શેઠે પોતાની આંખ મીચી. છેલ્લું ડચકું બચ્યું, ને જલ્દિ કાળે તેનો પ્રાણ મનુ શિવાય સર્વેની હાજરીમાં હરી લીધો. માધવદાસે સર્વ પ્રકારનાં સુખમાં શાંતિથી પ્રાણ છોડ્યો. માત્ર તેને મનુ વાસ્તેજ ઉચાટ આવ્યો હતો. પણ છેલ્લી ધડીએ તે બધું ભૂલી જઈને પોતાનું ચિત્ત ઇશ્વર સ્મરણમાં પરોવી, પોતાનો વહાલો પ્રાણ શ્રી કીરતારને હવાલે કર્યો. ઘરમાં રડારોળ થઈ રહી. કમળા શેઠાણી અલંત વિલાપ કરીને રોતાં હતાં. મુનીમ મોટા ધુરંકઃ મૂકીને પોકે પોક રડવા લાગ્યો. પદમાવતી વહુ, ભાત અને ઘરના નોકર ચાકર જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાં રોવા લાગ્યાં. ભેગો થયેલો સમુહ પણ આ દુઃખદાયક બનાવથી રડતો હતો. અને કોઈ જાનું રહેતું નહોતું. રોઈ રોઈને જ્યારે ઉભરો ખાલી થતો ગયો ત્યારે એક પછી એક જાનાં રહેવા લાગ્યાં.



મુનીમ અને કમળા શેઠાણીને આ બનાવ ઘણો દુઃખમય હતો. તેમનું હૈયું ઘણું ભરાઇ આવ્યું હતું. ને તેથી તેઓ કેમે કરી છાનાં રહેતાં નહોતાં. બીજા લોકોએ ઘણો દીલાસો આપી, કટલીક સમજ આપી તેમને માંડ કરી રેતાં છાનાં રાખ્યાં. હવે મરનારને અમિદાહ કરવાની સામગ્રી ભેગી કરવાની હતી. તેથી તેની તૈયારીઓ થવા લાગી. મુનીમ રડીને શાંત થયા પછી જોય છે તો માણસ પડયું કે મનુભાઇ બહાર ફરવા ગયેલા ત્યાંથી આવેલા નહોતા. એક કલાકમાં પાછું આવવા કહી ગયેલા ત્યાં એથી પણ વધારે કલાક થઇ ગયા છતાં નહિ આવેલા જોઇ તેને તેનાં આચરણ ઉપર શક ગયો. તે ક્યાં હોવો જોઇએ તે પોતે જાણતો હોવાથી એક નોકરને ખાનગીમાં કહી તેને ચંપુને ત્યાં બોલાવવા મોકલ્યો.

નોકર મુનીમના કહેવા પ્રમાણે ચંપુને ત્યાં આવ્યો તો મનુભાઇ ત્યાં બેઠેલો હતો. નોકરને આવેલો જોઇ મનુ ચમક્યો. તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું તો માણસ પડયું કે, આપા ગુજરી ગયા સાંભળી મનુને ઘણો પરતાવો થયો. પોતે થોડા વખત વાસ્તે મૂકાને બહાર નીકળવા બદલ પોતાને સખત ડપકો આપવા લાગ્યો. પરંતુ હવે બની ગયાનો કંઈ ઉપાય નહોતો તે આ હકીકત ચંપુને જણાવી એકદમ ત્યાંથી રવાને થઇ બંગલે આવ્યો. આવીને જોય છે તો લોકોની મોટી કુદ ધર આગળ ભેગી થઇ હતી. સગાં સંબંધીઓ, સ્નેહીઓ, બોળખીતાઓ અને લાગતા વળગતાઓ મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા હતા. ઝોટલા ઉપર આપાનું શય કામતી શાલમાં ઢાંકી સૂવાડેલું હતું. પાસે કમળા શેઠાણી અતિ રૂદન અને આકંદ કરતાં બેઠાં હતાં. સખનાં માથાં આગળ મુનીમ લમણે હાથ દબને રડતી આંખે આંસુ પાડતો બેઠો હતો. બીજા જેઓ વધારે નજીક નજીકના હતા, તેઓ અનુક્રમે બેઠા હતા અને દરેકના મોં ઉપર ઉદાસી છવાઇ રહી હતી. એક બાજુ સખને લેઇ જવાની કાકડી તૈયાર થતી હતી—અને માત્ર પોતેજ બધેની વચમાં હાજર ન હોવાથી થયેલી ગંભીર ગફલતથી મનુ લજ્જિત થયો. એક તરફ પોતાની થયેલી ગંભીર ભૂલનો પરતાવો અને બીજી તરફથી પોતાના આપનું મરણ એ કારણથી મનુભાઇ બહાવરો બની ગયો. સજ્જન નેત્રે પાણી વહેવા લાગ્યાં. ને ઘણુંજ આકંદ કરવા લાગ્યો. આપનાં મરણ વખતે હાજર ન હોવા બદલ પોતાને અભાગો માની ત્રાહે ત્રાહે પોકારી રહ્યો. સૌએ તેને સમજાવીને છાનો રાખ્યો. મરતી વખતના મોહમેળા થવા નહિ સજ્જેલા તેથીજ આવો સંજોગ ઊભો થયો કહી સૌએ તેને દીલાસો આપ્યો.



અને તે પછી સર્વેએ મળી માધવદાસ શેઠનાં શખને અમિદાહનો છેલ્લો સંસ્કાર કરી ત્યાંથી ઘેર આવ્યા ને એકઠા થયેલા લોક સૌ પોત-પોતાને ઘેર ગયા.

આખા શહેરમાં માધવદાસ શેઠનાં મરણની જાણ થઇ. સાંભળી બધાં દીલગીર થયાં. આજે કાપડનો શાહ, મીલોનો પિતા, ધર્મનો સ્થંભ, ગરીબોનો પાલનહાર, સખાવતનો રાજા, ન્યાતનો આગેવાન, સરકારનો માનીતો અને પ્રજાનો સાચો સહાયક ચાલ્યો જવાથી સર્વત્ર ઉદાસી વ્યાપી રહી. હિંદનો ઝળકતો હીરો ગુમ થવાથી સર્વત્ર શોક પ્રસરી રહ્યો. કુટુંબના સૂર્ય ૩૫ માધવદાસ શેઠ અસ્ત થવાથી અંધકાર છવાઈ ગયો તેના માનમાં કાપડ બજાર ને તેની મીલો બંધ રહી કેટલાંક વેપારી બજારો પણ બંધ રહ્યાં. દેશ પરદેશમાં તેનો શોક પ્રદર્શિત કરવા સભાઓ ભરાઇ સમાજશાસન પત્ર તેના કુટુંબપર મોકલવાના કરાવ થયા. અને તેના કુટુંબપર સૌ કોઈની લાગણી ખેંચાઇ. વર્તમાન પત્રોએ પણ તેના મરણથી પડેલી ખોટ બાબે કાળાં બોર્ડમાં દીલગીરી લઈ મોટાં મોટાં લખાણ કરી તેની કારકીર્દીના વખાણ કર્યાં. અને એ રીતે માધવદાસ શેઠનાં મરણથી સૌએ પોતપોતાની શોકાતુર લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરી.

વાંચનાર ! બધા કહે છે કે, માધવદાસ શેઠ મરી ગયા, પણ અમને તેમ નથી લાગતું. અમારી નજરમાં તો માધવદાસ જીવે છે. જીવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેનું જીવવું અમર છે. તેનું જીવવું જગજાહેર છે. ને તેનું જીવવું પરિપૂર્ણ છે. અરે ! આ મુંબઈ શહેરમાં, આ ભારત ભૂમિમાં ને આ મહાન પૃથ્વીમાં અનેક જન્મીતે મુખ્યા છે. પણ તેમાં માધવદાસની માફક થોડાજ જીવતા રહ્યા છે. થોડાકોએજ જીવી જાણ્યું છે. થોડાકોનુંજ જીવવું સફળ થયું છે. બાકીનાઓનું તો નામ ને નીશાન તેના કાળ થતાં-કાળ ભેગુંજ ભુંસાઈ ગયું છે. તેઓ કંઈ જીવવા માટે નહિ પણ મરવા માટેજ સજાયલા હતા. આ પૃથ્વીપર બધા મરવાનેજ અવતરે છે. જીવવાને તો માત્ર માધવદાસ જેવો કોઈકજ પુન્યશાળી આત્મા અવતરે છે, અને તેવાઓજ માત્ર જીવી જાણે છે.

દરેક જન્મ લેનાર પ્રાણીને મરવું તો છે જ. સૂટ્ટીમાં જન્મેલા કોઈ જીવ્યા નથી, જીવશે નહિ ને જીવવાના નથી ! સૌ કોઈ સમજે છે કે, આપણે એક દિવસ મરવું તો છે જ. પણ કયે દિવસે ને કયે ટાઈમે તેજ માત્ર જાણી શકતા નથી; તથાપિ મરવું એ તો નિશ્ચય છે જ ! તે

છતાં મરણની ઘડી સુધી તેને જીવવાની આશા જતી નથી. એ મનુષ્યની કેટલી ને કેવી મૂર્ખતા છે ! આ દુનિયાપર મનુષ્ય અવતાર લઇને પોતાની ફતેહના અનેક પાસા ઉઘાડી નીચા, ઊંધા ચત્તા, અવળા સવળા ફેંકે છે. અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરે છે. અનેક ઠગ્યાજીઓ રમે છે. અનેકને કંદમાં ફસાવે છે. અનેકને ગોથાં ખવડાવે છે. જમીન આસમાન એક કરી મૂકવા સમાન કરે છે. અને હાલતાં ચાલતાં વેપાર રોજગારમાં વ્યવહારિક વ્યવહારમાં સાચાં ખોટાં કરી બહોળું ધન ને બહોળી સમૃદ્ધિ ભેગી કરવા મથે છે. ખોટાં આચરણોથી વર્તે છે. ખોટા રસ્તા પકડે છે. જીન કપટ કરે છે. કાંઈ ઉપરથી સારો દેખાઈ અંદરખાને અધમતાથી વર્તે છે. ને જ્યાં ભેજો ત્યાં મનુષ્ય પોતાનું પૂરેપૂરું પ્રાણત્ય અજમાવવાની કોશીશ કરતા નજરે પડે છે.

મનુષ્યની ઘણી જહેમત, ઘણી ચંચળાઈ, ઘણી હુશીયારી, ઘણું ડહાપણ, ઘણી ઠગાઈ, ઘણી લુચ્ચાઈ. ઘણું જીન કપટ ને ઘણી બાહોશી લઈને અધાગ શ્રમનો બદલો તેનાં પૂર્વનાં પ્રારબ્ધ ભેગે ઇશ્વર કાંઈ કાંઈને આપે છે કેટલાકને શહેનશાહ, કેટલાકને બાદશાહ, કેટલાકને રાજા, કેટલાકને મહારાજા, કેટલાકને જમીનદાર, કેટલાકને જાગીરદાર, કેટલાકને અબજ પતિ, કેટલાકને કોટયાધિપતિ, કેટલાકને લક્ષાધિપતિ અને કેટલાકને થોડી ઘણી શ્રીમંતાઈ આપી, શેઠ સાહુકાર અને મહાન નર તરીકે ખનાવે છે. તેના પ્રતાપે તેઓ નોકર ચાકર ને દાસ દાસીઓ રાખે છે. સારાં સારાં મકાનો વાપરે છે. ગાડી ઘોડા ફેરવે છે. મોટરો હંકાવે છે. સારા ઠાકમાઠમાં વૈભવથી રહે છે. અકૂડ ટાઇટ થઈને ફરે છે. અને તે એવું તો અભિમાન રાખે છે, એવું તો ભેર જણાવે છે, એવી તો બહાદુરી બતાવે છે કે જાણે દુનિયામાં એકલો તેજ ? તે છતાં તેની તૃષ્ણા મટતી નથી, લોભ તૃપ્ત થતો નથી. હજી તે પોતાને ઓછું પડે છે સમજી તે તેને વધુને વધુ કરવા જીવતોડ મહેનત કરે છે. પોતાને મોજા ધનમાંથી એક પાઈ સરખી પારકાને માટે ખરચતો નથી. પરમાર્થ કરતો નથી. શુભ કાર્યો કરતો નથી. જે રખેને પોતે મેળવેલા ધનમાંથી કંઈ ઓછું થઈ જાય ! પણ તે મૂર્ખને તે અજ્ઞાનીને એટલી પણ ખબર નથી પડતી કે, માફ એમાં શું છે ? તેમાંથી મારી સાથે શું આવનાર છે ? મને સાથે કાણ ભેગું બંધાવનાર છે ? તે વાત બાજી પર રહેતાં પણ કુદરતના મહાન ચમત્કારને પણ તે ભૂલી જાય છે. કુદરતની વિચિત્ર ગતિના અપાર દાખલા પોતાની નજરથી જોય છે. છતાં ભૂલે છે. છતી આંખે અંધ બને

છે. અને પોતે જે કાશીશ કરતો ફરે છે તેની એક પણ તક મળવા અગાઉ તેને કુદરતના ગેમી ગોળાથી એવો તો સળંગ કટકો પડે છે, એવી તો સળંગ થાપ ખાય છે, એવો સળંગ માર પડે છે કે એક પળમાં તેનું સારું બધું ધૂળધાણી થઇ જઇ રાયનો રંક, શ્રીમંતનો બીખારી ને શેઠનો વાણોતર થઇ પડે છે. ત્યારે તે પોતાના પાપી હાથ ધસે છે. અપાર દુઃખ ભોગવે છે. ને પોતે ગુમાવેલી તકને યાદ કરી કરીને હમેશાં પસ્તાય છે. તે છતાં પણ જ્યારે તેનાં સારાં ભાગ્ય જોગે ફરી તેને સારી તક મળે છે. ત્યારે તે મૂર્ખ તેને પડેલું દુઃખ ને થયેલો પસ્તાવો ભૂલી જઇને તે પોતાની અસલની ટેવ ને વૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે. અને તે એટલે સુધી ગ્રહણ કરે છે, કે તેની હજી હોતી નથી. પરંતુ અફસોસ કે તેની તે હજી તેની હૈયાતીને છોડે પૂરી થાય છે. તેના મનની મનમાં રહી જાય છે ને તે મૃત્યુને વશ થાય છે. માણસ જાત ઉપર જે મૃત્યુનો અંકુશ ન હોત તો તે શું કરત તેને ખ્યાલ પણ આપણને આવી શકે નહિ. વિચાર કરો કે, જેને મૃત્યુનો ડર છે છતાં શું તેની લુચ્ચાઈ, શું તેની ઠગાઈ, શું તેનો વિશ્વાસ ધાત. શું તેનો વચન ભંગ શું તેની અનીતિ, શું તેનાં ખોટાં આચરણ ને શું તેનું અભિમાન એ સર્વેનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે સાફ અને ખુદ્દુ જણાઇ આવે છે કે મનુષ્ય પ્રાણી બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વિકાળ અને કુરમાં કૂર પ્રાણી છે ! તે એક અતિ બળવાનમાં બળવાન પ્રાણી છે. અને તે પોતાના સ્વાર્થને માટે ચાહે તેવું કામ કરે છે. તે સિંહ અને હાથીઓ જેવા મસ્ત અને બળવાન પ્રાણીઓને વશ કરે છે, તે સમુદ્રને તળાએ છુપાઇ રહેલાં મોતી અને રત્ન ઉત્પન્ન કરનારાં જીવડાંઓને શોધી કાઢી મોતી અને રત્ન પોતાનાં ઉપયોગમાં લેવા વાસ્તે તે તેના પાસેથી ઝુંટી લેવા તેના પ્રાણનો પણ નાશ કરે છે. શુદ્ધ અને પવિત્ર મનાતી ચીજ રેશમ તેને ઉત્પન્ન કરનારાં જીવડાંઓને મારી નાંખી તેની પાસેથી લઇ લે છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ અને શક્તિ પણ અપાર છે. તેની શોધક બુદ્ધિ અને અજબ શક્તિના નમુનાઓ આપણી નજર સામે થોડા નથી. તે પોતાના સુખને વાસ્તે અજબ પ્રકારની, નવિન જાતની, શોધખોળ કરી અનેક વસ્તુઓ નીપજાવે છે. ને તેમ કરવામાં અસંખ્ય ચીજો ને અસંખ્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે. તે છતાં જાણે તે બધું પોતાના ઉપલોગ માટે સુખયેલું હોય તેમ સમજી તેના માટે કંઈ વિચાર કરતો નથી. તે કંઈ નવાઈ જેવું નથી ? પરંતુ અનેક યોનીમાં અવતાર લેઇ અનેક પ્રકારનાં કળેા સહન કરીને છેવટે

તેનો ઉત્તમ સાર નીપજાવવા, ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરવા, તેને મનુષ્ય યોની-માં નર દેહનો અવતાર, તેને બુદ્ધી સમાન શ્રેષ્ઠ શક્તિની સહાયથી માત્ર મોક્ષ મેળવવા અર્થે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પોતે પોતાને કરવાનાં કામ જાણે છે, સમજે છે, સમજાવે છે ને યાદ કરે છે; તેજ મનુષ્ય જ્યારે માયા રૂપી અંધકારના પડળમાં ભૂલો પડી જઈ ભ્રમિત બની ન કરવાનાં અને ખોટાં કામ કરે છે. તે તેની મૂર્ખતા, નીરજાગતા ને અધમતા નહિ તો બીજું શું કહેવાય?

પરંતુ મરનાર માધવદાસ તેમાંના નહોતા. તે નાણું કમાઈ જાણતા તેમ ખરચી પણ જાણતા. તે સુખ લેઈ શક્યા, તેમ પીછાની પણ શક્યા. અને એવું પણ સમજ્યા કે, જ્યારે મારો કાળ આવશે ત્યારે તેમાંથી ઉગરવા હું મારા ગાડીઘોડાના વેગમાં, મોટરમાં કે ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેનમાં જમીન માર્ગે કોઈ પણ દેકાણે જઈશ, ઝડપી વેગની મનવારમાં સમુદ્ર માર્ગે જઈશ, યા તેને તળીયે સંતાઈ રહેવા સપ્તમરીનમાં જઈશ, એરોપ્લેન, ઝેપલીન કે પવન વેગે આકાશ માર્ગે જઈશ અથવા તો પાતાળમાં ભોંયડું બનાવી ત્યાં રહેવા જઈશ; પરંતુ જ્યાં જઈશ ત્યાંથી કાળ મને શોધીને ઝડપ્યા વગર રહેનાર નથીજ. તે વખતે હું જોઈએ તેટલા બળવાન નોકરો તેને અટકાવવા હાજર રાખીશ પણ તે એકેનું જોર તેની આગળ ચાલનાર નથી. ત્યારે હું માત્ર કોણ? ને આ બધું શાને માટે? મારી સ્ત્રી, મારો છોકરો ને બીજા મારા ઘણા રનેલીઓ છે. પણ તેઓ જ્યારે મારો પ્રાણ કાળ હરી જશે એટલે આ મારૂં રહેવાનું ઘર, મારો આ મહાન વૈભવ મારી આ અખુટ સમૃદ્ધિ-તેમાં એક મિનિટ પણ મને રહેવા દેનાર નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ બધું મેં મારૂં મારૂં કરી મેળવ્યું છે, હું એમને અત્યંત લાગણીથી ચાહું છું. તે છતાં તેમાંનું એકે મારી સાથે આવનાર પણ નથી. તે વખતે હું તેના ઉપયોગનો નથી, તે મારા ઉપયોગનો નથી. તો પછી તેનામાં જ્યાં મોહ શાનો રાખવો. પરંતુ મારી સાથે આવે એવી સૌથી શ્રેષ્ઠ ચીજઈ છે. હું દુનિયા છોડી જઈ કે દુનિયા મને છોડી દે તથાપિ હું દુનિયામાં હતો એવું દુનિયાની નજરમાંથી ન ભૂલાય એવું શ્રેષ્ઠ કયું, કોણ ને શું છે? તેને ગ્રહણ કરવાની શોધમાં તે મચી રહ્યા. અને તે તેને શોધ્યું મળી ગયું. તેનું જ્ઞાન ચક્ષુ ખુલી ગયું. અને તેના સમજવામાં આવી ગયું કે, મારી સાથે આવવામાં પાપ અને પુન્ય છે. મારી પાછળ રહેવામાં કીર્તિ અને અપકીર્તિ છે તે બંનેની તુલના કરી, તેને સાફ લાગ્યું તે ગ્રહણ કર્યું. પોતાની સાથે લેઈ જવામાં પાપને છોડી દેઈ પુન્યને સાથે બતાવ્યો.

પાછળ મૂકી જ્યાંમાં અપકીર્તિને તિલાંજલી આપી, કીર્તિને આવકાર આપ્યો, અને પોતાની જાંઘીને સાર્થક કરવા તેમણે અનેક પુન્યનાં કાર્યો કરી, તેનું ફળ સાથે લેઈ ગયા. તેનાં દ્રઢાંત રૂપ કોલેજ, હોસ્પિટલ, ધર્મ-શાળાઓ. જળાશયો અને ખીખાં નાનાં મોટાં ફડો વાળી અનેક પરા-પકારી સંસ્થાઓ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ કીર્તિ રૂપે પાછળ મૂકી ગયા. અને એમ કરી પોતાનું જીવવું અમર કરી ગયા, જમજાહેર કરી ગયા ને પરી-પૂર્ણ કરી ગયા. તેના જેવા જીવનારાઓ આ દુનિયા ઉપર થોડાકજ પેદા થયા છે. વાંચનાર ! તને આ કથનમાં કદાચ સત્ય ન લાગશે તો તારી સમજ તને મુખ્યારક. પણ અમારું તો એજ માનવું છે.

## પ્રકરણ ૪૧ મું.

### મનુની ખટપટ.

માધવદાસનાં મરણ પછી તેનો બધો વહીવટ તેનાં ફરમાન મુજબ તેના દ્રુસ્ટીઓ ચલાવવા લાગ્યા. તેના નામ પ્રમાણે, તેના મોભા પ્રમાણે તેની ઇજ્જત પ્રમાણે તેની ઉત્તર ક્રિયા કરી. મનુભાઈને તેમાં નહોતું કોઈ પૂછતું કે ન કોઈને મનુભાઈ પૂછતો. એટલે થોડાક દિવસો કંઈ પણ ઉદ્વેગ વગર પસાર થયા. પણ હવે તેમાં એક અણુધારી અડચણ આવી. મનુભાઈએ પોતાના બાપની દૈયાતીમાં બાપ મુવે બમણાં નાણાં આપવાની ચીકીઓ લખી આપી તે ઉપર નાણાં કઢાવ્યાં હતાં. વળી તે તેના મિત્રો મદન અને વામનનો પણ દેવાદાર થયો હતો. હવે તેનો બાપ મરી ગયા, એટલે તેના લેણદારોએ તેની પાસે રીતસરની ઉધરાણી કરી. મનુભાઈનાં મનને હવે તે ચિંતા લાગુ પડી. તે લોકોને શું જવાબ આપવો ને તેમને કેમ સમજાવવા એ મુશ્કેલી લયું થઈ પડ્યું. ને તેથી તે ચિંતામાં પડ્યો. સર્વે ઉધરાણી કરનાર લેણદારોને હાલ તુરતવેળા થોડાક દિવસનો વાપદો આપ્યો. ને તેટલા દિવસમાં સગવડ કરી આપવા જણાવ્યું. તેથી કોઈ અધીરું થયું નહિ. પણ વાપદાસર તેની જોગવાઈ શી રીતે

કરવી, તે મનુભાઈ જેવા વહેવારમાં નાદાન છોકરાને કંઈ સમજ પડી નહિ. પોતાના આપની મીઠકત ઘણી અને મોટી હતી. પરંતુ આપનાં મરણ પછી તેનો વહીવટ પોતાને હાથ આવવાને બદલે તે બીજાના આસામીએ કરતા હતા. એટલે તે આપની દૈયાતીમાં જેવો પરાધિન હતો, તેવો જ રહ્યો. આપની દૈયાતિમાં એટલું તો સુખ હતું કે તેને લેણદારો કંઈ સતાવતા નહોતા. પરંતુ તેને અંતરીઆળ નાણું બોધતું તો તે રસીદ ઉપર મળી શકતું. હવે તો એ બધું બંધ થયું. ને ઉલટું દેવાપણું આવ્યું. તેથી તે મુંઝાઈ ગયો. અને તે મુંઝવણનો રસ્તો શોધવાને તેણે પોતાના મિત્ર મદન અને વામનની સલાહ લીધી. તેમણે સલાહ આપતાં જણાવ્યું કે, મનુભાઈ ! તમે તદ્દન ઢીલા માણસ છો. તમારામાં જરા સરખી હિમ્મત નથી. હવે તમે જરા પણ આ રીતનું આચલાપણું દેખડાવશો તો તમારો કાંઈ જગોએ ધડો નહિ થાય. ઘરમાં પણ તમને કાંઈ પૂછશે નહિ. ને તમે બીજાઓના ઓશીઆળા થઈ રહેશો. માટે તમારે તો હિમ્મતવાન થવું બોધ્યું. ભલે તમારા આપનો વહીવટ હાલ બીજાએ ચલાવે છે તથાપિ તમે પણ તેમાં ભાગ લેઓ. અને તેમાં ભાગ લેતા થયા પછી એક બે બાજતમાં કંઈ ખોડ ખાંપણ જેવું કારણ ઉભું કરી તેઓને ખસતા કરજો. ને તમારા આપનો વહીવટ તેના વારસ તરીકે તમે એકલા જ ચલાવજો. એમ કરતાં કંઈ સલાહની જરૂર પડે તો અમે તો તમારી સાથે જ છીએ. એમાં તમારે ગભરાવાનું કંઈજ નથી.

મનુને એ વાતથી હિમ્મત આવી. પોતાની મુંઝવણ દૂર થઈ સમજવા લાગ્યો. ને તેના મિત્રોની સલાહ પ્રમાણે વર્તવા હવે તે તૈયાર થયો. બીજે દિવસથી પોતાના આપના વહીવટમાં કેમ ચાલે છે, શું ચાલે છે, કેવી રીતે ચાલે છે. તેની પૂછપરછ કરવા લાગ્યો, જાણવા લાગ્યો. ને તેમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. મુનીમે પોતે મનુને તેમાં ઘણી સારી સમજ પાડી વાકેફ કર્યો. અને એવી રીતે હર વખત ચીવટ રાખવા કહી, તેને કેટલોક સધ્યારો આપી, પોતે મંતોષ થયો જણાયો. અને તેવી રીતે મનુભાઈ તેની સાથે રહી કામકાજ જોય, તપાસે ને શીખે, તેમાં કંઈ અડચણ લેવા જેવું નહોતું ઉલટું એતો તેની ઇચ્છા પૂર્વકનું હતું. પરંતુ મનુભાઈનો ધરાદો ને હેતુ બુદ્ધ પ્રકારનો હતો. તેની ઉપર વિદ્યાબુદ્ધિ પ્રકારની હતી. ને તેને એનો રસ્તો કરવાને હતો તે વાતથી મુનીમ વાકેફ નહોતો તે છતાં તેનાં આચરણનો તે પૂરો જાણકાર હતો. એટલે તે મનુની પ્રપંચી વિદ્યામાં બુલાવો ખાસ તેમ નહોતો.

મનુભાઇ હવે પોતાના આપનો વહીવટ ચલાવવામાં લાગ લેતો થઇ, તેમાં કંઈને કંઈ માથું મારવા લાગ્યો, કંઈને કંઈ સૂચના કરવા લાગ્યો. આમ નહિ ને તેમ કહે, કહેવા લાગ્યો. છતાં તેને આગક ગણી તેના કહેવા ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નહિ. કોઈ કોઈ વખત મુનીમ તેને શીખામણ આપતાં કહેતો કે, મનુભાઇ ! તમે જે વહીવટ ચાલે તે બંધા કરો. કોઈ તમારા હક્કને નુકસાન પહોંચે તેમ કરતું નથી. તમને તેમાં પૂરી સમજ આવે ત્યાં લગી જેમ ચાલે છે, તેમ ચાલવા દેઓ, અને નકામું વગર સમજનું માથું ના મારો મનુને તેની અસર થતી. તેનું બ્યાજખી પછું સમજતો પરંતુ તેને જે રસ્તો બોધતો હતો તે આડેથી ચાલવા વગર નીકળે તેમ નહોતો. એટલે એ બાણી બોધને આડાધથી ચાલવા લાગ્યો.

મનુભાઇને પોતાના લેણદારોને નાણાં આપવાને કરેલા વાયદામાં હવે થોડાજ દીવસ બાકી રહ્યા હતા. તેની અગાઉ તે તળવીજ કરી લેવી એમ તે માનતો હોવાથી તેણે બાણી બોધને આડે ચાલવાનો એક પ્રોત્સાહન ધડ્યો. પોતાને મોટર લેવાનું, ઝવેરાતના કેટલાક દાગીનાઓમાં ફેરફાર કરવાનું, મકાનોમાં ભાંજફોડ કરવાનું અને શેર બોન્ડ વેચી નાખવાનું પોતાને બ્યાજખી લાગે છે, એવી વાત માજી આગળ કરી. માજી તેનો સર્વ હેતુ સમજતાં હતાં તેથી પોતે પરભાયો કંઈ ઉત્તર આપી મનુને છેડી ન નાંખતાં મુનીમની સલાહ લેવા કહ્યું. બ્યારે મુનીમ બંગલે આવ્યો ત્યારે તેની પાસે તે વાત રજુ કરી. મુનીમે તેમ કરવા ના કહી બધી સમજ પાડી. તે છતાં મનુભાઇએ તે કરવાની જીદ પકડી. એટલે મુનીમે તેમ કરવાને ચોખ્ખી ના પાડી. મનુ બોલ્યો કે, હું તે કરીશ. તમારા માનને ખાતર તમને પૂછ્યું. પરંતુ તમે માનને સમજી શકતા નથી તો હું મારી મરજીથી—મારી મુખત્યારીથી કરીશ ને હું હવે તે વિષે તમને પૂછીશ નહિ.

મુનીમ—મનુભાઇ ! અમે તમારા વડીલ છીએ. તમારા મુરખખી છીએ. જેમ અમે કહીએ તેમ તમારે કરવું. તમારે અમારી સાથે કોઈ જાતની હડીલાઇ કરવી નહિ. ને એમાંજ તમને લાભ અને સારું છે.

મનુ—નહીતો મને શું ગેરલાભ છે ?

મુનીમ—ધણેજ ગેરલાભ છે.

મનુ—મારે તે ગેરલાભ જોવો છે.

મુનીમ—તમારે જોવોજ છે ? મનુ—હા.



મુનીમ—જો તમારે એરલાલ જોવોજ છે, તો અમારે લાચારીએ બતાવવો પડે છે. ને તે હું તમને અત્યારેજ બતાવું છું. હું તમને હુકમ કરું છું કે, તમારે કંઈ ગડબડ કરવી નહિ. જો તમારે શાંતિથી રહી, સુખનો રોટલો ખાવો હોયતો, આ તમારું ધર છે. ને તેટલોજ તમારો અખત્યાર છે પણ જો તેથી વધારે કંઈ તમારે કરવું હોયતો, તમારે પોતાને લીધેજ આ બંગલામાંથી તમને કાઢી મૂકવાની અમને કડવી ફરજ પડશે.

એ સાંભળી મનુનું માથું ફરી ગયું. તે એકદમ ઉશ્કેરાઈ ગયો. મને બંગલામાંથી કાઢી મૂકનાર એ કોણ? એને એવડી શી સત્તા? જે આવું અપમાન યુક્ત એ ખોલે. ગુસ્સાથી તે છેડાઈ પડીને ખોલવા લાગ્યો કે, મુનીમ! હું અત્યાર સુધી એમ સમજતો હતો કે, તમે પણ મારા વડીલ છો, ને એમ સમજી હું તમારું કહેવું માન્ય રાખતો. પણ મેં તેમ સમજવામાં ભૂલ કરી જોઈછું. તમે મારા વડીલ તરીકે નહિ પણ તેવા રૂપમાં રહી તમે અમારી બધી મિલકતને પચાવી પાડનાર પ્રપંચી ઉભા થયા છો. ને તેથી હું તમને સાફ જણાવું છું કે, હવેથી તમારે કદી પણ અમારે ત્યાં આવવું નહિ.

મુનીમ—મનુ! તારી મીલકત શું છે? તને કોણે કરી આપી છે? ફોકટની મારી મારી કરી નકામી બઠાઈ શાની મારે છે? હજુ પણ હું તને કહું છું કે, વગર તોફાને તારાથી સુખનો રોટલો ખવાઈ શકતો હોય, તો આ, ને બંગલામાં મને નહિ આવવા દેવાની વાત કરવા માટે માફી ચાહ!

મનુ—અરે તું આ શું ખોલે છે? કાંઈ છે કે નહિ? બંગલામાંથી એકદમ મુનીમને બહાર કહાડો.

ધરનાં નોકર ચાકર અને બધાં માણસો આ તમાશો જોતાં હતાં. કમળા શેઠાણી ને પદમાવતી વહુ મનુની આ વર્તણૂકથી ઘણો બળાપો કરતાં હતાં. હવે મનુનાં આ વાક્યોથી મુનીમનો પિત્તો ઉઠી ગયો. મનુના કહેવા પ્રમાણે મુનીમને બંગલામાંથી બહાર કહાડવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ પરંતુ તેવી આદત મનુને પોતાની ઉપર આવી પડી. મુનીમ જુસ્સાથી ખોલ્યો કે, બેશરમ! તને આટલી પણ શરમ ન આવી કે હું કોણ છું? ને તું એ કેને માટે ખોલે છે? તું તારા આચરણ અને કૃત્યો સામે જો. ને પછી આ રીતે ખોલ. પરંતુ આ ખરું છે કે, તને તારા



સગા બાપને માટે ન લાગ્યું ને એક રાંડને ત્યાં જઈ બેઠો, તેનામાં વધારે અક્ષય શાની હોય? ને તેનામાંથી બીજી શું સારી આશા રાખી શકાય? તારે માટે ઘણું કર્યું, તારે બાપ પણ ઘણું કરી ગયા. પણ તારી દશા-જ અવળી છે, તેથી તને આવું ને આવું જ મુજે છે. મેં પણ તને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે. તેથી તારી ઉપર દયા આવે છે ને વધુ સખત થવાતું નથી. પણ હવે હું તને ઝાઝું ન કહેતાં હોલું એટલું જ કહું છું કે જા! તું એકદમ અત્રેથી ચાલ્યો જા. તારા બાપે તારે વાસ્તે કંઈ પણ રાખ્યું નથી. બધું મને બક્ષીસ કરી ગયા છે. અને મૂર્ખ! અંધ! ને આ તારા બાપની સહી સાથેનું બક્ષીસ પત્ર. તેમાં તારે માટે ફક્ત રોટલા ખાવા જેટલોજ અધિકાર છે. ને તે તને સમજાવીને કહેવા છતાં, ઘણી વાર કહેવા છતાં સુખથી ખાતાં ન આવડ્યો, તો એ તારી મોટી કમનશીબી છે. હજી પણ હું મોટેથી તને જ કહું છું. તેટલામાં તારી આબરૂ સાચવી ચાલ્યો જા. નહીતો હવે ધક્રો મારી તને બહાર કહાડવો પડશે.

આ હકીકત સાંભળી મનુ ઘણા વિચારમાં પડ્યો. બાપનાં મરણ વખતે પોતે હાજર ન હોવા બદલ મળેલું સખત મેલું, ઘરથી બહાર કહાડી મૂકવાની મુનીમની સત્તા ને બાપે મુનીમને કરી આપેલું બક્ષીસપત્ર એ બધું તેને ઘણુંજ અકારૂં લાગ્યું. પોતાનું જીવન મુનીમ પાસે કંઈ ચાલી શકે એવું નથી, એમ સમજી તે પોતાનાં માજીને કહેવા લાગ્યો કે:—

માજી! જુઓ છો કે, મુનીમ કેવા સખત પ્રકારથી વર્તે છે! આજે તો એ મને બંગલામાંથી કહાડી મૂકવા કહે છે, ને થોડા દીવસ પછી તમને પણ તેમજ કહેશે તો એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. હું નથી માનતો કે મારાં બાપા તેને આટલી સત્તા આપી જઈ, તેના નામનું બક્ષીસ પત્ર લખી આપે.

માજી—બેટા! મુનીમ કહે છે તે તદ્દન ખરું છે. અને તેમ કરવા બદલ બધો દોષ તનેજ ઘટે છે. તેજ તારા બાપાને એમ કરી જવાનાં કારણો આપ્યાં. જેથી તેમને એમ કરી જવું પડ્યું છે. હવે તું મુનીમને સખત પ્રકારે વર્તવાનું કહે છે, પણ તેં હમણાં જે રીત અખત્યાર કરી છે, તે બિલકુલ ઉદ્ધતાઈ ભરી છે, તારે એમ કરવું જોઈતું નથી. ને જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દે. તેમાં તને શી અડચણ પડે છે કે નકામું તોફાન ઉભું કરે.

મનુ—માજી! ત્યારે તમારું કહેવું એમ છે કે, મુનીમ જે મને

ખોલે તે સહન કરવું ને તે જે ખાવા આપે તે ખાવું. તો મારાથી તેમ જરા વાર બની શકે તેમ નથી. તે મારાથી જરા પણ સાંખ્યું બન્ય તેમ નથી. ને હું ઘડી વાર નજરેથી તેવું બોધ શકું તેમ નથી.

માજી—એજ તારી ખોટી ને ઊંધી સમજ છે. એજ તારા વિચારની નબળાઈ છે. તને કોણ કહે છે કે, મુનીમ તને વગર કારણે ખોલ્યા કરશે ને જે તને ખાવા આપે તેજ તારે ખાવું. જે તું કોઈને ખોલવાનું કારણ ન આપે તો તારી સામે કોઈ ખોલનાર નથી. અધાં તારા મર્ત્તખો સાચવનારા છે. ને ખાવાનું તો આપણે હમેશ મુજબ ખાઈએ છીએ, તેમાં તને ફરીયાદ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. પરંતુ તારે પોતાને આડાં કારણે ઉભાં કરી આડાઈથી ચાલવું હોય તો તેમાં અમારો ઉપાય નથી. અમને લાગે છે કે, તેં તારા ખાપાની છેલ્લી ઘડી સૂધી આંતરડી ખાળી છે, તે અમને શાંતિ આપે તેમ નથી.

મનુ તેનો ઉત્તર વાળવા જતો હતો, પણ વચ્ચેથી મુનીમ ખોલી ઉઠ્યો કે, શેઠાણી ! મનુ સાથે સમજુતીના જે ઉપાય લેવા તે પથ્થર પર પાણી જેવા છે. ને એમાં કશું વળનાર નથી. એ પોતે જેવો છે તેવા આપણે થવું બોધશે. ને ત્યારેજ ભાઈ ઠોકર ખાઈને આપણી પાસે પાછા આવશે. આપણે ધણાજ દીલગીર છીએ કે, મનુભાઈ સાથે આપણે સખત થવું પડશે. પરંતુ તેમ કર્યા વગર તે ભાઈ સાહેબ ઠેકાણે આવનાર નથી. માટે હવે બંધી વાત જવાદો.

મનુને મુનીમનું ખોલવું પહેલેથીજ સખત અને અફાડ લાગતું હતું તેમાં વળી છેલ્લાં ખોલવાથી મનુ પોતાનો મિત્તજ ખોઈ દઈ તદ્દન છેડાઈ પડ્યો, ને મહા ક્રોધમાં આવી કહેવા લાગ્યો કે—મારા આપને ત્યાંના ટુકડા ખાઈને તાજ થયેલા મુનીમ ! તું આટલી લવારી શાને કરે છે ? તને ખબર નથી કે માધવદાસ જેના બળવાન આપનો પુત્ર આ તારી વર્તણૂંક કદી પણ સાંખી જશે નહિ. તેનો બદલો તાત્કાલિક તને આપશે. તેં મારા આપને બોળાવી-સમજાવી-ફેસલાવીને કદાચ બક્ષીસપત્ર લખાવી લીધું હોય તો તેથી શું થયું ? એ વાતે હું ઘણો સમર્થ છું. તારા જેવા હીચકારા, બંગલામાંથી મને શું કહાડી મૂકનાર હતા ! હું પોતે આ ચાલ્યો ! ને માદ રાખજે કે આનું પરિણામ તારે માટે ઘણું બુરું છે.

મનુ એટલું ખોલી, વધારે કોઈનું પણ સાંભળ્યા વગર તરત ત્યાંથી પહેરેલે કપડે ચાલી નીકળ્યો. તેના માજીએ પાછો વાળવા ઘણી ફાશીશ

કરી, પણ વ્યર્થ. મનુભાઈ પાછો ન વળ્યો ને તે આલ્યો ગયો.

મનુના આલ્યા જવાથી કમળા શેઠાણી ઘણાં દીકરીર થયાં. ઘણો ઉચાટ કરવા લાગ્યાં ને પોતાના વહાલા પતિને યાદ લાવી ધુસ્કે ધુસ્કે રોવા લાગ્યાં. મુનીમે સમજતીને તેને શાંત પ્રાડ્યાં. કંઈ ફિકર નહિ કરવા જણાવ્યું અને કહેવા લાગ્યો કે જુઓ ! મનુ કંઈ આપણો દુશ્મન નથી. આવું પગલું મનુને દુશ્મન ધારીને આપણે લેવું પડ્યું નથી. પરંતુ તેને પટેલી ટેવો ને ખોટાં આચરણો છોડાવવા માટે આપણે આમ કરવા સિવાય બીજાં કંઈ ઇલાજ નહોતો. માટે આપ ધીરજ ધરો. આનું પરિણામ ખોટું આવનાર નથી. મને પણ મનુને માટે ઓછું લાગતું નથી. પરંતુ તેના ભલાને માટેજ સખત થવું પડે છે.

તે પછી મનુ ક્યાં જાય છે, તેની તપાસ રાખવા માટે એક નોકરને તેની પાછળ ને પાછળ જવા કહી, તેની ખબર લાવવા કહ્યું. અને મુનીમ પાછો આવવાનું કહી, શેઠાણીની રજા લેઈ બીજે કામે ગયો.

## પ્રકરણ ૪૨ મું.



### મનુની ખરી સ્થિતિની સમજ.



મનુભાઈ તેની મા અને મુનીમનાં કહેવાંને તરછોડી, રીસાઈને ચાલી નીકળ્યો. તે ક્યાં જશે ? ક્યાં ગયો ? તેનો વિચાર પાછળનાં કરવો પડે તેમ હતું. પરંતુ તેને જવાની જગ્યો યા ઠેકાણાં માત્ર ખેજ હતાં. વાંચનાર ! તે આપણાથી અજાણ્યાં નથી. મનુ બંગલેથી નીકળી ચાલવા લાગ્યો તે આગળ અને તેની પાછળ તપાસ રાખનારો નોકર ચાલતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં તે પોતાના મિત્ર મદનને ત્યાં આવ્યો એટલે તપાસ રાખનારો નોકર ત્યાંથી પાછો વળી, બંગલે આવી તેની ખબર કરી. મદન પોતાને ત્યાં અણુધાર્યો મનુને આવેલો જોઈ આજે કંઈ અગત્યની આમત

હશે એવું સમજ્યો. નીરખીને જોય છે તો આજે રાજના જેવા મનુભાઈ જણાતા નહોતા, પરંતુ તેનું મોં આંખું ને ઉતરી ગયેલું હતું. ચડેલી રીસની છાપ મોં ઉપર તાજી હતી. આંખો લાલ અને પાંપણો કંઈક મૂળ ગયેલી હતી. ને તેથી તે કંઈ પણ મુશ્કેલી વગર સમજવા પામ્યો કે આજે જરૂર કંઈ નવા જૂનું થયેલું છે. મનુભાઈને અવતો જોઈ, તેને ઘણોજ પ્રેમભર્યો આવકાર આપ્યો. એક ખુરસી પોતાને હાથે ઉંચકી લાવી તેના પર વિવેક કરી ખેસાડ્યો ને મનુને જેમ સંતોષ થાય, તેવા ભાવ કરી આજે તેને અણચિંત્યા ચાલતો એકલો આવવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો.

મદનનું એવું સ્નેહ અને ભાવયુક્ત પૂછવું હતું કે, જેના લીધે મનુ ગળગળો થઈ ગયો. આંખોમાં ક્રોધ અને દુઃખથી મિશ્રિત થયેલ પાણી આવી ગયાં અને ક્રોધયુક્ત રડતા અવાજમાં કુસ્કાં ખાતાં અચકાતા બોલોમાં તે કારણ જણાવવા લાગ્યો કે, આજે મારે અત્રે આવવાનું કારણ તુદન જુદા પ્રકારનું છે. આજે તારા મનુભાઈ ઉપર મહાન વેળા પડી છે. તારો સદાનો સુખી મનુભાઈ આજે દુઃખમાં પડ્યો છે. અને તે બીજું કંઈજ નહિ, બીજાં કશાં કારણથી નહિ પરંતુ તે કમ જાત ઔલાદના અમારા મુનીમની ચાલાકીના સેતારાનું છે. તે સેતાનેજ માફ સર્વસ્વ બગાડ્યું છે. એજલુંજ નહિ પણ તે અમારું નીકંદન કાઢવા તૈયાર થયો છે. અને તેણેજ આજે મને બંગલામાંથી બહાર હાંકી કહાડ્યો છે. મદન ! મારા વહાલા સ્નેહી મદન ! બોલ, તેથી વધારે તને હવે હું શું કહું ?

મદન—મનુભાઈ ! પણ મુનીમને એમ કરવાનું કારણ શું ? કદાચ કારણ પણ હોય ને એવડી તેને સત્તા પણ હોય તોપણ તારાં માજીએ એટલી હદે તેને જવા કેમ દીધો ? મારાથી આ કંઈ સમજાતું નથી. મનુ ! મનુ !! કહે જોઈએ, આ બધી હકીકત શી છે, ને તે કેમ બની ?

મનુ—કારણતો તું જાણે છે. આપણે ઘડેલા પ્રોગ્રામ પ્રમાણે મેં કરવા ઇચ્છા બતાવી. ને તેમાંથી આ ઘડાકો થયો ! સત્તા તો, મારા આપ તેને મોટું હથિયાર મારી ઉપર અજમાવવાને આપી ગયા છે. ને તેણે તેને ઉપયોગ કરીધો. મારાં માજી તે વખતે પાસેજ બેઠાં હતાં. મેં તેને પૂછ્યું તો કહે કે, મુનીમ કહે છે તે તદ્દન ખરું છે. ને તારે મુનીમના કહેવા પ્રમાણે ચાલવું પડશે.

૨. મદન—એવું તે હથિયાર શું છે ?

મનુ—બીજું તે હથિયાર શું હોય ? પરંતુ મારા બાપા એક વીંટ કરીને મુનીમને બધું સોંપી જવાનું બક્ષીસપત્ર તેના નામનું કરી ગયા છે. ને તે સત્તાએ મને બંગલામાંથી બહાર નીકળી જવા મુનીમે કહ્યું. મારા માથાએ મને પાછું વળવા બાણ ક્યું પણ મને ગુસ્સો લાગવાથી હું ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો.

મનુભાઈની વાત સાંભળી મદન ચોંકી ઉઠ્યો. પોતે ઘણા વખતનો થોણ રાખેલો દાવ આથી જતો રહેવા સમજવા લાગ્યો. અને તેથી તેને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. ઘડી બર એવું પણ માન્યું કે, એ બધું મનુને સમજાવવા મુનીમે કોશીશ કરી જણાવ છે. પરંતુ જ્યારે મનુએ ખુલાસાવાર હકીકત કહી સમજાવી ત્યારે તે ખરું માનવા લાગ્યો. અને તે ખરા જોસમાં આવી મનુભાઈને હિંમત આપતો કહેવા લાગ્યો કે—

મનુભાઈ ! શાંત થાઓ. હિંમત રાખો. ગભરાવાનું કશું કારણ નથી. આટલા વારંતેજ મેં તમોને પ્રથમ સલાહ આપી હતી કે, તમારો વહીવટ તમારે સંભાળી લેવો. અને હવે તે સલાહનું યથાર્થપણું તમારાથી સમજાયું હશે. તમારા આજના કહેવાથી પ્રથમ હું બરાબર સમજી શક્યો નહિ જેથી એમ માનવા લાગ્યો કે, આ બધું તમને સમજાવી લેવાની મુનીમની કોશીશ હશે. પરંતુ હવે તેમ જણાતું નથી. હવે તો ખુલ્લું એમજ સમજાય છે કે, મુનીમને તમારી બધી મીલકત હજમ કરી જવાની લુચ્ચાઈ ભરી આ ગોડવણ છે, ને હવે તેવા એક લુચ્ચા હરામીને ઉગતો ન દાખતાં આગળ વધવા દેવો તે ભવિષ્યનો મહાન શત્રુ ઉભો કરવા બરાબર છે. માટે આપણે તાત્કાલિક તેનો ઉપાય લેવોજ જોઈએ. ટીકજ થયું છે કે, તેના હાથમાં હજુ વધારે કાણુ આવ્યા પહેલાં આ તકરાર ઉભી થવા પામી. ને તેથી આપણે વેળાસર તેનો ઉપાય કરીશું. ચાલો, હમણાં જમવાનું તૈયાર થાય છે તે આપણે જમી લેઈએ. ને તે પછી આપણે એક પ્રખ્યાત સોલ્ડીસીટરને ત્યાં જઈએ. તેની પાસે જઈ આપણે શું કરવું તેની સલાહ લઈ, કાયદા પૂર્વક ઇલાજ લઈએ. મુનીમ જે વીલને બક્ષીસપત્ર બતાવે છે તે તમારા બાપનું કરેલું છે કે નહિ ? તે કરતી વખતે તેઓ શુદ્ધિમાં હતા કે નહિ ? તેમ તમારા બાપને કરી જવાનો અધિકાર છે કે નહિ ? એવા એવા ઘણા સવાલ આમાંથી નીકળે છે. એટલે એમાં ગભરાઈ જવાનું કશું નથી.

મનુ—મારી લુખ આજે જતી રહી છે. મને ખાતું લાવે એમ નથી.

હજી જમવાનું તૈયાર થવાને વાર છે. તેટલી વારમાં ચાલો આપણે સોલી-સીટરને ત્યાં જઈ આવીએ. એટલે મારાં અને તમારાં દિલને શાંતિ થાય.

મદન—પણ મનુભાઈ ! સોલીસીટર આપણને અત્યારમાં મળે તેમ નથી. એ લોકો ઓફિસમાંજ ૧૧ વાગ્યા પછી આવે છે. તો પછી આપણે વહેલા જવું તદ્દન નહામું છે. માટે જમીને જવું તે બ્યાજખી છે, તેમ હવે જમવાને વાર નથી.

તે પછી બન્ને મિત્રો જમવાનું તૈયાર થયું એટલે જમીને એક ભાગની ગાડી કરી, તેમાં બેસી વકીલને ત્યાં આવ્યા. કોટમાં રાજગાર્થ ટાવરની સામેના એક મોટા મકાનમાં પહેલે માળે વકીલની ઓફિસ હતી. ને તે આખો માળ ઓફિસના કામમાં વપરાતો હતો. ઓફિસ ભપકાબંધ હતી. આખી ઓફિસમાં ઇલેક્ટ્રીક પંખા અને લાઈટ ગોઠવેલી હતી. ઓફિસમાં વકીલોને પોતાને બેસવાને ફેશનેબલ નહાનાં નહાનાં રૂમો બનાવેલા હતાં. દરેક રૂમમાં બેસનાર વકીલનું નામ પીતળની પટ્ટીમાં કોતરાવી તે તેના રૂમના નહાના દરવાજા ઉપર લગાડેલી હતી. જેથી અગત્યના આવનારને શોધવાની મુશ્કેલી પડતી નહિ. જ્યારે તેને પોતાને કંઈ પણ કામ પડતું તે વખતે ટેબલ ઉપર નાખેલી ઘંટડી વગાડતા કે બહાર ઉભેલા સિપાઈઓ સાથે, સાથની જુઓ મારી જવાબ દેતા દોડતા તેના રૂમમાં જતા. ને જે કામ બતાવે તે કરવા તૈયાર રહેતા. ઓફિસમાં નહાના મોટા ક્લાર્કોની સંખ્યા ઘણી હતી. ટાઇપ રાઇટીંગના ટીક ટીક થતા અવાજો આંતર સંભળાતા હતા. કેટલાંક કુળો કામ પ્રમંજે આવેલા તે જ્યાં ત્યાં બેઠેલા નજરે પડતા હતા. ઓફિસમાંજ એક ખીજા પાસે કામકાજે જનાર આવનાર ક્લાર્કો આમ તેમ ફરતા જણાતા હતા સિપાઈઓ પોતાનું કામ સંભાળવાને ખંડે પગે તૈયાર હતા. અને અહીં કામ ઝપાટા-બંધ થતું હતું. મદન અને મનુભાઈએ તે ઓફિસમાં આવીને એક સિપાઈ સાથે પોતાના નામનો કાર્ડ અજીતરાય સોલીસીટરના રૂમમાં મોકલ્યો. કાર્ડ બોર્ડ અજીતરાયે તેઓને અંદર આવવાને કહેવડાવ્યું. સિપાઈ તેઓને રૂમની અંદર લેઈ ગયો. ત્યાં જઈ બેઠા પછી મદને ત્યાં આવવાનું સર્વ કારણ વકીલને હકીકતથી કહી સંભળાવ્યા પછી તેનો શું ઈલાજ લેવો તેની સલાહ પૂછી. વકીલે અધી હકીકત ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી હતી. જેથી સલાહ આપતાં જણાવ્યું કે, હું ઘણો અગત્ય ચાઉં છું કે, માધવદાસ શેઠ જેવા ઘણીજ સમજ ધરાવનારને જ્યારે વીલ અને બક્ષિસ પત્ર કરી જવું

પડ્યું છે ત્યારે તેમાં એવું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ. તે વગર એ એમ કરી જાય નહિ. એવી મને ખાત્રી થાય છે. માધવદાસ શેઠને હું ઘણા વખતથી ઓળખતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે એક મારા મિત્ર થતા હતા. ખરું કહીએ તો માધવદાસ એવા ગુણવાન, સુસ્ત અને મળતાવડા સ્વભાવના હતા કે, જેને લીધે તેના ઘણા મિત્રો આ શહેરમાં ને દેશ પરદેશમાં છે. તેવા એક સમજી માણસ કદી વગર વિચાર્યું કરે નહિ.

મનુભાઈ મેં તને તારા લમના વખતે જોયો હતો. ત્યારે તો ઘણો નહાને ઢાગતો પણ હવે તો તું મોટો જણાય છે. હું દીલગીર છું કે માધવદાસ શેઠના એકના એક છોકરાને આ કામ માટે વકીલનું ધર જોવું પડે છે. પણ તેમાં તારી જરૂર કસુર હોવી જોઈએ. પરંતુ સાચું છે કે, તું મારે ત્યાં આવ્યો છે ને તેથી તને સાચી અને વ્યાજખી સલાહ મળશે.

મારી તને એજ સલાહ છે કે, તારે ખીજો રસ્તો છોડીને તારાં માજી અને મુનીમને પગે જઈ પડવું. ને તારી થયેલી ભૂલની માફી માંગવી. તું એમ કહેવા માંગે છે કે, મુનીમને તારા આપની બધી મીલકત પચાવી પાડવાનો આ પ્રપંચ છે. પણ હું તેમ માની શકતો નથી. તારા આપના મુનીમને પણ હું ઘણા વખતથી ઓળખું છું. તે ઘણાં વર્ષથી તારા આપને ત્યાં જોડાયેલો છે. ને આજ સુધીની તેની આજીવનભરમાં કશો ફરક પડ્યો જણાયો નથી. વધારે જનવા જોગ તો એજ છે કે, તારા આપને તારી કસુર જણાતાં તેની પોતાની મિલકતને સાચવી રાખનાર તરીકે એકલો એજ પ્રમાણિક તરીકે નજરમાં આવેલો હોય ને તેથીજ તે તેને બધું સુખત કરી ગયેલા જણાય છે. ને એમાં કોઈ જવાબી તારું કશું વળતાર નથી તું સમજે છે કે, તારી ઉંમર શું છે? ને કોર્ટમાં તારું શું વળતાર છે? કાણ તારો ગાર્ડિયન છે? ને શું તારી મજબુતી છે? તારી ઉંમર નહાની છે ને તેથી જનવા જોગ છે કે, તારામાં ભૂલો આવી હોય! તો હવે તે ભૂલને વધારે ગંભીર અને જોખમદાર બનાવવાને તને આ રસ્તો લેવાને હું ખીલકુલ સલાહ આપી શકતો નથી.

જો મનુભાઈ! ખીજા ઘણા વકીલો એવા પણ છે કે, તે તારી વાતને ટેકો આપશે. તારી પાસે લડવાને નાણું નહિ હોય તો તે તારી મીલકતનો અરધો ભાગ તારી પાસેથી લખાવી પોતાને અરધું કોર્ટ લડશે

ને લડાવશે. તે તાંડે અને જે તું તારી મીલકત સમજી લડવાનું ધારે છે, તે બધું ખરબાદ કરાવશે. તે છતાં પણ મનુ ! આખર તેમાં તાંડે કંઈ વળનાર નથી. લડનારના હાથમાં કંઈ નહિ આવે પણ લડાવનારાઓજ વચ્ચેથી ખાઇ જશે. ને તમને પાયમાલ કરશે. માટે ખોટી સમજ ને ખોટી ગણતરી છોડી દઈ તને મારી સલાહ છે કે, અત્રેથી નીકળી બીજે ક્યાં પણ ન જતાં સીધો તારે ઘેર જજો. ને તારાથી થઇ ગયેલી જૂલની તારાં માજી આગળ માફી માગજો. માધવદાસ શેઠની સાથે મને એટલો નેક હતો કે, તેનાં ઘર વાસ્તે, તેની ઈજ્જત વાસ્તે હું વગર ફીએ, વગર ચાર્જ, તેની ખીક હાથમાં લેઈ કોર્ટમાં લડું પણ તે અંદર અંદરનાં કુટંગાં લડાવવા નહિ, તારા જેવા ખેસમજને ખોટે રસ્તે ચડાવવા નહિ, સિવાય કે એક વ્યાજબી બાબતમાં.

મનુ ! કોર્ટના કેસ કેમ લડાય ? તે વિષે તને જરા પણ સમજ છે કે ? જો તું વધારે કરીશ તો તારા મગજની સ્થિતિ ખરાબર નથી, એવું કરાવવા તારા મગજનું સર્ટિફિકેટ તેઓ મેળવશે, તેથી હમેશને માટે તું તારો હજી ગુમાવી ખેસીને રજીતો થઈ પડીશ. તેના કરતાં બહેતર ને સારો રસ્તો એજ છે કે, તું ઉમરે આવતાં લગી તારા બાપનો બધો વહીવટ તપાસતો જા. તું કામ શીખતો જા. તું બજાર થા. તું સારી લાઇન પર આવ, તો આખરે જે તાંડે છે તે તાંડેજ રહેવાનું. કોઈની તાકાત નથી કે તેનો માલીક બીજો થઈ શકે. પણ તે અગાઉજ જો તારે બગાડી લેવું હોય, તો તે તારી કમનસીબી છે. ને, યાદ રાખજો કે, હાઈકોર્ટના જજો સહિત તારા બાપને ઓળખે છે. ઓળખે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેનાં કાર્ય તરફ માન અને વિશ્વાસ ધરાવે છે. તે તેના કરી ગયેલાં કાર્યને વધારે વજન આવશે. ને તેથી તું તાંડે સદાનું ગુમાવી ખેસીશ. તું માધવદાસ શેઠનો છોકરો છે, તેથી મને ઘણું લાગે છે ને તેથીજ હું બીજું કામ છોડીને તારી સાથે આટલી વાત કરું છું. તારા જેવા આવેલાં કુળમાંથી મને મોટો લાભ મળવાનો પણ પૂરો સંભવ છે; તેને જતો કરી સાચી સલાહ આપું છું. માટે લાઇ ! બીજું કંઈ નહિ કરતાં સીધો ઘેર જા. અને એજ તારે માટે ઉત્તમ રસ્તો છે.

વકીલે આપેલી સલાહ પછી મદન અને મનુને હવે વધારે બોલવા જેવું કશું હતું નહિ. જો હોય ને તે બોલે તો તેથી પોતે વધુ મૂર્ખ બનવા જેવું થઇ પડે એમ હતું. જેથી તેઓ સાચી સલાહ આપ્યા બદલ



અજીતરાય વકીલનો ઉપકાર માની, ત્યાંથી રવાના થઈ મદનની દુકાને આવ્યા. પણ મનુને ત્યાં ચેન પડ્યું નહિ. આજે તેનું મસ્તક ધૂમતું હતું. જેથી મદનની રમ્મ લેઈ થોડીવાર બહાર ફરવા નીકળ્યો. પણ તેને ક્યાંય શાંતિ ન મળવાથી ચંપુને ત્યાં આવ્યો. હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. વકીલની સલાહ પછી તેનો ગરમ થયેલો મિઝાજ ઠંડોગાર થઈ ગયો, તેના જોર મારતા પગો ઢીલા પડી ગયા, અને લડવાની ઉમેદ જતી રહી. એટલે કોર્ટમાં લડવા જવાનું માંડી વાળ્યું. પરંતુ હવે બંગલે જવું કે નહિ ? શું મારે માશી માગવી ? આવા વિચારને ચક્રોળે ચડ્યો, પણ કંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. કદાચ બંગલે જઈ, માશી ચાહું પરંતુ માગનારાઓને શું કહું ? તેઓ મને છોડે એમ નથી. ને તેથી તો હાલ છે તેથી વધારે જોતી થાય. તેના કરતાં બહેતર એ છે કે, માફ ચિત્ત બરાબર સ્વસ્થ થતાં સુધી હું ચંપુને ત્યાં રહું ને પછી કંઈક રસ્તો કરી લઈશ. એવા નિર્ણય ઉપર આવી તે ચંપુને ત્યાં પડ્યો પાથર્યો રહ્યો.

કમળા શેઠાણીની લાગણી તેની તરફ ઘણી ખેંચાતી. પદમાવતી વહનું આકંઠ ઘણું હતું અને તેથી મનુને પાછો બોલાવવા બે ત્રણવાર કાશીશ કરી બેઠ. પરંતુ મનુ સીધો વિચાર કરી તેનો લાલ લઈ શક્યો નહિ. જેથી આખરે તેની આશા છોડી તે કાશીશ કરવી છોડી દીધી.

મનુભાઈ હવે ચંપુને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પણ ચંપુને ત્યાં અનેક આવે ને અનેક જાય. ત્યાં મનુભાઈ પોષાયજ કેમ ? ચંપુને હવે નીરાસ થયેલો. મનુભાઈ અળખામણો થઈ પડ્યો. હરકોઈ રીતે તેને ખસતો કરવાનો રસ્તો તે શોધવા લાગી. તે મનુભાઈ ઉપર હુકમ ચલાવવા લાગી. નોકર સમાન ગણી તેને કામ સોંપવા લાગી. મનુભાઈ ! જરાક પેલો તકિયો સરખો મૂકજોને ! મનુ ! જરા ગલીચો સાફ કરી નાંખો તો ! આવાં આવાં કામ તે રંડા તેને બતાવવા લાગી ને તે લાચાર થઈ પડેલો. મનુભાઈ તેનું કામ કરવા લાગ્યો. એક દીવસ બીજા નોકરો કંઈક કામમાં રોકાયેલા હતા. ને ચહા ઉકળી જવા આવી હતી. તપાસ કરતાં જણાયું કે દૂધ હજી આવેલું નથી. ને દૂધની જરૂર હતી. જેથી ચંપુએ મનુભાઈને હુકમ કર્યો કે બેઠા બુઝો છો શું ? હવે તમે ઘરના માણસ થયા અહીં પડ્યા પાથર્યા રહેો છો ને હવે સરમ શાની ? જાઓ પેલો લોટો પડ્યો છે તે ઉંચકીને સામે દાવણીમાંથી દુધ લાવો. ઝટ આવજો. ચહા ઉકળી જાય છે માટે ક્યાંય ખોટી થશો નહિ !

મનુભાઈ ચંપુનો હુકમ માથે ચડાવી, હાથમાં લોટો લેઈ, દૂધ લેવા આવ્યો તો ખરો, પરંતુ આજે તેને એ રાંડ ઉપર અભાવ આવ્યો. હવે તેને ચંપુ આગળ માફક સ્નેહ બતાવતી નહોતી. સ્નેહ તો ખાણુપર રહ્યો પરંતુ તે પેતાની પાસે પણ આવવા દેતી નહિ ! મનુએ તેને ઘણું ઘણું અવડાગ્યું હતું, તેની પણ શરમ તેને આવતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેને નોકરથી પણ અધમ સ્થિતીમાં મૂકી તેને હજારો કામ બતાવવા લાગી. ને મનુ જેમ જેમ તેનાં તે કામ કરતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે હજારો કામ સોંપવા લાગ્યો. મનુભાઈ આજે દૂધ લેવાનો લોટો હાથમાં લઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ શું ? હું ખરેખરો માધવદાસ શેડનો મનુભાઈ છું કે, આ પાપીણીનો નોકર ? હું કોણ, ને આ મારી શી દશા ? ધિકાર છે મને કે હું હાથે કરી આવી અધમ સ્થિતીએ આવ્યો. તે બીજું કંઈ નહિ પણ મારી થઈ ગયેલી દુર્બુદ્ધિથી હું સ્થાન ભ્રષ્ટ થયો, તેનુંજ આ ફળ છે. મારા બાપા જે કરી ગયા છે તે તદ્દન ખરાબર ને બ્યાજબી છે. ને એમ ન કરી ગયા હોત તો આ રાંડ માફ બધું ખાન બાત. ને અમને બધાંને બીખારી બનાવત. હાથમાં હું એકલોજ દુઃખી છું. પણ મારી મા અને ઘરનાં બીજાં માણસો સુખી હોવાથી હું સુખી છું. અહાહા ! મારે ઘેર કેટલા નોકર ચાકર ? શું મારો વૈભવ ? હું દર-જગનો કેટલો મોટો ? ને મારા હાથમાં કંચનીનું દૂધ લેવા જવાનો લોટો ! કહેવતજ એવી છે કે, કાં ગાદી તકીયો ને કાં દોરી લોટો. માટે આ લોટાની સાથેજ લોટો. લોટા ! તુંજ મારો ગુરુ. તુંજ મારો જ્ઞાનદાતા ને હવે તુંજ મારો સંગાથી છે. આ મારી કેટલી અધમતા, આ મારી કેવી દુર્દશા ! મેં મારાં માણ અને મુનીમના એકજ ટુંકારા ઉપર મારો બહોળો વૈભવ છોડી દીધો. તેજ ટેક વાળો મનુભાઈ એક નફ્ટ નાયકાનાં કામ કરે ! એ નફ્ટાઈ નહિ તો બીજું શું કહેવાય ? પણ ના. હવે હું તેવો નફ્ટ રહેવાનો નથીજ. ને તેથીજ આ લોટો મારા ગુરુ રૂપ થઈ, મારાં જ્ઞાન ચક્ષુને ખોલ્યાં છે. મારાં પણ નસીબ છે. મારા પિતા કર્મવીર હતા હું પણ શા માટે કર્મવીર ન થાઉં ? હું પણ માફ નસીબ ગમે ત્યાં જઈ અજમાવું. પણ આ ગુણિકાની લાતો ને મારા ઘરનાં માણસોની વાતો સહન કરી કાઢનો એાશીઆળો નજ થાઉં. મારા બાપા મોટી સમૃદ્ધિ મૂકી ગયા છે. તેથી તેની આશા રાખી નિર્લજ્જ બનું તેના કરતાં માફ કંઈજ નથી. મારો કાઈ નથી. હું એકલોજ છું એમ સમજી શ્રી જગતનિયંતા પરમાત્મા મને જે શુદ્ધિ પ્રેરે ત્યાં જઈ, તેજ સર્વથી

શ્રેષ્ઠ છે. પરમાત્મા ! પ્રભુ !! જ્યાં તમે મારો પગ ઉપડાવો છો, જ્યાં મને ડગલું મૂકાવો છો, તે ડગલે ચાલીને આગળ વધું છું. મને સહાય થાઓ. માફ રક્ષણ કરો. મારે હવે કાઠને મોઢું ખતાવવું ન જોઈએ. મારે આ દુનિયામાં રહેવું ન જોઈએ. મારે—મારે હવે જ્યાં કાઠ ન હોય, ત્યાં જવું જોઈએ. એવા વિચારમાં ને એવી ધુનમાં મનુભાઈ લાંથી ચાલી ગયો. ગયો તે ગયોજ. તે ક્યાં ગયો તેની કાઠને ખબર પડી નહિ. પરંતુ જતાં જતાં વિચાર થયો કે, અરે ! જીવ !! મારાં માતૃશ્રીને એક પત્ર તો લખું. મારા જવાથી તેનાં જીવને કેવું થશે ? તેમને કેટલું દુઃખ થશે ? મારે માટે તેઓ કેટલું કલ્પાંત કરશે કેવી કલ્પના કરશે ? જ્યારે મારો પતો નહીં લાગશે ત્યારે મારી લૈયાતિને માટે તેમને કેટલી શીકર થશે ? અરે ! કૃત્ત્વ મનુ ! શું તારી ફરજ નથી કે, તારી લૈયાતિને માટે શીકર ન થાય, તેટલી ખાત્રી આપી જવા દુઃખમાં દીલાસો મળવા એક પત્ર પણ લખવા જરૂર નથી ? જરૂર લખવો જોઈએ. એમ વિચારી તેણે એક પત્ર પોતાનાં માજીને લખી ટપાલમાં નાંખ્યો.

મનુભાઈને દૂધ લેવા જવાને ઘણી વાર થઈ જતાં પાછો આવ્યો નહિ. તેથી ચંપુને ઘણી શીકર થઈ. દાવણીમાં તપાસ કરાવી પણ મનુભાઈનો કંઈજ પતો નહિ. આખો દિવસ વાટ જોઈ પણ મનુભાઈ આવ્યો નહિ. તેથી ચંપુને ઘણી શીકર થઈ. મદન અને વામનને ત્યાં તપાસ કરાવી ખબર કહડાવી. પરંતુ ત્યાં પણ તે હતો નહિ. તપાસ કરતાં આખરે પતો નજ લાગ્યો. જેથી એક પીડા પતી, એમ વિચારી તેણે મનને વાર્યું.

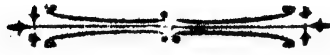
મદન અને વામન મનુભાઈની શોધમાં પડ્યા. પણ તેને કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. હળવે હળવે તે વાત કમળા શેડાણી સુધી પહોંચી. તેણે ઘણી શોધ કરાવી, પણ મનુભાઈનો પતો ન મળે મનુભાઈનું શું થયું ? ક્યાં છે ? જીવતો હશે કે કાઠએ તેને દગો કર્યો ? આમ ઘણી જાતના ઉચ્ચાટથી તેની શોધ કરાવી. પરંતુ કંઈજ પતો લાગ્યો નહિ, આખા શહેરમાં હો હા થઈ રહી. જેમજેને ગમે તેવી વાતો સૌ કરવા લાગ્યા. માધવદાસનું ઘર ને મનુભાઈ લોક બત્રીસાંએ ચડ્યા પણ તે અધું કમળા શેડાણીનેજ સાંભળવાનું રહ્યું હતું. તેનેતો દીકરા જેવો દીકરો જતો રહેવાથી સાંભળવાની શુદ્ધી પણ રહી નહોતી. તથાપિ દીવસ પર દીવસ જતાં તે વાત વિસારે પડવા લાગી.

આખા શહેરમાં મનુભાઈ ચાલ્યા જવાની વાત બહાર પડવાથી તેના મિત્રોને મુશ્કેલી ઊભી થઈ. એમ. વી. ઠાકરની કું. ની સાથે ધીરધાર કરનારાઓને તે મનુભાઈની કંપની છે એવું મદન અને વામન સમજાવતા. તે તેઓને આજે આડું આવ્યું. મનુભાઈના ચાલ્યા જવાની ખબરથી તે કંપનીનાં માંગનારાઓ એકદમ ચડી આવ્યા. હવે તે કંપનીને સહાય કરનાર કોઈ નહોતું. તેમાં નફોતો મૂળથીજ નહોતો. પરંતુ ઘણી ખાધ હતી. એટલે મદન અને વામન માંગનારાઓના દરોડાને પહોંચી નહિ શકવાથી માંગનારાઓએ તેની દુકાન બંધ કરાવી નાદાર કરાવ્યા. તે વાતમાં મદન અને વામનને શરમાવા જેવું કશું નહોતું. તેમની એવી ધારણાતો મૂળથીજ હતી. પણ તેથી તેમને અનેક મુશ્કેલી ઊભી થઈ. વાંચનાર ! એવા નકારા મિત્રોનાં નકારાં કાર્યોનું નકારું વર્ણન કરવું તે અમને નકારૂં લાગે છે તેથી માત્ર ટુંકામાંજ જણાવવાનું કે, તેને ત્યાં ઘણાક આસામીઓએ દાગીના ધડાવવાને અર્થે સોનું તથા ચાંદી આપેલ હતાં તેમજ તેને સારાં માણસો સમજી પોતાનાં નાણાં સચવાઈ રહેવાને અર્થે કોઈએ રોકડ નાણું અને બીજી ચીજો અનામત મુકેલી હતી, તે મદન અને વામન હજમ કરી ગયા હતા. તેના કેસ ફોજદારી સેશન્સમાં ચાલ્યા. ત્યાં એ બંને મિત્રોને સાત સાત વર્ષનાં સખત કેદખાનાની સજા થઈ. ને જેલમાં ગયા. જેલમાં ગયા પછી વામનને રક્તપિત્તનો રોગ લાગુ પડ્યો, તેથી તેને લેપર એસાઈઝમમાં મોકલવામાં આવ્યો. અને મદનને કંઠમાળ થઈ આવી, નામુરનો રોગ થયો ને તેનું નાકસડી જઈ તેમાં જીવડા પડી લગભગ અર્ધું નાક ખંવાઈ ગયું જેથી તેને હોસ્પિટાલમાં મોકલવામાં આવ્યો. અને એ રીતે બંને મિત્રો તેનાં પાપકર્મનો તાત્કાલિક બદલો ભોગવતા દુઃખથી રીયાઈ રીયાઈ મરણ પામ્યા.





## પ્રકરણ ૪૩ મું.



પત્રરૂપી સંદેશો.



સૂર્યદેવ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા. સંધ્યાકાળ થવાને થોડીજ વાર હતી ભાનુમતિ રુદ્રલમાંથી છુટી થેર આવી ગઇ હતી, ને પોતાની મા સાથે મધુર શબ્દોમાં વાત વિનોદ કરતી હતી. પરંતુ માનું દીલ ઉદાસ હતું. થોડાક દીવસથી મનુભાઇ ધર છોડી ચંપુને ત્યાં રહેલો હોવાથી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું. પરંતુ ઉચ્ચાટમાં હતું. પદમાવતી વહુ શાણી અને ગંભીર હતી, જેથી પ્રત્યક્ષ પોતાના દીલનો ભાવ જણાવા દેતી નહી. પરંતુ તેનું ગુણ રૂઢન બાજુ હતું. તેના ચહેરા પરથી પ્રવૃત્તિપણું ઉડી જઇ શીકાશ આવવા લાગી હતી. તેનું દયામાણું મોં કોઇનાં દીલને દુઃખી બનાવવા આદર્શ રૂપ હતું. અને તેથી કમળા શેઠાણીને અહર્નિશ એની મહાન શીકર થયા કરતી. જેથી ભાનુની વાતમાં તેનું ચિત્ત લાગતું નહોતું. તથાપિ નિર્દોશ ભાનુનો વાત પ્રસંગ ચાલુ હતો. તેવામા એક નોકરે મનુભાઇ ચંપુને ત્યાંથી જતા રહેવાની અને તેનો પતો ન લાગવાની સાંભળેલી ખબર કમળાશેઠાણીને કહી સંભળાવી. આ ખબર મોટા ઘડાકારૂપ થઇ પડી. તેનો સખત આંચકો કમળાશેઠાણીને લાગ્યો. તે બેઠાં હતાં ત્યાં સજ્જન થઇ રહ્યાં. ભાનુમતિ ઘણીજ ગભરાઇ ગઇ. પદમાવતીવહુ પોકેપોકે રોવા લાગી. આ બંધાને આસનાવાસના કરનાર પાકટ માણસ ધરમાં કોઇ ન હોવાથી કંઈપાંત બાજુ વધી પડ્યું.

કમળાશેઠાણીની આંખોમાંથી અનુધાર વહેવા લાગી. અને તે રડતા અવાજમાં બોલવા લાગ્યાં કે, શું મારો મનુ ગયો ? તે ક્યાં ગયો ? કાણ

કહે છે કે ગયો ? તે ક્યાં જાય ? શું મનુ આટલો કઠોર થાય ?  
અરે દીકરા ! તું ક્યાં ગયો ? શું તું તારી મા અને ખીજાઓને વિશ્વાસ  
કરાવવા ચાલી ગયો. હવે હું તુંને ક્યાં શોધું. કહે, કહે, હું તુંને ક્યાં જોઉં.  
તું મને ક્યાં મળે દીકરા ! તું દયાળુ થા. પણ દયાહીન ન થા. હવે તારા  
આપ બેઠા નથી. જો ! જો ! ! તું જો ! ! ! તારા વિના અમારું કાણ છે.  
અરેરે ! તારા આપા મરી ગયા. પણ હું કમ ભાગિની ન મૂંઝ. દીકરા !  
મારાથી આ નજરે નથી જોવાતું. મારાથી આ નથી ખમાતું. મારાથી  
તારા વગર જરા જીવતું નથી રહેવાતું. તું અમને આવીને મળ. તું અમારો  
થા. ને તું અમારી સામે જો.

હાય ! આજે માંડ અમુલ્ય નંગ ક્યાં ગુમાયું ? અરેરે ! મારી આં-  
ખોનું કીમતી તુર ક્યાં ગયું ? તેના વગર બધું મનું થયું. અરે ! તુંને આવી  
મતિ કાણે સૂઝાડી. એવો પાપી દુરાત્મા કાણ હોતો ? બેટા ! તુંને શાની  
ખોટ હતી. તારા આપનો એકલો એકજ વારસ તું ક્યાં ગયો. જો સ્વર્ગ-  
માંથી પણ તારા આપા શું કહે છે ? જો. મને ઠપકો આપે છે. લોકો  
શું કહે છે ? જો મને નીંદે છે. સૌ સાવકી મા કહી મને ઉતારી  
પાડે છે. અરે દીકરા ! તુંને દયા કેમ ન આવી. તુંને માની દયા ન આવી ?  
તુંને તારી સહચારીણીની દયા ન આવી ? તુંને બાળક ભાનુની દયા ન  
આવી ? તારા વિના ભાનુ કોને ભાષ કહી બોલાવશે. અરે ! અમારો  
બધાનો શું અપરાધ થયો ? તું આટલો કઠોર કેમ થયો. મનુ ! બહાલા  
મનુ ! ! કુળની વંશવેલી મનુ ! ! ! વંશ વધારક મનુ ! ! ! ! તું આજે  
ક્યાં ગયો. તુંને આ કાણે ભમાવ્યો. તુંને કાણે ચડાવ્યો. દીકરા ! તું આવ.  
આવ, આવ, તું જ્યાં હો ત્યાંથી આવ. આવીને ત્રણ પાપડ થતી તારી  
તરફડતી માતાને ભેટ. તારું મુઆરક દર્શન આપ. એકવાર તારું ચંદ્રવદન  
બતાવ. બેટા ! હવે હું તુંને કંઈપણ નહીં કહું. હવે હું તુંને કંઈ કહેવા  
નહીં દઉં. તું એકવાર મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખ. તું ક્યાંય ન જા. અરે !  
તું ખીજે નજા. આ તારું ને તારા આપનું છે. તેને તું ભોગવ. ને તેનો  
માલીક થા. અમને દુઃખી ન કર ને તું દુઃખી ન થા. પણ અરે !  
હું આ કોને કહું. ક્યાં છે ? મારો મનુ ક્યાં છે ? જાઓને ! મારા  
મનુને કોઈ લાવોને ? “ લૈયા ! તું મકુ કુચ નહિ લગતા હે. ? ક્યા બેઠકે  
દેખતા હો. જાઓ, કહાંસે ખી મેરા મનુકું ફુંડકે લાઓ. મનુભાઈ  
કહાં જાયગા ? કીદર ખી હોગા. તુમઘતના બરસકા હમારા નિમકહલાલ  
નોકર જાજ આજ કામ નહીં લગેગા, તબ કબ લગેગા ? ” આમ

આવરી આવરી બની જઈ જઈ આકળાંની માફક કમળા શેકાણી ઘણું  
કલ્પાંત કરતાં હતાં. જાનુમતિ રોષ રોષને અરધી થઈ ગઈ, પદમાવતી  
વહુનું રૂદન અસહ્ય હતું. તથાપિ તેના સંસ્કાર ઘણા ઊંચા હતા. તેના  
જેરી આર્યબાળા આ આર્યવર્ત ઉપર જન્મેજ થઈ છે. પોતાની  
સાસુનું હૃદય દ્રવીત કલ્પાંત મગજનું સમતોલપણ ખોઈ દેવા સરખું  
જણાયથી તે બિચારી હીનકી ગઈ. આજે તેનાં દુઃખનો પાર નહોતો.  
તે છતાં ધીરજ ધરી હિમતવાન બની સાસુજી પાસે આવી તેમને વિન-  
વવા લાગી. પહાડ ફાટી પડે તેવા ગદગદિત કંઠે હૃદયભેદક અવાજે તે  
કહેવા લાગી કે, માતૃ તુલ્ય સાસુજી ! આપ આટલું કલ્પાંત ન કરો. આ-  
પનાં દીલને દુઃખી ન કરો. આપ ના રડો. તમારા દીકરાજી જ્યાં હશે  
ત્યાંથી પાછા આવશે. તે ક્યાંય જશે નહીં. આપ ધીરજ ધરો, અદેખી  
વિધાતાએ આવું નિર્માણ કરેલું તો આપણે તે ભોગવીશું. તે આપણે  
સહન કરીશું. અને તેના માટે બની શકશે તેટલી શોધ કરીશું. અને  
આખર ! આખર જે આપણાં છે તે આપણાંજ રહેશે. તે જ્યાં હશે  
ત્યાંથી પાછા આવી આપણને મળશે. આપણી પાસે રહી આપણાં થઈને  
રહેશે. આપણાંમાં હસતાં કરી આપણું દુઃખ ટાળશે. માટે આપ ઘણું  
કલ્પાંત ન કરો. ઘણું દુઃખી ન થાઓ. અને ત્વરાથી તેમની શોધ  
કરવાના ઉપાય ચોજો. એટલે તેનો તાકીદે પતો મળશે. એમ કહેતાં કહેતાં  
તે બોલતાં અટકી ગઈ. તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તે બોલતી બંધ થઈ ગઈ.  
અને મુઝાં આવી તેથી પડી ગઈ.

અમૃત વર્ષાવ જેવી વાણીથી કમળા શેકાણી શાંત થઈ શુદ્ધિમાં  
આવ્યાં. અને જોય છે તો પદમાવતી વહુ બેશુદ્ધ પડેલાં જણાયાં. તર-  
તજ બેઠાં હતાં ત્યાંથી ઊઠીને વહુ પાસે આવ્યાં. વહુને મોઢે ફોણ ચડી  
આવ્યાં. પડી જવાનાં ધબકારાથી નોકર ચાકરો સૌ દોડી આવ્યા. વહુને  
બીમારી ગંભીર થઈ પડી. તેની આ સ્થિતિ જોઈ કમળા શેકાણી અત્યંત  
ગભરાઈ ગયાં. તરતજ દુકાનપર ટેલીફોન કરાવી મુનીમ અને દાક્ટરને  
બોલાવ્યા. પદમાવતીને પિયર પણ ખબર કહેવડાવી. અને દોડાદોડ થઈ  
રહી. કમળા શેકાણી વહુનું માથું ખોળામાં લઈ અત્યંત આક્રંદ કરતાં  
બોલવા લાગ્યાં કે, સુકુળવતિ પ્રિય વધુ ! અહા ! અમૃત વર્ષાવ જેવાં  
તમારાં મધુર વચનો મને ઘણાંજ પ્રિય લાગવાથી હું બેહોશ થયેલી શુદ્ધિમાં  
આવી પણ હું આ શું બેઠી છું ? બેટા ! મારાથી તમારું દુઃખ જોવાતું

નથી. તમે ખેડાં થાઓ. એક ઘડી પહેલાં મને શુદ્ધિમાં લાવનાર; મને સમજણ આપનાર, મારા ધરને શોભાવનાર, મારા ધરને દીપાવનાર, મારા પ્રિય ખેટા ! ઓચિતું તમને શું થયું ? અહાહા ! ભાગ્યવંત પતિ-તમે એક જતાં અમારું સર્વસ્વ ગયું. તમારો મનુ જતાં અમારું સદાનું સુખ ગયું. અને આજે મારો પ્રાણ આધાર મારા મનુની જગ્યા શોભાવનાર, આ આર્યબાળા, અખંડ પ્રેમનું સ્વરૂપ, ખુલ્લું પુખ્ત કરમાઈ જવા લાગ્યું, તે જતું રહેવા લાગ્યું. દીકરી ! જાહેન ! ! તું આ તારી અભાગણી સાસુની દયા ખાતાં ખાતાં કેવી હાલતનો ભોગ થઈ પડી ? અરેરે ! હું ક્યાં જાઉં. મને કાંઈ રસ્તો બતાવોને ? હે, અંતરિક્ષ દેવો ! તમે આ મારાં બાળ બાલુડાંનું દીર્ઘાયુ કરો, તેનું સૌભાગ્ય અખંડ રાખો. તેને સુખ સંપન્ન રાખો. અને તમે દયાનાં સાગર બનો. હા... ! મારે જીવવું નથી જોઈતું. મારે સંપત્તિ નથી જોઈતી. મારે કંઈ નથી જોઈતું મને ? મને મારો મનુ જોઈએ છે. મને મારી પ્રિય વધુનું આનંદ સ્થાન જોઈએ છે. લાવો. લાવો. અરે ! કાંઈ મારા મનુને લાવો. શું અત્યારે માંડ કાંઈ નથી ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી !

નોકર ચાકરો આવી દુઃખમય સ્થિતિથી એક એકથી અધિક દુઃખી બનતા હતા. તેઓ બિચારા દરેક પ્રકારની સારવાર કરવામાં રોકાઈ ગયા હતા. એક ઘાટણે આવી પદમાવતી વહુની આંખો દબાવી રાખી. એકે પાણી લાવી મોંપર છાટ્યું. કાંઈ સુગંધિત પદાર્થો લાવ્યું. કાંઈ કસતુરી અને ખીજ દવા લાવ્યું. આમ પોતપોતાથી બનતી સારવાર કરવા મંડી પડ્યા. મુર્છાથી પદમાવતી વહુનું શરીર અકડ બની ગયું હતું. તે જરા હાલવા લાગ્યું. તેણે પડખું ફેરવ્યું. ને તેથી બધાં આશાવંત બન્યાં. ઇશ્વર કૃપાથી થોડીવારમાં તે શુદ્ધિમાં આવતી જણાઈ, અને ખેડી બધા સાસુજનાં બોળામાંથી માથું ડાક્યું. ઘાટણે મદદ આપી તેમને ખેડી કરી. પરંતુ થોડી વાર પહેલાં જ સાસુજ સચેત હતાં તે અચેત જણાયાં. શરીર પાષણવત જણાયું. ખુદ્દી આંખો ડરામણી જણાવા લાગી. અને નિર્જીવ સરખાં થઈ પડ્યાં.

માત્રવદાસ શેઠના મરણ પછી તરતજ મનુ ચંપુને ત્યાં જઈ રહેલો હોવાથી કમળા શેઠાણીનો દુઃખસાગર ભરતીમાં આવ્યો હતો. તેમાં વળી વાવાઝોડાનાં તોફાનરૂપ મનુભાઈ ચંપુને ત્યાંથી કાણ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો, તેની સમજ ન પડવાથી એ દુઃખસાગર ઉછળી પડ્યો હતો. તેમાંથી



પાણીરૂપ દુઃખનાં ઉછળતાં મોજાંઓ શરીર રૂપ કીનારાથી બહાર જઈ પડતાં હતાં. અને તે મસતાન બની નેરથી પાછાં ઘસડાઈ જતાં હતાં. અને તે પુરી અકળામણ કરાવતાં હતાં. આ એક ખરેખરે દુઃખમય પ્રસંગ હતો, અને તે અવર્ણનીય હતો.

પદમાવતી વડુ સાસુજીની આ સ્થિતિ ઝાઝીવાર જોઈ શકી નહીં. તે વધુવાર ત્યાં રહેશે, સાસુજીની પાસે જીભી રહેશે, તો આજે તેનાં શરીરમાં ઘણી બીમારી પેસી જશે, એવી ધારતી ઘાટણને લાગવાથી બીજાંઓની મદદથી તેને જીવદા રૂમમાં લઈ જઈ ત્યાં બિછાવું કરી સુવડાવી. બીજા નોકરો કમળા શેઠાણીની સારવાર કરવામાં રોકાયા. અને તેની સારવારમાંજ હતા, તેટલામાં મુનીમ દાક્ટરને લઈ ત્યાં આવ્યો. દાક્ટરે તરત દવા આપી શુદ્ધિમાં આણ્યાં. પદમાવતી વડુની તબિયત તપાસી તેને ઘણો સધ્યારો આપ્યો. અને ઉદ્દેવેગ ન કરવા કહ્યું. તે પછી તે ત્યાંથી રવાના થયો. અને મુનીમ ત્યાં રોકાયો.

માધવદાસ શેઠનાં ઘરમાં આજે શોક જાયા છવાઈ રહી હતી. ખંગલામાં ચોમેર શોક પ્રસરી રહ્યો હતો. જ્યાં નજર નાંખો ત્યાં શોક જણાતો હતો. અને બધું શોકમય દીસતું હતું. કમળાશેઠાણીની આંખોમાંથી આંસુનાં નીકળેલાં ગરમ પાણી નાકની બન્ને બાજુ જ્યાંથી રેલો થઈ પડેલાં તેટલો ભાગ દાગાશ પડતો જણાતો હતો. નાક રાતું થઈ ગયું હતું. આંખો લાલ થઈ હતી. પાપણો મુઝી આવી હતી. અને મુખનો બીજો ભાગ રૂડવું અને આક્રંદનાં શ્રમથી વારેવારે પસીનો આવી તે લુંછાઈ લુંછાઈને સાફ થયેલો જેથી ચોખ્ખો સફેદ જણાતો હતો. તેનો દેખાવ તદ્દન દયામણો હતો. ઘણું ઉદ્દેવેગ પછી અત્યારે શાંતિમાં હતાં. પરંતુ ઉદ્દેવેગ થયાનો ભાસ હજી ખુલ્લોજ હતો.

મુનીમ પોતાના માનીતા શેઠના ઘરની આ થઈ ગયતી શોકમય સ્થિતિ જોઈ ઘણોજ ખિન્ન થયો. માધવદાસ શેઠની હૈયાતિનાં વખતનાં સુખી દીવસો સાંભરી આવ્યા. હમેશનાં આનંદો અને પ્રકુચિત સ્વેદે શોભાયમાન જણાતાં કમળાશેઠાણીનું દયામણું દુઃખી મોં જોઈ તેને ઘણો આઘાત થયો.

ઘણીજ નરમાશ, ઘણીજ શાંત, અને ઘણીજ દીનવાણીથી શોકાગ્રસ્ત મુનીમ બોલ્યો કે:—

## શેકાણી

અહાહા ! કુદરતની પણ શી અકળ કળા છે. જે માધવદાસશેઠનું ઘર હમેશાં આનંદ સાગરથી ઉછળતું હોય, તે આજે કેવું શોકમય દીસે છે. ગમે તેવો પાપણહિનનો મનુષ્ય પણ આ સ્થિતિ જોઈને પીગળ્યા વગર રહે નહીં. માત્ર એજ માસ પહેલાં માધવદાસ શેઠની હૈયાતિમાં આજના દીવસની કલ્પના સરખી પણ નહોતી તે પછી દુષ્ટ કાળ માધવદાસ શેઠને હરી ગયો. દુઃસંગીઓની સોખતે કુચ્છંદી બની મનુભાષ્યાલ્યો ગયો ને હું કમભાગી એ બદનામીનાં કારણ રૂપ થયો. હે અંતર્યામી સાક્ષાત્ પ્રભુ ! તમે સર્વજ્ઞ છો, તમે સર્વ વ્યાપક છો, તમે સચ્ચ રાચર છો. આ દુનિયામાં બનતાં દરેક કાર્યોના તમે જાણકાર છો. એટલે તમેને સાક્ષીરૂપ રાખી સોગન પુર્વક હું જણાવું છું કે, તેમાં મારી જરા પણ ખોટી ધારણા હોય તો મારું સત્યાનાશ જાણે. પરંતુ મેં શુદ્ધ ભાવનાથી, શુદ્ધ વૃત્તિથી, તીવ્ર લાગણીથી, મનુભાષને શુદ્ધ થવા જે રીતિ અખત્યાર કરી તેનું આ પરીણામ મને સમજાયું હોત તો જરૂર હું આવાં પગલાથી દૂર રહેત. ને એ રીતિ અખત્યાર ન જ કરત. મનુભાષ જતા રહે તેનું કુટુંબ ટળવળે, આખું ઘર શોકમય થાય ને તે મારે જીવુ પડે; તે મારાથી જોઈ શકાય નહિ.

હે પવિત્ર માતા ! તમારો બાળ પુત્ર મનુ જતો રહ્યો તેનો જે શોક તમને થાય છે, તેથી ઓછો શોક મને નથી. તે મારો પણ બાળ પુત્ર, મારો લઘુ બંધુ, મારો એક મુરખખી ચાલ્યો જવાથી મને ઘણોજ શોક થાય છે. તેના વગર મને ઘણુંજ દુઃખ થાય છે. હું તે જ્યાં હશે ત્યાંથી પતો મેળવીશ. તેને માટે ગામે ગામ અને શહેરે શહેરમાં તપાસ કરાવીશ. ગિરનાર અને હિમાલયના કુંગરો, પવિત્ર અને પ્રાચીન સ્થળો, રાજમહેલો અને ગરીબોની ઝૂંપડીઓમાં સુદ્ધાંત તેની તપાસ કરાવ્યા વગર રહીશ નહિ. તે જ્યાં હશે ત્યાંથી તેનો પતો મેળવીશ. હું હવેથી એજ કાર્યમાં રોકાઈશ હું એજ કાર્યને અગત્યનું લેખીશ ને એમાંજ મર્યો રહીશ. પદમાવતી વહુને સંબોધીને હે સુકુળ વધુ ! તમારી મારા તરફ કેવી લાગણી હશે ? મારે માટે તમે કેવા વિચારો ધરાવતાં હશે ? તમારા દુઃખનો કારણભુત આજે હું પાપી કહેવાઉં છું. પરંતુ તમારી ધીરજને ધન્ય છે. મારા જેવાને ધીરજ રહેતી નથી. તે તમારા જેવી આર્યબાળામાં ધીરજ રહેલી જોઈ હું મારું દુઃખ મૂકું છું. અને હજી મુનીમનું

મોત્રવું ચાલુંજ હતું. પરંતુ તેટલામાં પોસ્ટમેને આવી એક બંધ પત્ર મુનીમના હાથમાં આપ્યો. મુનીમે પત્ર હાથમાં લઈ શીરનામું જોયું તો મનુભાઈના અક્ષરો ઓળખ્યા. અક્ષર ઓળખતાંની સાથે મેં ઉપર જૂઠુંજ નુર ચડી આવ્યું. આશાની ઉર્મિ આવી. તેથી તે પોતાની શોકાગ્ર વૃત્તિ ભૂલી ગયો ને ઝડપથી બોલી જવાયું કે, જુઓ ! જુઓ ! ! આપણા મનુભાઈનો કાગળ આવ્યો. અહાહા ! શી શુભ વધાઈ ? બધાં શોક ભૂલી ગયાં. મુનીમે ઝટ દહને તે પરખીડીઉં ફેડી અંદરનો કાગળ હાથમાં લઈ વાંચવો શરૂ કર્યો. અને બધાં એક ચિત્તે સાંભળવા લાગ્યાં.  
પુત્ર વત્સલ માતા !

દુરાચારથી અધમ થયેલો આપનો પુત્ર મનુ આજે લોટાચાર્ય ગુરૂના પ્રતાપે પવિત્ર થઈ આપને વંદન કરતાં અરજ કરું છું કે, હે પવિત્ર માતા ! આપના સંવચનનો અનાદર કરી, સુરજ બ્રાતા મુનીમજીએ કહેલાં હિત વચનોનો ઉલ્લટો અર્થ કરી હું આપ સર્વથી વિખુટો પડ્યો તેનું કારણ મારી દુર્બુદ્ધિનુંજ હતું. એ વખતે દુઃખગિઓની સોખતમાં કુચ્છંદમાં પડેલો દુરાચારી હતો. દુરાચારનો પુખ્તરી હતો. દુર્ગુણીઓનો સેવક હતો. ને તેથીજ હું તેનું સત્ય સ્વરૂપ પીછાણી શક્યો નહિ. પરંતુ માતા ! લોટાચાર્ય મારા ગુરૂ થયા ને હું પવિત્ર થયો. મારાં જ્ઞાન ચક્ષુ ખુલ્યાં ને હું સચેત થયો. સત્ય તરી આવ્યું ને હું દુરાચારી ઠર્યો.

અહાહા ! મારા પુન્યનીય સ્વર્ગવાસી પિતાશ્રીનો હું કેવી રીતે પાડ માનું ? એનો ગુણ ઓશીગણ કેવી રીતે ધાર્જી ? અરર ! તેની નજરમાં હું કૃતઘ્ની ઠર્યો. મારે લીધે તેને ઉદ્વેગ થયો. પણ અહા ! મારે માટે કેવી તેની સરસ કાળજી. જીવ્યા ત્યાં સુધી મારી કઈ પેરે સરસ સંભાળ લીધી ? કેવું માફ સરસ જતન કર્યું ને મને કેટલો સરસ સુખી રાખ્યો. તે મારી હાંદગીમાં પણ ભૂતાય એમ નથી. પણ તેનો ઉપકાર તેટલેથીજ અટકી જતો નથી. જે કાળજી તેણે જીવતા રાખી હતી તેનીજ કાળજી તેના મરણ પછીની પણ તે રાખી ગયા. અને તેથીજ આપ સર્વ સુખી છો. આપ સંપત્તિમાં છો. આપ બેદિકર છો. પરંતુ જો એ વખતે તેમણે મારી મૂર્ખતા ઉપર અંધ શ્રદ્ધા રાખી હોત, મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત, ને તે જે બંદોબસ્ત કરી ગયા તે જો ન કરી ગયા હોત અને એકલા વારસ તરીકે બધું મને સુપ્રત કરી ગયા હોત તો હું દુરાચારી થયેલો અંધ છતી આંખે અંધજ હતો. તે અંધકારમાં ગોથાં ખાઈ એ સર્વસ્વ અરબાદ કરત. અને બધાંને ભૂખ મરતાં કરત.

સાંચું થજો મારા પિતાશ્રીનું, લહું થજો મુનીમણું અને શ્રેય થજો આપનું; જે ઇશ્વરે આપ સર્વને સફવિચાર આપ્યો કે જેને પરીણામે મારા પિતાશ્રીનું નામ અમર રહ્યું, તેનું ઘર આપાદ અને મુખી રહ્યું અને હું અંધ થયેલો મૂર્ખ ફોફર ખાઈ દેખતો અને સચેત થયો.

માતુ ! મારાં પુજનીય વહાલાં માતુ !! તમે મને ઘણાંજ યાદ આવે છે. બહેન ભાનુ મારી નજર સામેજ ચાંટી રહી છે, ને મેં જેને ઘણોજ અન્યાય કર્યો છે એવી તમારી પુત્ર વધુ માટે પણ મને ઘણુંજ લાગી આવે છે. મેં તેને અત્યંત દુઃખી કીધી છે. હું મૂર્ખ, પારસમણીને પિછાણી ન શકવાથી કાચનો કટકો ગણી ફેંકી દીધી છે અને તેનો મને અત્યંત પશ્ચાતાપ થાય છે. પશ્ચાતાપનો તાપ મને બાળે છે.

મારાં વહાલાંઓ ! મારાં પ્રેમીજનો ! આપની દયામણી પ્રતિભાઓ મારી સન્મુખ આવી મારા હૃદયને પીગળાવે છે. કાલાવાલા કરી કરગરે છે. વિનોદ કરી વીનવે છે. આપનું પ્રેમાર્કર્ષણ મને આપની પાસે ખેંચે છે. આપનો વિચોર વધારે વધારે સતાવે છે તે છતાં મારે લાગ્ય મને ભમાવે છે. મારું નસીબ મને નસાડે છે. વિધાતા વલખાં મરાવે છે ને તેથીજ હું લોહ જેવોકડણ થઈ, વજ્ર જેવો કઠોર થઈ, આપ સર્વથી વિખુટા પડી, આપ સર્વને તજીને જાઉં છું. લખતાં જડ બની જાઉં છું. જાઉં છું જાઉં છું કહેતાં જળજળી જાઉં છું.

મારી વહાલી માતા ! પ્રેમાળ માતા ! મારા વિષે બિલકુલ ફિકર કરશો નહિ. ચિત્તમાં ચિંતા કરશો નહિ. હૃદયમાં રૂદન કરશો નહિ. કાયાને કષ્ટ આપશો નહિ. મનને મુંઝાવશો નહિ. દિલથી દુઃખી બનશો નહિ. પરંતુ આપ સર્વ નિશ્ચિત અને સુખમાં રહેજો. આપને પ્રતાપે હું જ્યાં જઈશ ત્યાં સુખમાં હોઈશ. પરાક્રમી બાપના પરાક્રમી પુત્ર તરીકે નામ અને કીર્તિ સંપાદન કરી, મારા ઉપર ચાંટેલા કલંકને હું દૂર કરીશ, તેના કટકે કટકા કરીશ, લાંગીને ભૂકા કરીશ. બાળીને ભસ્મીભુત કરીશ. અને ઉજવળ કીર્તિ મેળવી હું આપ સર્વની સેવામાં હાજર થઈશ.

માતા ! મને ખાતરી છે કે, આપની પુત્ર વધુનો અખંડ પ્રેમ, અરે, એ પ્રેમનો અખંડ ઝરો, તેની અખંડ જ્યોતિ, તેનું અખંડ સ્વરૂપ, તેમાં રહેલો લોહયુગ્મક જેવો આકર્ષક ગુણ, હું જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી મને આપની પાસે ખેંચી લાવશે. પ્રેમથી અખંડ જ્યોતિ મને પ્રકાશમાં લાવશે પ્રેમનો અખંડ ઝરો મને પવિત્ર કરશે. અને એજ પ્રેમનું સ્વરૂપ મને શાંતિ પમાડશે.

બહેન ભાનુ ! તારા મીઠા બોલોની મીઠાશ, ભાઈ ઉપરનું તારું અથાગ હેત, ચારી જાગ્રી કરીને લેતી ચોવારણા અને મારા ઉપરનું તારું અત્યંત વહાલ અને મમતા મારાથી જરાવાર ભુત્તાય એમ નથી બહેન ! મને ખ્યાલ આવે છે કે, હું આલ્યો જવાના કારણથી તમે બધાંની આંખોમાંથી નીકળતાં આંસુનો એક મોટો મહાસાગર બનશે, અને તે આંસુનું એક એક ટીપું એક એક સરોવર જેવડું થઈ મને મહાન દુઃખમાં ડુબાવવાની કલ્પના કરાવે છે.

અહાહા ! દુનિયામાં માનવા જાઈ કે બહેન ક્યાંય પણ થવાના નથી. હું કમનશીએ દુનિયામાં ભાઈ વગરનો છું. તું એક બહેન છે તેને પણ છોડીને આલ્યો જાગ્રી છું. એવા મારા નિષ્કુર હૃદયને ધ્રિઃકાર હોજો બહેન, તું શાણી છે. તું હમેશાં માણનાં કલ્યાણમાં રહેજો. માણનાં જીવને આનંદ મળે તે રીતે વર્તજો. અને માણનાં જીવને જરા કલેશ કે દુઃખ ન થાય તેની સંભાળ રાખજો, વળી માણની ભાનુ અને મનુ થઈને તું રહેજો. કદી કદી બિચારી નિર્દોષ તારી ભાભીની પણ આસનાવાસના કરજો.

માણ ! હવે હું જાગ્રી છું. જતાં જતાં મારો હિતકારક, મારો વડીલ, મારો મુરબ્બી, મારા પિતાશ્રીનો સાચો સબંધી, સાચો સ્નેહી, મારા સુસ્ત બ્રાત મુનીમજીની હું માફી માગું છું. અરર ! વગર કારણે, વગર સમજ્યે મેં ઘણું કટુ વચન કહી તેને દુભાવ્યા. તેને ક્રોધિષ્ટ બનાવ્યા. તેનો મને ઘણોજ પશ્ચાતાપ થાય છે. વડીલ બ્રાતા ! તમે મને માફી આપશો. તમે મારા, અરે ! મારા વહાલા બાપનાં ઘરની સંભાળ રાખશો. તમે પણ મારા પિતાશ્રીનાં પુત્રવત મારા જ્યેષ્ઠ બ્રાત છો.

ઘરમાં સર્વેને મારાં યથા ઉચિત કહેશો. ને મારા થકી આપ સર્વને થયેલો રોષ, થતો શોક, થતી ચિંતા, થતો ઉદ્વેગ, એ બધું ભુલી જશો, અને મારે માટે રહેજ પણ કલ્પાંત કરશો નહી.

માતૃશ્રી ! હવે છેવટની એકજ બાબત કહેવાની છે તે એક, હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં સુખી ને આખાદ રહીશ. તમે મારી પાછળ શોધ કરાવશો નહી. તમને મારો પતો મળી શકશે નહી. હું આત્મ હત્યા કરીશ નહી. પરંતુ એવો ખ્યાલ પણ મને આવશે નહી. એજ.

**લી. પાપાણ હૃદયનો મનુ.**

પત્ર પુરો વંચાઈ રહ્યો. બધાંએ એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ્યો હતો. તેનાં ભણકારા કાનમાં વાગતા હતા. મનુભાઈ ઉપર જે ભાવ હતો, તે પત્ર

વાંચ્યા પછી અધિક ગણો વધ્યો. જે મનુભાઈ બંગડી ગયાની ફીકર થતી હતી. તે સુધરી ગયો જણાયો. રખેને આત્મહત્યા કરે એવી જે ભીતિ ઉદ્ભવી હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ, અને સારો સંખ્યારો મળ્યો. તથાપિ તેની શોધ કરવાનું વાસ્તવિક લાગવાથી તેની તજવીજ કરવા કરાવ્યું. તે વાતચીત ચાલતી હતી, તેટલામાં પદમાવતીનાં પિયર ખપ્પર કહેવડાવેલ જેથી પદમાવતીની મા ખપ્પર કહાડવા ત્યાં આગળ આવ્યાં તેને પણ સર્વ હકીકતથી વાકેફ કર્યા. મનુભાઈનો પત્ર તેમને વાંચી સંભળાવ્યો. તેથી તેણે પણ વખતને અનુસરી ઘટતી મુશ્કેલીને યોગ્ય સલાહ આપી. તે પછી પદમાવતીને મળ્યાં તેની સ્થિતિ જોઈ ઘણું લાગી આવ્યું, ને તેથી તેને થોડા દીવસ પોતાને ઘેર તેડી જવાની કમળા શેઠાણી પાસે વાત કરી.

કમળાશેઠાણી પદમાવતીને જોઈ ધીરજ ધરતાં. તેની અમૃત વાણી, તેનું કહાપણ, તેની સજ્જનતા કંઈ ઓર પ્રકારનીજ હતી. તેને જોઈને કમળાશેઠાણી પોતાનું બધું દુઃખ વિસરી જતાં, અને એ જો જતી રહે તો તે ઘણાં દુઃખનું કારણ હતું. તથાપિ તેની નહાની ઉમર, મનુભાઈની ગેરહાજરી, અને તેનો જીવ પણ મુંઝાતો હોય-તેવા સમયમાં તેની મા તેને ઘેર તેડી જઈ આસના વાસના કરે અને તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, એ પણ એક ઉત્તમ પ્રકાર હતો. અને તેથી ખુશીથી તેમણે રજા આપી. પરંતુ શાણી પદમાવતી વહુએ પીયર નહીં જવા યોગ્ય સમજી તેની માને જણાવ્યું કે,

માજી ! તમે મારાં જન્મદાતા છો. તમે મારાં કલ્યાણકારી માતા છો. તમે પુત્રી વત્સલ માતા છો. તમારું હૈત અથાગ છે. પરંતુ આજે તમારે ઘેર આવવા જેવો મને સમય અનુકુળ નથી. માતા ! માતા !! હવે મારાં ખરાં માતૃશ્રી તે મારાં સાસુજી છે. એ આજે મહાન દુઃખમાં છે. મોટા ઉદ્વેગમાં છે. મારા પુણ્યનીક સસરાજીનાં ઘરમાં રોજ આનંદની રેલો ચાલતી ત્યાં આજે ઉદાસી છવાઈ રહી છે. ગમગીની ફેલાઈ રહી છે. તેવાજ સમયમાં મારા સાસુજીને હું એકલાં મૂકી તમારે ત્યાં કેમ આવું ? એ મારો જીવ માને નહીં. મારું મન કળુલ કરે નહીં. મારું હૃદય રડું સમજે નહીં. એતો જ્યાં મારાં સાસુજી ત્યાંજ હું. એ મારી માતા ને હું તેની પુત્રી. તેમને સુખે સુખ ને તેમને દુઃખે દુઃખ. હું એમની સાથે દુઃખમાં હોઈ છતાં સુખમાં છું. એની સાથે રહેવામાં મારું દુઃખ વિસરું છું. માટે માજી ! મારાં બહાનાં માજી !! હું તમારી સાથે નહીં આવું. તેમ તમે એવા આગૃહ પણ કરશો નહીં.

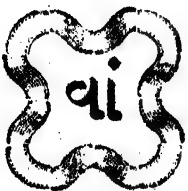
અલોકીક ભાસ આપે એવાં પદમાવતીનાં વચનોથી તેની માતા આનંદસાગરમાં ઉછળી રહી. પ્રેમ ઉર્મિ અહાર નીકળી આવી, શાઆશ ! મારા બેટા, શાઆશ ! ! ધન્ય છે. આર્યબાળા ! તુંને ધન્ય છે. તારા જેવી વીરબાળા આ આર્યાવર્તમાં ધણીજ થોડી જન્મી છે. તેં મારી કુખને દીપાવી છે. તેં તારા બાપનું નામ શોભાવ્યું છે. અને તેથી મારા હૃદયનો પાર રહેતો નથી. તારો પતિ વિદેશ જવાનાં કારણથી હું અત્યંત શોકાતુર છું. શોકતાપમાં બળું છું. પણ બહેન ! તારી ધીરજ. તારી દ્રઢતા, તારી અમૃતમય વાણી, તે મધ્યેની શીતળતા મને શાંત પમાડે છે. બહેન ! દીકરી ! ! ખરેખર આ તારાં દુઃખની કસોટી છે. તું તેમાંથી પસાર થાય છે. તું શુદ્ધ સોનું છે. તું અમુલ્ય રત્ન છે. અને તે આનંદની પરિસીમા છે.

બેટા ! સુખેથી તું તારાં સાસુજી પાસે રહે. તેની સેવા ચાકરી કર. તેને આસનાવાસના આપ. તેનાં દુઃખમાં ભાગ લે. અને સર્વ પ્રકારે તેને મંતુષ્ટ રાખ. દીકરી ! મને પણ એવી ખાત્રી થાય છે કે, કૃપાળુ ઇશ્વર, દયાળુ પિતા, તારૂં કલ્યાણ કરશે. તારો પતિ તારા અખંડ પ્રેમનાં બળે તારી પાસે આવશે. તારા મનનાં મનોરથ સિદ્ધ થશે. અને તું સર્વ પ્રકારે સુખી થશે. લે. બહેન ! હવે હું જઈશું. તે પછી કમળાશેડાણી સાથે કેટલીક વાતચીત કરી તે ત્યાંથી રવાના થયાં.

ત્યાર બાદ મુનીમ કેટલીક વાતચીત કરી શેડાણીની રજા લઈ રવાના થયો. અને મનુભાઈની શોધ કરવા ચોતરફ માણસ મોકલ્યાં, કાગળો લખ્યા, તાર કર્યા અને ઘણો યત્ન કર્યો. પરંતુ તેનો કશો પતો લાગ્યો નહી.

## પ્રકરણ ૪૪ મું.

ભાનુનું શિક્ષણ.



ચનાર ! તું કુદરતનો ચમત્કાર જો. તેની અજબ શક્તિ જો. તેનું મહાન પ્રમળ જો. માધવદાસ જેવા મહાન, પ્રખ્યાત અને બહોળી સમૃદ્ધિવાળા વૈભવશાળી ગૃહસ્થનો ત્રાડકો પુત્ર મનુભાઈ, જેને ખમા ખમાના અવાજથી સૌ વધાવી લેતા, જેના મુખમાંથી

જરા અવાજ નીકળતાંની સાથે “ હાજી હાજી ” કરી અનેક નોકર ચાકરો સેવામાં હાજર થતા. જેનો માન મર્ત્યો લોકો એક રાજા મહારાજના જેવો જાળવતા. એવી ઉચ્ચ હાયકાત વાળા, ઉચ્ચ દરજ્જાના મનુભાષને મદન અને વામનના જેવા નકારા મિત્રોના દુઃખગથી ઉચ્ચ સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને તદ્દન હઠકી પંક્તિમાં આવેલો જોયો. જેણે કાંઈનો કુંકારો સર-ખો સહન નહિ કરેલો તેને એક નાયકાના હુકમને તાબે થતો જોયો, તે છતાં રંડાને ત્યાં તે ન પોષાતાં તેને જતો રહ્યો જોયો.

ઉપરથી સારા દેખાઈ, દુનીઆની નજરમાં શાહ થઈને ફરનારા પરંતુ અંદરખાનેથી નીચ કૃત્યો કરનારા ને મિત્રના રૂપમાં રહી સત્યાનાશ વાળનારા મનુભાષના મિત્ર મદન અને વામન કેવી અધોગતિમાં રીયાઈ રીયાઈને મરણ પામ્યા, તે પણ ગત પ્રકરણમાં તારા જોવામાં આવ્યું.

જગતમાં જેઓ સારાં આચરણોથી વર્તવા જેવું બાહ્ય આડંબર દેખાડનારા પરંતુ અંદરખાનેથી ભોળા, નિર્દોષ અને વિશ્વાસુ જનોને લૂંટી ખાવાની, તેનું બધું ખરખાર કરી નાંખવાની વૃત્તિ ધરાવનારાના હાલ મદન અને વામનની પેરે થાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું કે વધારે પડતું નથી.

રંડા ચંપુને માટે કશું કહેવા જેવું છેજ નહિ. તેનો તો એ ધંધો છે. ને તે જગ જાહેર છે. તેનાં કૃત્યો, આચરણો અને સ્વાર્થથી લોકો માહિતગાર હોય છે તે છતાં તેના કંદમાં કસાવા જાય તે જનારની મૂર્ખતા, અજ્ઞાનતા અને નિયતા છે. તેનો દોષ રંડાને દેવા કરતાં તેની પાસે જનારને દેવો વધારે વટિત છે. ને તેનું પરિણામ જનારે ભોગવવુંજ જોઈએ. તે કંઈ સાધી તરીકે જણાવી દુનિયાને ભોળવતી નથી. જેવીછે તેવાજ રૂપમાં રહી, તે પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે ને સાધ્યે જાય છે. માત્ર તેનામાં જે કૃત્રિમપણું છે તે એટલુંજ કે, જ્યાં સુધી તેની પાછળ પૈસા ખરચાય ત્યાં સુધી તે ઘણુંજ હેંટ દેખાડાવી, ઘણી અતિશયોક્તિ ભરી અલંકારિક ભાષાના રનેહભાવ યુક્ત શબ્દોથી સંભોધી, મીઠાશ ભરી વલ-લુથી વર્તે છે. પણ જ્યારે પૈસા ખરચાતા અંધ થાય એટલે તેનો સંબંધ તૂટે છે. અને તે છતાં કાંઈ મૂર્ખતાથી તેને વળગી રહે તો તેને મનુભાઈની પેઠે હડધુત થવું પડેછે. માટે એતો ખુલ્લુંજ છે કે, તે પૈસાની સગીને પૈસાની ગુલામ છે. એ એનો અભ્યાસને એ એનો વિષય છે. તેમાં તે જરા પણ કરચાસ કે શરમ રાખે તો તેની નિપુણતા કહેવાયજ નહિ.

વાંચનાર! માધવદાસનું એક સંતાન—મનુભાઈ ગયો. તે ક્યાં ગયો, તેની ઘણી શોધ કરતાં પતો લાગ્યો નહિ. અમે પણ તેની શોધમાં



છીએ. જ્યારે અમને તેનો પતો લાગશે, ત્યારે અમે તને જણાવીશું. પણ ત્યાં સુધી તેને વિસારે પાડી, માધવદાસશેઠનાં બીજાં સંતાન—લાનુમતી તરફ તારી નજર ફેરવ.

આગલા એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા પ્રમાણે લાનુમતી અને તેનો વર ચિનુભાઈ એકજ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. એ બંનેમાં પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થઈ એકબીજાં પ્રત્યે તેઓ સ્નેહ ધરાવતાં થયાં છે. અને દીન પ્રતિદીન તેમાં વૃદ્ધિ થતી રહી છે. તે પછી ચિનુભાઈ ઊંચા અભ્યાસ માટે હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. અને લાનુમતીનો અભ્યાસ હજી એજ સ્કૂલમાં ચાલુ હતો. તથાપિ તેઓ બંનેમાં એવો સ્નેહ બાળ્યે હતો કે, દરરોજ એકબીજાને તેઓ મળ્યા વગર રહેતાં નહિ. અને જે દિવસે તેમનાથી મળવાને બની શક્યું ન હોય તે દિવસે તેમને એન પણ પડતું નહિ. હાઈસ્કૂલમાંથી છુટી ચિનુભાઈ સ્કૂલ આગળ આવી, લાનુમતીની બજાર લેતો. સ્કૂલમાંથી છુટી મળ્યા પછી લાનુમતી ચિનુભાઈની રાહ જાઈ સ્કૂલ આગળ ખોટી થતી. અને સ્કૂલમાંથી છુટી વહેલી મળી હોય તો તે હાઈસ્કૂલ આગળ આવી ચિનુભાઈને મળવા ગાડીમાં ખોટી થતી. અને ત્યાંથી તેઓ ફરવાને જતાં, વાર્તા વિનોદ કરતાં અને એવી રીતે આનંદ મેળવી પાછાં ઘેર આવતાં. તેઓમાં એક બીજાંને મળવાની કાળજી એવી હતી કે, જ્યારે તેઓ ભેગાં થતાં ત્યારે, બીજે દિવસે ક્યાં મળવું તે તેઓ નક્કી કરી લેતાં, અને તે ઠરાવેલે ઠેકાણે જરૂર ભેગાં થતાં. એટલે તેઓમાં એક પણ દિવસ મળવામાં ભૂલ થઈ જતી નહિ.

આજે. લાનુમતીને સ્કૂલમાંથી વહેલી છુટી મળી હતી. જેથી તે ચિનુભાઈને મળવા હાઈસ્કૂલ આગળ આવી રાહ જોતી પોતાની ગાડીમાં ખોટી હતી. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને વખત થતાં છુટી મળી. ચિનુભાઈ સ્કૂલમાંથી બહાર આવ્યો તો લાનુમતીની ગાડી આવેલી જોઈ તરત તે ગાડી તરફ વળ્યો. ગાડી પાસે આવતાં અંદર લાનુમતીને બેઠેલી જાઈ, તેનું મોં ઉદાસ ને ઝાંખું જાવામાં આવતાં ચિનુભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે, કેમ? લાનુ! આજે તું આટલી વહેલી અને ઉદાસ કેમ જણાય છે? તને શું થયું છે? તે મને કહો જાણ્યો? ચાલો હું પણ હવે તૈયાર છું ને આપણે ફરવા જઈએ.

લાનુ બેઠાંકે, આજે મારે ફરવા આવવા ઇચ્છા નથી. હું માત્ર તમને મળવા વાસ્તેજ અત્રે આવી છું. આજે મારે ઘેર જલદી જવું છે.

ચિનુ—એમ કેમ?

ભાનુ—આજે એક ઘણીજ ગંભીર બાબત બની છે. મારા મનુભાઈ ક્યાંક જતા રહ્યા છે. મારાં માથાએ તેની ઘણી શોધ કરાવી પણ તે શોધ્યા મળતા નથી. ને તેથી અમારા ઘરમાં બધાં દિવસગીર છે.

ચીનુ—પણ એ તો ઘણી ગજબ વાત. મનુભાઈ શું કામ જતા રહ્યા? તેઓ પોતાના મિત્ર દોસ્તોને ત્યાં નહિ ગયા હોય? ચાલ આજે હું પણ ફરવા નહિ જતાં તારી સાથે તારે બંગલે આવું છું કે તેની ખરી હકીકત શું છે તે જાણવામાં આવે.

તે પછી ચીનુભાઈ ભાનુમતીની ગાડીમાં તેને બંગલે આવ્યો. દીકરી જમાઈને સાથે આવેલાં બેઠ, કમળા શેઠાણીને આનંદની ઉર્મી આવી. પણ આજ તેને ઘણી ઉદાસી હતી. ઘણી ચીંતા હતી જેથી તેની ઉર્મીનો ઉછાળો બહાર ન નીકળતાં મનમાંજ સમી ગયો.

ચીનુભાઈએ મનુભાઈ વિષેની બધી હકીકત પોતાનાં સાસુજીને પૂછી વાકેફ થઈ દીવસગીર થયો ને તે કહેવા લાગ્યો કે, આ ઘણી દીવસગીરી ભર્યો બનાવ છે. તથાપિ તમે ધીરજ રાખશો. હિમત હારશો નહિ. ને ઘણા દિવસગીર થઈ ઘરમાં બધે ને કચવાવા દેશો નહિ. હું પણ મારા બાપાની પાસે આ વાત કરીને મનુભાઈની શોધ કરાવીશ ને તેનો પતો જરૂર લાગી જશે.

તે પછી ફૂટ, ચહા, દૂધ વિગેરેથી કમળા શેઠાણીએ જમાઈનો સત્કાર કર્યો ને ચીનુભાઈ ત્યાંથી રજા લઈ પોતાને ઘેર ગયો.

ભાનુમતીને ગુજરાતી ચોથી ચોપડી પૂરી થયા પછી તેને ઈંગ્રેજ પ્રાઇમરનું શિક્ષણ શરૂ થયું હતું. પોતાનો મિત્ર ચીનુભાઈ ઘણું વધારે શીખી જઈને તે વધુ અભ્યાસ કરવા માટે હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયો હતો. તેથી તેના જેટલું ઝડપથી શીખી જવાની ઉલટ પોતાને આવી હતી. જેથી તે શીખવામાં ઘણી ચીવટ રાખીને પોતાનો અભ્યાસ ઝડપમાં આગળ વધાર્યો જતો હતો. જેમ જેમ તે અભ્યાસમાં આગળ વધતો ગઈ તેમ તેમ તેનું લેસન પણ વધતું જતું હતું. અને તે સ્કૂલમાંજ બેસી, ત્યાં શીખીને પૂરું કરવાને તેને ઘણી મહેનત પડતી. તેમ અઘરું પણ લાગતું. તે છતાં તેની શીખવાની ઉલટ જેવીને તેવીજ હોવાથી તે કદી પણ પોતાનો નંબર નીચે આવવા દેતો નહિ.

ચાલાક માબાપની ચાલાક છોકરી શીખવામાં ઘણી ચાલાક હોવાથી આખી સ્કૂલમાં તે ચાલાક ગણાતી પરંતુ તે ગમે તેટલી ચાલાક, તેની

ગમે તેટલી શીખવાની ચીવટ, તે શીખવામાં ગમે તેટલી કુશળતાથી મહેનત કરી પોતાનું રોજનું લેસન પૂરું કરતી, તથાપિ તે તેને ઘણું અધરૂં લાગતું ને તેમાં તેને ઘણીજ મુશ્કેલી પડતી, જેથી તેના શિક્ષક તેને ધેર લેશન કરવા માટે એક માસ્તર શીખવવા આવે એવી ગોઠવણ કરવા કહ્યું. ચીનુભાઈએ પણ તેવીજ સલાહ આપી હતી જેથી ભાનુમતીએ પોતાને ધેર શીખવવા આવે તેનો માસ્તર રાખી આપવાને તેની માને કહ્યું. તે કહેવા લાગી કે, માજી ! જુઓ, ચીનુભાઈને પણ એક પ્રોફેસર ધેર શીખવવા આવે છે. આપણા મનુભાઈને પણ માસ્તર ધેર શીખવવા આવતા હતા. હવે મારો અભ્યાસ એટલો બધો આગળ વધી ગયો છે કે, તે ઉપર ઘણી ચીવટ રાખી મહેનત લઉં છું. છતાં સ્કૂલમાં બેસીને શીખી પૂરો કરવાનું મને ઘણુંજ અધરૂં લાગે છે. તેથી મારાં મોટાં મિસ્ટ્રેસ પણ મને કહેવા લાગ્યાં કે, ભાનુ ! તું ધેર માસ્તર રાખી શીખતી જા. ને તે એમ પણ કહેતાં હતા કે, જો તારાં માજી મારો પગાર ખરચવાને તૈયાર હોય તો હું પોતે આવીને તને શીખવતી જાઉં. અમારાં મોટાં મિસ્ટ્રેસ ઘણા હુશીયાર છે ને તે સાં રૂં શીખવે છે. માટે માજી ! મને તેની ગોઠવણ કરી આપો.

ભાનુમતીને બીજી કોઈ પણ બાબતમાં નારાજ ન કરે, તે કમળા શેઠાણી તેને ભણવાની બાબતમાં આવેલી ઉલટને ધેર માસ્તર રાખી શીખવાની ના કહીને તેને ઉલટ લાંગ કરે, એવાં નહોતાં જેથી ભાનુમતીને તેનાં મોટાં મિસ્ટ્રેસ ધેર ભણાવવા આવે એવી ગોઠવણ કરી આપી અને તે મુજબ, મોટાં મિસ્ટ્રેસ ભાનુમતીને રોજ ધેર ભણાવવા આવતાં હતાં.

મોટાં મિસ્ટ્રેસ એક કાઠિયાવાડી વિધવા બ્રાહ્મણી હતાં. તેનાં માઆપ કાઠિયાવાડના એક શહેરના વતની હતાં. જેથી તેને નહાનપણથીજ ભણવા બેસાડી તેને ઠીક વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તે ઉમરમાં આવ્યાથી તેને પોતાની ન્યાતના એક યુવક સાથે લગ્ન કરી પરણાવી દીધી. પણ તેના કર્મયોગે તે વિધવા થઇ. બ્રાહ્મણોમાં વિધવા સ્ત્રીને મોટી હેરાન ગતી ભોગવવી પડે છે! તેનાથી બીજું લગ્ન થઇ શકતું નથી. તેમ સાસરામાં તેનું કોઈ ગુજરાન કરે તેવું આ જમાનામાં મનવું અસંભવિત હતું. બધા વાતો કરી વિધવાઓથી ફરી લગ્ન ન થાય તેવી દલીલો કરનારા હતા. પણ વિધવાઓને ગુજરાન વગર પોતાનું વૈધવ્ય કેમ જળવવું તેનો ખ્યાલ સરખો કરતા નહિ. સારાં નસીબે આ વિધવા સાં ભણેલી હતી. અને કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જગૃતિ સારી આવેલ હોવાથી સ્ત્રી શિક્ષકા

મેળવવાને કેળવણી ખાતાને ધણી અગત્ય હતી કેળવણી ખાતાં વાળાઓ વર્તમાન પત્રોમાં તેની જાહેર ખબરો આપી સ્ત્રી શિક્ષકો મેળવતા હતા. તેવી એક જાહેર ખબર ઉપરથી અરજી કરી આ આઇ મુંબઇની કન્યા-શાળામાં મિસ્ટ્રેસ તરીકે દાખલ થઈ. દાખલ થયા પછી કંઈક પોતાની હોંશીયારી અને વગવડથી કાચી તે પોતાના હોદ્દામાં વધવા લાગે ને છેવટે તે હેડમિસ્ટ્રેસનો ઉચો અને માનવંતો હોદ્દો મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડી હતી.

હેડ મિસ્ટ્રેસનું નામ ઉમેદગૌરી હતું. ઉમેદગૌરી વિધવા હતી. તથાપિ સૌભાગ્યતાં વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરવાને ઉમેદી હોવાથી તે તેવા વેષમાં રહેતી હતી. માત્ર એક કપાળમાં કંકુ સિવાય બીજાં બધાં ચિન્હો સધવા નારીનાંજ હતાં. જેથી અજ્ઞાણને નેનાર તે વિધવા છે એમ સમજી શકતું નહિ. તે બીજી ધણી આખતોમાં પણ ઉમેદી હતી. સ્ત્રી કેળવણીના વિષયમાં પણ ઉલટમંદ હતી. તેમાં તે આગળ પડતો ભાગ લઇ સારી હીલચાલ કરતી હતી. જેથી જાહેરમાં તે પ્રખ્યાત હતી. તેને મુંબઇમાં આવ્યા પછી સંગીતનો શોખ થઇ આવ્યો હતો. ને તેથી થોડું ધણું સંગીતનું જ્ઞાન પણ તેણે મેળવ્યું હતું. તેની વસ્તુત્વશક્તિ સારી હતી. જેથી તે કોઇ કોઇ જગ્યાએ ભાષણ પણ આપતી હતી. ધણીક વખતે તે પુરૂષોના મેળાવડામાં હાજરી આપી સ્ત્રીઓમાં સુશિક્ષિત પણાનો થયેલો સુધારો બતાવી આપતી. જેથી લોકોમાં તે જલદીથી જાણીતી થવા પામી હતી.

ભાનુમતીને સ્ત્રી કેળવણીમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર પ્રખ્યાત હેડ મિસ્ટ્રેસ ઉમેદગૌરી ઘેર શીખવવા આવે, તેનાં શીખવવામાં શાની ખામી હોય ! ભાનુમતી જેવી ચાલાક, વાચાળ અને વિનોદી શિષ્યાને ગમેતેવો શિક્ષક હોંસથી બણાવવા તૈયાર થાય, ત્યારે આતો ખુદ સુશિક્ષિત ગણાતી હતી. તે પોતાની બધી કળા ભાનુમતીને શા માટે ન શીખાવે ? તે તો કમળા શેઠાણીને ખુશી કરવા, તેની આગળ પોતાનું માન વધારવા, તેનાં ઘરમાં પોતાનો ઉચો દરજ્જો કરવા ધણું ચીવટથી ભાનુમતીને શીખવતી હતી. ને તે કમળા શેઠાણીને એમજ કહેતી હતી કે, હું તમારી ભાનુને મારી બધી વિદ્યામાં પ્રવીણ કરીશ, તમારી ભાનુ પણ એવી ચક્રાર ને હોશીયાર છે કે તે બધું તરતમાં સાફ શીખી જશે. તે પોતેજ તેને બણાવતાં હોંસ થાય એવી ચાલાક છે. તમારી ભાનુ ધણીજ સુશિક્ષિત થઇ બધી સ્ત્રીઓમાં નામ કહાડે એવી થશે. અને તે વખત સુધી ઈશ્વર

આપણુ અધાને કુશળ રાખશે તો મારી આજની વાતની સમ્યાધની ખાત્રી થશે. કમળા શેઠાણી તેથી ઘણાંજ સંતોષ પામતાં. અને ભાનુમતી માટે જે પુસ્તક, જે વાજત્રો કે જે ચીજો તેની હેડમિસ્ટ્રેસ લેવાનું કહેતાં તે વગર વિલંબે લઈ આવતાં.

ઉમેદગૌરીએ પોતાના વિચારો પ્રમાણે ભાનુમતીને કેળવણી આપવામાં કાંઈ કચાસ રાખી નહિ. ભાનુમતીને સંગીતનું પણ થોડુંક જ્ઞાન આપ્યું. તેની વાચાળ શક્તિ સારી હતી. તે વધારે ખીલવી તેનું વાંચન ઘણું ઉત્તમ બનાવ્યું. નવી ફેશનના કેટલાક સુધારાનું દિગ્દર્શન કરાવી, થોડાક ગ્રહણ પણ કરાવ્યા. અને પોતે જ્યાં જ્યાં સભાઓમાં જતી, ત્યાં ત્યાં ભાનુમતીને પણ સાથે લઈ જતી. ત્યાં ભાનુમતીને આગળ પડતો ભાગ લેવડાવતી. વાજત્રો વગડવાનું તેની સાથે ગાવાનું મંગળાચરણ તેની પાસે કરાવવાનું અને યાજક તરીકે સભાના કાર્યક્રમમાં જ્યાં તે દીપી નીકળતી તેવું કાર્ય તેની પાસે કરાવી તેને પણ આનંદ લેવડાવતી. જેથી ભાનુમતીને પણ ઘણી ગમત પડતી, હેડમિસ્ટ્રેસ જેવી ઘણીક ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓ ભાનુમતીને કાર્યકુશળ જોઈ આનંદ થતી. ને ભાનુમતીનાં વખાણ કરતી.

એક દિવસે સ્ત્રીઓનો મોટો મેળવડો હતો. ને તેમાં હેડમિસ્ટ્રેસ ઉમેદગૌરીનું ભાષણ હતું. ભાનુમતી તે મેળાવડામાં હાજર હતી અને તેમાં ઉમેદગૌરીએ કરેલું ભાષણ સાંભળ્યું હતું. તેનું ભાષણ છટાદાર ને બોધદાયક હતું. વર્તમાનપત્રોએ પણ તેના ભાષણની પ્રશંસા કરી હતી. ભાનુમતીએ તેનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું, વાંચવામાં પણ આવ્યું, જેથી ખીજે દિવસે જ્યારે તેની હેડમિસ્ટ્રેસ ઘેર ભણાવવા આવ્યાં ત્યારે તેને ભાનુમતીએ કહ્યું કે, તમે જે તમારા ભાષણમાં કુશળ ગૃહિણી તરીકે દીપી નીકળવાને શીખવાં જોઈતાં કાર્યોના વિષય ઉપર દરેક સ્ત્રીએ રાંચનકળાનું ભરત ગુંથણનું, વૈદ્યકીય જ્ઞાન મેળવવાનું અને ધરંગતુ તમામ કામકાજ શીખવાનો ભારોભાર આગ્રહ કર્યો હતો, તો તમે એ બધું મને કેમ શીખડાવતાં નથી. હું આજથી હવે રોજનું શીખવાનું ન શીખતાં તમારા ભાષણમાં કહ્યા પ્રમાણેનું શીખીશ ને તે તમે મને શીખવો.

મીસ્ટ્રેસ—ભાનુ! આજ તને એ શું ઘેલું વળ્યું? તારે એ ભાષણ ઉપર કંઈ ખ્યાલ કરવાનો નથી. એ ભાષણ તારે માટે નહોતું. એ ભાષણ તો છાપમાં છપાઈ ડફાંસ મારવાનું હતું. એવાં ભાષણો તો છાપામાં છપાઈ બહાર પાડવા માટેજ, કંઈ તેવાં વર્તન કરવા માટે હોતાં

નથી ! મોટા મોટા પુરૂષો પણ મોટી મોટી મિટિંગોમાં મોટાં મોટાં ભાષણ આપે છે. અને શું તે પ્રમાણે તેઓનાં વર્તન હોય છે કે ? આજ કાલ તો આચાર, વિચારથી તદ્દન ભિન્ન દીસે છે. જાહેર મેળાવડામાં ભાષણ કરવાં તે, અને ખાનગીમાં વર્તન કરવું તે એક જુદીજ વાત છે. મોટા ગૃહસ્થો અને નામીયા શેડીઆઓ જુગાર નિષેધ ઉપર ભાષણ આપે પણ ખરું જુઓ તો રેસના રાજાઓ તો તેઓ પોતેજ હોય છે. દારૂ નિષેધક મંડળીના મેમ્બરો અને પ્રમુખો થઈ મોટાં મોટાં ભાષણો આપે, પણ સારા અને ઉંચા વિલાયતી દારૂનાં ઘરાક તો તેઓ પોતેજ હોય છે. વ્યભિચાર નિષેધ વિષેનાં વિધ વિધ તરેહનાં ભાષણો મોટા મોટા ધર્માચાર્યો સુદ્ધાં આપે છે, પણ ખરું જોતાં તો એવા મોટા મોટાઓજ મોટી મોટી વેશ્યાઓ અને ગાનારીઓના પોષણ કર્તા અથવા તો શેઠો તેઓ પોતેજ હોય છે. માટે જાહેરમાં ભાષણ કરવું તેની મુખ્ય મતલબ આજ-કાલ તો છાપાવાલાઓ માટેજ કહીએ તો ચાલે ! આથી તું સમજીશ કે તે માત્ર લોકોમાં સાફ કહેવડાવવા માટેનુંજ હતું ! તારે રાંધવાનું, ભરવા ગુંથવાનું અને વૈદકીય જ્ઞાન મેળવવાનું શીખીને શું કરવું છે ? તારે જે શીખવાનું છે તે જૂઠુંજ છે, હું તને તે શીખવાડું છું ને એ તું જેમ શીખે છે તેમ શીખતી જ !

ભાનુ—પણ તમે ભાષણમાં જે શીખવાનું કહ્યું, તે મારે ન શીખવાનું કંઈ કારણ ? આપણે સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ કરવાને પણ અંધાયલાં છીએ.

મિસ્ટ્રેસ—હા. કારણ ધણું છે. જાહેન ભાનુ ! તારા જેવી શ્રીમંત પુત્રીઓ જે તારા જેવા વિચાર ધરાવે તો તેની ઉદાર વૃત્તિ કંઈજ ન કહેવાય. ઉલટું પરમાર્થનાં કાર્યો ઉપર કાપ મૂક્યો કહેવાય. આપણે સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ કરવાને પણ અંધાયલાં છીએ. તો પછી તારામાં અને ગરીબમાં ફરક શું રહ્યો કહેવાય ? તમે મોટાની પુત્રીઓ એવું નથી શીખતાં તેનું કારણ એ કે, એકતો તમારી મોટાઈ ને બીજું પરગણુપણાનો મોટો ગુણ રહ્યો છે તે. ને તે ગુણથીજ બીજા ધણાઓને પાળી પોષી શકાય છે.

ભાનુ—હું એમાં નથી સમજી શકતી કે, તેમાં શું પરગણુપણાનો ગુણ રહ્યો છે. ને તેથી કાને પાળી પોષી શકાય છે. મને તે સમજાવો તો માણસ પડે.

મિસ્ટ્રેસ—જો. જ્યારે તું રાંધતાં શીખે તો બિચારા ગરીબ અને અભણ રસોઈયા બ્રાહ્મણોનું શું થાય ? તેનો કોઈ ભાવ પૂછે કે ? ને તેથી તેઓનાં પોષણ ઉપર શું ઓછો ત્રાપ પડે ? વળી તું ભરતાં સીવતાં શીખે તો બિચારા ગરીબ દરજ્જાઓ અને કારીગરોની કેવી હાલત થાય, તેને કામ કાણ સોંપે ? ને તે બિચારા કેવા રઝગી મરે ? તું વૈદકીયજ્ઞાન મેળવે તો તારા ઘરમાં નાનું છોકરું માંદું સાણું થાય, કોઈ જરાતરા સીક થાય તો તું વૈદ ડાક્ટરને ત્યાં ન જતાં તારી ઘરની દવાથી ચક્રાવી લે તો રખડતા વૈદ-ડાક્ટરો ક્યાં જાય ? મોટાં મોટાં પાટીયાં મારીને બેઠેલા વૈદ ડાક્ટરોની શી દશા થાય ? તેને ઘેર મોટી સંખ્યાની બીડ રહે છે, તે પછી કાણ જાય ? અને તેથી તેઓ ભૂખે ન મરે ? અને શું તેનું પાપ ન લાગે ? જો બધી તારા જેવી થાય તો પછી એ બધા પરવારીજ રહે. બહેન ! તારે રાંધવાની. ભરવા ગુંથવાની અને બીજી એવી કંઈજ કંઈક ન હોવાથીજ તું દેંક કલાસના સાક્ષર વર્ગને ઉત્તેજન આપી શકે. તે લોકો આપણે માટે કેવી સતત કાળજીથી ‘ચાંપલા ચાંપલીની વાર્તા’ ‘પેમલા પેમલીની વાર્તા,’ ‘મક્તીયો દોંગી’ ‘એ બદામની ડોશી,’ ‘જેરી વેચીને બાઈસીકલ લીધી,’ ‘મામા મામીનો ઝગડો,’ એવી એવી ઉમદા નોવેલો રચીને આપણાં જ્ઞાનમાં વૃદ્ધી કરવાને કેવું મથન કરી રહ્યા છે ? પણ જો તુંજ ઘરનાં બધાં કામકાજની કડાકુટમાં પડેલી હોય તો તેવાં જ્ઞાનનો લાભ મેળવવાની તને કુરસદ જ ક્યારે મળે ? જ્યાં તને કુરસદજ ન મળે ત્યાં વાંચવાનો અવકાશજ ક્યાંથી ? વાંચવાનો અવકાશ નહિ તેથી તું ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો ખરીદેજ શું કામ ? અને તેથી બિચારા આપણા એ દેંક કલાસ સાક્ષરોને અથાગ હુશિયારીના અથાગ શ્રમનો બદલો ને ઉત્તેજન કેમ મળે ? ઉલટો તેઓમાં વ્યાપેલો ઉત્સાહ અને આવેલી ઉલટ તદ્દન જતી રહે. ને તેનાં પરિણામમાં આપણો આ આ-ચાંવર્ત અધિકાર સ્થિતિમાં આવી પડે !

વળી જ્યારે તું ઘરનાં બધાં કામકાજમાંથી નીરાળીને નવરાશ વાળી હોય તોજ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓની સલામાં હાજરી આપવાનું તારાથી બની શકે, તોજ તેનો લાભ તારાથી લઈ શકાય, તોજ તું તાં મગજ અને જુદી ખીજવી તેનો લાભ ખીજીઓને આપી શકે. નહિતર જ્યાં તને કુરસદ જ નહિ, ત્યાં તું શું કરી શકે ? તુંજ કહે જોઈએ કે, તારા ઘરનાં કામકાજમાં તું આખો દહાડો ગુંથાયત્રી ને લચીપચી પડેલી હોય, તો

તારાથી ખીજે ધ્યાત આપી શકાય કે ? એનો ઉત્તર તું આપ કે ન આપ પરંતુ નકાર સિવાય છેજ નહિ. તો પછી તારા જેવી મોટાંના ધરની છાકરીએ એવા વિચાર લાવવાજ ન જોઈએ. તારા જેવીએતો ખીજું ધણું વિશેષ કરવાનું છે. તારા જેવી ઉપરજ આ આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓને સુશિક્ષિત બનાવી દેવાનો મોટો આધાર રહેલો છે ને જ્યારે તમેજ ઉડીને આવા વિચાર ધરાવશો તો જે જમાનો ચાલ્યો જતો જાયો ને જશે, તેમાં ફરક શું રહેશે ?

વણી બહેન ભાનુમતી ! જેમ મેં હમણાં જણાવ્યું તેટલીજ આજતો માં તમારે કુરસદ કે નવરાશની જરૂર છે, એમ નથી. તમારે તો એથી પણ એક અધિક કામ કરવાનું છે. તમારે તમારા સ્વામીને રીઝાવવાનો છે. તમારે તેનું મન મનાવવાનું છે. તમારે તેના શરીરને સંતોષવાનું છે. ને એ પણ જો તમે કુરસદમાં હોવ તોજ તમે તેમ કરી શકો. તમારે વાસ્તે તમારે લાયકનો, તમારા ઘર શોભતો, તમોને લાડ લડાવે એવો, તમારા મનના બધા કોડ પૂરા પાડે એવો, તમે જોડીમાં દીપી નીકળો તેવો, દેવાંશી નર જેવો વર શોધી કાઢી તેની સાથે તમારો સંબંધ તમારા માત પિતાએ તમારાં નહાન પણથીજ જોડી દીધો છે. ઇશ્વરે સરખી જોડ સજીને સરખાં ભાગ્યશાળી બનાવ્યાં છે. તો તેની સાથે હરવા ફરવામાં, તેનું મન રીઝાવી તેને તમારા પ્રેમ પાસમાં બાંધી લેવા, તમારે આજના જમાના પ્રમાણેની, આજના ફેશન મુજબની, પેર ઓઢ, ઢાળ, છબ્બ, બોલ ચાલ, વાહ્યાતુરી અને તેને રીઝાવી લેવાની કળા ન શીખતાં ખીજું શા માટે શીખવું જોઈએ ?

કંઈ અમે ભાષણમાં જે બોલીએ તે બધાને શીખવા માટે નહિ. બધાને ફરવા માટે નહિ. બધાને એક સરખું વર્તવા માટે નહિ એતો જેનો જેવો દરજ્જો, તેણે તે પ્રમાણે કરવાનું છે. લોકોમાં જો અમે એવાં ભાષણ ન કરીએ તો અમારી પ્રતિષ્ઠા ન થાય. અમારી કદર ન કરે, અમને સુધારા વાળાનાં બેજાં ગણી કાંકરાની માફક બહાર કાઢી નાંખે ને તેથી અમારો એકે હેતુ ન સરે. અમારે તો લોકોને જેમ સાફ લાગે તેવું બોલીને, તેવાં ભાષણ કરીને, તેમની રૂચીને અનુસરીને અમારે અમારી આંતરિક ઈચ્છા પ્રમાણે કરાવવાની કોશીશ કરતા રહેવું છે. ને તેથી બહેન ! તારે તેવાં ભાષણો ઉપર ભોળવાઈ જવાનું નથી ! તને ખબર નથી કે, યુરોપખંડની સ્ત્રીઓ રાંધવાનું શું તે સમજતીજ નથી. ભરવા



ગુંથવાનું શું તે જાણતીજ નથી. દળવું ખાંડવું ને ઘેર કપડાં ધોવાં તેમાં તે જિલકુલ સમજી શક્તી નથી. બસ, તેઓને તો ફક્ત વિદ્યાભ્યાસ કરવો, સુશિક્ષિત થવું, સ્ત્રી પુરૂષે અરસ પરસ હળી મળી હેત પ્રીતથી વર્તવું, અને મોજ શોખ માણવી, તેટલુંજ સમજે છે. રાંધવાનું, ભરવા ગુંથવાનું અને ઘરગતુ ખીજું કામકાજ તો જે અલભ્ય હોય, ભણે નહિ, લાચાર હોય તેઓનેજ કરવાનું છે. તે છતાં પણ યુરોપના રાંધનારા ગૃહસ્ત્રીઓ અને ગૃહસ્ત્રીઓને સાંચવનારી દાધાઓ પણ આપણાં જેટલાં ભણેલાં હોય છે. પરંતુ તે દેશ તો સુધારાનાં ખરા શિખરપર છે. વિદ્યાનો સાગર છે. અને તેથી ત્યાં તેમનું એટલું ભણેલું કંઈ ગણત્રીમાં ગણાતું નથી. પરંતુ આપણા દેશમાં તો ગણ્યાં ગાંડ્યાં ભણેલાંઓની મંખ્યામાં “ જાડ ન હોય ત્યાં એરડો ભૂપ ” એની માફક થોડું ભણેલાં ઘણું ભણેલામાં ખપે.

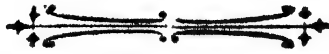
હવે તમે વિચાર કરો કે, યુરોપ દેશ જે આખી સૃષ્ટી ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવે છે, તે દેશની સ્ત્રીઓને રાંધવાનું કે ભરવા ગુંથવાનું ન આવડવાથી શું તે ગૃહિણીઓ તરીકે ગણાતી નથી ? ના તેમ નથી. પરંતુ તે આપણા કરતાં હજાર દરજ્જે લાખ દરજ્જે સારી કહેવાય છે, માટે તું પણ બહેન ! ખીજા ત્રીજા કંઈ પણ વિચાર ઉપર ન જતાં હું જે શીખાવું તેજ તું શીખતી જા.

આટલાં મોટાં લેકચર જેવા વિષયથી જિલકુલ બિન વાકેફ એવી જાળક બાનુમતી આજે તેનાં હેડમિસ્ટ્રેસની હુશીયારી આગળ હતાશ થઈ ગઈ. તેના મનમાં જે વિચારો ઉદ્ભવ્યા હતા, તે જ્યાં ને ત્યાંજ સમાઈ ગયા. હવે તો એ તેનાં હેડમિસ્ટ્રેસના કહેવા પ્રમાણે કરવા લાગી. શીખવા પ્રમાણેજ શીખવા લાગી અને તેનેજ તે સાફ માનવા લાગી.





## પ્રકરણ ૪૫ મું.



### કેળવણીના પ્રકાર.



હું મિસ્ત્રીએ પોતાના વિચાર પ્રમાણેની કેળવણી ભાનુમ-  
તીને આપી. પોતાને જેટલું જ્ઞાન હતું તેટલું ભાનુમ-  
તીને શીખવતી ગઇ. ભૂમિતિ પર ભમરડો ને ભૂગોળ ઉપર ગોળો ફેરવતાં  
ભાનુમતીને શીખવાડ્યું. યુરોપનાં મોટાં શહેરો, નદીઓ ને નામાંકિત  
શહેરો ભાનુમતીને મોઢે કરાવ્યાં. ત્યાં શું શું અને છે, શાની શાની પેદાશ  
છે, તેની માહિતી આપી. પારીસ શહેરની ખુબ સુત્તી ને આંધણીનું વર્ણન  
કહી બતાવ્યું. ત્યાંના નામીયા લોકોની ટીપ મોઢે કરાવી. ત્યાંના સુધારો,  
ત્યાંના પહેરવેશ ને ત્યાંની રીતભાત તેમજ એટીકેટલી વાકફ કરી. ત્યાંના  
આચાર વિચાર ત્યાંની મોજ શોખ, અને ત્યાંની જાહેજઝાલીનું જ્ઞાન  
આપ્યું. એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી બની શકે તેનો પૂરેપૂરો વર્ત્તાવ કરવા  
મનપર ઠસાવ્યું. પરંતુ ત્યાં જે જે અને છે તે કેમ, શીરીતે ને શેમાંથી  
બને છે, ત્યાંની જે જે પેદાશ થાય છે તેની મૂળ ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઇ,  
ને તે આપણા દેશમાં નીપજે છે કે નહિ? ભાનુમતીના પોતાના દેશમાં  
ક્યાં ક્યાં મોટાં શહેરો, નદીઓને નામાંકિત સ્થળો છે? પોતાના દેશમાં  
શું બને છે ને શાની પેદાશ છે? પોતાના દેશમાં ત્યાંના દેશ જેવી વસ્તુ-  
ઓ ન બનવાનાં શું કારણો ને અડચણો છે? પોતાના દેશની સ્થિતિ,  
પહેરવેશ, રીતભાત, આચાર વિચાર, મોજ શોખ અને જાહેજઝાલી કઇ  
પ્રકારની છે? ત્યાંના દેશોના પહેરવેશ, રીતભાત, આચારવિચાર, મોજ-

શીખ અને પોતાના દેશમાં તેવાજ પ્રકારમાં શું તકાવત ને તે શાને માટે છે ? ક્યું અનુકરણ કરવાં જેવું છે ને ક્યું નહિ ? ક્યું તજવા જેવું છે ને ક્યું નહિ ? તેની કંઈ સમજ પાડી નહિ. પરંતુ વાંચનાર ! તેના વિષે હેડ મિસ્ટ્રેસને અધો દોષ દેવા જેવું છે કે નહિ તે વિચાર કરીને તારે નીર્ણય ઉપર આવવાનું છે. અમે તો ધારીએ છીએ કે, તેને જેટલી ખર્ચર યુરોપ દેશને લગતી હતી, તેટલી પોતાના દેશને લગતી નહોતી. અને તેને જેટલી કેળવણી મળી હતી, તેમાંથી તે જાણતી હતી તેટલું શીખવ્યું. અને વળી બીજું, યુરોપ દેશના લોકો અને પોતાના દેશના લોકોના રીતરિવાજ અને આચારવિચારની સરખામણીમાં ક્યું સારું ને ક્યું ખોટું ? તેની તુલના કરવાની શક્તિ તેમજ બુદ્ધિ તેનામાં નહોતી. માત્ર તેની પસંદગી યુરોપ દેશના રીતરિવાજ અને આચારવિચાર તરફ વધારે દબેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તે તેને ચઢાતાં શીખી હતી. તેની હકીકત જાણવા પામી હતી. ને તેથીજ તેને તે વિષય ઉપર બોલવું ને સમજાવવું સહેલ થઈ પડ્યું હતું. જેથી તે ઝટદબને તે ઉપર ઘણું બોલીને સમજાવી જતી ને તે પ્રમાણે વર્તવા કરવાને કહેતી.

કમળા શેઠાણી પણ પોતે તેમજ તેનાં સાસરાનાં ઘરની સુખી અને સારી સ્થિતિ હોવાને લીધે પોતાની છોકરીને રાંધવાનું અને ધરગતુ બીજું કામકાજ શીખીને શું કરવું છે ? એવા વિચાર ઉપર મુસ્તાક રહીને પોતે પણ તેવાં કામથી તેને માહિતગાર કાઢી નહિ. તેમજ હેડ મિસ્ટ્રેસ જે શીખાવે છે, તે સારું છે કે નહિ, તેની તુલના કરવી તે પોતાની શક્તિ બહારનું કામ સમજીને તેમાં કંઈ અડચણ લીધી નહિ ને હેડ મિસ્ટ્રેસ ભાનુમતીને જે ભણાવતાં તે ભણવા દીધું. તેથી તે બિચારી ધરગતુ કામ-કાજથી બિલકુલ અજાણ રહી.

ઘરમાં બે માણસને વાસ્તે ચાહ મૂકવી હોય, તો તેમાં કેટલું પાણી ને કેટલી સાકર બોધએ તેની સમજ આવી નહિ. પાંચ માણસનું રાંધવામાં કેટલો લોટ, કેટલા ચોખ્ખા ને કેટલી દાળ બોધએ તેની ખર્ચર પડી નહિ, ખીચડી રાંધવામાં કેટલું પાણી મુકવું બોધએ, ને તેમાં કેટલી દાળ, કેટલા ચોખ્ખા ને કેટલું મીઠું બોધએ તે આવડ્યું નહિ. વ્યવહારિક બાબતમાં પણ જે ફેશનેબલ કપડાં પહેરે, અપ ટુ ડેટ રહે, યુરોપ અને અમેરિકાની વાતો કરે, સારી વાચાળ શક્તિ દાખવે, તેને માન આપતાં શીખી. જેને સાદાં કપડાં હોય, સાદી રીતે રહેતું હોય, યુરોપ અમેરિકાની વાતો કરી

ન જાણતું હોય, વાચાળ શક્તિ ઓછી હોય તેને માન આપવામાં પોતાની હલકાઈ સમજવા લાગી. આટલો ફેરફાર હેડ મિસ્ટ્રેસનાં શિક્ષણથી તેમાં થવા પામ્યો. છતાં તેનામાં એક ખુબી એ સરસ આવી હતી કે, હેડ મિસ્ટ્રેસ બિચારી નહાનપણથી રંડાઈ વિધવા થઈ હતી. તેનો બધો રંગ ને મનની અભિલાષાઓ મનમાં જ રહી હતી. જો કે તે સાત્વીક વૃત્તિવાળી રહી નહોતી. તેણે અવારનવાર પોતાના રંગ બદલ્યા હતા. ઘણા ખેત્રો ખેતી હતી. તે છતાં પણ તેની પ્રેમવૃત્તિ ભાનુમતી તરફ જેટલી ઢળી તેટલી ખીજે ક્યાંય પણ ઢળી નહતી. તે પોતાનો પ્રેમરસ ભાનુમતીમાં સીંચન કરવા લાગી હતી. પ્રેમની સરસ છાપ ભાનુમતીમાં ઉતારી હતી પ્રેમને અરાબર પિછાનતા ભાનુમતીને શીખતી હતી. ને તેથી તેનામાં તે ગુણ વધારે ખીજીને વધારે દ્રઢ બન્યો હતો. ભાનુમતીને પોતાના પ્રેમનું સ્થાન નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું. થઈ ચૂક્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાની પસંદગીનું પાત્ર નીવડ્યું હતું. તેમ હવે તે પોતે પણ સમજણી થવા લાગી હતી. વળી તે શુદ્ધ ખીજથી શુદ્ધ ભૂમિમાં પાકેલી હતી, જેથી તે પ્રેમના સુદ્રઢ થયેલા વિચારો તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષક થઈ પરિપક્વ થતો જતો હતો.

કંઈ નહિ તો આજે અર્ધા સૈકાથી ભારતવર્ષમાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જગૃતિ આવી છે તે દરમિયાન ઘણી દેશીશ ને ઘણા યત્ન કરવામાં આવ્યા છે. છતાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાથી જીવ જેવું સાંઈ પરિણામ આવેલું નેવામાં આવતું નથી. ઉલટું ઘણે દેશાણેથી ઘણી ભણેલી સ્ત્રીઓથી સંસાર ખગડી જવાનો ભય બતાવવામાં આવે છે. તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, લોકો કન્યા કેળવણીથી વિરુદ્ધ છે, કન્યાઓને કેળવણી આપવામાં નારાજ છે, કન્યાઓને અભણ રાખવામાં ખુશી છે. ના તેમ નથી, લોકો તો પોતાની છોકરીઓને કેળવણી અપાવવામાં હવે ઘણાજ ઉત્સુક બન્યા છે. પરંતુ તેઓ જે કહેવા માગે છે તે એટલુંજ કે, જે કેળવણીથી પચાસ વર્ષના અનુભવમાં કંઈ જીવ જેવો સુધારો ન થયો, તે કેળવણીમાં કંઈ દોષ હોવો જોઈએ. તેમાં સુધારો થવો જોઈએ. ને તે એવા પ્રકારની હોવી જોઈએકે, તે આપણા દેશને અનુસરતી, અનુકુળ પડતી ને બંધ બેસતી થઈ પડે.

સ્ત્રીઓને એક ગૃહિણી તરીકે શોભે એવા ગુણો શીખવવા જોઈએ. જાત જાતના પાકશાસ્ત્રમાં નીપુણ કરવી જોઈએ. નીતિ રીતિના પાકો

શીખવવા નેધએ. છોકરીઓને છોકરાઓના જેવા પાઠો શીખવવા એથી કંઈ ફાયદો થતો જણાતો નથી. સ્ત્રીઓને લગતા વિષયોનુંજ જ્ઞાન સ્ત્રીઓને મળવું નેધએ. ધર્મ, દાન, તપ, વૃત્ત અને શીળ; વિગેરેનું જ્ઞાન મળવું નેધએ. સ્ત્રીઓનાં શિક્ષણનો ક્રમ સ્ત્રી શિક્ષણ સમાજમાં ચરચાઈ, સ્ત્રી રચીત હોવો નેધએ. તેજ તેમાં સુધારો થઈ શકશે. નહિતો હાલની કેળવણીનો સાર હેડ મિસ્ટ્રેસનાં શિક્ષણ જેવો થઈ પડશે.

## પ્રકરણ ૪૬ મું.

પ્રેમ સ્કુરણ.

દરતનાં દરેક કાર્યો નીયમિતપણે થતાં નેધએ છીએ. એ તેની મહાન ખુશી છે. તેણે સ્થાપિત કાયદો

નિયમ કે નિયમીતપણું અચુક અને તેનો વર્તાવ ખરાબર થતો રહે છે. જે ભાનુમતી આજ સુધી બાળક હતી, તે વખતના વહેવા સાથે ઉમરે મોટી થઈ બાર વર્ષની વય પૂરી થતાં બાળાના રૂપમાં આવી હતી. વખતના ફેરફારની સાથે તે બાળક મટીને બાળા થઈ. તેમ તેનાં તન અને મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. વિચારોની સ્કુર્ણ અને શરીરની સૌંદર્યતા ખીલી નીકળવા લાગી. તેનું શરીર ભરેલું અને ઘાટીયું બનવા લાગ્યું. તમામ અવયવો ઘાટદાર અને સુંદર હતાં. તેમાં ભરાતાં તાજાં લોહીથી મજબુત અને સ્વચ્છ બની અતી સુંદર જણાવા લાગ્યાં. તેમ તેનું રૂપ અને સૌંદર્ય પણ ખીલવા લાગ્યું. તેનો ચહેરો હસમુખો, મોહક અને ખૂબસુરત હતો. તેનું મુખ ગોળ અને નાસિકા ઘાટદાર હતી. ભરાયલાં લોહીથી લાલાશ ભરતા ઉપસેલા ગાલો ગુલાબી દેખાતા હતા. તે જ્યારે મંદ સ્મિત કરતી ત્યારે ગાલની વચમાં જરા ખાડો પડી તેના મોહકપણામાં વૃદ્ધિ થતી હતી, તેના અવરોષ પાકેલાં ટીંડોળાની માફક દાલ અને દીવસનાં કમળ માફક ખીડાયલાં હતાં. પણ તે જ્યારે હસતી

કે વાત કરતી ત્યારે તેના મોંમાં છુપાઇ રહેલા દાંત દાડમની કળીએ જેવા શોભી નીકળતા હતા. તેનું કપાળ ભગ્ન ને શોભાયમાન હતું. કપાળમાં કુંકુમની કરેલી ઝીણી ટીલી લોહ ચુંબક જેવી આકર્ષક હતી. તેની આંખો તેજસ્વી, ચપળ ને અણીયાળી હતી. સોનાની ન્હાની સરખી દાઢીમાં પૂરી મૂકેલા એ તેજસ્વી હીરાની માફક તેની આંખોમાં ચમકતું તેજ જોનારની દ્રષ્ટીને ખેંચી લઇ તેનું અંતઃકરણ વીંધી નાંખતું હતું. આંખો ઉપરની ભમરો ધનુષ્યાકારની હતી ને તેની અણીયો કાન સુધી લાંબી ને ગળું પારદર્શક હતું. તે જો જરા પાણી પીતી તો કાચની નળી માફક તેનાં ગળાંમાંથી આરપાર દેખાતું હતું. તેની માથાં ઉપરના વાળ કાળા, રેશમ જેવા સુંદર ને લાંબા હતા. માથાના મધ્ય ભાગમાંથી તેનો સંથો પાડી કપાળ ઉપરથી તેમાં વાંકીયાં પાડી તેને ભમરની નજીક સુધી લંબાવી જઈ, કાનની પાછળના ભાગ આગળથી તેનો ગુંથેલો ચોટલો ખેલડીયા કાળા નાગની માફક શોભા આપતો હતો. તેનો વર્ણ ગૌરને રૂપ અથાગ હતું. તેની છાતી પહોળી અને ખભાં મજબુત થવા લાગ્યાં હતા. કેડ સિંહના જેવી પાતળી હતી. તેની ચાલ હંસના જેવી હતી. તેનો અવાજ અપ્રતિમ હતો. તેનું બોલવું મધુર, મીઠું ને વીણાના નાદ જેવું હતું. તે જ્યારે વાતો કરતી ત્યારે તેના મુખમાંથી મોતી સરી પડતાં હોયની ! તેવો ભાસ થતો હતો. રૂપેરી આવરપટ્ટો મુકાવેલ સોનાની ઝીણી ધુધરી વાળો, ઉંચા કાનખાખનો પગની પેતી સુધીની લંબાઇ વાળો પહેરેલો ઘાઘરો રાજકુંવરી સમાન શોભાવતો હતો. સોનેરી લેસ મુકાવેલ, કરમચીરંગની માથે ઓઢેલી રેશમી ઓઢણી તેના ગૌર વદન સાથે ઓતપ્રોત થઈ જઈ તેની સુંદરતામાં અત્યંત વધારો કરતી હતી. સોનેરી કસબી જીક ભરેલું આવર મુકાવેલું ફેશનેબલ પોત્રકું તેના બદનને ઢાંકી શોભામાં ઘણીજ વૃદ્ધિ કરતું હતું તેણે હાથમાં પહેરેલી ચાર નાળુક અંગડીઓ, આંગળીમાં પહેરેલી મગીઆ વીંટીઓ, કાનમાં પહેરેલાં એરીંગો, ગળામાં પહેરેલી સોનાની માળા ને પગમાં પહેરેલાં ઝીણી ધુધરીનાં નેપુરો તેના શરીરને સાંગોપાંગ શોભાવતાં હતાં. તે એક ખરેખરી દેવકન્યા હતી. જોનારને મન તે સાક્ષાત રંભાનો અવતાર લાગતી હતી.

વળી આ વખતે તનની બાહ્ય સ્ફુરણા જેમ તેનામાં થઈ આવી હતી, તેમ તેની મનેન્દ્રિયો પણ વિકાસ પામવા લાગી હતી. જેમ સવાર

પડતાં રાત્રિ શાંત થઇને દિવસ ઉદીત થાય છે, તેમ આપણા ઉજ્જલદેશની કન્યાઓને તેરમું વર્ષ એસતાં તેનું આલ્મપણુ શાંત થઇને મુગ્ધાબાળા રૂપે ઉદિત થાય છે. જેમ દિવસનો ઉદય થયા પછી તે તેની કળામાં વિસ્તાર પામતો જાય છે, તેમ મુગ્ધાબાળા રૂપે થયેલી કન્યાની મનેન્દ્રિયો પ્રકાશ પામતી જાય છે. જેમ જેમ તે પ્રકાશ પામતી જાયછે, તેમ તેમ તેને નવા વિકારોની સ્પુરણા થતી જાય છે. નવા વિકારોની સ્પુરણા થતાં તેને જૂના તજવા પડે છે. ને તે ત્યજતી વખતે તે તેના ઉપર નજર કરે છે તો પોતાનું આલ્મપણું ચાલી ગયાનો તેને શોક થાય છે. પોતે કંઈ પણ વિકાર વગર, કંઈ પણ મર્યાદ વગર, નિર્દોષપણુ ગમે ત્યાં રમી શકતી. રમતમાં કાંઈ સાથે વઢવાડ થાય તો તેનું કંઈ પણ વેર મનમાં વસ્યા વગર ક્ષમા દ્રષ્ટીથી વર્તતી. ચાહે ત્યાં હસતી, રમતી, બોલતી ને વિનોદ કરતી. પરંતુ તે કશામાં તેને બાધ લાગતો નહિ તે તેને નવા વિકારોની સ્પુર્ણતાથી બધું બાધકારક જણાવા લાગે છે. તેની મર્યાદ સમજવામાં આવે છે, તે ગંભીર થવા લાગે છે, ને તેમાં ઘણા ફેરફારો થવા લાગે છે. એજ તેર વર્ષની ઉમર તેનામાં મોટો ફેરફાર કરનારી ચમત્કારીક વસ્તુ છે. એજ તેર વર્ષની વયે તેના શરીરના અવ-ચંચા વિકાસ પામી સૌંદર્યતા પકડે છે. એજ તેર વર્ષની વયે તેનું મન વિકાસ પામીને પ્રકુલિત બને છે, અને એજ તેર વર્ષની વયે તેનામાં નવા વિકારો જન્મ પામે છે. તે તેનામાં મહાન શક્તિ પ્રેરે છે. મસ્ત બનાવે છે અને તેના વેગને છુટો મૂકી તે મનને ચલિત કરે છે. હૃદયતંત્ર છાતીના પટ સાથે અથડાય છે. બધું ચત્રાયમાન થવા માંડે છે. ક્ષણે ફરકે છે. ને તે બધું શું થાય છે તેનો વિચાર કરતાં જ્યારે કશું તેને સમજતું નથી ત્યારે તે ગભરાય છે ને તેનો ઉપાય શોધવા ચોમેર નજર ફેંકે છે. પરંતુ અનેક જગ્યોપર નજર ફેંકતાં છતાં તે બિન વાકેફ બાળા-ને શાંતિકારક ઉપાય બે નથી મળી શકતો તો તે ઘણી મુઝાય છે ને જ્યારે મુંઝાઇને ઘણી અકળાય છે ત્યારે તેનામાં ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિકારોનાં ભેગાં બળથી તેના હૃદયપટ રૂપી ભૂમિમાં વિચારોનાં આંદોલન રૂપી બીજ રોપાઇ તેના અંકુરો પુટે છે. તે અંકુરો તે પ્રેમ યા પ્રીતિ છે. અને પ્રેમ એક પાણીમાંનાં માછલાં જેવી વસ્તુ છે. જેમ પાણીનું માછલું પાણી વગર એક મિનિટ પણ રહી શકે નહિ. છતાં કાંઈ રાખવા ધારે તો તે જેવું તરફડીયાં મારે, તેવીજ સ્થિતિ તેર વર્ષની ઉમરની બાળાની પ્રેમ ઉલ્લસતાં થઇ પડે છે. પ્રેમ

ઉદ્ભવ્યા પછી તે કાંઈ રસીક પ્રેમીની શોધમાં જ ફરે છે. તે પોતાની નજર સામે પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમજ દેખે છે. પ્રેમથી ભસ્ત બને છે. પ્રેમથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને તેથી તે પ્રેમનું પાત્ર-તેને લાયકનો સોગતી શોધવા લલચાય છે. તેમ કરવા મથે છે ને આણીગમ તેણીગમ ફાંફાં મારે છે. ને આખરે તેનું ઇચ્છિત પરિણામ મેળવીનેજ તે શાંત પામે છે. તેટલા વાસ્તેજ આપણામાં કન્યાઓનાં લક્ષની હૃદયે વર્ષની રાખવામાં આવી છે. અને એજ વયે ઘણી કન્યાઓ ઋતુમતી થાય છે. તેથી તેને પતિને લાયકની લેખી તેટલી ઉંમરે તેને પરણાવી દેવામાં આવે છે.

લાનુમતીને તેનાં પ્રેમાંકુરો ફૂટે તે અગાઉજ તેને વાસ્તે પ્રેમી તૈયાર જ હતો. તેને પ્રેમી શોધવા જવું પડે તેમ નહોતું. તેના પ્રેમવૃક્ષની છાયા તેના પ્રેમી તરફ વળેલી હતી. પ્રેમરસમાંથી નીકળતું સ્વચ્છ ઝરણું તેના અંતઃકરણ વાટે તેના પ્રેમીપર ઢળતું હતું તે તેનો આજ અંગાથી ને આજ પ્રેમી હતો, તે તેનો માનીતો ને મનગમતો હતો. તે અરસ પરસ પ્રેમમાં ગાઢ બની ગયેલી જોડી હતી. તેવી પ્રીતિ પૂર્ણતામાં શાની ક્યાસ હોય?

વળી લાનુમતી સુખી માઆપની સુખમાં ઉછરેલી લાડકી છોકરી હતી. શરીર તંદુરસ્ત ને નિરોગી હતું. પહેર ઓઢને આનપાનાદિક જલદી વિકારો લાવે તેવાં હતાં. જેથી તે તેરમા વર્ષની શરૂઆતમાંજ યોગ્ય તરણીને લાયક બની હતી. તેનું શરીર કામળ, કદ ઉચું, આંધો મજબુત ને શોભે તેવો હતો. એવી એક તરણુ આજાને તરણાવસ્થાના વિચારો સિવાય બીજા કાંઈપણ વિચાર આવવાને તેના હૃદયમાં સ્થાન નહોતું.

આજે શનીવારનો દિવસ હોવાથી લાનુમતીને અરધા દીવસની રજા હતી. પરંતુ આગલે દીવસ નક્કી કરી રાખેલી ગોઠવણ પ્રમાણે સાંજના પાંચ વાગે ચીનુભાઈ સાથે તે ફરવા જવાની હતી. ચીનુભાઈ પોતાની ગાડી લઈને લાનુમતીને તેને ખંગલેથી સાથે લઈ જાય તેવો કરાવ કરી મૂક્યો હતો. માટે તે ટાઇમની થોડીવાર આગળથી લાનુમતી ફરવા જવાને તૈયાર થતી હતી. તે જ્યારે તૈયાર થઈ ગઈ એટલે ચીનુભાઈની રાહ જોતી હતી. તેના મનમાં તેનાજ વિચાર રમી રહ્યા હતા. તેટલામાં તેને વિચાર આવ્યો જે, આજે પોતે સુજેલો શૃંગાર મોહક છે કે નહિ? તે જોવાને વાસ્તે દીવાનખાનામાં ટાંગેલા કાચના મોટા તકતા આગળ જઈને ઊભી રહી અને પોતાનું સુંદર શરીર ને સુજેલો શૃંગાર નીરખત લાગી પોતાના શરીરમાં અચાનક અજબ જેવા થયેલા ફેરફારો તેના જણવામાં આવ્યા.



તે પોતાની ડોક વાંકી વાળીને પોતાની પાછળનો ભાગ ને ગુંથેલો ચોટલો આડી નજરે જોવા લાગી. ને જેમજેમ તે પોતાના શરીરના દરેક અવયવોને નીરખીને જોતી ગઈ તેમતેમ તેને પોતાની ઉપર મોહ ઉપજતો ગયો. પોતાની નજર સામે પોતાના પ્રિય ચીનુભાઈની આકૃતિ ખડી કરી, પોતાની સાથે તેની તુલના કરવા લાગી. તો ત્રાજવું કોઈ બાબુ ઊંચું નીચું ન નમતાં બરાબર થયું. તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું આનંદની ઊર્મિ આવી. ઇશ્વરનો પાડ માન્યો. તે હર્ષિત બની જઈને પોતાના પ્રિય ચીનુને હૃદયમાં સ્થાપિત કરીધો. આજે તેના મનને જુદો રંગ ને જુદોજ ભાવ હતો. તેના આ નવા સમાચારની વધાઈ તેની નસોમાં વહેતા લોહીના ઉછળતા ઝરાએ તેનાં આખાં શરીરમાં ફરીવળી બધી ઇન્દ્રિયોને કહી દેવાથી તેઓ એકદમ જાગૃત થઈ. તેમાં નવું જીવન આવ્યું. ને તે સતેજ થઈને ખુશખુશાલ બની જઈ તેની મુઆરકબાદી આપવા બધી ઇન્દ્રિયો એકઠી થઈને તેનાં હૃદય સ્થાન આગળ ગઈ. હૃદયસ્થાને બધી ઇન્દ્રિયોને પોતાની આગળ આવેલી જોઈ તેને આવકાર આપવા હૃદયતંત્રને આજ્ઞા કરી. તો ત્યાં મહાન ચમત્કાર થતો જોયો. હૃદયતંત્રને પરાધિન થતું જોયું. ચીનુભાઈની અદૃશ્ય છાયા તેને ખેંચી જવા લાગી. જેમ જેમ તે છાયા જોર કરીને ખેંચવા લાગી તેથી તો તે પોતે પણ ખેંચાઈ જવા લાગી. એ શું થાય છે એની તેને કંઈ સમજ પડી નહિ તથાપિ તેમાં રસ પડવા લાગ્યો ને જરાવારમાં તો તે ચીનુભાઈની અદૃશ્ય છાયા સાથે હર્ષભેર રમણ કરવા લાગી. રમણમાં રસભોગ થયેલી ભાનુમતીને બીજું કંઈ ભાન હતું નહિ. ટાઈમ કેટલો થઈ ગયો તેની જાણ રહી નહિ. અને તે જેની અદૃશ્ય છાયા સાથે રસભેર રમી રહી છે તે પ્રત્યક્ષ સન્મુખ આવી ઉભો છે તેને જોઈ શકી નહિ. જેથી ચીનુભાઈએ તેનો હાથ પકડી હલાવી. એટલે એકદમ તે ચોંકી ઉઠી. પોતે આજે શું કરતી હતી તેનું ભાન આવ્યું. રખેને કોઈના જાણવામાં તો નહિ આવ્યું હોય ? તેથી ભીતિ થઈ આવતાં તે હૃદયને ઠપકો આપવા લાગી. અને જેની અદૃશ્ય છાયા સાથે પોતે છુટથી રમતી હતી, તેનીજ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિને જોઈ તે શરમાઈ ગઈ. હળવેથી પોતાનો હાથ ચીનુભાઈના હાથમાંથી તેણે સેરવી લીધો. ને સહેજ નીચું જોઈને તે આઘી ખસી ગઈ.

ઝડપથી આવે ખસી જતાં ભાનુમતીએ ઓઢેલી ઓઢણીનો છેડો માથાપરથી ખસી જઈને તેના ખભા ઉપર આવીને અટક્યો.

માથામાં નાંખેલાં સુવાસિક તેજની સુગંધી ખુશખો ચોમેર પ્રસરી રહી. ચીનુભાઈએ પોતાની જૂની આંખોએ આજે નવું કૌતુક જોયું. રોજની ભાનુ-મતીને આજે નવા રૂપમાં જોઈ. નીચું જોઈને સામી ઉભેલી ભાનુમતીનું ગોળ મુખાવિદ ચંદ્રમા સમાન શોભા આપતું હતું. તેના મુખ ઉપરનું તેજ ચંદ્રમાના પ્રકાશ મારતા કીરણો સમાન દીધી નીકળતું હતું. તેનો ગુચ્છાદાર ચોટલો ઓઢણીની અંદર સંતાતો છુપાતો સાન કરતો જણાતો હતો. કપાળમાં કરેલી કીણી ટીલી જોનારનું દ્રષ્ટી ઝિંદુ તપાસતી હતી આંખોમાં ચમકતું તેજ હાવ ભાવના ધસારા કરતું હતું. રસીકચંદ્રમાનાં દર્શન થતાં તેનું આતુર બનેલું કમળ હર્ષાવેશમાં આવી જઈ તેને આવકાર આપવા જેમ ખીલવા માંડે છે તેમ ભાનુમતીના અધરોષ્ટ પોતાના પ્રિયતમને આવકાર આપવા ખુલ્લા થતા જતા હતા. પરંતુ પોતાના પ્રિયતમને મળવા આતુર બનેલી અને પ્રેમમાં મસ્ત થયેલી ઉત્તરાને જ્યારે તેનો પ્રિય અભિમન્યુ એકાંતમાં મળ્યો ત્યારે જેને ઘણો વિનોદ કરવાની ઉત્કંઠા હતી એવી ઉત્તરા પોતાના પતિને જોતાંજ જેમ શરમાઈ ગઈ ને કંઈ બોલી શકાયું નહિ તેવીજ દશા આજે ભાનુમતીની થઈ. ચીનુભાઈને જોતાંજ તે લલિજત ધઈ ગઈ. તેનાથી કશું બોલી શકાયું નહિ.

ચંદ્રાર ચીનુભાઈ આજનો રંગ સમજી ગયો. પોતાના મનમાં ઘણોજ પ્રસન્ન થયો. જે પોતાની સહગામિની થનાર છે, તેની સુંદરતા પર લુબ્ધ બની ગયો. મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. અને પોતાને પૂર્ણ ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. તેણે ભાનુમતીને મૌન રહેલી જોઈ, પોતેજ પ્રશ્ન કર્યો કે, ભાનુ ! આઘી ખસી જઈ હવે બોલતી પણ નથી, શું આજે તને કંઈ રીસ ચડી છે ?

જેમ સ્વીચનું એક બટન દાખવાથી ઇલેક્ટ્રીક લાઇટનો પ્રકાશ થાય તેમ ભાનુમતીની શરમ ચીનુભાઈના આ બોલવા ઉપરથી જતી રહી. તે પ્રકાશમાં આવીને એકદમ બોલી કે, જે માણસ ભોળાને બીજાને છેતરનું હોય, તેની સાથે વાત કરવા જેટલો પણ વિશ્વાસ શા માટે રાખવો ?

“ પણ મેં તને ક્યાં ભોળાં છે કે છેતરી છે, જે મારી સાથે વાત કરવા તારે વિશ્વાસ નહિ રાખવો ! ”

“ મને ભોળાવનાર ને છેતરનાર તમે પોતેજ છો. ને હવે તમે તેમાં ઇનકાર જઈ જુહું બોલતાં શીખો છો તે સાંઈ ન કહેવાય ! ”

“તું આવો ખોટો આરોપ મૂકતાં ક્યારથી શીખી ? હું સાચું કહું છું કે, મેં તને ભોળવી નથી, છેતરી નથી ને હું તારી આગળ જૂઠું બોલ્યો નથી. તો પછી શા માટે તું મારી ઉપર આમ ખોટો આરોપ મૂકે છે ? ”

“હા, તમે તમારા મનથી કદાચ તેવા પવિત્ર હશે, પણ મારા મનમાં જેવું મેં તમને જણાવ્યું તેવાજ છો એટલુંજ નહિ પણ તમે કાઈની ચીજને ચોરી જનારા પણ છો. ”

“ભાતુ ! ભાતુ !! આજે આ તું શું કહે છે, તે મારાથી સમજાતું નથી. શું તને મારે માટે કાંઈ વહેંચ ગયો છે ? ને એમ હોય તો તું તેવું કહે, એટલે મને તેની સમજ પડે. ”

હું શું કહું ? મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં તમને કહ્યું. મને કંઈ વહેંચ પડેલો નથી. પણ જે સાચું હતું તેજ કહ્યું. પરંતુ તમે અવિશ્વાસ છો, જેથી મારા બોલવાને સાચું માનતા નથી. ”

“અવિશ્વાસ તો તુંજ છે. ને વળી મને શા માટે કહે છે ? તેં મને પ્રથમજ કહ્યું કે, ભોળવીને છેતરનાર ઉપર વિશ્વાસ શા માટે રાખવો ? હવે તુંજ કહે બેઠાએ કે, મેં તને શું ભોળવી, ને શું છેતરી ? ”

“કાંઈ ભોળવનાર ને છેતરનાર કદી પણ પોતાને મોંઠે કબુલ થયો છે જે તમે પણ કબુલ થાઓ ? ત્યારે હવે સાંભળો કે, સ્કૂલમાંથીજ ભોળવીને તમે મારા મિત્ર થયા. તે મિત્ર થવામાં તમારો જે હેતુ હતો તે મને ન જણાવનાં છૂપો રાખીને મને છેતરી. ને એમ કરી છેવટે તમે ચોરી કરતાં પણ શીખ્યા, ને આજે માફ ચિત્ત પણ તમે ચોર્યું. તો હવે તમેજ કહો બેઠાએ કે શું તમે મને ભોળવી નહિ ? છેતરી નહિ કે મારી ચીજ ચોરી નહિ ? ”

ચીનુભાઈ તો એ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયો. ભાનુમાં ઓચિંતો આ શું ફેરફાર ? ભાનુ ! મારી ભાનુ !! તું આ બધું ક્યારથી સમજ ?

“મારા વહાલા ! હું ગમે ત્યારથી સમજ. પણ તમે ભોળવનાર, છેતરનાર ને ચોરી કરનાર ખરા કે નહિ ? તે તમે મને પહેલાં કહો ને પછી પ્રશ્ન પૂછો ! ”

“હત ! તારીની !! ભાનુ ! તેં તો મને ફસાવ્યો ! ”

“ખરી વાતે કબુલ થવામાં ફસાવાનું શું હતું ?

“ હું નહોતો જાણતો કે તું મને આમ ફસાવીશ. ”

“ પણ ડીક, ડીક, હ્યો હવે કબુલ થાઓ જોઈએ ! આપણે ખોટી થઈએ છીએ. ”

“ પણ બાનુ ! ત્યારે તું મને એવો ગણે છે, તો તું ક્યારની સાહુકાર છે ? તારાં કર્મ પણ એવાંજ છે ને ? તો પછી મને એકલાને શામાટે કબુલ કરાવે છે. તું પણ સાથે કબુલ થા, એટલે હું પણ કબુલ થાઉં. ”

“ શું હું પણ એવીજ છું ? ”

“ હા. ”

“ તેનો કંઈ પુરાવો ? ”

“ મનોમન સાક્ષી, તેજ પુરાવો. એમાં ખીજ પુરાવાની જરૂર શી છે ? ”

“ ત્યારે આપણે બેઉ ચોર ! કબુલ ? ”

“ હા, કબુલ. ”

આથી બાનુમતીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ, તે પ્રેમ ઘેલી બની ગઈ. એકીટસે ચીનુભાઈ સામે જોઈ રહી. તેનો મદન વિકાર ઉછાળા મારવા લાગ્યો, મનોરાજ્યપર અનંગ આરૂઢ થવા લાગ્યો. નાડીઓ ધબકવા લાગી. આંખોમાં છળ ભરાયું તેથી અંધારાં આવ્યાં. આજુબાજુ અંધકાર વ્યાપ્યો. મદને હૃદયવીણા હાથમાં લઈ, તેનાં તંત્રો પર આંગળી ફેરવી. તરતજ ટકોરાએ હૃદયપટ પર ધ્વની કર્યો. હૃદયાકાશમાં તેના પડ્યા પડ્યા. છાતી ફરકવા લાગી ને તેમ તેમ મદન મસ્ત થતો ગયો તેથી પ્રેમઘેલી શુદ્ધ બૂલી. એકદમ દોડીને પ્રિયતમને ગળે ખાંચી પડ્યા હર્ષભેર તત્પર થઈ, તેટલામાં તેની પવિત્રતાએ તેની શુદ્ધતા જાળવવા બુદ્ધીને સતેજ કરી સચેત કરવા સૂચન કર્યું. બુદ્ધિએ મસ્તકના પવિત્ર ભાગમાંથી “ ચેત, ચેત. ” નો અવાજ કર્યો. અવાજ સાંભળી બાળા ચેતી. ચેત્યાની સાથે શરમીંદી પડી ગઈ. વિસરી ગયેલો ધર્મ સંભાર્યો. ને તેથી તે સાવચેત થઈ.

તેની સામે ઉભેલા ચીનુભાઈની હાલત પણ એવીજ હતી. તે કામ-જવરથી પીડાતો હતો. તેનું શરીર સુસ્ત બની ગયું. માથું દુઃખવા આવ્યું. આજસ મરડવા લાગ્યો ને માથામાં ચક્રી આવવાથી તે જમીનપર બેસી ગયો.

બાનુમતીને ઉત્પન્ન થયેલા વિકારો બધા સમી જઈને તે શાંત બની હતી. સ્વચ્છ અને નીર્મળ થઈ હતી. પરંતુ ચીનુભાઈની હાલત જોઈને તેને દયા આવી. ચીનુભાઈને જાગૃત ને સાવચેત કરવા તે બોલાવવા

લાગી. પરંતુ તેની કંઈ અસર ચીનુભાષને ન થવાથી તે ગભરાઈ ગયું. શુદ્ધ મને દોડી આવી તે ચીનુભાષનાં શરીરને ઢંઢોળવા લાગી, ત્યારે ચીનુભાષ શુદ્ધીમાં આવ્યો. ચીનુભાષને શુદ્ધીમાં આવેલો જોઈ તે જરા દૂર ખસી જઈને પૂછવા લાગી કે, તમને શું થઈ આવ્યું હતું? તમારે માટે પાણી લાવું? ચીનુભાષએ પાણીની ઈચ્છા બતાવી તેથી તે દોડતી જઈને પાણીનો એક ગલાસ ભરી લાવી ચીનુભાષને આપ્યો. તેણે તે પીધું. ને પછી તે શાંત થયો.

ભૂત રૂપે શરીરમાં ભરાયેલા વિકારો ચાલ્યા જવાથી ભાનુમતી અને ચીનુભાષને શાંતિ થઈ. તેઓ જેવાં નિર્મળ અને શુદ્ધ હતાં, તેવાંજ રહ્યાં. તેઓ બંને વિચારવંત હતાં. જેથી આજ્ઞના બનાવ પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યાં કે, હવે આપણે અરસપરસ આવા સમાગમમાં આવવું બંધ કરક છે. બરફના ચોસલા જેવી બંધાયેલી કાયાનો પ્રેમાત્મી રૂપી તત્ત્વમાં પીગળી નહિ જવાનો શું ભરોસો છે? આપણે સ્થુળ દેહે અરસપરસ સંબંધથી જોડાયા છીએ, તે પરીપૂર્ણ છે. તથાપિ આપણો લગ્ન સંસ્કાર બાકી છે, ને તે જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી શાસ્ત્રની મર્યાદા તૂટી જવા જેવું આપણાથી એક પણ કાર્ય તન અને મન ઉપરનો કાણુ ખોઈ દઈ પરવશ સ્થિતિમાં ન થઈ જાય તે વિષે ઘણું સાવચેત રહેવાનું છે. આપણે કલ્પીયુગના પ્રાણીઓ છીએ. આપણી ટેક, આપણી શુદ્ધતા અને આપણું સત્ય જાળવી રાખવા આપણે ગમે તેટલા સાવચેત રહી, ગમે તેટલી કાળજી રાખીએ તથાપિ તે જાળવી શકવું તે આપણી હદની બહાર અને આપણી ગુંજશ ઉપરાંતનું કાર્ય છે. તેનો સહેજ પણ ભરોસો રાખવો તે મિથ્યા-ભિમાન રાખવા જેવું છે, તે કુદરતના મહાન કાર્યના સામે બાથ બીડવા જેવું છે. ચેતેક્ષા અમિતે વગર પાણીએ શાંત કરવા જેવું છે. તે કદી બંધું નથી, બંધનું નથી ને બંધનું પણ નહિ. ચેતેલો અત્તી એવો પ્રાણ હોય છે કે, તેના સમાગમમાં આવનારને તે બાળીને ભસ્મ કરી નાંખ્યા વગર રહે નહિ. તેથી આપણે આજ્ઞના બનાવને અર્થ સૂચક ગણી: હવેથી આપણે સાવધપણે ચાલવું.

થોડીવાર બંને મૌન રહ્યાં. ટાઇમ પણ સાડા પાંચનો થવા આવ્યો હતો. માડી વાળો બહાર રાહ જોતો બેસી રહ્યો હતો. હવે આજે ફરવા જવું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું આવી પડ્યું. થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી આજે ફરવા જવાનું ઠરાવ્યું ને તે પ્રમાણે જવા તૈયાર થયાં. જતાં

જતાં ભાનુએ જરા ઉભા રહેવા કહ્યું. પોતાનો કપાટ ઉઘાડી એક બાક-  
શમાંથી બે ઉંચી ભતના રૂમાલો કાઢ્યા. બાબુપર પડેલી સેંટ લવંડરની  
ખાટલીઓમાંથી સેંટ લવંડર લઈ રૂમાલોપર છાંટ્યાં. કેવડાનાં ઉંચા અત્ત-  
રમાંથી રૂની સળીઓ કરી તે ભીંજવીને એક રૂમાલ અને અત્તરનું પુંખડું  
હર્ષ પૂર્વક આજની ખુશાલીમાં પોતાના પ્રિયતમને ભેટ કર્યું. પ્રિયતમે માન-  
પૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો. તે પછી ભાનુમતીએ કપાટ ખંધ કરી, તેઓ  
બંને એકમેકથી ખુશી થતાં બહાર ફરવા જવાને નીચે ઉતર્યા.

કમળા શેઠાણી નીચેના રૂમમાં બેઠેલાં હતાં. તેણે દીકરી જમાઈને  
નીચે ઉતરતાં જોયાં. સરખી જોડ જોઈને તેનું હૃદય પ્રકૃષ્ઠિત થયું. તેની  
આંખો કરી. મનુભાઈ આવ્યા ગયા પછી તેને પોતાના જમાઈ ઉપર  
શ્રદ્ધા આવી હતી. જમાઈને જોઈને મનુભાઈની વાત વિસરી જતાં. પોતાના  
જમાઈ ઉપર ઘણું વહાલ રાખી, તેને ઘણુંજ માન આપતાં ને તેના  
માટે ખર્ચ કરવામાં જરા સંકોચ ન રાખતાં. તેને પોતાના ઘરમાં ગમે  
ત્યાં જવા આવવા છૂટ હતી, ને દીકરી જમાઈ હળી મળીને ખુશી  
રહેતાં, તેમાં તે કંઈ હરકત લાવતાં નહિ. ભાનુમતી અને ચીનુભાઈએ  
નીચે ઉતરી ફરવા જવા કમળા શેઠાણીની રજા માગી. રજા આપતાં વહેલાં  
આવળે કહી કમળા શેઠાણીએ રજા આપી. ને તેઓ બંને ફરવા જવા  
ગાડીમાં બેઠાં.

ગાડીમાં બેઠા પછી ગાડી પાંચવા રસ્તે ચાલવા લાગી. રસ્તે ચાલતાં  
ચીનુભાઈને વિચાર થયો કે, આજના બનાવની યાદગીરી રહેવા કંઈ કરવું  
જોઈએ. આજની સ્થિતિને આજને દેખાવ કાયમ રહેવો જોઈએ. જેથી  
તેણે સંજોગે ફોટો પડાવવાની પોતાની ઇચ્છા ભાનુમતીને જણાવી.

ભાનુમતીએ કહ્યું કે, આપણે ફોટો પડાવીને શું કરવું છે? રોજતો  
આપણે ભેગાં થઈએ છીએ તો પ્રત્યક્ષ ભાવ કરતાં ફોટો શું  
વધારે છે?

જો ભાનુ! તું જરા વારમાં કેમ ભૂલી જાય છે? હવે આપણે સમા-  
ગમમાં નહિ આવવું, એવો હમણાંજ આપણે નિશ્ચય કરીયો છે. પણ તું  
સમજે છે કે, સમાગમમાં નહિ આવવું કહેવું તે સહેલું છે, પણ તેથી  
આપણને પડતો વિયોગ કેવી પીડા કરશે તેનો ખ્યાલ સુધ્ધાં પણ તને  
આવ્યો નથી. એકમેકની ગેરહાજરી, એકમેકનું વિયોગીપણું શું કરાવશે  
તે જ્યારે તું અનુભવીશ, ત્યારે સમજશે. માટે તે વખતે આપણા જીવને

શાંતિ રહેવા, દીલને ટાટક વાળવા ને અરસપરસ એકબીજાને ફોટો આપણી પાસે હોય, તો તેને જોઈને એ ઘડી આનંદ થાય; ને મન પણ વળે. વળી આજેજ ફોટો પડાવવાથી આપણા આજના યનાવની યાદગીરી કેંડ સુધી જળવાશે ને તે કદી બૂલાશે નહિ. ભાનુ ! આજે તું કેવી મોહક લાગે છે ? તને આજે જેવી મોહક જોઈશું, તેવી તને કદી પણ જોઈ નથી. માટે આજે આપણે જરૂર ફોટો પડાવીએ આપણને ફરી હવે આવે. સંયોગ મળશે કે નહિ, તે આજે આપણે કરેલા વિચાર ઉપરથી કદી શકાતું નથી, તો પછી ભવિષ્યના આધાર ઉપર શા માટે થોભી જવું ?”

“તમારી એવી ઇચ્છા છે તો મને તેમાં કંઈજ અડચણ નથી. પણ હું ! તમે કહ્યું તેમ શું આપણે અમસ્થાં પણ નાજ ભેગાં નહિ થઈએ ? આપણને વિયોગ ઘણો પીડશે ? શું કામ પીડશે ? તે મનેતો સમજાવો.”

“એમાં સમજાવવાથી સમજાય તેમ નથી તેનો અનુભવથીજ સમજાય. પણ ચાલો વખત ઘણો થઈ ગયો છે, માટે હવે આપણે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જઈ પહેલાં ફોટોગ્રાફ પડાવવાનું કામ કરી લઈએ.”

એમ જણાવી ચીનુભાઈએ કાચમેનને કાલ્યાદેવીના એક ફોટોગ્રાફરને ત્યાં ગાડી લેવા કહ્યું. ફોટોગ્રાફરને ત્યાં ગાડી આવી પહોંચવાથી ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જઈ ભાનુમતી અને ચીનુભાઈએ પોતાનો સગંકે ફોટો પડાવ્યો. ને તે પછી બગ્ગમાંથી કેટલુંક સેટ, લવંડર, અત્તર, રૂમાલ વિગેરે ખરીદીને ચીનુભાઈએ ભાનુમતીને આપ્યાં. ભાનુમતી તેથી ઘણીજ ખુશી થઈ ગઈ. તે પછી તે વિનોદી જોડું ગાડીમાં બેસી વિનોદ કરતું ઘેર આવવા રવાના થયું.

રસ્તામાં ભાનુએ પૂછ્યું કે—આપણે જે ફોટો પડાવ્યો તે ક્યારે તૈયાર થઈને આપણને મળશે ?

“ઘણું કરીને તે પરમ દિવસે મળશે. એમ તે કહેતો હતો. જેવો તૈયાર થશે કે, હું લાવીને તને આપી જઈશ.”

“વાર ! પણ ત્યાં સુધીમાં તમે મારી પાસે આવી જશોને ?”

“નહિ, જ્યારે તૈયાર થશે ત્યારે આવીશ. આજેજ આપણે નક્કી કર્યું જે હમણાં આપણે રોજ સમાગમમાં આવવું નહિ. તે છતાં તું વગર કારણે આવી જવાને શા માટે કહે છે ?”

“સમાગમમાં ન આવવું એટલે એમ નથી કરતું જે, આપણે

અમસ્થા પણ ન મળવું. ”

“ સમાગમનો અર્થ એજ થાય કે, હવે આપણે એક બીજાના સહવાસમાં વધારે ન આવવું તે, તો પછી તેમાં અમસ્થાનો સમાવેશ ન થયો કે ? ”

“ વાહરે, મહારા વહાલા ! ! તમે પણ મને ઠીક ઉઠા લણાવો છો. સમાગમને અમસ્થાને એક મેક સાથે ઠીક ભેળી નાંખતાં સમજાવો છો. પણ કંઈ એમ નથી. સમાગમનો અર્થ તો એકે, હવે આપણે એકાંતમાં ન મળવું તે. અને અમસ્થાનો અર્થ એકે, તમે બધાની વચમાં મુલાકાત આપી જાઓ તે. તો એ છેલ્લી રીતે આપણે મળવામાં શાની હરકત છે ? ના, રે તમે દિવસમાં એક વખત બે મને ન મળો, તો તે મારાથી ન ખમાય. ”

“ હરકત આપણાં લમ થાય ત્યાં સુધીની છે. એમાં ન ખમાવાનું શું હતું ? ”

“ વાહ ! વળી ઠીક વાત ફેરવી. હું પૂછું છું એકને તમે જવાબ આપો છો જૂદો. પણ ઠીક. પરંતુ એતો કહો કે આપણા લમ હવે ક્યારે થશે ? ”

“ બે હવે આપણે લમના વખતની પાસે પહોંચ્યાં છીએ, પણ તે આપણાં માળાપના હાથમાં છે. તે ધારે તો ઘણું જલદીથી પણ કરી શકે. પણ તેમાં તને શાની અધીરાઈ ? ”

“ મને શાની અધીરાઈ ? જુઓ ! જેમ બ્રાહ્મણને લાડુ જમવાની અધીરાઈ હોય, તેમ મને મારા પ્રિયતમને ભેટવાની અધીરાઈ છે. જેમ આવતી ધેનુ પોતાના વત્સને મળવાને અધીરી હોય તેમ મને મારા પ્રિયતમનાં આલીંગનની અધીરાઈ છે. જેમ રેસના ઘોડાના બેડાને પોતાનો ઘોડો પહેલો લઈ જવાની અધીરાઈ હોય તેમ મને મારા પ્રિયતમની સંયોગી થવાની અધીરાઈ છે. મને તેનાથી અલગ રહેવું જરા ગમતું નથી. જેમ વૃક્ષ વેલી વૃક્ષથી અલગ ન રહેતાં સઠાકાળ તેની સાથે ઓતપ્રોત થઈને રહેલી છે, તેમ હું પણ મારા પ્રિયતમથી અલગ ન રહેતાં તેની સંગાથે ઓતપ્રોત થઈ જવા અધીરી છું. મહારા પ્રિયે ? હવે સમજ્યા કે, મને શાની અધીરાઈ છે તે. ”

“ હા. હું સમજ્યો. પણ અધીરી ન થા-ધીરજ ધર. ઇશ્વર સર્વે ”



સારાં વાનાં કરશે. ને હવે આપણાં લક્ષ્ય થવાને ઝાઝો વખત જશે નહિ. અને તારો પ્રિયતમ તારેજ રહેશે. તે ક્યાં જવાનો નથી. વધારે શું કહું, તારા પ્રિયતમની દશા તારા જેવીજ છે. વહાલી ! તું એક નિમિષ પણ મારી નજરથી અજગી થતી નથી. અજગી કરવા ગમતું નથી. પણ આપણામાં રીવાજ રૂપી સંસારીક બંધનોને અનુસરી વર્તવું જોઈએ. તેમ ન વર્તીએ તો લોકાપવાદના ભોગ થઈએ. ને ઇર્ષાખોરો આપણી નીંદા કરે. ”

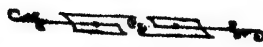
હજી એની વાતો તો ચાલે છે, તેટલામાં ગાડીવાળે બંગલા આગળ આવી ગાડી ઉભી રાખી. જેથી તેઓ વાતો બંધ કરી નીચે ઉતરી ને ભાનુમતીને ત્યાં મૂકી ચીનુભાઈ પોતાને ઘેર આગ્યો.

કુંકામાં એટલુંજ કે, એકમેકથી એ દ્રઢ થયેલું જોડું એક ખીજથી એટલું વહાલ ધરાવતું થયું હતું, કે તે એક ખીજથી જરાવાર અલગ રહેવા ખુશી નહોતાં. તેઓને જરાવાર અલગ રહેવું ગમતું નહોતું. તેથી હવે તેઓ પોતાનાં લક્ષ્ય થવાની આતુરતા ભરી રાહ જોતાં હતાં. દરપળે તેઓ લક્ષ્યનો સંદેશો સાંભળવા ઈતિજર હતાં. અને લક્ષ્ય થવા માટે હવે તેઓ તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં.

તેઓ ધણાં સમજદાર હતાં. વળી તેઓ ઉમરે પહોંચ્યાં હતાં. જેથી તેનું કંઈ વર્તન લોકાપવાદમાં ન આવે તેવી રીતે સંભાળીને વર્તવા લાગ્યાં. બે ત્રણ દિવસ પછી ફેરો તૈયાર થયો. એટલે કબુલાત આપ્યા પ્રમાણે ચીનુભાઈએ લાવીને ભાનુમતીને આપ્યો. ફેરોમાં તે જોડી આગે-હુજ શોભી નીકળતી હતી.

## પ્રકરણ ૪૭ મું.

મીઠાભાઈનો પ્રપંચ.



રસપરસ આશાવંત બનેલું ગર્ભશ્રીમંત પ્રેમી જોડલું આશાના પૂરમાં તણાવું જતું હતું. પણ તે બિચારાને ભાગ્યેજ ખબર હતી કે, રસ્તામાં ક્યાં ટીઓ ટેકરો આવશે ને અટકી જવું પડશે. ક્યાં તોફાનનું વાવાઝોડું આવશે ને ઊંઘ લિપ્ત થઈ જવું પડશે. તે તો બિચારું પ્રેમમાં મગ્ન રહી લક્ષ્યની

આશાભરી રાહ જોતું હતું. પરંતુ કુદરતની અકળ કળા છે. તેની ગતી વિચિત્ર છે. તેના ભેદને કાંઈ જાણી શકતું નથી. જ્યારે વરસાદનાં અથાગ પાણીથી સરિતાઓ મદમાતી બનીને સમુદ્રની ભરતી વધારવા ચલાય, ત્યારે સમુદ્રનાં પાણી ધટીને ઓછાં થાય છે, અને જ્યારે સૂર્યના તાપથી નદીનાં પાણી સૂકાઈ જાય, ત્યારે વૃક્ષો નવ પલ્લવ થઈ મનહર બને છે. તેમ મનુષ્યની ગમે તેવી આશા પાર પાડવામાં દેવ ઇચ્છા પૂર્ણ હોવી જોઈએ. તે વગર કંઈ બની શકતું નથી. જેમ એક બાળુ આ પ્રેમી જોડું પ્રેમ પ્રવાહમાં તણાતું જતું હતું તેવાજ વખતમાં બીજી બાળુ શું સંજોગો બનતા જાય છે તે આપણે તપાસીએ.

કમળા શેકાણી અને ગુમાન વહેવાણુ પૈસે ટકે સુખી ને સરખી સ્થિતિના હતાં, પરંતુ માધવદાસ શેકને રોજની કમાણી ઘણી હતી ને તેથી તેના ઘરનો ખર્ચ મોટો ને ઉદાર રીતે ચાલતો. જેથી કમળા શેકાણીનો હાથ ખરચવામાં છૂટ હતો. માધવદાસ શેક ગુજરી ગયા પછી પણ ખર્ચ હમેશના જેવુંજ હતું. એટલે કમળા શેકાણી કંઈ પણ સંકેત વગર પોતાનો હાથ ખરચવામાં છૂટ રાખી શક્યાં હતાં. મનુભાઈના ચાલ્યા જવા પછી તેનું દિલ ઘણું અકળાઈ જતું. પરંતુ તેની જગ્યાએ તેને પોતાના જમાઈ ઉપર નજર કરવાથી તે તેમને ઘણું ચહાતાં હતાં. તેમના વાસ્તે ઘણુંજ ખર્ચ કરતાં. ને તેને અત્યંત રાજી રાખતાં. માધવદાસ શેકનું ઘર ન્યાતમાં માન મર્ત્યા વાળું ને શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું. તેથી માધવદાસ શેકના ગુજરી ગયા પછી કમળા શેકાણીને તેની મોટાઈનો અંકુર અભિમાન રૂપે ફુટી નીકળ્યો હતો. અને તેથી જરા મિનગત થયાં હતાં.

ગુમાન વહેવાણુ શ્રીમંતાઈમાં કમળા શેકાણીથી ઉતરે તેની નહોતી. પરંતુ તેના ધણીને કંઈ વ્યાપાર રોજગાર નહોતો. તે મીઠકતો ધરાવતા હતા ને તેમાં વળી નરસીદાસ વહેવાઈ ભોળા ભટાક જેવા હતા. જેથી મૂળથીજ ઘરનો કાર્યભારને વ્યવસ્થા ગુમાન વહેવાણુને હાથ આવ્યો હતો. ને તેજ બધું ચલાવતાં હતાં. તેની કમાણી ભાડાની આવકની હોવાથી અમુક નિર્માણ થયેલી હતી. ને તેમાંથી પોતાના ઘરનો ખર્ચ ચલાવી થોડી થોડી રકમ ફાજલ પણ પાડતાં. આથી તેમાં કરકસરનો ગુણ વધારે હતો. તેમ થોડાં લોભી વૃત્તિનાં પણ હતાં એટલે જેવું ખર્ચ

તેના છોકરા ચીનુભાઈ માટે જમાઈ તરીકે કમળા શેઠાણી કરતાં, તેવું ખર્ચ કમળા શેઠાણીની એકની એક લાડકી છોકરી ભાનુમતીને માટે ગુમાન વહેવાણુ કરતાં નહિ ને તેથી તેમનામાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાની શરૂઆત થઈ હતી.

ન્યારે ન્યારે એક ખીજાંઓ પોત પોતાને ઘેર આગક વરકન્યાને તેડતાં, ત્યારે ત્યારે સ્પર્ધાની લાગણીવાળાં કમળા શેઠાણી પોતાની ભાનુ-મતીને પૂછી જોતાં તો ખર્ચ કરવાની આખતમાં હમેશાં ગુમાન વહેવાણુનો નંખર નીચો રહેતો અને તે સાંભળી કમળા શેઠાણીને તેની વહેવાણુની એવી લોભી વૃત્તિ માટે નિરસ્કાર આવતો. સાથે એવો પણ ખ્યાલ આવતો કે, હું મારા જમાઈ માટે કેટલું ખર્ચ કરી તેને રાજી રાખું છું. તે તે લોકો જતેય છે, જાણે છે, છતાં મારી એકની એક દીકરી વાસ્તે તેઓ પૂરે પ્યાર ધરાવી સાફ ખર્ચ કરી શકતાં નથી. એ તદ્દન તેની એવદૃશી છે અને તે વિચારથી કદી કદા કચવાટ પણ તેના મનને થઈ આવતો.

જે વખતે વહેવાણુ વહેવાણુમાં આ રીતે ચાલતું હતું, તે વખતમાં મીઠાભાઈની મુરલીનો નાદ ગમન કરવા લાગ્યો હતો. મીઠાભાઈ નામેજ મીઠા હતા, પરંતુ ગુણમાં તે હળાહળ ઝેર હતા. જે તેના પંડતમાં આવતું તેનામાં પોતાનો ગુણ પ્રસારવાને રહેજ પણ તે ચૂકતા નહિ.

મનુભાઈને પોતાના આપનું ઘર છોડવું પડ્યું ને પાછો તેનો પતો ન લાગવાથી ન્યાત જાતમાં ને આખા શહેરમાં તે આખતની જેમ ફાવે તેવી લોકો વાતો કરતા હતા. લોકોને એવી વાતો કરવાની ટેવ હોય છે. તેઓ ભાગ્યેજ વિચાર કરે છે કે, આપણી વાત સત્ય છે કે નહિ, તેમજ એવી વાતોથી જેને લાગે વળગે છે તેને કેટલું નુકશાન છે, તેતો માત્ર એકે કરી, ખીજે સાંભળી, તેણે ત્રીજા પાસે કરીને આમ સાંભળેલી વાતના રૂપને રૂપાંતર કરી, તે આખા શહેરમાં ફેલાવવાનો લોકોમાં જાણે રવૈયો પડી ગયો હોયની? તેમજ અસત્ય વાતોને સત્ય ઠેરાવના પોતાની વાક્યા-તુર્યવાળી ખોટી દલીલો કરવાને પણ ચૂકે નહિ.

એવી વાતોએ ઘણું ગંભીર રૂપ લીધું. તેમાં પણ પુરૂષ વર્ગ કરતાં સ્ત્રીઓમાં તે વાત ઘણી ચર્ચાવા લાગી. મુંઝવણની નિરૂપી સ્ત્રીઓ દેવ-દર્શન જવાને બહાને હવેલીમાં જઈ તેનો નવરાશ પડતો વખત આવી રીતની સાચી ખોટી વાતો કરવામાં તક્લીન થઈને ગાળતી.

કોઇ કહેવા લાગ્યું કે, બાપ ! ગમે તેવી સારી દેખાતી, સગી માની માફક હેત દેખડાવતી પણ આખરે તે ઓરમાન જ. ઓરમાયાં તે સગાં થાય ? કમળા શેઠાણીએ મુનીમની સાથે મળી જઈ, મનુને કહાડી મૂકવાનો પ્રપંચ રચ્યો. ને માધવદાસનો એક નો એક છોકરો ઓરમાન માની ઇર્ષાથી બીચારો ક્યાં જતો રહ્યો, તેનો પતો પણ નથી. બાપ ! આજે મંસારમાં કોઇ કોઇનું સગું નથી, સગાં સહુ કહેવાનાં છે. બાકી અફે સગપણ સ્વાર્થમાંજ રહ્યું છે. મુવો-પીટ્યો મુનીમ પણ ભગતડા જેવો દેખાતો, પરંતુ મહા ઠગનો ઠગ જણાય છે ! માધવદાસ શેઠની બધી મીલકત પચાવી પાડવા જોયું કે, કેવો તાગડો રચ્યો ? માધવદાસ શેઠ બધું તેને બક્ષિસ કરી ગયા. માધવદાસ શેઠ એવા મૂર્ખ હતા જે, પોતાના એકના એક છોકરાને ભૂખે મારી ભીખ માગતો કરે, ને મુનીમ તેનો લાડકો જે તેને બધું સોંપી બચ ! જગતમાં પણ શું ન્યાય ચાલે છે ! કાણુ કોઇનું સાંભળે છે ? બાપ આજતો જેના હાથમાં સત્તા, તે તેનો રાજા. છડે ચોક કમળા શેઠાણી અને મુનીમનો આ પ્રપંચ છે. અને પોતાની છોકરીને બધું આપી દેવાનું આ તોફાન છે. પણ કોઇ તેના આગળ ખરી વાત કરી શકતું નથી. સહુ તેનાથી ડરે છે. ને કશું કોઇ તેને કહેતાં નથી. ઉલટાં તેને મોઢે રૂડું મનાવવા તેને રૂચે તેવી વાતો કરે છે.

આમ મનની ઉઠતી વાતો રજનું ગજ કરવા લાગી. ને હળવે હળવે તે વાતો કમળા શેઠાણી અને મુનીમને કાને પણ આવવા લાગી. તેઓ બિચારાં મનુભાઇનો પતો મેળવવા ઘણોજ યત્ન કરતાં હતાં, પણ લોકોની ખોટી વાતો સાંભળવાને તેમના કર્મમાં સજ્જાયણું જેથી તેમનો ઘણો યત્ન પણ જરા સફળ થતો નહિ.

લોકોની આવી આવી વાતોથી મીઠાભાઇને ઠીક ફાવી ગયું. જ્યારથી માધવદાસ શેઠે મુનીમને બક્ષિસપત્ર લખી આપ્યું ને તેમાં પોતાનું નામ જોયું નહિ ત્યારથીજ મીઠાભાઇ પોતાના મનમાં દાઝી ઉઠ્યો હતો. પણ તે વખતે તેની દાઝ વળે એવી તેની એક પણ કળા માધવદાસ શેઠ આગળ ચાલી શકે એવી તેને ખાત્રી નહોતી. ને તેથી તે વખતે મૌન રહ્યો હતો, પરંતુ તે તેનો લાગ શોધતો હતો. તે તેને આવી વાર્તાથી મળી આવ્યો.

તે દુષ્ટ હરામનુંજ હજમ કરનારો હતો તે ઉપરથીજ સારો દેખાવાનો યત્ન રાખી તે પ્રમાણે રહેતો, પરંતુ અંદરખાનેથી મહા નીચ હતો.

અને જો માધવદાસ શેઠ તેના નામનું અક્ષિસ પત્ર કરી ગયા હોત તો ખરેખર તે તેનો જાલ સીધી કે ઉલટી રીતે લેત. ગમે તે પ્રપંચ કરીને પણ લેત, અને તેમાં તે પોતાની કંઈ પણ કાશીશ કરવામાં પછાત રહેત નહિ. પરંતુ સદ્ભાગ્યે માધવદાસ શેઠે તેના નામનું તો શું પણ અક્ષિસ પત્રમાં મુનીમના નામ સાથે પણ તેનું નામ જોડ્યું નહોતું. એટલે એ ચંડાળનું તેમાં જરા પણ ફાવી શકે તેમ નહોતું પરંતુ તે ઈર્ષ્યાથી બળી ગયો હતો. નીચના વિચારજ નીચ હોય છે. તે પોતાની પેઠે સર્વ કાંઈને નીચ વૃત્તિ વાળા જ સમજે છે ને તેથીજ તે એ અક્ષિસ પત્રથી એમ સમજવા લાગ્યો કે, હાય ! હું રહી ગયો, ને માધવદાસની મીલકત મુનીમને હાથ જઈ પડી.

ઘણીક આજતોમાં સારાં માણસો સારી ધારણાથી અમુક કાર્યને સારું સમજી, તે કરે છે. પરિણામે તે તદ્દન સારું હોય છે, તથાપિ પરિણામ વાદીઓ જ્યાં સુધી તેનું પરિણામ નિશ્ચિત પણે ન જોય ત્યાં સુધી તો જે તાત્કાલિક પ્રસંગ હોય, તે ઉપર ખ્યાલ રાખી તેનેજ પરિણામનું રૂપ આપી, તેવાં કાર્યોને અતિ નીદે છે. તેમ મુનીમે સારી ધારણાથી મનુભાઈ સાથે જેવો વર્તવ રાખવો જોઈએ તેવો રાખીને તે વર્ત્યો, તે છતાં તેમાં મનુભાઈની અસમજથી તે ચાલ્યો જવાથી એ બિચારો લોકાપવાદમાં આવી પડ્યો, ને તે લોકાપવાદે કમળા શેઠાણીને પણ છોડ્યાં નહિ. એથી કરી તેઓને દિલમાં ઘણું ડાંખતું. તથાપિ તેના સામે બીજો કશો ઉપાય નહોતો.

આવી થતી નિવ વાતોથી મીઠાભાઈ કમળા શેઠાણીને જ્યારે ત્યારે ટકાર કરતો. કમળા શેઠાણીને રાજી રાખવા તે તેનો જરા પણ દોષ દહાડતો નહિ. પરંતુ અધા દોષ મુનીમ ઉપર દોળતો. વળી મુનીમ ઉપર શક જાય તેવી વાતો કરતો. મનુભાઈના જવાથી જાણે તેને ઘણી દાઝ થતી હોય, તેની બહુ દયા આવતી હોય તેમ ઘણીજ દીલગીરીનો દેખાવ કરી જુસ્સો બતાવીને વાતો કરતો કે, મુનીમ કેવો બેખબરો માણસ છે. તેને એટલી પણ સમજ નહિ આવી કે અચ્ચાંઓ સાથે કેમ વર્તવું ? તેને કેમ હુલાવી પુલાવીને રાખવો. અને કદાચ તેને ખોટી ટેવ પડેલી પણ હોય તો તેને કેવી યુક્તિથી છોડાવવી ? પરંતુ આતો શેઠ તેને મોટો કરી માની ગયા, તેના નામનું અક્ષિસ પત્ર કરી ગયા, એટલે એક તો ઊંદ ને વળી ઉકેરડે ચડે ! એટલે તેની ઊંચાઈની માફક મુનીમ સાહેબ પણ

મિળજ ખોદને છોકરા સાથે વચ્ચે. છોકરા લલે નહાનો, પણ આખર તો સિંહનુંજ અન્યું. તે મુનીમજેઘાં મેંઢાંની સરદારી ને તેની અપમાન ભરી વર્તણૂક કેમ સહન કરે. જેથી બનવા જોગ છે કે, તેને ક્રોધ ચડ્યો હોય ને તેથી બંગલામાંથી ચાલી ગયો. જો કે, અન્યાઓ એવી રીતે વર્તે એવો વખત અન્યાને આવવા દેવો તે મોટાંની મૂર્ખાઈ છે. તથાપિ કાઈ અક્ષમંદ ને શાણો હોય છે, તો વાતને તેટલેથી વાળીને છોકરાને સમજાવી લે. પણ મુનીમ સાહેબ તો ઘણા મોટા, તે એમ શા માટે કરે ? જો એમ કરે તો તેમાં તેની મોટાઈ ઓછી થઈ જાય ! બહુ એમ તેનાથી ન બન્યું. પણ જો મુંગો બેસી રહ્યા હોત, તો પણ મનુભાઈને છેક આટલો ક્રોધ ન ચડત. લલે મનુભાઈની ગમે તેટલી સામટી કસુર થઈ ગઈ હોય, તથાપિ આખર માનો જીવ તે છેક તેના તરફ ખેંચાયા વગર કેમ રહે ? જ્યારે મનુભાઈ રીસાઈને ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે તમારું દીલ ધણું ઉંકળી આવ્યું. તમે મનુભાઈને સમજાવવા લાગ્યાં પરંતુ બદ્ધાનત વાળા મુનીમથી તે દેખી શકાયું નહિ. ને તેથી અગ્નિ ઉપર ધૂત રેડ્યા જેવું બોલ્યો. એટલે જેને રીસ ન ચડતી હોય તેને ચડે. એવું બેવકૂફીનું કામ તેણે કાઢ્યું. અને એજ કારણે મનુભાઈ ચાલ્યો ગયો. તે ગયો જ. પાછું તેનું શું થયું તેનો પણ પતો નથી.

મુનીમને માટે જેવું મીઠાભાઈ બોલતા હતા, તેવી ઉતરતી પંક્તિને કમળા શેઠાણી મુનીમને ધારતાં નહોતાં. એટલુંજ નહિ પણ મુનીમે મનુભાઈ જતો રહેવામાં કંઈ ખોટી ધારણાથી કામ લીધું હતું તેનો પણ શક તેના માટે નહોતો. જેથી તેણે ખુદ્દા શબ્દોમાં મીઠાભાઈને જણાવ્યું કે, મનુભાઈ જતો રહ્યા, એ અનાયાસે તેમ થઈ જવા પામ્યું. પણ મુનીમની તેવી ઈચ્છાથી કે, ખોટી ધારણાથી તેમ બન્યું નથી. મુનીમે જે કર્યું તે સારી ધારણા રાખીને કર્યું. તેમાં મુનીમને દોષ દેવા જેવું હું કંઈ જોઈ શકતી નથી.

મીઠાભાઈએ તેની ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, એક વાર આપણે એ પણ કબુલ રાખીએ કે, મુનીમની એમાં સારી ધારણા હતી, તથાપિ સારું કરવાની પણ હદ હોય છે. આપણે એમ માની લઈએ કે, મનુભાઈને ખોટી દેવો પડી હતી, ને તેથી તે નાણાંની ખરચાઈ કરત. પણ તે કેટલી કરત ? પાંચ પચીસ હજાર કરત તેટલામાં તો ઠોકર

આપને તે સુધરી જત. પણ આ કાળી ધીલી, હડહડતો કલંક, માધવ-  
દાસ શેઠનું નામ રાખનાર એકનો એક છોકરો રીસાઈને ચાલી ગયો,  
તે શું ઓછી ગજબની વાત છે ? તે એના બાપનું નામ સાચવત. અને  
પોતાનું કુળ દીપાવત. લોકોની વાતો જે સાંભળવી પડે છે, તે ન સાંભ-  
ળવી પડત. અને આપણે હાથે કરીને એકનો એક છોકરો ખોદ ખેડા તે  
ન ખોદ ખેસત. જુઓ હું તો સાચું કહીશ. તમે ગમે તેટલાં શાણાં  
પણ આખર સ્ત્રી જત તેથી ભોળવાઈ જાઓ. તમને મુનીમ ઉપર વિશ્વાસ  
ઘણો તેથી તેનો પ્રપંચ તમારા સમજવામાં ન આવ્યો. પરંતુ નેદાએ  
તો માફ માનો યા ન માનો પણ મારી તો ફરજ છે તેથી કહેવું પડે  
છે કે, તેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ રાખી કામ લેવા જેવું નથી પછી મરજી  
ચહાય તેમ કરજો.

માધવદાસ શેઠ જેવા શાણા ને સાચા સલાહકાર ચાલ્યા જવાથી  
કમળા શેઠાણીને જે સદવિચારોનો સત્સંગ મળતો તે બંધ પડ્યો અને  
હવે મીઠાભાઈ જેવા બેઠમાની અને અક્લ હીનના મંસર્ગથી રોજ રોજ  
ખોટા વિચારોનું વાતાવરણ તેની પાસે ફેલાવવા લાગ્યું. જે કે મુનીમ  
સદાચારી ને સદ્વિચારી હતો પરંતુ તેને મનુભાઈની બાબતમાં ઠોકર વાગવાથી  
તે ઘણો ધીમે પડી ગયો. વળી લોકાપવાદમાં તે દોષિત ઠર્યો હોવાથી મીઠાભાઈ  
તેના દોષનું દીગ્દર્શન હમેશાં કમળા શેઠાણીને કથાકારની માફક જણા-  
વતો. એતો ખુલ્લું છે કે, દરરોજ એકની એક વાત કરવામાં આવતી  
હોય અને તે પણ સ્ત્રી જત આગળ, જેને પોતાનાં પૂર સુખમાં હોવાને  
લીધે પ્રપંચી માણસને ઓળખવાનો વખત આવ્યો નહોતો, તેવી સ્ત્રીને  
આવી વાતોથી કંઈ પણ અસર થયા વગર રહે, એ બનવા જોગ નથી.  
જેથી કમળા શેઠાણીની નજરમાં મુનીમ જે આજ દીવસ સુધી સારો  
માણસ જણાતો હતો, તે હવે શક પડતો જણાવા લાગ્યો. અને  
મીઠાભાઈ વજનદાર અને સારાં માણસ તરીકે કમળા શેઠાણીની  
નજરમાં ઠસવા લાગ્યો. તેથી તેનું ચડી વાગ્યું, ને તે તેના ભાવ  
ભજવવા લાગ્યો.

મીઠાભાઈનાં શરીરનો રંગ પીળો હતો. મૂંઝો માંકડા રંગની હતી.  
આંખો માંજરી હતી. છાતીમાં એક પણ વાળ નહોતો. અને એથી કરી તે  
ખરેખરો અપશુકનિયાળ હતો. તેટલા વાસ્તે એની ઉપર એક એવી  
કહેવત ચાલે છે કે:—

માંકડ મૂંછો ને માંજરો. જેને હૈયે નહિ વાળ;

જો તે શુકને સામો મળે, તો નિશ્ચે આવે કાળ.

અરૂં કહીએ તો માધવદાસ શેક સાથે તે જોડાયા પછી જ તેને ત્યાં બધો ફેરફાર થવા લાગ્યો, ને મનુભાઈ બગડવા પામ્યો. એ તેનાં શુકનની શર-આત હતી. પણ હવે એ અપશુકનીયાળ શયતાનબદો શું કરે છે, તે આપણે જોઈએ. અને માધવદાસ શેકે દુર્ગળ સગો બાણી તેના ઉપર કરેલી મહેરબાનીઓનો બદલો તે કેવો વાળે છે, તે પણ આપણે જોઈશું.

## પ્રકરણ ૪૮ મું.

### ચીનુભાઈની વરસગાંઠ.

આ

જે ગુમાન વહેવાણુને ત્યાં નહાની સરખી ધામધુમ જણાતી હતી. થોડાં ઘણાં સગાં મંબંધીઓ પણ ઘેર આવ્યાં હતાં.

સર્વેના મનમાં આનંદ ઉછળી રહ્યો હતો. મિથાન જમણુ ઘરમાં રંધાઈને તૈયાર થતું હતું. બીજી પણ ભાત ભાતની સામગ્રીઓ જમવાને માટે તૈયાર થતી હતી. ગુમાન વહેવાણુ દરેકને આમકરો તેમકરો એવી રીતના હુકમ આપીને સર્વે પાસેથી ઘટતું કામકાજ લેતાં હતાં. ને ઘટતી સૂચના કરી અધું કામ સાંકું કરાવતાં હતાં. આ અધું થવાનું કારણ આજે ચીનુભાઈની વરસગાંઠ હોવાને લીધે હતું. ચીનુભાઈની આજે વરસગાંઠ હોવાથી સગાં મંબંધીઓને ઘેર બોલાવ્યાં હતાં, ને તે દરેકને જમાડવા વાસ્તે ઉમદા ભોજન તૈયાર થતું હતું.

જે દીકરાની વરસગાંઠ નિમિત્તે બીજાં સગાં મંબંધીઓને ખેતાને ઘેર તેડે ને તેજ દીકરાની વહુને તે ન તેડે એમ બનવા બેગ ન હતું. જેથી ખેતાની ઘરની ગાડી સાથે એક માણસને મોકલી લાનુમતીને તેડવા



મોકલ્યો. માણસે આવી કમળાશેડાણીને તે હડીકત કહી અને ભાનુમતીને મોકલવા કહ્યું.

ખનાવ એમ હતો કે તેજ દીવસે કમળા શેડાણીને ત્યાં માધવદાસ શેડનાં વર્ષ સંવત્સરનો દીવસ હતો. જેથી તે નિમિત્તે તેમને ત્યાં પણ થોડાક બ્રાહ્મણો અને સગાં મંબંધીઓને જમવા નોતર્યા હતાં. અને તે પોતાના જમાઇને જમવાનું નોતરું મોકલવાની તૈયારીમાં હતાં; તેટલામાં સામેથી જમાઇના આપ તરફથી જમાઇનીજ વરસગાંઠ નિમિત્તે ભાનુમતીને તેડું આવ્યું.

માધવદાસ શેડના ફરજંદમાં હવે એકને એક ભાનુમતીજ હતી. ચીનુભાઈ હતો તેનો તો પતો નથી. અને એકલી ભાનુમતી છે તે તેના આપનાં મરણનાં વાર્ષિક દીવસે ખીજાં બહારનાં સગાંઓ અને માણસો જમવા આવે ને તેજ વેળાએ લાડકી ગણાતી એકની એક છોકરી પોતાને ઘેર ન હોય; તેમ કેમ અને? તેથી વિચાર કરીને કમળા શેડાણીએ તેડવા આવેલા માણસને પોતાને ત્યાંના આજના પ્રસંગનું કારણ કહીને જણાવ્યું કે જો બની શકશે તો હું ભાનુમતીને મોકલું તમારે ત્યાં મોકલાવીશ. આજે તેના આપના વર્ષ સંવત્સર નિમિત્તે બહારનાં લોકો મારે ઘેર જમવા આવે ને તેજ વખતે મારી એકની એક છોકરી મારે ઘેર ન હોય તેથી મને ઘણું ઓછું આવે. હું હમણાંજ ચીનુભાઈને જમવાનું કહેવા માણસને મોકલનાર હતી. પરંતુ તેટલામાં તમે આવ્યા તો હવે હું આ નિમિત્તે જમવાનું કહેવાને ચીનુભાઈની વરસગાંઠનો શુભ દીવસ છે માટે કહેવડાવીશ નહીં. અને તમે પણ ગુમાન વહેવાણુને કહેજો કે મનમાં કશું ખોટું લાવે નહીં. ભાનુમતીને તેડવા આવેલો માણસ કમળા શેડાણીને ત્યાંથી જવાબ લઈ ગુમાન વહેવાણુ પાસે આવ્યો. ને સર્વે હડીકત તેને કહી. ગુમાન વહેવાણુ મુળથીજ ગુમાની ને તેમાં વળી આજે ચીનુભાઈની વરસગાંઠના કારણે ગુમાનથી ભરપુર થઈ બેઠાં હતાં. તે પોતાને ત્યાં જરા જેવું કંઈ ખર્ચ કરે, કે થોડું ઘણું વાવરે તો તેમાં તેને ઘણું અભિમાન ચડી આવતું. અને તે વખતે તે એમજ માનતી કે દુનિયામાં મારા જેવું ઉદાર ને ખર્ચાળ ખીજું કોઈજ નથી ! આજે તે ચીનુભાઈની વરસગાંઠ નિમિત્તે ખર્ચાળ ને ઉદાર બન્યાં હતાં. સગાંઓને જમવા ખોલાવ્યાં હતાં. — થોડાં ઘણાં સગાંઓ પણ આવી પહોંચ્યાં હતાં. એટલે ગુમાનીપણું બરાબર પ્રકટી નીકળ્યું હતું. ને તેજ વખતમાં માણસે આવીને કમળા શેડા-

ણીનો મંદેશો કહી સંભળાવ્યો.

મંદેશો સાંભળી ગુમાની ગુમાન વહેવાણું ગુમાન ઊંચે ગયું ! આજે મારા છોકરાની વરસગાંઠ ! ખીજન સગાંઓ મારે ત્યાં આવે, ને મારા છોકરાની વલુજ મારે ત્યાં ન આવે: એવી મારી વહેવાણી મોટાઈ મારે શા કામની ? બસ. મારી વલુ મારે ત્યાં આજે આવવીજ જોઈએ ! જે માણસ મંદેશો લઈને આવ્યો હતો, તેનેજ ફરી વખત મોકલ્યો ને કહ્યું કે, જન, જઈને કમળા વહેવાણું કહે કે, બાનુમતીને તારી સાથેજ મોકલાવે. ને તું પણ તેને તેડીનેજ આવજો. ઝાઝો ખોટી થઈશ નહિ ને વેળાસર આવજો. કહે જે કે, અમારા સારા દિવસે પણ તમે બહાનાં કરીને મોકલો નહિ, તે સાંઝે ન કહેવાય.

માણસ બિચારો ગુમાન શેઠાણીનો લુકંમ માથે ચડાવી પાછો કમળા શેઠાણી પાસે આવ્યો. તેને પોતાની શેઠાણીનો મંદેશો કહી, બાનુમતીને પોતાની સાથેજ તાકાદે મોકલવા કહ્યું.

કમળા શેઠાણીને ગુમાન વહેવાણું વર્તણુંક જરા જેટલી ખંદ નહોતી. તથાપિ પોતે દીકરીનાં માતેથી પોતાનો દરજ્જો સંભાળી મોટું મન રાખી સહન કરી જતાં. પરંતુ આજે તેનાં વાજખી અને ખરાં કારણને એક બહાનાનું રૂપ ગણી ગુમાન વહેવાણું તેના માણસ સાથેજ કહેવડાવ્યું તે કમળા શેઠાણીથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેના દીલને ઘણું લાગી આવ્યું. માધવદાસ શેઠ યાદ આવ્યા ને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. જરા વારે શાંત થયા પછી આવેત્રા માણસને કહ્યું કે, તમારાં શેઠાણી અમારા ખરા કારણને લઈ બહાનાં રૂપ ગણતાં હોય, પરંતુ તમે તો નજરે જુઓછો કે, અમારું ખરું કારણ છે, કે તે એક બહાનું છે. તે છતાં તમારાં શેઠાણી બાનુમતીને તરત ને તરત મોકલવાની જીદ કરે છે, તે એવું તેણે ન કરવું જોઈએ. તમે જઈને એમને કહેજો કે, મારે ત્યાં થોડાક માણસો જમવા આવનાર છે. તે જમી જશે એટલે તરત હું બાનુમતીને મોકલી આપીશ.

માણસ બિચારો ચીકીનો ચાકર. તે વધારે શું કહી શકે ! જેવો ગુમાન વહેવાણું પાછો મંદેશો કમળા શેઠાણી પાસે લાવ્યો, તેવોજ મંદેશો કમળા શેઠાણીનો મેળવી તે પાછો ગુમાન વહેવાણું પાસે આવ્યો ને તેને કમળા શેઠાણીનો મંદેશો કહી સંભળાવી કમળા શેઠાણીની આંખોમાં પાણી આવી ગયેલાં તે પણ કહી સંભળાવ્યું.

ભાનુમતીને તેડયા વગર માણસને આવેલો જોઈ ગુમાન વહેવાણું ગુસ્સો ચડી આવ્યો. માણસ પાસેથી હકીકત સાંભળી ભાનુમતીને તેડી ન લાવવામાં જાણે તે માણસનીજ કસુર હોય તેમ ગુસ્સાથી તેના સામે મોઢું ચડાવી છણકામાં બોલી કે, ઠીક ! જાઓ ખીજે કામે લાગો. એમ કહી બડબડતી ફડફડતી આંટા મારતાં બેઠવા લાગી કે, મુઠ વહેવાણું ! સારા દિવસમાં પણ આંખોમાં પાણી લાવ્યા વગર રહે નહિ. બધું આવી વહેવાણું કરતાં તો વગર વહેવાણું સારાં ! તેને પોતાના જમાઈનું જરા પણ સારું જોવાને ગમતું નથી ! જે તેનો સારો દિવસ વિચારી આંખોમાં પાણી ન લાવે ! પણ તેને શાનું સારું સૂઝે ? જેને પોતાના દીકરાનું સારું ન સૂઝયું; તેને જમાઈનું શું સારું સૂઝવાનું હતું ? આમ બેઠવા દે કરી, પોતાનું બોલવું પૂરું કરી.

મનુભાઈ ચાલ્યો જવાથી જાણે કમળા શેઠાણીએ મહા પાપ કરી હોય, તેમ હાલતાં ને ચાલતાં તે વાતને વચ્ચે લાવી, ગુમાન વહેવાણું પોતાના ઘરમાં તેના વગોણું કરતી. મનુભાઈ ચાલ્યો જવાથી માધવદાસ શેઠનું ઘર જાણે નીચી પંક્તિમાં, આવી ગયું હોય, તેવો ખ્યાલ મનમાં રાખી ગુમાન વહેવાણું પોતાના ઘરની વડાઈ લેતી. અને આ રીતે પોતાના ગુમાનને પાળી પોષી તે વધારે ને વધારે ખીલવતી ગઈ.

કમળા શેઠાણી પોતાની વહેવાણુની છેક આવી વૃત્તિથી જાણકાર નહોતાં. તે તો માત્ર તેની લોભ વૃત્તિ અને ઓછું માયાળુપણું સમજવાનો ખ્યાલ ધરાવતાં. ને તેથી તે તેની વહેવાણુનાં બોલવા ઉપર ઝાઝું ધ્યાન કે વધારે વજન આપતાં નહિ. તેને એવી ટેવ પડી છે એમ સમજી તેનાં બોલવાને મનમાંથી કહાડી નાંખતાં. તે તો માત્ર પોતાના જમાઈ સામે જતાં, અને તેને જતાંજ પોતાને ટાઢક વળી જતી.

આજે મોડેથી પણ ભાનુમતીને સાસરે મોકલવા કમળા શેઠાણીનો વિચાર હતો. પરંતુ પોતાને ઘેરથીજ પરવારતાં ઘણું મોઢું થઈ જવાથી છેક સાંજ પડવા આવી. તે વખતે ભાનુમતીને સાસરે જવા તૈયાર થવા કંઈ પરંતુ આજે તો તેણે પોતેજ જવા ના પાડી. એટલે કમળા શેઠાણીએ તેને સાસરે જવા ઘણો આગ્રહ કર્યો નહિ. અને તેમાં કશું મોઢું થાય છે, એવો કશો ખ્યાલ પણ તેના દીલને આવ્યો નહિ. તેણે એવાજ ખ્યાલમાં રહ્યાં કે, આજે જમાઈની વરસગાંઠ છે માટે તે નિમિત્તે જમાઈને કંઈ મોકલવું જોઈએ. એવો વિચાર કરી, પોતાને ત્યાંથી

ઉમદા પોષાક એક માણસની સાથે જમાઇ માટે ગુમાન વહેવાણુને ત્યાં મોકલાવી આપ્યો. ને તેની સાથે કહેવડાવ્યું કે, આજે ભાનુની તખીયત સહેજ નરમ છે, તેથી આવી નથી.

પોષાક લઈ માણસ ગુમાન વહેવાણુને ત્યાં આવ્યો. પણ ગુમાન વહેવાણુ કંઈ બહાર ગયાં હતાં. જેથી તે ઘરનાં બીજાં માણસને પોષાક આપી તથા ભાનુ વિષેના સમાચાર કહી, પાછો કમળા શેઠાણી પાસે આવ્યો. ને જે હરીકત થઈ હતી તે કહી.

પોષાક આપીને માણસ ચાલી ગયા પછી ગુમાન વહેવાણુ બહારથી આવ્યાં એટલે તેને પોષાક આવ્યાની ખબર પડી અને તો સવારથી તે તેની વહેવાણુ સામે ઉખડી પડી ને તેમાં વળી પોષાકને નોંધ, છંછેડાઈ પડી. પોતાને કાવે તેવું બબડી, ભાનુને કમળા શેઠાણીએ મોકલેલી મોકલવા કહેલું છતાં મોકલાવી નહિ તેથી ઘણી રીસ ચડી. ને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તાબડતોબ પોષાક પોતાનાં માણસની સાથે કમળા શેઠાણીને ત્યાં પાછો મોકલાવી આપ્યો.

ગુમાન વહેવાણુનો માણસ પોષાક લઈને જે વખતે પાછો આવ્યો તે વખતે કમળા શેઠાણીને મીઠોભાઈ આજના બનાવની વાતો કરતાં બેઠાં હતાં ત્યાં આગળ આવી માણસે પોષાક પાછો આપ્યો ને કહ્યું કે, તે અમારી શેઠાણીએ તમને પાછો મોકલાવ્યો છે. શા માટે મોકલાવ્યો તેનું કશું કારણ પૂછતાં પણ જણાવ્યું નહિ. કમળા શેઠાણી જીવનાં લહેરી હતાં. જેથી જ્યારે તેની વહેવાણુને ત્યાંનું માણસ કે બીજું કાંઈ પોતાને ઘેર આવતું ત્યારે તેને હાથમાં રૂપીયો આઠ આના આપી રાજ કરતાં. તેથી તેની વહેવાણુને ત્યાંનાં બધાં માણસો કમળા શેઠાણી ઉપર ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં. અને તેનો માન, મર્તબો ને મર્યાદા જળવતાં. આવેલાં માણસને કમળા શેઠાણી એ ફરીવાર પૂછ્યું કે, કેમ ? અલ્યા ! ત્યારે તું ખરૂં કહેવાનો નહિ ? કમળા શેઠાણીનું પૂછવું એવા ભાવયુક્ત હતું કે, તેથી આવેલો માણસ તેની શરમમાં આવી જઈને બોલ્યો કે, બુઝો, બાઈ ! હું આપને શું કહું ? હું ગરીબ માણસ. હું આપની પાસે વાત કહું ને તે મારાં શેઠાણીના જણવામાં આવે તો મારી પૂરી કમબખ્તી આવે.

કમળા શેઠાણી બોલ્યાં કે, ગાંડાભાઈ ! એવી વાત તે વળી તારાં શેઠાણી પાસે અમારે કરવાની હોય ? એક તો તું અમને વાત કરે, ને વળી તારે નામે તે વાત ઉઘાડી પાડી તારાં શેઠાણી આગળ તને હાલકો પાડ

વાનું કામ અમારું નથી. માટે તું નચિત રહીને જે ખરી વાત હોય તે કહે.

નોકરે જણાવ્યું કે, હું વિશેષ શું કહું? પણ અમારાં શેઠાણીની શુદ્ધિ ફરી ગઇ છે. એનામાં માણસને ઓળખવાની જરા જેટલી શક્તિ નથી. આજને માટેજ નહિ, પરંતુ જ્યારે ત્યારે તે આપને અમારા ઘરમાં વગોવે છે! ને કાવે તેવું બોલે છે. આજે સવારથીજ આપની આગતમાં એનું માથું ફરી ગયું છે. ને આખા દિવસમાં તો નહિ એટલું બોલી છે. તેમાં વળી આપને ત્યાંનિ પોષાક આવેલો બેઠ, તેને કારણે રૂપ ગણી આગતા સળગતા ભડકાની જેમ તે ભડકી ઉડી છે. અને ન બોલવાના બોલ બોલી છે. બીજું કંઈ નહિ પણ આજ એમાં અફસજ નથી.

કમળા શેઠાણી—પણ ન બોલવાના બોલ તે શું બોલી છે! એ તો મને કહે, શા માટે છુપું રાખે છે?

નોકર—આજ! તે કહેવામાં જરા સાર નથી.

કમળા શેઠાણી—તે વિષે ફિકર નહિ અમે અમારી વહેવાણનો સ્વભાવ જાણીએ છીએ. એટલે અમને તેના માટે જરા પણ બોલું લાગે તેમ નથી. માટે જે હોય તે કહે.

નોકરે બિચારે જે ખરી વાત હતી, તે નિષ્કપટથી કમળા શેઠાણીને કહી. તે બિચારે પોતાની શેઠાણીનું બુદ્ધિ ધમ્મીને કે નિંદા કરવા માટે બોલ્યો નહોતો. જે વાત ખરી હતી તેજ કહી. પણ તેને એટલી પૂરી સમજ ન પડી કે તે વાત કરવાથી તેનાં કેવાં પરીણામ આવશે.

નોકરે ધાતકરી અને તે કમળા શેઠાણી અને મીઠાભાઈએ સાંભળી. તે પછી નોકર ત્યાંથી રજા લેઇ ચાલી ગયો.

નોકર પાસેથી વાત સાંભળ્યા પછી કમળા શેઠાણી મહા વિચારમાં પડી ગયાં. પોતાની વહેવાણ માટે હવે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર ઉપજવા લાગ્યો ને પોતાના આખા શરીરમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો.

મીઠાભાઈ એ બધું અવલોકન બગલગત માફક કર્યો જતો હતો. તેને એવી ટેવ હતી કે, પાસે જે કોઇ માણસ બેઠું હોય, તેને રૂએ તેવી વાતો કરવી. હાજી હાં, કરવી. અને તેમ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો. સિવાય બીજું જરાપણ દરકાર કે જરા જેટલી ગણતરી કરતો નહિ.

નોકરે કરેલી વાત પછી કમળા શેઠાણીને ગુમાન વહેવાણ ઉપર ચડેલો ક્રોધ તેના બેવામાં આવ્યો, તે સમયનો રંગ સમજ્યો અને તેને અનુસરી

કમળા શેકાણીને રૂએ એવો ધરાદો રાખીને તે બોલ્યો કે, જોયું કે ? ગુમાન વહેવાણીની નીચતા કેવી છે ? તેણે કેવી ઉદ્ધતાઈ વાપરી છે ? નોકરના કહેવાથી સાફ સમજાઈ આવે છે કે, આપણે ત્યાંથી મોકલાવેલો પોપાક પાછો મોકલવામાં ગુમાન વહેવાણીનો ધરાદો આપણે ત્યાંનું વેવિ-શાળ કાયમ રાખવાનો નથી. અર્થાત્ તે તોડી નાંખવા ઇચ્છે છે, ગુમાન વહેવાણીના વિચાર ને સમજ પ્રમાણે આપણો મનુ ચાલ્યો જવાથી આપણું ઘર કંઈ હલકું થઈ ગયું હોયની ? દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મુતીમનાં ખોટાં કર્તવ્યથી મનુભાઈને તેના આપનું ઘર તજવું પડ્યું, તેમાં તમારો સ્થેજ પણ દોષ નહોતો. પરંતુ હલકાં હોય તે બીજાને પણ હલકાં સમજે. હું પોતે તો ગુમાન વહેવાણીને હલકીજ સમજું છું ને તે હલકી હોવાથી તમને પણ હલકાં તરીકે ગણે છે, પણ તેને પુરી ખબર નથી કે, કમળા શેકાણી તે કાણ ને તેનું ઘર તે કેવું છે ?

કમળા શેકાણી ધણાજ ક્રોધમાં હતાં. આજે તેનો ક્રોધિષ્ટ પિત્તો બરાબર ઉછળી આવ્યો હતો. આજે તેને કાઠની પણ દરકાર નહોતી. વહેવાણે પોપાક પાછો મોકલવામાં તે પોતાનું અપમાન થયા બરાબર સમજ્યાં હતાં ને તેમાં વળી પોપાક પાછો મોકલવાનો ગુમાન વહેવાણીનો ધરાદો સમજાવીને મીઠાભાઈએ બળતાં અગ્નિમાં ઘૂસી રેડવા જેવું કર્યું. તેથી તો મોટો ભડકો થયો. તે ક્રોધમાં રાતાં પીળાં થઈ ગયાં. ક્રોધિષ્ટ અવાજમાં તે ગર્વિષ્ટ પણે બોલ્યાં કે, કાંઈ શીકર નહિ મીઠાભાઈ ! જેમ તમે કહો છો તેવોજ ધરાદો જો ગુમાન વહેવાણીનો હશે તો હું તેને બરાબર પહોંચું એમ છું. હું તેની બીધેલી નથી. હું તેની દબાયેલી નથી. છોકરી તેને ત્યાં આપવાથી વેચાણ થઈ ગયેલી નથી. માત્ર હું મારી શોભાનેજ વળગી રહી, તેની ઉદ્ધતાઈ ભરી વર્તણૂક સાંપી જાઉં છું, પરંતુ બીજાં કાંઈ પણ કારણથી નહિ.

મીઠાભાઈ—હાર્તો. હું પણ એ વાતને ક્યાં નથી જાણતો ? તમારે એની શી પરવા પડી છે ! ક્યાં તમે ને ક્યાં એ ! “ક્યાં રાજ ભોજ ને ક્યાં માંગો તેલી !” એ બેની તે કંઈ સરખામણી હોય ? તેના જેવીજ આ વાત છે. તમારે ત્યાં જેટલું ઘી ખર્ચાયું હશે, તેટલું પાણી પણ ગુમાન વહેવાણીને ત્યાં નહિ ખર્ચાયું હોય ! પરંતુ હલકાં હોય તે અધુરા ધડાની માફક ઘણું હલકાઈ પોતાની હલકાઈ બતાવ્યા વગર રહે નહિ. તમારે આવાં હલકાં સગાંથી ઘણું એતીને ચાલ-

વાનું છે. જે આગળથી નહિ ચેતશે તો પાછળથી પસ્તાશે, એવો તેનો રંગ ઢંગ અત્યારથીજ જણાય છે.

કમળા શેઠાણી—પણ હરે એમાં ખીજું શું ચેતીને આવવાનું હતું? જે બનવાનું હતું તે વહેલુંજ બની ગયું છે. એ ખીજું શું કરવાની હતી? એ જેમ એની હલકાઈ બતાવતી રહેશે, તેમ તે પોતેજ વધુને વધુ લોકોની નજરમાં હલકી દેખાશે. આપણે એના હલકા વિચાર શામાટે ધ્યાનમાં લેવા નેહ્યે?

કમળા શેઠાણીનું એ બોલવું મીઠાભાષને એવી ઢબનું જણાયું કે, મારી પોતાની આવી વાતથી ડર લાગે એવા સ્વભાવનાં કમળા શેઠાણી નથી. પરંતુ તે કદાચ મારી આ રીતની વાતોથી રખેને મારી પોતાની ઉપર છેડાઈ પડે એવી તેને બહીક લાગી. મીઠાભાષ જે તેનું કોઈ માન રાખીને યા તેનાથી દખી જઈને તેની વાતો સાંભળ્યા કરે અથવા ડરો કરે તો તેવાની પાસે તે પોતાનું જોર ધણું બતાવવાને ચૂકતો નહિ. પરંતુ જે તેની સામે કોઈ જરા પણ ગુસ્સો બતાવે તો તે એટલા બહીકણ સ્વભાવનો હતો કે, તે તરત દખી બન્ય. ને પોતાનું બધું શાણપણ તે બધું જોર ત્યાં આગળ મૂકી દે. તેમ કમળા શેઠાણીનું છેલ્લું બોલવું સાંભળી તે ડરી ગયો. ને તેટલેથીજ પોતાની વાત આગળ ચલાવવી બંધ કરી અટકાવી દીધી. ને ખીજી ત્રીજી વાતો કરી, તે ત્યાંથી છૂટો પડ્યો.

## પ્રકરણ ૪૯ મું.

વહેવાણોનો ઝઘડો.



જે મોટી એકાદશીના ઉત્સવ પ્રસંગે મંદીરોમાં ધણી ધામધુમ થઈ રહી હતી. ભાવિક જનો મોટી સંખ્યામાં દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા હતા. આડે દહાડે જે સ્ત્રી પુરુષો દર્શન કરવા ન નીકળી શકતાં, તેવાંઓ પણ પુરસદ મેળવી આજે

આવેલાં હતાં, ને તેથી લોકોની ઘણી બીડ થઇ હતી. દર્શન થવાને હજુ વાર હતી. જેથી આવેલાં લોકો મંદિરના ચોતરા અને પડધારમાં બેસી વાતોનાં ગપ્પાં મારતાં વખત ગાળતાં હતાં. કોઈ સેવા સામગ્રીમાં તો કોઈ હાથમાં માળા ફેરવતાં દર્શનની રાહ બેઠાં બેસી રહ્યાં હતાં. બેઠે તેવાંઓની સંખ્યા ઘણી જુજ હતી પરંતુ મોટો ભાગ ગપ્પાં મારવામાં ને નિંદાની કુથલી કરવામાં રોકાયો હતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લોકોનો વધારો થતો ગયો. અને તેથી એટલી તો ગીરદી થઇ ગઇ કે, એક તલ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહી. બે કોઇને ઘેર જઈને મુલાકાત કરવાનું બની શકતું ન હોય તો મંદિરમાં જવાથી તેની મુલાકાત થઈ શકતી. અને તેથી એક કાર્ય કરવા જતાં એવડો લાલ મળતો. એક તો જેની મુલાકાત કરવા ધારી હોય તે પણ બની શકતું ને બીજું શ્રી હાકારજીનાં દર્શનનો અમુલ્ય લાલ પણ મળતો. એટલે કે, મંદિર એક મેકની મુલાકાત લેવાનું સ્થળ પણ ગણાતું.

આજે કમળા શેકાણી દર્શને આવ્યાં હતાં. અને થોડી વાર પછી ગુમાન વહેવાણું પણ દર્શને આવ્યાં. કમળા શેકાણીએ પોતાની વહેવાણુંને આવતાં બેઠાં તેને 'આવો' કહી આવકાર આપ્યો. પ્રત્યુત્તરમાં ચડેલે મોઢે ગુમાન વહેવાણું હા કહી. ચીનુભાઈની વર્ષગાંઠના દિવસ પછી બન્ને વહેવાણું આજેજ ભેગી થઈ હતી. જેથી ગુમાન વહેવાણું જરાવાર બેકાં પછી કમળા શેકાણીએ કહ્યું કે, વહેવાણું! ચીનુભાઈ માટે પોષાક મોકલ્યો, તે તમે પાછો કાં મોકલાવ્યો ?

“ મારા ચીનુભાઈએ પોષાક ન્યેલા છે, દીકરો છે, ” પહેરેલો છે, ને પહેરે છે, જેથી પોષાક પાછો મોકલ્યો. બંને તેની પાસે પહેરવાને પોષાક ન હોત તો રાખી લેત. તમે પોષાક પાછો મોકલવાની આપતમાં મને કહો છો. પણ તમારો તો વિચાર કરો કે, માણસને બંને વખત ધક્કા ખવડાવ્યા, તેની સાથે તો ભાનુમતીને ન મોકલી ને હું મોડેથી મોકલાવીશ કહી પાછી બિલકુલ મોકલાવી નહિ. વહેવાણું! ન્યારે ને ત્યારે તમારાં કંઈ ને કંઈ બહાનાં હોય ! શું બણે, તમારી નજરમાં શું એ આવી ગયું છે, પણ એ દીકરી છે. નથી દીકરો કે ઘેર રાખ્યો પોષાય. ”

“ નજરમાં બીજું શું આવવાનું હતું ? ને મેં કયે કાઠે કંઈ ને કંઈ બહાના કરી ભાનુને નથી મોકલી ? અમારું તમને ખાતું લાગતું હોય, પણ પોતાનાં માણસને તો પૂછી જુઓ કે તે બહાનું હતું કે ખરું કારણ ?



તમારે માણસતો નજરે નોંધ ગયો હતો, મોડેથી લાનુને મારે મોઢ-  
લવી હતી ને મેં તેને તમારે ત્યાં આવવા તૈયાર થવા કહ્યું, તો તેની  
તખીયત સ્લેજ બગડી આવી જેથી તેણે પોતેજ ના કહી. પછી હું  
શું કરું ? ”

વાંચનાર ! એ વાત તેની બિલકુલ સત્ય હતી. લાનુમતી સાસરે જવા  
તદન ઉત્સુક હતી. પરંતુ ત્યાં જવાથી તે ચીનુભાઈને વેંઘ ગાંડી ઘેલી  
થઈ જાય ! એ પણ એક કારણ હતું. ને બીજું આજે પોતાના સ્વર્ગસ્થ  
પિતાશ્રીની યાદ તાજ થઈ આવી હતી.

જો કે કમળા શેઠાણીનાં કારણો વાસ્તવિક ને સત્ય હતાં, પરંતુ  
ગુમાન વહેવાણુને કમળા શેઠાણી માટે ખોટો ખ્યાલ ખેસી ગયો હતો ને  
તેથી તેનું કંઈ સાચું માનવામાં આવતું નહિ. જેમ કોઈની આંખોમાં  
કમળો હોય ને તે સામા માણસને બીજું દેખે, તેમ ગુમાન વહેવાણુ  
પોતાના જેવી ટેવ દરેકમાં સમજતી. કમળા શેઠાણીએ પોતાનું ખોલવું  
આગળ ચલાવ્યું.

“ ચીનુભાઈ માટે પોષાક મોકલ્યો તે કંઈ ચીનુભાઈએ જોયો નથી,  
દોહો નથી, પહેર્યો નથી, ને પહેરવા નથી, એટલા વાસ્તે નહિ. પણ  
ચીનુભાઈ મારા જમાઈ છે ને તેની વરસગાંઠ નિમિત્તે મારે કંઈ મોકલવું  
વેંઘએ, એમ સમજીને મેં મોકલાવ્યો. તેમાં તમારે ‘જોયેલો છે, દોહેલો  
છે, પહેરેલો છે ને પહેરે છે,’ આમ કહેવું તે તમારી મોટાઈ છે ! હું  
મારા જમાઈ વાસ્તે પોષાક તો શું પણ ઈશ્વર મારી પાસેથી અપાવે તો  
એક લાખ રૂપિયા પણ મોકલું. ”

“ અહોહો ! ! ! આ તો મોટાં ઉદાર ! રૂપિયા માત્ર તમારે ત્યાંજ છે !  
શું બીજા કોઈએ રૂપિયા જોયા છે ? વહેવાણુ ! જરા જરા વારમાં તમને  
રૂપિયાનું ગુમાન બહુ આવે છે ! ને તેની જરૂરમાં વાતો તો કરી નાંખો છો,  
પરંતુ હૈયેથી તો વિચારો કે, તેજ રૂપિયા વાસ્તે તમે શું કર્યું છે ? અમારા  
વહેવાઈનો એકનો એક રાજના કુંવર જેવો છોકરો, તેનું કાસળ તો  
તમે રૂપિયા માટેજ કઢાવ્યું ! ને વળી અમારી પાસે ક્યાં ઉદાર થાવા  
આવો છો ? ”

ગુમાન વહેવાણુની ઘણી ઉદ્વેગતાઈ ને ન સાંખી શકાય તેવી તેની  
વર્તણૂક કમળા શેઠાણીએ ઘણા દિવસ સહન કરેલી પણ આજે તેનાથી  
સાંખી શકાયું નહિ. સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી આંખોની બ્રકુટિ ચણ-

વીને બોલ્યાં કે-જેવી તમારી બુદ્ધી છે, તેવું બોલો છો. ગુમાન તો તમારા નામ સાથેજ ભળેલું છે. તેથી તમારી નજરમાં બીજું કંઈ જોવામાં આવતુંજ નથી. વહેવાણુ ! આજસુધી તમારું સહન કર્યું છે. ને હમણું આ છેલ્લી વાર પણ સહન કર્યું, પણ હવે બોલો તે મોઢામાંથી સંભાળી, વિચારીને બોલજો. તમે એમ સમજતાં નહિ કે, મેં તમારે ત્યાં દીકરી આપી એટલે કંઈ તમારી તાબેદાર થઈ ગઈ છું. ખરદાર ! જો વધારે બોલશો તો જે તોલનાં તમે છો, તે તોલનાં કરવાં પડશે. મનુભાઈ જતો રહ્યો તેમાં કંઈ મારો દોષ થોડોજ છે. તેના સારાં માટે બે વેણુ કહેવા જતાં તે તેની અસમજથી જતો રહ્યો. તેથી તો અમારા દિવને જરા પણ સુખ નથી. શું કરીએ. ધણી તેની શોધ કરાવી. પણ તેનો પતો મળતો નથી. તે જ્યાં હશે ત્યાં ઇશ્વર તેને સુખી રાખશે. તે એક પરાક્રમી બાપનો બેટો છે. આખર તે સિંહ છે. તે જ્યાં હશે ત્યાં સુખીજ હશે ને ઇશ્વર કરશે તો તે થોડા દિવસમાં આવી પણ જશે તેમાં તમારે બોટાં મેણાં ટોણાં ને બોટો બકવાદ શા વારતે કરવો નેહએ ?”

ગુમાન વહેવાણુનું ગુમાની સ્વરૂપ આ શબ્દોથી બરાબર પ્રકટી નીકળ્યું. અરે ! વળી તેજને માથે કંઈ ચાલુક હોય તેને તો કમળા શેઠાણીનું આ બોલવું પોતાને પાછી પાડવા જેવું લાગ્યું. તેથી અતિ ક્રોધમાં આવી જઈને ટુંકારાથી તે બોલવા લાગી કે, જા ! જા ! ! તું મોટી ખરદાર કહેનારી આવી ! માધવદાસના ઘરમાં આવી એટલે થઈ પડી મોટી શેઠાણી ને થઈ પડી સાહે માણસ ! પણ મૂળતો તપાસ ! કે તું કાણ અને કઈ ખિસાતમાં છે ! ખિચારો નોકરી ચાકરી કરીને પોતાનો પેટ ગુજારે માંડ કરીને ચલાવનારો મનોહર ! તેની તું છોકરી. તેમાંથી થઈ પડી શેઠાણી. એટલે મિનનજ તે શાનો હાથ રહે ? તારામાં તે બીજું શું જોવાનું હોય ? કંઈ ધુળમાં ડાંકરા જોવાના હોય તો તારામાં પણ જોવાપણું હોય. તને કંઈ શરમ છે, કે સગાં સગાંઓમાં કેમ બોલાય ? પણ ના. તારામાં મુદ્દલ બુદ્ધિજ નથી. તો પછી એમાં બીજું શું જોવું ?”

આજે તો કમળા શેઠાણીનો મિનનજ પણ ખરેખર ફરી ગયો હતો. તેણે પોતાની વહેવાણુનું જરા જેટલું પણ સાંખ્યું નહિ. જો તે એક બોલતી તો તે સામે બે બોલતી. ને રોકડોરોકડું પરખાવી આપતી ! તે જુસ્સાના આવેશમાં ધણીજ ઉશ્કેરાઈને બોલી કે, બીજાને તું શું જાણીને કહે છે ? પહેલાં તું તારાં લક્ષણુ તો તપાસ ! ને પછી બીજાને કહે !

પગમાં બળતું જોતી નથી ને કુંગરે લાગેલી આમ જોવા ક્યાં જાય છે ? શા માટે અમારા મોઢેથીજ કહેવડાવવા ઇચ્છે છે. મારો આપ ગમેતેવો ગરીબ ને ગમે તેવી રીતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો પણ તારે ત્યાં તો આવતો નહોતો. તેણે તારૂં શું ખાધું છે, જે વચ્ચે તેનું નામ લાવે છે. પણ હડકાયાં કૂતરાંની માફક જે તેની હડફેટમાં આવે ત્યાં બચકાં ભરે. તેમ તને પણ હડકવા લાગ્યો છે કે શું ? નફટ તારી નફટાઈ હવે ઝોઘી દેખાડ. હું તને ખરૂં કહું છું કે, નહિતર પછી હવે તું એમાંથી કંઈ પણ સાર કહાડીશ નહિ. ”

ઝઘડો ઘણો વધી પડ્યો. જેમ જેને કાવે તેમ બોલવા લાગી. હાથ લાંબા કરી કરીને ઝચડવા લાગી. જેસભેર થતો ઝઘડો જોવાને લોકોની ગીરદી તે તરફ ભેગી થઈ. કેટલાંક ઝેરાંઓએ વચ્ચે પડી, મહા મહેનતે તેઓને છુટાં પાડ્યાં. પરંતુ તેઓતો એક બીજી સામે બોલતીજ રહી. લોકોને તેથી જોવાનું ને હાંસી કરવાનું મળ્યું. તેમને જોઈતું હતું તે મળ્યું ! તેટલામાંતો, દર્શન ખુલ્યાં એટલે “જે-જે” ની બુમો પાડતાં સૌ ડાકોરજનાં દર્શન કરવાને દોડ્યાં. દર્શન થયાં ન થયાં, પણ લોકોની ગીરદીની બીડાબીડમાં એક બીજાથી કચરાઈ, દબાઈ, ચંપાઈ, ઝાપટી-યાની ઝાપટો ખાઈ, એક છેડેથી બીજે નીકળી જવા માંડ્યા ને દર્શન થયાનું કામ પૂરું થયું સમજી સહુ ત્યાંથી પોતપોતાને સ્થાનકે જવા લાગ્યાં.

## પ્રકરણ ૫૦ મું.

ઝઘડાનું સ્વરૂપ.



હેવાણુ વહેવાણુનો ઝગડો મંદિર જેવાં જાહેર સ્થળમાં હજારો માણસની મેદનીમાં થયો, જેથી તે વાતને પ્રસરી જતાં વાર લાગી નહિ. લોકોમાં તેનીજ વાત થવા લાગી. અને જેમ જેને લાવે તેરી વાતો કરવા લાગ્યાં. ગુમાન વહેવાણુ કાઢથી

ગાંજેલી નહિ, કાઠનો પણ ટુંકારો સહન કરેલો નહિ, તેને આજે પોતાની વહેવાણના બોલો સાંભળી પોતાના ગુમાનને નીચે નમી ગયું જેવું પડ્યું. બેઠે તેમાં કસુર તેનીજ હતી. આડાછથી ને ચીડ ચડે એવા બોલો બોલવાની પહેલ તેણેજ કરી હતી. પરંતુ તેના બધા બોલને દયાવી દે તેવા કમળા શેડાણીના બોલોથી તે હારી ગઈ એવું તેને પોતાને લાગ્યું. ને તેથી તે ઘણાજ ગુસ્સામાં આવી ગઈ. મંદિરમાંથી નીકળી તે બીજે ક્યાંય ન જતાં સીધી ઘેર આવી. નરસીદાસ વહેવાઈ બીચારા ગવારકળી વીણતા બેઠા હતા. તેની ઉમર વૃદ્ધ થવા આવી હતી. શરીરે બળ ને માયું ઘણું મોટું હતું. તે તદ્દન બાળા ભટકાક હતા. જેથી તે બીજું કામકાજ ન કરતાં માત્ર શાક ભાજી લાવી આપવાનું કામ કરતા. ને તે કામમાં તે પૂરા કુશળ હતા. તે કામ કરી તે ગુમાન વહેવાણની તાબેદારી બરાબર સ્થાપવતા. તે બીજા કાંઈ કામમાં માયું મારતા નહિ. તેમ ગુમાન વહેવાણ પણ તેને બીજા એકે કામમાં માયું મારવા દેતી નહિ. જેથી તેનો ધરસંસાર કંઈ પણ કંડાશ વગર સરળપણે ચાલ્યો જતો.

નરસીદાસ વહેવાઈએ ગુમાન વહેવાણને આજે ઘણાજ ગુસ્સામાં ચડેલે મોઢે આવતી બેઠ. તેથી તે સમજી ગયા કે આજે કંઈ નવાબુની થયેલી છે. કારણ કે એવા પ્રસંગ કંઈ તેના ઘરમાં નવા નહોતા. ગુમાન વહેવાણ પણ ઘરમાં આવતાંની સાથે છંછેડાયત્રી વાઘણની માફક છેડાઈ પડી. બહારનો ક્રોધ ઘરમાં જે હાથ આવ્યું તેની ઉપર ઉતારવા લાગી. થોડીવાર તો નરસીદાસ વહેવાઈએ તે બધું ચુપચાપ બેઠા કર્યું. ને ગુમાન વહેવાણનો ધ્વજો ગુસ્સો નીકળી જવા દીધો. પછી હળવેથી તે બોલ્યા કે, અરે ! એ ? આજે આવડું છે શું ? આજે આટલાં કેમ બધાં ઉપર ચીડાઓ છો ? એ બધાં એ તમારી શું કસુર કરી જે નકામાં તેઓને લમકાવો છો. ગુમાન વહેવાણ તો એજ વાટ બેતી હતી કે જાન કેમે કરી મારા પતિ બોલે તો તેને વાતમાં વળગી પડું. ને તે તક નરસીદાસના બોલવાથી તેને મળી આવી. તેણે બીજાં બધાંને પડતાં મૂકી તે હવે તેની સામે ઉઠી. ને બોલવા લાગી કે, તમને અહીં બેઠાંબધી શાંતીની વાતો ઉકેલે છે. પણ આજકાલ એકીનો શું રંગદંગ ચાલે છે. તેની તમને થોડીજ ખબર છે. તેનોતો મિત્રજ કરી ગયો છે. તેને બીજા કાંઈ નથી જડતી તે હું જડી. મારી પાસેથી તે શું કાંદો કહાડી લેવાની છે ? હું બધો રવાદ તેને અખાડીશ. મંદિરમાં તો ઘણાં માણસોની શરમ આવી.

તેથી તેની સાથે વધારે બોલી નહિ. પણ અલી ! તુંએ મારા રંગ બેજો

નરસીદાસને સીધો જવાબ દેવો તો ત્યાંજ રહ્યો, સીધી વાત કરવી પણ ત્યાંજ રહી, પરંતુ આતો મંદીરની રહી ગયેલી દાઝ પોતાના ધરમાં મનમાનતો બકવાદ કરીને ગુમાન વહેવાણુ કહાડવા લાગી. નરસીદાસ બોલ્યા કે, પણ અરે ! તમે કોને આ બધું કહો છો ? કોની સાથે તમે લડી આવ્યાં છો ? એ તો કહો. એટલે મને તો સમજણ પડે.

“ વળી બીજું તે કાણ હોય ? પેલી તમારી ગોતી કહાડેલી વહેવાણુ ! તેના વિના બીજું કાણ બેશરમ છે ? જે જ્યાં ત્યાં ઝવડા કરતું ફરે.

તેથી નરસીદાસ સમજ્યા કે, આજે કંઈ વહેવાણુ સાથે ઝપાઝપીમાં આવી જણાય છે. નરસીદાસ જે કે ગુમાન વહેવાણુને કાંઈ દિવસ કશું કહેતા નહિ, પણ તે જ્યારે ધરમાં તેની સ્ત્રીને મહોડેથી કમળા વહેવાણુનું વગોણું સાંભળતા ત્યારે તેનો જીવ અંદરથી કચવાતો. તે મનમાં મનમાં વિચાર કરતા કે, આણે વહેવાણુનો પીછો ઘણો પકડ્યો છે, તે એક દિવસ નવું જીવું કરવાની ને તેજ તેની ભવિષ્યની અટકળ આજે ખરી પડી. તેથી તેને ગુમાન વહેવાણુ ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધાવેશમાં જરા મોટા અવાજે ગુમાન વહેવાણુ સામે નજર રાખીને કહેવા લાગ્યા કે, હવે ઘણું થયું. અહીં કમળા વહેવાણુ બેઠાં નથી, જે તમારે તેને સાંભળાવવાનું છે. આખો દહાડો તેનીને તેની બોદણી કરતાં રહો તો એ તે કંઈ તમારાં દયાયજ્ઞાં છે ? પોતે જ સખ્યતા પૂર્વક ન વર્તીએ ને પછી શા માટે કાંઈનો વાંક બેવા જવું ? તમે તમારું તો જરા વિચારો કે, તમારો બડમડાટ કઈ દિશા ઝાળંગી જાય છે. હું સાફ કહું છું કે, તમારું કમળા વહેવાણુનું જરા જેટલું પણ બોટું નામ લેવું નહિ. તે બિચારાં પોતાના દુઃખમાં પડેલાં છે. તેનો શા માટે પીછો છોડતાં નથી ને તેનીજ પાછળ મંડી પડ્યાં છો. તમને બીજું કંઈ કામ નથી ? તમને તમારી ઇજતની દરકાર નથી ? તમને તમારો મોભો બેઠતો નથી ? તમને તમારા મર્ત્યાની મતલબ નથી ? કે જેમ ન છાજે તેમ વર્ત્યે જવું !

નરસીદાસ તદ્દન જૂના વિચારના અને આપણની ઘણીજ દરકાર વાળા, વળી માયાળુ લાગણીના હતા. જેથી આજે તેને પોતાની સ્ત્રીને મોંઢેથી કમળા શેઠાણીને ઘણાજ અપશબ્દો બોલતાં સાંભળી ઘણી રીસ ચડી આવી, ને ચડેલી રીસના આવેશમાં તે ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. હજી તે વધારે બોલવાના હતા, પરંતુ તેટલામાં વચ્ચેથીજ છેડાઈ પડીને ગુમાન

વહેવાણે તેની વાત તોડી પાડી. પોતાનો અકવાદ શરૂ કરતાં તે બોલી કે, અહો હો ! આતો જાણે તમે પણ કમળીના વડીલ ! ઘણુંય કમળીનું પેટમાં બળે છે ! ! તો જાણોને જઘને તેની પાસે બેસો. તેથી તમારી કમળીને પણ ટાઢક વળશે. તમને મારી શી જરૂર છે ? જાણું ધરમાં પણ સુખ નહિ ! ' વતની બળી ધરમાં આવી તો ધરમાં લાગી આગ ! ' ઇશ્વર મને મોત પણ નથી આપતો જે, આ ધરમાંથી ને કમળીના પનારેથી છુટાય. એમ કહી રડી પડી. આંખોમાંથી ટપટપ પાણી પડવા લાગ્યું. ને જાણે તે ઘણીજ અકળામણમાં આવી પડી હોય, તેની હાલત તેની થઈ પડી. તે ઘણુંજ રડવા લાગી. ને આંખોમાંથી આંસુના રેલા ધોધમાર વહેવા લાગ્યા.

નરસીદાસ બિચારાની કમળામ્ની થઈ પડી. પોતાનું બોલવું પોતાની સ્ત્રીને રૂચું નહિ, તેતો કીક પણ આ સ્ત્રી ચરિત્રની રીતમાં તેને કંઈજ સમજ પડી નહિ. તેથી તે હાથમાં માળા લઈ, એક ખુણામાં આસનીયું ગોઠવી પત્તાંઠો વાળી માળા ફેરવવા મંડી ગયા. એટલે ગુમાન વેવાણ સામે હવે કોઈ રહ્યું નહિ. તે રડી રડીને થાકી એટલે પોતાની મેજે શાંત રહી. ઘણું રડવાથી પોતાનો ગુસ્સો પણ ઉતરી ગયો, તેથી તરત વેળા તે વાતને પોતાના દિલમાંથી કહાડી નાંખી કામકાજ સંભાળવામાં રોકાઈ.

કમળા શેકાણી ઘણાજ દુઃખાયલાં દિલે મંદિરમાંથી ઘેર આવ્યાં. તે પોતાના દિલ સાથે અત્યંત વિચાર કરતાં ચિંતાગ્રસ્ત બેઠાં હતાં. મુની-મૂને આજની વાતની ખચર દુકાન ઉપર પડી હતી. તેથી તે આજે વહેલો કમળા શેકાણી પાસે આવ્યો હતો. તેણે કમળા શેકાણી પાસેથી સર્વ વાત સાંભળીને તેને ઘણી આસના વાસના કીધી. કંઈ ફિકર ન કરવા દિલાસો આપ્યો. પોતાની મોટાઈ સંભાળવા જણાવ્યું, ને ઘણાજ ધીરજનાં વચનો બોલીને તે બોલ્યો કે, આ બાબતમાં હું નરસીદાસ વહેવાઈ પાસે જઈશ.

મુનીમનાં કહેવાની સારી અસર કમળા શેકાણીને થઈ. તે કંઈ પણ મેલ પાપ રાખ્યા વગર નિષ્કપટપણે ખરી વાત કરતો. વળી તે સુસ્ત હતો, જેથી તેનું બોલવું સામા માણસને સારી અસર કર્યા વગર રહેતું નહિ. કમળા શેકાણીને ધીરજ મળે તેવાં તે શીખામણનાં વચનો કહી, તે ત્યાંથી રવાના થયો.

મુનીમના ગયા પછી થોડીવારે મીડોભાઈ આવ્યો. મીડોભાઈની હાલ-

આલ કાતડા માણસના જેવી હતી. પરંતુ તે માધવદાસ શેક જેવા સારા સગાની ઓથથી સારી પાયરી ઉપર ચડી ગયેલો જેથી તે જરા રોકમાં રહેતો હતો. રોક મારતો મારતો તે ગુમાન વહેવાણું ખુરં ખોલતો કમળા શેઠાણી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, કાં મેં તમને કહ્યું નહોતું કે, તે તદ્દન હલકી છે. હવે તમને તેની પક્ષી ખાત્રી થઈ હશે. હલકાંના સહવાસથી આપણે પણ હલકાં કહેવાઈએ તેની સાથે આપણી પણ સાચી ખોટી વાત થાય. તેટલા વાસ્તેજ મેં તમને કહ્યું હતું કે તેનાથી ચેતીને ચાલવું.

કમળા શેઠાણી-પણ મીઠાભાઈ! હવે આપણે બીજું શું ચેતીએ. આપણે આપણું પેટ આપણું છે. તે કપાળ સાથે કાન જડયા બરાબર છે. તે હલકી છે તે આપણા કહેવાથી સારી થનાર નથી. અને એક હલકું હોય તેથી બધાં હલકાં થઈ જવાનાં નથી. લોકોને તો સાચી ખોટી વાત કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તેને આપણે શું કરીએ ?

મીઠાભાઈ જરાક મોઢું પત્રકાવીને બોલ્યો કે, નારે ! એતો હું એમ કહું છું કે, હજુ તો આ કુંવારે સગપણે વહેવાણું આમ કરે છે, તો તે પરણાવ્યા પછી શું ન કરે ? હજુ તમે એના રંગ તો જુઓ ! તે કેટલાએ રંગ બદલશે. મને તો એ વિચાર થાય છે કે, આપણી ગરીબડી બાનુનું તેને ત્યાં કેમ નીલશે ! જે તમને ઘડી ઘડી કેવું કેવું સંભળાવે, તે બચ્ચાને કંઈ છોડશે ?

કમળા શેઠાણી-પણ જુઓ, મીઠાભાઈ ! હોય. કોઈનો સ્વભાવ હલકો પણ હોય ને તેથી તે હલકાઈ બતાવે, પણ આપણે ખરું કામતો દીવા સાથે છે. દીવો જે સીધો હોય તો કોડીયું ગમે તેવું વાંકું ચુકું હોય, તેની સામે આપણે શા માટે જોવું જોઈએ ? આપણે આપણા જમાઈ સામે જોવાનું છે. તે બિચારો કેવો ઉમદા સ્વભાવનો છે ? આપણી બાળકોનાં નશીબમાં ચાર દીવસ સાસુનાં કલાંડપણાનું દુઃખ સરજેલું હશે, તો તે ખમી લેશે. સંસારમાં સાસુ વગરે કોઈકજ છોડરી હશે. માટે આપણે સાસુ સામે જોવાનું નથી. જમાઈ સારો છે, તો બાનુની શી શીકર છે ?

મીઠાભાઈ-હા. પણ તમે શાણાં છો તેથી જ એમ બોલો છો. પરંતુ એ કંઈ ઓછી નફ્ટ નથી. એ એના ઘરમાં ભારે નફ્ટ નીકળી. બાકી ઘરનાં બીજાં બધાં માણસો કેવાં મળનાં છે ?

નરસીદાસ વહેવાઇ તો જાણે ખરેખરા નરસીદ મહેતાના જ અવતાર ! ન કોઇ સાથે બાઝવું, ન કોઇને વળગવું, ન કોઇની સાથે તકરાર ને ન કોઇની પંચાત. એના સામે જોઇનેજ આપણે માધવદાસ શેકની હૈયાતીમાં બાનુનો અંબંધ જોડ્યો. પણ આ વહેવાણે કંઈ ઓછો ભવાડો માંડ્યો છે ? તે ડગલે ને પગલે તમારો પીછો પકડીને ઉભીજ છે. તમે મોટાં મનવાળાં છો. એટલે મનમાં કશું નથી લાવતાં. પણ તમારી જગ્યાએ કોઇ બીજું હોય તો શું વહેવાણું સાંભળીને એસી રહે કે ? દીકરી તેને ઘેર દેવાથી શું આપણે તેના વેચાણ થઇ ગયાં, કે એ નફ્ટ જેમ બોલે તેમ સાંખ્યે જવું ? શું કંઈ દુનિયામાં જમાઇ મળવાના ટોટા છે કે છોકરો એણે એકલીએજ જણ્યો ? જો એમ હોત તો દુનિયા આટલી વસી ક્યાંથી ? ખરેખર ! મેં ઘેર આવીને જૈરાંઓ પાસેથી આજની વાત સાંભળી, ત્યારથી તો મને ઘણું લાગી આવ્યું. બીજે ક્યાંય ન જતાં સીધો તમારી પાસે આવ્યો. પણ હું તો મૂળથીજ તેને જાણતો હતો કે, એ આવળું જાડ છે. તેમાંથી કાંટાજ નીકળવાના. ને હજુ પણ કાંટાજ નીકળશે. પણ હશે રે ! તેને માટે તમારે ઘણું શોચવાનું નથી. એતો આપણે બધાં સાથેજ છીએ. વખત આવ્યે થવાનું તે થઇ રહેશે. હું પણ મને કુરસદ મળશે તો વહેવાણને ત્યાં જઈશ ને એ વચન કહીને સમજાવીશ. આપણે તો એને વતાવીએ પણ નહિ. પણ શું કરીએ જે તેની સાથે અંબંધનો પનારો પડ્યો તેમાં પણ જો થોડું ઘણું બોલીને એસી રહેતી હોય તો આપણે ગણકારીએ પણ નહિ. પણ આતો સાળુ છેક જ હદ ઓળંગી જાય, તે કેટલું સહન થાય ?

મીઠોભાઇ આ રીતે પોતાના બોલવામાં જુદા જુદા પ્રકારનું થોડું થોડું મિશ્રણ કરી કમળા શેકાણીને રાજી રાખવા તેના વખાણ કરતો અને ગુમાન વહેવાણું જુરં બોલતો તેમાં પણ પોતાનો હેતુ હતો.

જ્યારથી કમળા શેકાણીને ગુમાન વહેવાણ ઉપર ધિકાર છુટ્યો હતો, ત્યારથી તે એવી ગણતરી કરવા લાગ્યો કે, મનુષ્ય ધારે તો તે શું ન કરી શકે ? માત્ર તેણે સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખતો જોઇએ. પ્રયત્ન ચાલુ રાખતાં વખતે નકારાં કાર્ય પણ કરવાં જોઇએ ! તે વગર પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. તેમાં પણ વળી મારા જેવો બાહોશ માણસ શું ન કરી શકે ? મુનોમે ભલેને ઘણી હુશીયારી વાપરી માધવદાસ શેક પાસેથી બક્ષિસ પત્ર લાવી લીધું. પણ તેમાં તેને બિલકુલ ફાવવા દર્શા નહિ. કમળા શેકાણી

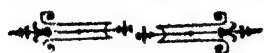


પાસેથી તો તેને ખસતો કરી દીધો. જો કે તે આવે જાય છે, પણ આ-  
ગળ જેવું રહ્યું નથી. કમળા શેઠાણી તેનું માન પણ રાખતાં નથી. તેમ  
તેના ઉપરથી તેનો વિશ્વાસ પણ ઉડી ગયો છે. એટલે એ કંઈ જેવી  
તેવી ફતેહ નથી. એ એક સારી ફતેહ સમાન છે. મનુ હતો, તેને તો  
મુનીમેજ પદ્માયન કરી દીધો. અને તે આ દુનિયા પર હશે કે નહિ, તે  
પણ કાણ જાણે છે ? એટલે તેના વાસ્તે કંઈ કરવા જેવું રહ્યું જ નથી.  
હવે એક આ ભાનું છે ને તે જો મારી તરફેણમાં આવી જાય, તો પછી  
કમળા શેઠાણી ક્યાં જવાની છે ? તે આખરે મારેજ આધારે. અને  
પછી માધવદાસ શેઠની મોટી મીલકત મારે જ હાથ આવવાની !  
એવી તેની ધારણા હતી. તેથી હવે તે ભાનુને પોતાની તરફેણમાં  
લેવાની વેતરણમાં હતો. તેને એવી ઇચ્છા હતી કે, જો ગુમાન  
વહેવાણ અને કમળા શેઠાણીનો ઝઘડો ઘણો વધી પડે, તો ભાનુનું થયેલ  
વેત્રીશાળ તોડાવી નાંખવું અને તેમ કરી ભાનુને પોતાના વગમાં ગોડવવી  
કે, જેથી પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ થાય. એવું વિચારીને તે પોતાની ગણત્રી  
પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કર્યે જતો હતો.

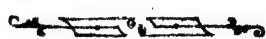
કમળા શેઠાણી તેનો એ હેતુ જરા પણ સમજી શકતાં નહોતાં, તે  
તો બિચારાં માધવદાસ શેઠનાં મરણ પછી, મનુ ચાલ્યો જવાથી અને  
એકલી ભાનુ હતી, તેની સાસુ કલાંક નીકળવાથી ને તે ખોટા અઘણ બિલા  
કરતી હોવાથી તે બિલકુલ ડગાઈ ગયાં હતાં. તેને કાંઈ પોતાના માણસ  
તરીકેની ઘણી જરૂર હતી, ને મીઠાભાઈ પોતાની બહેનનો વર થતો હો-  
વાથી તેને પોતાનો સમજી તેના બોલવાને વજન આપતાં હતાં. તેમ  
તેને માન પણ આપતાં હતાં જેથી તે નીચનું ચઢી વાગ્યું હતું ! મુનીમ  
સાથે તેને કંઈજ દ્રેષ નહતો. માત્ર મનુ ચાલ્યો જવાના કારણથી મીઠા-  
ભાઈએ તેનો ઉપર શક ઉપજાવી દીધો હતો, જેથી તે મુનીમનાં બોલવાં  
ઉપર ઝાઝું વજન આપતાં નહિ. કે ઝાઝો વિશ્વાસ મૂકતાં નહિ તેટલક  
ઉપરથી નીચ મીઠાભાઈએ છેક નીચી પંક્તિની ગણત્રીઓ કીધી હતી.  
પણ તેને ખરાં રૂપમાં કમળા શેઠાણી ન સમજી શકતાં હોવાથી તેની  
આજની વાતને ખરી લાગણી પૂર્વકની માની તેનો થતો ઉત્તર વાળ્યો.



## પ્રકરણ ૫૧ મું.



મુનીમ ગુમાન વહેવાણુને ઘેર.



ત્રે વાળુ કરીને નરસીદાસ પોતાના ઘરનાં માણસો સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા. ગુમાન વહેવાણુને પણ કમળા શેઠાણી સાથે મંદિરમાં થયેલા ઝગડાની રીસ ઉતરી હતી.

તે આજે શા ઉપરથી ઝગડો થયો તેની વાત શાંતિથી ગુમાન વહેવાણુ તેના ઘરનાં બધાં માણસો પાસે જણાવતી હતી. સ્ત્રીઓની રીત પ્રમાણે પોતાનો વાંક છુપાવી કમળા શેઠાણી માથે ઝગડાનો વાંક દોળતી હતી. ઘરનાં બધાં માણસો તે વાતને એક ચિત્તે સાંભળતાં હતાં. ચીનુભાઈને તેની માની આ વર્તણૂક બિલકુલ પસંદ પડતી નહોતી. પણ તે બિચારો વડીલોની આમન્યા લોપી શકે તેવો ઉદ્ધત કે હિમતવાન નહોતો. જેથી તે મુંગે મોઢે પોતાની માનો વાંક બોલતો જતો હતો. બાળપણને લીધે તેવી વાત ઉપર ઘણું ધ્યાન પણ આપતો નહોતો. વાત રસ બેર ચાલી રહી હતી. તેટલામાં માધવદાસ શેઠનો મુનીમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચાલતી વાત બંધ રહીને નરસીદાસે ઘણા આદરપૂર્વક મુનીમને આવકાર આપી યોગ્ય આસને બેસાડ્યો. અરસપરસ કુશળ અંતર પુછાયા બાદ નરસીદાસે મુનીમને જણાવ્યું કે, કહો મુનીમજી ! આજે તમે કંઈ મહેરબાની કરી ! બોલો અમારા જેવો શા હુકમ છે, તે ફરમાવો.

મુનીમ—નહિરે, શેઠ સાહેબ ! એમાં મહેરબાની શું કરવાની હતી ? ને વળી અમારે આપને શા હુકમ કરવાના હોય ! એતો અમરતો આપને ઘણા દિવસ થયા મળાયું નહોતું જેથી મુલાકાત લેવાને આવ્યો છું. હમણાં હમણાં તો ચીનુભાઈ શેઠ પણ કદી આવતા નથી. તેથી વિચાર થયો કે જરા આંટો મારી આવું. પણ હું ધારું છું કે, મારા આવવાથી આપની ચાલતી વાતમાં વિક્ષેપ પડ્યો હશે ?

નરસીદાસ—નહિરે, મુનીમજી ! એ તમે શું બોલો છો ? તમારા આવવાથી વાતમાં કંઈ વિક્ષેપ પડ્યો નથી, એ તો જરા તમારાં શેઠાણી અને અમારા ઘરમાંથી મંદિરમાં કંઈ વઢવાડ થઈ હશે. તેની વાત ચાલતી હતી. પણ એ તો જૈરાંની જાત છે તેને કંઈ લાંબી સમજ છે કે, સગાં સગાંઓમાં કેમ વર્તવું ?

મુનીમ—હોય ! જૈરાંઓની સ્વભાવ પ્રકૃતિજ એવી હોવાથી તેનામાં સહન શક્તિ ઓછી હોય છે. તેથી તે કોઈ કોઈનું સાંખી ન શકવાથી ઝઘડાને વધારી મૂકે છે. પણ તે આપણા ઘરને શોભે નહિ. મૂલથી કદાચ એમ થઈ ગયું, તો હવેથી એમ ન થવા અમારાં શેઠાણીને પણ સમજીત આપી છે, ને અમારાં વહેવાણુને પણ હાથ જોડીને માફ એજ કહેવું છે કે, મોટું મન રાખીને ક્ષમાનો ગુણ રાખવો. પણ ઝઘડો કરવો નહિ.

ગુમાન વહેવાણુ આ બધું સાંભળતી હતી. તેને ઉતરેલી રીસ પાછી ચડી ને મંદિરનો રહી ગયેલો ખંગ અત્રે વાળવા તેને હીક તક મળી ! મુનીમની વાતને ઝડપી લઇને તે કહેવા લાગી કે, એમાં અમને શીખામણુ દેવા જેવું કંઈ નથી. હું તો એક શબ્દ પણ બોલી નથી. મને તો ઘણાં માણસોની વચ્ચે બોલતાં પણ શરમ થાય. મારી તો જીભ ને ઉપડે ! પણ તમારી શેઠાણીતો કટકનો ઘોડો ! તેને ઉલ્લજતાં વાર નહિ ! તેમ હમણાં હમણાં તો કંઈ મિજાજ એટલો વધી ગયો છે કે, ઝઘડો કરતાં કશી વાર નહિ ! ડાચેકાટ બોલતાં શરમાય પણ નહિ. અમારાથી તો તેના જેવું થવાય નહિ. નહિતર શું તેના મોંમાં જીભ છે ને સામે કોઈ મુંગું હોય ? પણ પોતાની લાજને વિચારી બધા બોલ સહન કર્યા. પણ મુનીમજી ! માધવદાસ વહેવાઈનાં ઘરની રીત પ્રમાણે આમ ન શોભે. તમેજ કહો કે, તેમાં મારો વાંક તમે શું જોયો ?

“ વાંક ? વાંક દાતરડાનો ! વહેવાણુ ! કંઈ એકલે હાથે તાળી પડે છે ? હું કંઈ તમારો વાંક કાઢવા નથી આવ્યો. પણ હવે એમ છે કે, સ્વભાવને ગરમ ન રાખવો જોઈએ. તમે પોષાક પાછો મોકલ્યો, ને તે વાત તમને કહી, તેમાં તમારે ગરમ નહોતું થાવું. ”

“ ના ! ના ! તમે વાંક કાઢવા નથી આવ્યા ત્યારે આ મસ્કરી કરવા આવ્યા છો ! હું તેની સાથે શું ગરમ સ્વભાવ રાખીને બોલી, તેતો મને કહો ? ગોળ ગોળ જેવી વાત કરીને વાંકતો મારી ઉપર ઢાળ્યે જાઓ છો ! ને ઉપરથી વળી શાણપણુ કરો છો કે, “ તમારો વાંક કાઢવા

નથી આવ્યો. ” તો મુનીમ સાહેબ ! ઘણું નામું લખી લખીને તમે ઘણા હોશિયાર થયા હશે તો અમે થોડું પણ જાણતાં હઈશું. કંઈ ઘાસ નથી ખાતાં. જે સમજવામાં ન આવે ! તમે પણ ઘણાં સારાં માણસ છો તે જાણ્યું ! બધી બાધી મૂડી રાખો. એતો માધવદાસની મહેરબાનીથી તમે માણસની હારમાં આવ્યા, એટલે અહીં શાણપણું કરવા આવ્યા છો. વાંક કાણુનો છે તે જોતા નથી. વાંક તમારી શેકાણીનો છે. તેતો કંઈ બોલતા નથી. ને મને કહો છો કે, તમારે ગરમ નહોતું થવું પણ હું શું ગરમ થઈ તે તમે કાં બોલતા નથી ? જો બોલો તો મને સમજતો પડે, કે તમારાં શેકાણીએ તમારી પાસે શું મગ ભરડયા છે ! ”

“ મારાં શેકાણીએ મને કાંઈ જોડું સમજાવ્યું નથી, અને તે જોડું બોલે એમ પણ નથી. તેમ તમે જોડું બોલો છો એમ પણ મારું કહેવું નથી. વાંક જોઈએ તેનો હોય, તે પણ મારે નક્કી કરવું નથી. માત્ર ઝંઘડો થયો છે, તેજ જોડો થયો છે, તે ઝંઘડો કરી દુનિયાની હાંસીમાં આવવું ને અંદર અંદર કલેશ કરવો તે માધવદાસ શેઠ અને નરસીદાસ શેઠનાં ઘરને છાજતું નથી. એટલું કહેવાનેજ આવ્યો છું. ને તમને મારી અરજ એજ છે કે, તે બિચારાં દુઃખાયલાં છે. તેનું ઝોણું મન છે. મનુભાઈ ચાલ્યા જવા પછી તેનું ચિત્ત પણ ખરાખર સ્વસ્થ નથી. તો તમારે તેના સામું દીલાવરપણું દાખવવું, તેના દુઃખમાં ભાગ લેવો, ને તેને ધીરજ મળે તેમ વર્તવું એ તમારાં જેવાં સારાં સગાંની લાયકાત છે. ”

“ અહો હો ! મુનીમજી !!! શું તમારાં શેકાણીનું દીલ દુઃખાયલું છે ? જે તમે પણ ઉલટાનું સુલટું કરી સમજાવો છો. જેનું દિલ દુઃખાયલું હોય તેને ઝંઘડો કરવો ઉકલેજ નહિ. જો તેનું દિલ દુઃખાતું હોત તો તે મનુભાઈને કહાડી મૂકતે પણ નહિ. કેવો અમારા વહેવાઇનો રાગના કુંવર જેવો પરાક્રમી છોકરો તેને છ'છેડીને ઘર તજવા દેત નહિ. અને તમે પણ સાચા શાણા હોત તો મનુભાઈને ઘર તજાવવામાં શામેલ કંઈ થાત નહિ. માટે હવે ઝાઝી શાણપણુ રહેવાદો. “ સૂચાણીથી વેતર છાનાં ન હોય ” તેમ અમે પણ થોડી થોડી તમારી ગત સમજીએ. ”

વચ્ચે નરસીદાસ જરા ક્રોધ કરીને બોલી ઉઠ્યા કે, એતો સમજ્યા, સમજ્યા; હવે છાનાં બેસી રહો. કાંઈ માણસ ઘેર આવે તેની સાથે કેમ બોલવું, કેમ વર્તવું, કેવો વિવેક રાખવો, તેનું તો જ્ઞાન નથી રાખતાં અને કાંઈના ઉખેડા કહાડ્યા હોય તો તૈયાર ! ક્યારનાં બડબડાટ કરી રહ્યાં

છો તે શું સારું લાગે છે ?

ગુમાન વહેવાણું—કોના ઉપેક્ષા કહાડ્યા ને શું બડબડાટ કીધી ? એતો જે સાચું હતું તે કહ્યું. તેને ઉપેક્ષા કહાડ્યા અને બડબડાટ કીધાં કહેવાય નહિ. તમે નજરથી જોતા નથી કે તેની શેઠાણીનું કેવું ઉપરાણું લઇને મુનીમ અત્રે આવ્યા છે ને તે શું બોલે છે ? તમને તમારા ઘરનું જરા જેટલું પણ અભીમાન ક્યાં છે ? જો તમે તેનો સીધો ઉત્તર આપતા હોય તો વચ્ચે મારે બોલવું પણ શું કરવા જોઈએ ? પણ આ ઘરમાં આવીને સુખતો જોયુંજ નથી !

વહેવાણું વહેવાણીની બોલચાલ વધી જતી. પણ વચ્ચેથી મુનીમે તે વાતને અટકાવતાં જણાવ્યું કે, વહેવાણું ! આપણે સગાં છીએ, આપણે ગાઠ સંબંધથી જોડાયાં છીએ ને હવે આપણામાંજ જો અઘડો ઉભો થાય, તો આપણાં બાળકોનાં દિલને કેવું થાય ? તેઓ બિચારાં અરસપરસ હસતાં રમતાં રહી એક બીજાને પ્રેમની નજરથી જોતાં શીખ્યાં છે. તેને આપણા અઘડાથી કેવો વિલેપ પડે ? હું તો એટલા વાસ્તેજ તમારી પાસે આવ્યો છું. મેં મારાં શેઠાણીને પણ એજ કહ્યું કે, જે વચન સાંખી લેવાં સારાં પણ અઘડો વધારી કલેશમાં ઉતરવું નહિ ને તમને પણ એજ કહું છું. મનુભાઈની બાળ્યતમાં તમે કહો છો, તો ફીક છે. તમે મોટાં છો. પણ હું સાચું કહું છું ને ઇશ્વરને વચ્ચે રાખીને કહું છું કે, અમે તો ખોટી રીતે લોકાપવાદમાં આવ્યાં છીએ. અમે કંઈ મનુભાઈ જતો રહે તેમાં ખુશી નહોતાં. તેમ અમે એવું પણ ન ધાર્યું કે, મનુભાઈને જે વચન હિતનાં કહેવા જતાં તે જતા રહેશે. પરંતુ બનવા કાળ ખોટી વાત છે, ને ભાવી મિથ્યા થતું નથી. તેમ આ પ્રશ્ન પણ બન્યો.

મારે મનુભાઈને ઘર તજવી શું હાંસલ મેળવવાનું હતું ? કોઈ કહેશે કે, માધવદાસ શેઠની મીલકત પચાવી પાડવાની ધારણાથી થયું હશે. પણ મને માધવદાસ શેઠની મહેરબાનીથી અભારે ક્યાં આવું છે, હું પણ પાંચ પૈસે સુખી છું. મારે ત્યાં કોણ ખાનાર છે, જે તેના વાસ્તે હું એમ પણ કંઈ ? અમે ધણીધણીયાણી એજ છીએ. તેમાં પણ હવે ઘરમાંથી તો તબીયત સારી રહેતી નથી. રોજ રોજ ક્ષીણ થતી જાય છે. ને જેમ અગવડની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. પણ વહેવાણું ! લોકોને તો ખોટી વાતો કરવાની ટેવ પડી છે. તેમાં જ તેને મજા પડે છે. તો

જેમ ખીજ લોકો બોલે કરે છે, તેમ તમારે બોલવું કરવું ન જોઈએ. અભારે તમારીજ કાંઈ ખોટી વાત કરે, તો તમને કેવો ગુસ્સો લાગે ? તેવું દરેકને માટે સમજી લેવું. મનુભાઈની શોધ કરવામાં અમે જરા જેટલી પણ કયાશ રાખી નથી. દરેક દેશાવરોમાં કાગળો લખ્યા છે, માણસો મોકલાવ્યાં છે, અને રોજ ઉઠીને તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. પરંતુ હજી સુધી તે સફળ થયો નથી. હવે તો હું પોતે તેની તપાસમાં જવા ધરોદો રાખું છું. આ માટે કંઈ પણ છે, તે હું મનુભાઈનું લેખું છું. જો તે અમને મળી આવે તો અમારું જીવન સુધરી જાય.

ગુમાન—મુનીમજી ! તે ગમે તેમ હોય. જોઈએ તો મનુ પોતાની મેળે ચાલી ગયા હોય, યા તો કાંઈના પ્રપંચથી જતા રહ્યા હોય. અમારે તેની સાથે શી મતલબ છે ? અમે તો એના વાસ્તે એક અક્ષર પણ બોલતાં નથી. અમારે બોલવાની શી મતલબ પડી છે ? પણ એતો આખા શહેરમાં એમ જ વાત થાય છે, તેથી મેં જરા તમારા મોં પર કહ્યું. સગાં છીએ તેથી પોતાના સમજી તમારા મોં પર વાત લાવી. નહિતર જોઈએ તે થાઓની ! તેમાં અમારે શું ? પણ તમારે છે તે કમળા વહેવાણનેમ્ સ્વભાવ શાંત રાખવા કહેવું જોઈએ. ઘણાજ કડક સ્વભાવ રાખવો તે સાહે નથી એમાંથી તો કદી મોટો ઝઘડો થઈ પડે ને ઝઘડાનું પરીણામ સાહે આવેજ નહિ.

મુનીમ—વહેવાણ ! એ વાત અક્ષરે અક્ષર તમારી ખરી છે. આપણી વચ્ચે ઝઘડો શોભે નહિ. ને તેથી તો હું ઝઘડાની વાત સાંભળી તમારી પાસે આવ્યો. તમે સમજી ને શાણા છો. તો આખર ઝઘડાનું પરીણામ સમજી શક્યા ને તેથી સમજાય છે કે, હવે ઝઘડો થવાનો મંભવ જતો રહ્યો.

ગુમાન—ડીક ડીક. તમે આખર મારીને મારી ઉપર ઝઘડાનું ટોપલું મુક્યે જાઓ છો, પણ જાઓ હું તમને કબુલાત આપું છું કે, હું તમારી શેઠાણીનાં બે વચન સાંખી લઉં. પણ સામે બોલીશ નહિ. હવે તમારાં શેઠાણીને તમારે શું સમજીત આપવી તે તમારું કામ છે.

મુનીમ—શાખાશ ! હું ઘણાજ ખુશી થાઉં છું કે, નરસીદાસ શેઠનાં ઘરને શોભે એવી વાત તમારાં મોઢાંમાંથી નીકળતી જોઈ. આ કાંઈજેવા તેવા આનંદની વાત નથી. વહેવાણ ! આખર તમે કંચન રૂપે જણાઈ આવ્યાં છો. અમારાં શેઠાણીને અમારે શું કહેવું તે. અમે બરાબર સમજીએ છીએ. ને જાઓ હું તેની વતી તમને કબુલાત આપું છું કે, એ

તમારાં બે શું પણ ચાર વચન સાંખી લેશે પણ સામે બોલશે નહિ. બોલો, પછી કાંઈ છે ?

કમળા શેઠાણી સાથે મંદીરમાં ઝઘડો થયા પછી ગુમાન વહેવાણ પોતાના દિલથી સમજી જવા પામી હતી કે, ઝઘડો કરવાથી કમળા શેઠાણીને બોલ્યે પહોંચાય તેમ નથી ને હવે તે મારું બોલવું સહન કરે એમ પણ નથી. તેથી જ તેણે મુનીમની વાતને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લેખી પોતાનું વલણ નરમાશ પર લાવી હતી. મુનીમ પણ તેથી ખુશી થયો. નરસી-દાસને પણ ધીરજ મળી. અને એ રીતે ઝઘડાનાં પ્રકરણનો અંત આવેલો. બેઠા ચીનુભાઈ પણ ઘણો હર્ષમાં આવી ગયો. તે પછી મુનીમ વહેવાણ વહેવાણની રજા લઈ ત્યાંથી ઉઠ્યો. તે ચાલીને દાદરનાં બેઝ પગથીયાં હજી ઉતર્યો હશે, તેટલામાં ગુમાન વહેવાણે પાછી હાંક મારીને કહ્યું કે, કેમ ? મુનીમજી ! ગયા કે શું ?

“ ના, રે ! હજી તો છું. કેમ ? શું કામ છે ? ”

“ અરે એ તો બધું ઠીક ચાલેને હવે પત્યું. પણ હું તમને એક કહેવાની વાત બુલી જાઉં છું. તે હમણાજ યાદ આવી. જરા એમ કહું છું કે, હવે તમારાં શેઠાણીને કહીને લમ કરાવી નાંખો. જુઓને હવે છોકરાં પણ મોટાં થયાં છે. અને લમ થઈ જાય તો અરસપરસ ઘણું સારું. ”

“ હા. એમાં શું ખોટું છે ? હું અમારાં શેઠાણી પાસે વાત કરી તમને તેનો ખુલાસો કહેવડાવીશ. વાહ ! એતો ઘણીજ સારી વાત છે. ”

“ જરૂર. ખુલાસો તાકીદે કહેવડાવજો. ”

“ જેમ બનશે તેમ તાકીદે કહેવડાવીશ. ”

તે પછી મુનીમ ત્યાંથી રવાના થયો.



## પ્રકરણ પર મું.

વિજ્યા દશમીનો તહેવાર.

**મુ**નીમની મુલાકાત પછી ગુમાન વહેવાણું સારી રીતથી વર્તવા લાગી. થોડાક દીવસ એમ શાંતિથી પસાર થયા હશે, તેટલામાં વિજ્યા દશમીનો તહેવાર આવ્યો. જેથી ગુમાન વહેવાણું લાનુમતીને પોતાને ઘેર તેડી. લાનુમતીની ઉંમર મોટી થવાથી તેને પહેર ઓઢની હોંસ વધી હતી. વળી વ્યવહારીક રીતે અનુસરી ગુમાન વહેવાણું તેની નાની ઉંમરમાં કપડાં લતાં અને દાગીનાનો જે વર વહેવાર કર્યો હતો, તે અધાં ટુંકાં ને નહાનાં પડવા લાગ્યાં હતાં, જેથી તે બદલીને ખીજાં કરાવી આપવાને બહાને તે પોતાને ઘેર પાછાં મંગાવી લાંબાં હતાં. તેમાંથી થોડાંક તેણે મોટાં તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, ને ખીજાં વધારે આપ્યાં નેહએ તે ધરમાંથી જે જુની ફેશનનાં પડેલાં હતાં, તેમાંથી આપવા વિચાર ડીધો હતો. તે આજે લાનુમતીને પસંદ કરવા વાસ્તે દેખડાવવા લાગી. જે દાગીના મોટાં કરાવ્યાં હતાં, તે નવી ફેશનનાં નહોતાં. વળી જે જુનાં હતાં તે તદ્દન ખેડોળ જેવાં અને ઘાટ વગરનાં જણાયાથી લાનુમતીને પસંદ પડ્યાં નહિ. જેથી લાનુમતીએ કહ્યું કે, સાસુજી ! ભલેને એ દાગીના અહીંજ પડ્યાં હોય. હું દાગીના પહેરવા વગર ક્યાં ખેસી રહી છું ? વળી મોટી થઈશ ત્યારે પહેરીશ. મને આ દાગીના પસંદ નથી.

સાસુજી—અહોહો ! આતો એની માથીએ વધારે મિજબાન છે. શું નહાની સરખી છોકરીનો મિજબાન છે ! આ દાગીનામાં શું જીવડા પડી ગયા છે ? કે તને પસંદ નથી. તેનાથી સારા દાગીના વળી ખીજાં કેવાં



થાય ? જે એ તને પસંદ નપડે ! એમાં તારે કંઈ બોલવા જેવું નથી. અમે અમારી રીત પ્રમાણે કરીએ છીએ.

ભાનુ બીચારી ચુપજ થઈ ગઈ. સાસુજી સાથે વધારે વાત કેમ કરવી ? તેની સાથે બોલાય કે નહિ ? તેની સમજ ન હોવાથી તે કંઈજ બોલી નહિ. પરંતુ તેને સાસુના બોલનું દુઃખ ઘણુંજ લાગ્યું.

ગુમાન વહેવાણે પોતાના માણસની સાથે દાગીના અને કપડાં આપ્યા વગર ભાનુમતીને તેની માને ઘેર મોકલાવી દીધી. ભાનુમતી માને ઘેર આવી. તેજી માઆપની તેજવાન છોકરીએ કદી કોઈનું ઉછળતું વેણ સરખું સાંભળેલું નહિ તે આજે સાસુજીને મોટેથી સાંભળ્યા પછી તેનું મોં ઉતરી ગયેલું હતું. ભાનુમતી જ્યારે સાસરેથી આવે ત્યારે ઉમંગમાં હોય ને આજે તેમ નહિ પણ ઉલટી ઉદાસ જણાતી હતી. કમળા શેઠાણી ભાનુમતીને જરાક ઉદાસ જોય કે, તેનું મોં ઉતરી ગયેલું જોય, તો તેના દિલને કંઈ ને કંઈ થઈ આવતું. ને તેને પ્રસન્ન કરવા અનેક પ્રયત્ન કરતાં. તેની સાસુના સ્વભાવને હવે તે પીછાની ગયેલ હોવાથી અને આજે ભાનુને સાસરેથી ઉદાસ થઈ આવેલી જોઈ તેણે એવીજ અટકળ કરી કે, વહેવાણુ છોકરીને કંઈ બોલી હશે. અને એ વિચારથી તેનું દિલ ઉકળી આવ્યું. પણ ખરી હકીકત જાણવા તેણે હળવેથી પ્રશ્ન કર્યો કે, ભાનુ ! બેટા ! ! આજે આમ કેમ તું ઉદાસ જણાય છે ? શું તારે સાસરે તને કોઈ બોલ્યું ? જે હકીકત હોય તે મને કહે એટલે સત્વર તેનો ઉપાય થાય.

ભાનુ—માજી ! મારે કંઈ કહેવાનું નથી. એતો સાધારણ મારો જીવ ગભરાઈ આવ્યો ને તેથી તમને એમ લાગતું હશે. એમ કહેતાં કહેતાં તો તેની આંખોમાં આંસુના ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં.

એકની એક લાડકીને આનંદી સ્વભાવની હસમુખી છોકરી જેની આંખમાં પાણી તો શું પણ જરા મોઢું પણ કદી કસાણું ન થાય તેની આંખમાં પાણી આવેલાં જોઈ કમળા શેઠાણીના જીવને ઘણુંજ દુઃખ થઈ આવ્યું. એકદમ ઊભાં થઈ પાસે ઉભેલી ભાનુને પોતાની ગાદમાં લઈ આંખોમાંથી પાણી લુછતાં કહેવા લાગ્યાં કે, ભાનુ ! દીકરા ! ! આ શું ? તને શું થયું ? કહે જોઈએ. તને કોઈ વઢ્યું ? તને કોઈ બોલ્યું ? તને કંઈ બોલ્યું આવ્યું ? શું છે. બોલતી કેમ નથી ? જે હોય તે તરત મને કહી દે હજી તો કમળા શેઠાણી બોલતાં હતાં તેટલામાં તો ભાનુમતીથી મોટેથી રડી જવાયું. તેને સાસુજીના બોલનું ઘણું દાગી આવ્યું હતું. તે પોતાના

દીલમાં સમાવી શકી નહિ. અને ધુરંદ્રે ધુરંદ્રે રોવા લાગી. તેમ તેમ કમળા શેઠાણીનો જીવ અધીરો થવા લાગ્યો. તેનાથી લાનુમતીનું રડવું દેખી શકાયું નહિ. તે અતી આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યાં કે, દીકરી ! બેટા ! ! તું આજે શા માટે રડે છે ? આજે આપણો મોટો તહેવારનો દીવસ છે. ને તું શા માટે ક્યવાય છે ? તું રોમાં ને સાચું કહે. તું શાને રડે છે ? તેથી મારા જીવને મુદ્દલ ચેન પડતું નથી. પણ કંઈને કંઈ થાય છે, બોલ. જલદી બોલ તને શું થાય છે ? મારા સમ, સાચું બોલ. તું શા માટે રોય છે ? તું મને નહિ જણાવીશ તો કોને જણાવીશ ? જલદી કહે નેમંએ. દીકરી ! તને શું થયું છે ? આમ આકુળ વ્યાકુળ થઈને દીકરી પાસેથી ખરી હકીકત જાણવા કમળા શેઠાણી કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં.

રોષનો ચડેલો ઉભરો રડીને ખાલી થઈ જવાથી લાનુમતી રોતી બંધ થઈ પણ રોવાના કારણે આંખો લાલ થઈ આવીને હુંસકાં આવી જતાં હતાં. જરા વધુ શાંત થવા દીધા પછી કમળા શેઠાણીએ પૂછતું પાછું શરૂ કર્યું કે, દીકરી તું કેમ રોતી હતી ? હવે મને કહે નેમંએ, ઘેલી ! એમ્મીતું એમ રડાય ? તું રડવાથી મારા દીલને કેવું થાય ?

લાનુમતી હવે સમજદાર થઈ હતી. તે પોતાની મા અને સાસુ વચ્ચે થયેલા ઝઘડાથી જાણીતી થઈ હતી. એટલે આજની વાત કરવામાં તે સાર જોતી નહોતી, તેથી તેણે અત્યાર સુધી છુપી રાખી. પરંતુ રોષ ઘણો ચડેલો તે તેનાથી સમાવાઈ ન શકાયાથી રડી જવાયું, ને હવે તે રડીને શાંત થઈ હોવાથી ખરી વાત નજ કરવા પોતાના મનથી વાજખી લેખી ઉડતો જવાગ આપતાં તે બોલી કે, માજી ! મેં તમને કહ્યું તે જે મારો જીવ ગભરાઈ આવ્યો હતો તેથીજ રડી જવાયું. ખીજું શું હોય જે હું તમને કહું ?

માને તે વાત ખરી ન લાગવાથી તે બોલ્યાં કે, કાંઈ દીવસ નહિ ને આજે તારો જીવ ગભરાઈ આવવાનું શું કારણ ? મને તે સાચું માનવામાં નથી આવતું. મેં સાચું કહેવા તને મારા સમ દીધા છતાં તું સાચું નહિ બોલે કે ? દીકરી ! જે સાચું હોય તે કહે.

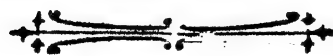
લાનુ માના સોગનથી વિચારમાં પડી ગઈ. માના સોગનને ઉડાવી દેવા તેનું દીલ માન્યું નહિ. જેથી તે વિચાર કરીને બોલી કે, માજી ! તેમાં કંઈ બોલવા જેવું નથી. તેમ સાર પણ નથી. તમારે તે જાણીને શું કરવું છે ? જે જાણવામાં સાર ન હોય, તે પૂછવાથી પણ શું ફાયદો

છે ? માટે તે આગ્રહ છોડી દો.

કમળા શેઠાણીએ કહ્યું કે, હું કાયદો મેળવવા વાસ્તે તને નથી પૂ-  
છતી. પણ તું રડતી હતી શા માટે, તેજ પૂછું છું અને તેનો તું જવાબ  
ન આપતાં જે વિલંબ કરે છે, તેથી મને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી  
માટે બેટા ! હવે જે હોય તે જલદી કહી દે.

પોતાની માને વધારે વિચારમાં ન રાખતાં ભાનુમતીએ, જે હકીકત  
સાસુજીને ત્યાં બની હતી, તે કહી સંભળાવી. કમળા શેઠાણીને તે સાંભળી  
મનમાં તો ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું પણ મુખ પૃષ્ઠ ઉપર જરા પણ તેનો ભાવ  
ન લાવતાં હસીને બોલ્યાં કે, વાહ રે દીકરી વાહ ! તું પણ એમાં શું  
રડવા લાગી ! આપણે ત્યાં કપડાં લત્તાં અને દાગીનાનો ક્યાં તોટો છે જે  
તારા મનને બોલાવવા લાવવાનું હોય ! તને જેવાં પસંદ હોય તેવાં  
હાલને હાલ બનાવરાવી આપું. તારાથી વિશેષ મારા ઘરમાં બીજું શું  
છે ? જે દીકરી ! તેમાં કચવાઈને પોતાનું દીવ બાળીએ નહિ. તેથી કરી  
અમારા દિલને પણ ચેત પડે નહિ. તારી સાસુનો તો સ્વભાવ જ એવો  
છે. તેના બોલવા સામું જરા પણ બંધનું નહિ. તું બાળક છે, ને હજી  
સાસુનો આ પહેલીજ વારનો તને અનુભવ છે. તેથી મનને સહેજ કલ્પાંત  
થઈ આવ્યો હોય, પણ હવે તારા મનમાં તેવું કંઈ પણ આવવા દઈશ  
નહિ. આમ દીકરીને શાંત કરવાને તેના મનમાં વસેલું દુઃખ ને તેની થયેલી  
અસર કહાડી નાંખવા કમળા શેઠાણીએ ઘટતાં વચન કહ્યાં ને તેથી ભાનુ-  
મતીને જે અસર થઈ હતી તે નીકળી જવા પામી.

## પ્રકરણ ૫૩ મું.



લક્ષ્મી તજવીજ.



વસ પર દીવસ જતાં વાર લાગતી નથી. ચીનુભાઈ તથા  
ભાનુમતીનાં લક્ષ્મી કમળા શેઠાણીને પૂછી ખુલાસો આપવાને  
મુતીમ ગુમાન વહેવાણુને કહી આવેલ પણ તે થોડા દીવ-  
સમાં ખુલાસો ન મળવાથી ગુમાન વહેવાણે પોતાના તરફથી માણસ

મોકત્રી કમળા શેઠાણી પાસેથી ખુલાસો પુછાવ્યો. કમળા શેઠાણીએ મીઠાભાઈ તથા મુનીમની સલાહ લઈ જવાય આવ્યો કે, મનુભાઈની હજી ચાર છ મહિના રાહ જોવાની છે. જો તેટલા વખતમાં તે આવી જશે તો ઘણી સારી વાત છે. નહિ તો પછી અમે લક્ષ કરી આપશું. માણસે ગુમાન વહેવાણ પાસે આવી તે ખુલાસો કહી સાંભળાવ્યો.

ખુલાસો સાંભળી ગુમાન વહેવાણ દિલ સાથે વિચાર કરવા લાગી કે, જોયું? વહેવાણ કેવી માથાની મળી છે! મનુભાઈ આવ્યા પછી લક્ષ કરશે! મનુભાઈ દુનિયામાં છે કે નહિ, તેનો તો કંઈ પત્તો નથી. તેની રાહ જોઈને અમારે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું? ખચિત આ એની બનાવટને ટોંગ છે. પણ એના મનના વિચાર કંઈ જુદા હોવા જોઈએ નરસીદાસ વહેવાઈ પાસેના રૂમમાં બેઠા હતા, ત્યાંથી સાદ કરીને બોલાવ્યા. જેથી નરસીદાસ ગુમાન વહેવાણ પાસે આવી પૂછવા લાગ્યા કે, હું શું છે? કેમ બોલાવ્યો?

“બીજું શું હોય? આ તમારી વહેવાણે લક્ષનો ખુલાસો કહેવડાવ્યો તે સાંભળ્યો કે નહિ? તે કહે છે કે મનુભાઈ આવશે એટલે લક્ષ કરી આપશું. મનુભાઈ દુનિયામાં બેઠેલો છે. જે એ આવશે ને વહેવાણે લક્ષ કરી આપશે! શું એની પણ લુચ્ચાઈ છે!”

“એમાં શાની લુચ્ચાઈ થઈ? મનુભાઈના સમાચાર તે લોકોને કંઈ મળ્યા હશે, તો તેની રાહ જોવી અત્યંત વાજબી છે. એમાં તેણે શું બોલું કહેવડાવ્યું છે જે આપણે કંઈ બોલવાપણું હોય!”

“અહાહા!!! તમે પણ તેનુંજ ખેંચો છો! જાણે તે બોલે તે બધું સાચું. પણ તમને એની પૂરી ખબર નથી. હું તમને સાચું કહું છું જે તેના ભરોસા ઉપર જરાપણ રહેવા જેવું નથી તમે નજરે જોતા નથી કે, તમારો છોકરો યુવાન થયો, એની છોકરી પણ ઉલળગોળા જેવડી મોટી થઈ છે ને હજી કેવડી મોટી કરશે! આપણે પણ દુનિયામાં સૌની સાથે રહેવું છે કે નહિ? એતો જેમ વહેવાણે કહે તેમ કબુલ! એતો આપણો છોકરો સારો છે. એના ઉપર આપણી ધાક છે તો સીધો આવ્યો આવે છે. પણ હવે લક્ષની ઢીલ થાય ને બગડી જવા પામે તો એમાં છોકરાને પણ શું દોષ દેવો! નજરે જોયું નહિ, કે આપણા વહેવાઈના મનુભાઈની શી દશા થઈ? વળી ચીનુની વહુ પણ હવે નહાની નથી. ખાસ્તાં ચૌદ વર્ષ થવા આવ્યાં છે. શરીરમાં તો આમ ફાલતી પુટતી

જાય છે ? તો એ બધી વાતનો વિચાર કરવા જેવું શું નથી ? કે ખસ, એતો વહેવાણે કહ્યું તે સત્તર આના ! પણ જુઓ મારું પણ જરા સાંભળવું નેહએ. હું તમને એમ કહું છું કે, તમે પોતે વહેવાણને ત્યાં જઈને લમનો દીવસ નક્કી કરી નાખો. હું પોતે જઈ પણ એ ખોટા ખોટી વહેવાણનો કંઈ ભરોસો નહિ. વળી સાચાં ખોટાં કરીને આખાં શહેરમાં ખૂમાટો કરે ! માટે તમે પોતેજ ત્યાં જાઓ, ને લમનું નક્કી કરાવો. શું સમજ્યા કે ? ”

“હા. હું સમજ્યો. પણ હવે જ મહિનામાં શું ખાદું ખાઈ થઈ જવાનું કે બગડી જવાનું હતું ? તમને તો બધી વાતમાં ઉતાવળ ધણી. જે કામ કરવાનું હોય તેમાં તમને ઉતાવળ ધણી આવે, પરંતુ જરાપણ થોભી શકો નહિ. તો આ કામ એવું નથી કે, ઉતાવળે પાર પડે. થોડું થોભવું પણ પડે.”

“હા. પણ આપણે ક્યાં નથી થોભ્યાં ? શું હવે તમને છોકરાં નહાનાં લાગે છે ? હવે તેને બગડી જવામાં વાર પણ શી ? આજે કળીયુગનો સમય છે. એમાં કંઈ ભરોસો રાખવા જેવું નથી. જુઓ ! મેં કહ્યું એમજ કરજો. તમે પોતે વહેવાણ પાસે જઈ લમનું નક્કી કરો.”

નરસીદાસને આજે તેની સ્ત્રીનું ખોલવું તદ્દન જૂઠું જણાયું નહિ. કેમ જે છોકરાં હવે મોટી ઉમરનાં થયાં હતાં માટે તેમનાં લમ થઈ જાય તો સાફ. તેની ઇચ્છા પણ એવી હતી જે, મારી દૈયાતીમાં ચીતુનાં લમ થઈ જાય તો ઘણું સાફ. પોતે વૃદ્ધાવસ્થામાં હતા જેથી બધા સંનેગો નેહ, પોતે પોતાની સ્ત્રીની વાતને મળતા થયા, ને લમ માટે વહેવાણ પાસે જવા કબુલ થયા. બીજે દીવસે નરસીદાસે પોતે મળવા આવનાર છે એવી ખબર કમળા શેઠાણીને આગળથી કહેવરાવી મૂકી. બરાબર ટાઈમ-સર તેને ત્યાં ગયા. કમળા શેઠાણીએ મીઠાભાઈ તથા મુનીમને વહેવાઈનું સન્માન કરવા ખોલાવી રાખ્યા હતા. જેવા વહેવાઈ પોતાને ત્યાં આવ્યા કે, તેને લાયકનું ઘટનું સ્વાગત સર્વેએ કર્યું. વહેવાઈના આવવાથી પોતાને ઘણો સંતોષ થયાનું જણાવ્યું. અને જે કામકાજ હોય તે ફરમાવવા કહ્યું. નરસીદાસે શરૂઆતમાં કુશળ સમાચાર ને ખબર અંતર પૂછ્યા બાદ જણાવ્યું કે, જુઓને ભાઈ ! હવે મારી ઉમર વૃદ્ધ થઈ છે. છોકરાંઓની ઉમર પણ મોટી થઈ છે. માટે જો તેમનાં લમ થઈ જાય તો સાફ. એમ સમજી તમારે ત્યાંથી ખુલાસો પૂછાવ્યો હતો, પણ મા-

જુસો મારફતે ખુલાસો મેળવવા જેવું આ કામ નહોતું. જેથી મેં વિચાર્યું કે હું પોતે જઈ આવી તેનું નક્કી કરી આવું. તેથીજ આપ સર્વને આ તકલીફ આપવા જેવું થયું છે.

નરસીદાસ ખોલ્યા પછી જરાવાર સૌ ચુપ રહ્યાં. મુનીમ અને મીઠાભાઈએ એક બીજા સામે જોયું. તે પછી કમળા શેઠાણીની ખાનગીમાં સલાહ લીધી. સૌના જુદા જુદા મત થયા. મુનીમનો મત એવો થયો કે, લગ્ન કરી આપીએ તો સાફ. મીઠાભાઈની બાજુ તદ્દન ઉલટી હતી. જેથી તેનો મત લગ્ન કરી આપવાની તદ્દન વિરુદ્ધ ગયો. તેણે જણાવ્યું કે આપણાથી મનુભાઈ વગર લગ્ન થાય જ નહિ. તેના વગર લગ્ન કરીએ તો લોકો શું કહેશે કે, માધવદાસનો એકનો એક છોકરો, તેની કાણ જાણે શી દશા હશે? અને આ લોકોને લગ્નનો આનંદ અને ધામધુમ સૂઝી છે. આપણને સૌ શીટકારશે. આપણે દુનિયામાં ચાલવું છે. માટે હજુ મનુભાઈને માટે રાહ જોવી જોઈએ. હજુ કાંઈ ભાનુ એવડી મોટી થઈ ગઈ નથી! આજના વખતમાં સૌ છોકરીને મોટી કરીને પરણાવે છે. તો આપણે જ મહિના, બાર મહિના થોભી જઈએ, એમાં કશું ખોટું નથી. એક ઉતાવળીયું કામ કરી નાંખીને લોકોની હાંસીમાં ને રોજના ઉચાટમાં મનુભાઈ ચાલ્યો જવાથી આવ્યા છીએ. વળી આમાં પણ ઉતાવળ કરવી તે મારી સલાહ નથી. પછી તમારું ધ્યાન પહોંચે તેમ કરો.

મુનીમ તેનો સંપૂર્ણ જવાબ આપી શકે તેમ હતો. મીઠાભાઈની ગતથી જરા પણ હડે તેમ નહોતો. પરંતુ મનુભાઈ વિષે લોકાપવાદનો તે ભોગ થઈ પડેલો હોવાથી આ બાબતમાં તેણે બિલકુલ જીદ લીધી નહિ. કમળા શેઠાણી અત્યારે એકે મતનાં નહોતાં. તેનાથી કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નહોતો. જેથી તે ચુપકાદીથી મુનીમ અને મીઠાભાઈની સલાહ ભરી વાતો સાંભળતાં બેઠાં હતાં. મુનીમે મીઠાભાઈના મતને તોડવાની કંઈ કોશીશ ન કરવાથી તેનો મત મજબુત થયો. અને ઘણા વાદવિવાદ થયા પછી લગ્નને માટે હાલ થોભી જવાનો ખુલાસો વહેવાઈને આપવા કરાવી તે પ્રમાણે વહેવાઈને કહ્યું.

નરસીદાસે ઘણો આગ્રહ કરી ફરીવાર કહી જોયું. પણ મીઠાભાઈના મત આગળ તે મિથ્યા કોશીશ કરવા જેવું થયું. જેથી તેણે નીરપાય થઈ ત્યાંથી રજા લઈને જતાં જતાં પણ છેલ્લીવાર કહી જોયું. પરંતુ તે બ્યર્થ ગયું. તેના જવાબમાં મીઠાભાઈએ કહ્યું કે, નરસીદાસ શેઠ! તમારા

જેવા ગૃહસ્થ અમારા વાજખી કારણે સામે લગ્ન કરી આપવાને ઘડી ઘડી કહે, તે અમને સાઈ લાગતું નથી. અમે અમારા છોકરા વગર કેવી રીતે લગ્ન કરી શકીએ? તે મોટો ભાઈ છે. કન્યાદાન આપવામાં તે હોય તોજ સાઈ લાગે. લગ્નનો લ્હાવો લેવાનું ને ધામધુમ કરવાનું તોજ બની શકે. અમે તેની શોધ મેળવવાની પેરવીમાંજ છીએ. માટે તમે ઉતાવળ ન કરો. થોડાક માસ થોભી જાઓ. ને ત્યાં સુધીમાં બધું ફિક થઈ રહેશે. મનુભાઈ વગર લગ્ન કરવા અમારું મન જ કેમ માને? તો તેની અમારે માટેની તમને એટલી પણ લાગણી નથી થઈ આવતી કે, તમે ઘડી ઘડી લગ્નની બાબત આગ્રહ કરો છો? શું તમારે એ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી? જો એમ હોય તો તે ખચિત દિલગીરી લઈ કહેવાય.

મીઠાભાઈના બોલનો આંચકો નરસીદાસને જખર લાગ્યો. પરંતુ તે ભોળા હોવાથી તેની અસર એક મિનિટમાં તો જતી રહી. તેણે હસીને જવાબ આપ્યો કે, ત્યારે જેવી આપની મરજી. જે વારે આપ કહેશો તે વારે અમે તૈયાર છીએ. મીઠાભાઈ શેક! અમારે માટે કશું ખોટું લાવશો નહિ. એમ કહી ત્યાંથી છુટા પડી પોતાને ઘેર આવ્યા.

ગુમાન વહેવાણુ પોતાના પતીને આવવાની રાહ જોઈ બેસી રહી હતી. તેણે નરસીદાસને આવતાં વાર એવો સવાલ કર્યો કે, કાં, શું કરી આવ્યા? “ફિક કરી આવ્યા.”

“લગ્નનું નક્કી કરી આવ્યા?” “હા.”

“ક્યારનું?” “જ્યારે મનુભાઈ આવે ત્યારનું!”

“મોટી ઉંમરે પણ તમને મસ્કરી કરતાં શરમનથી આવતી? ત્યારે એમ શું કહેા છો કે, ફિક કરી આવ્યા! હું તો મૂળથી જ જાણતી હતી કે તેમાં કંઈ શુકરવાર વળવાનો નથી. પણ તમને ઉમેદ રહી જત તથી તમને પોતાને મોકલાવ્યા. જો, વહેવાણુ સારી છે, સારી છે, તેની ખખર હવે પડી? તમારું પોતાનું માન કેટલું રહ્યું?”

“સારી નહિ ને શું ખોટી છે? તેણે કેવો સરસ વિવેક કરીને સન્માન કર્યું. પણ જ્યાં તેને વાજખી કારણ હોય ત્યાં તે શું કરી શકે? લગ્નની શીકર મોડા બહેલે તેને છે. છોકરી તેની મોટી થાય છે. તમારે શું છે? તમે તો છોકરાની મા છો. તમારે છોકરો મોટો થાય તેથી શીકર જેવું શું છે?”

“ એમાં તમે બહુ સમજો ! શું છોકરો બગડે નહિ ? તમારા વહેવારના મનુભાષની હકીકત નજરે જોતા નથી ? તે બગડી ગયો તો કેવું પરિણામ આવ્યું ? બગડ્યો છોકરો પછી હાથ ન રહે તે તેનું પરિણામ ખરાબ આવે. હવે તેને હમ મનુભાષ આવ્યા પછી કરવાં હશે તો ત્યારે કરે. પણ હું તો મારા છોકરાને બીજી છોકરી પરણાવીશ. મારા છોકરાના નશીબમાં એ સ્ત્રીઓ હશે જેથી આમ બને છે તેમાં આપણે શું કરીએ ? ”

“ શું તમારે છોકરાને બીજી છોકરી સાથે પરણાવવો છે ? ખબરદાર ! એવો વિચાર કદી પણ લાવશો નહિ. આજે તમારું બધું ડહાપણ કયાં ગયું ? તમે એ શું બોલો છો ? એ તમારા ઘરને શોભતું છે ? માધવદાસ જેવા સારાં સગાંનાં ઘર સાથે કામ પાડીને હવે તમે આવું ધારો છો ? શું આપણે દુનિયામાં આવડું નથી ? હું તદ્દન તમને એ બાબતમાં ના કહું છું, એટલું જ નહિ પરંતુ એ વાતજ મારી પાસે કરવા તમને સાફ ના કહું છું. ”

નરસીદાસ ડોસા આજે એવા રવાબથી બોલ્યા કે, ગુમાન વહેવાણુ કાંઈ દિવસ નહિ પણ આજે તેના રવાબ આગળ ડરી જઈને તરત વેળા તે વાતને પડતી મૂકીને બીજી વાતે વળગી. પરંતુ તેના દિલને કશું ચેત પડ્યું નહિ.

ગુમાન વહેવાણુ પોતાના પત્નીની ઈચ્છા જાણ્યા પછી પોતાના મન સાથે એવો વિચાર કર્યો કે, હવે હું તેને પૂછવા ઉપર રહીશ કે તેને પૂછીને કરવા ધારીશ તો કંઈ બનવાનું નથી. માટે ગુપચુપ બીજી છોકરી મેળવવાનું નક્કી કરી તે પછી એ વાત બહાર પાડવી. એટલે પછી તેનાથી બીજું શું ચતાર છે ? પછી કંઈ થોડીજ ના કહેવાય એમ છે ? જરાવાર કહી વઢીને તે બેસી રહેશે. પણ એક નક્કી થઈ ગયેલી વાતને તોડી શકશે નહિ એમ વિચારી તેણે ગુપચુપ એક બીજી છોકરી સાથે ચીનુભાષનું વેવીશાળ ગોઠવ્યું.

ગુમાન વહેવાણુ પોતાના છોકરા ચીનુભાષનું વેવીશાળ બીજી છોકરી સાથે ગોઠવી હર્ષવિશમાં હાંફળી હાંફળી થતી ઘેર આવી, તેની વધાઈ પોતાના પત્નીને કહેવા લાગી. જો, કમળા વહેવાણુ તમારું માનીને હમ કરી આપ્યું નહિ તો ચીનુભાષનું વેવીશાળ બીજે ગોઠવવું પડ્યું. નહિ તો આપણે એવું કરવાની જરૂર હતી નહિ.



નરસીદાસ—પણ તમે એ શું કહે છે ? કોનાં વેવીશાળની વાત કરો છો ? કહેવામાં તમારી ભૂલતો નથી થતી ? મારાથીતો કંઈ સમજાતું નથી.

શુભાન—ના, ના. કહેવામાં કંઈજ ભૂલ નથી થતી. મેં તમને કહ્યું નહોતું જે, હું ચીનુભાઈનું વેવીશાળ ખીજે ગોઠવીશ. તમે એ વખતે જરા ખીજાઈ પડ્યા એટલે મેં વધુ વાત કરવી પડતી મૂકી. પણ ત્યાર પછી હું તેની તજવીજમાં રહી આજે ચોક્કસ કરી આવી. એટલે તે વાત તમારી પાસે કંઈકું. એમાં તમે અજાણ્યાની માફક કેમ પૂછો છો ? જુઓ, આ વહેવાઈ વહેવાણુ અને ઘણાંજ સારાં અને મળનાં માણસ છે. કન્યા પણ રૂપરૂપનો અવતાર રંભા જેવી ને પૂરાં ચૌદ વર્ષની છે. એતો આપણા ચીનુભાઈનાં નશીબ જોગેજ મળી. નહિતો એકદમ એવું મળે ક્યાંથી ?

નરસીદાસ—મળે ક્યાંથી ? પણ તે તમારો છોકરો તે વગર એસીજ ક્યાં રહ્યો હતો ? શું અટકી રહ્યો હતો ? અરર ! તમે ઘણુંજ ખોટું કામ કીધું. કલંક લાગે તેવું કામ કીધું. ઇજતને ન શોભે તેવું કામ કીધું. ઘણો ખેદ ઉપજાવે તેવું કામ કીધું. તમને જરા સરખો સારો વિચાર ન આવ્યો ? માધવદાસ જેવા સૌરા સગાંના ઘરની શરમ ન આવી ? ચીનુ અને ખાળક ભાનુમતીની દયા ન આવી ? તમે આ શું કીધું ? તમને આવું ડાહ્યું થવાને કોણે કહ્યું હતું ? અરે ! ગમેતેવી શાણી કહે તો પણ આખર તો સ્ત્રી. તેની ખુદ્દી પાનીયેજ હોય. તેને વધારે અક્કલ હોતી નથી. તેને શરમ હોતી નથી. તે માત્ર પોતાના લવારાનેજ સમજે છે. ખુદ્દીહીન સ્ત્રીઓને ઈજતની સ્હેજ પણ દરકાર હોતી નથી. આ શું સારી વાત છે જે, મારી પાસે હર્ષભેર કરો છો. જાઓ ! અત્રેથી મારી પાસેથી જાઓ. મને તમારી એ વાત સાંભળવી નથી. મને સાંભળવી ગમતી પણ નથી. તમે જાણોને તમારાં કામ જાણે. એમ કહેતાં કહેતાં ક્રોધથી તેનું શરીર કંપી ઊઠ્યું. પોતાની સ્ત્રી ઉપર ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો પણ ખીજે કશો ઉપાય નહોતો. આ બાબતથી તે ઘણા દીલગીર થયા અને તે ઘણાજ વિચારમાં પડી ગયા. લોકો આ બનાવથી શું કહેશે ? મારા ઘરની વાત લોકોમાં ચર્ચાશે. હરી, હરી ! મારા ઘરમાં આવું કૃત્ય મારી હૈયાતિમાં થાય. તે પણ મને પૂછ્યા વગર થાય. હવે મારે જીવીને શું કરવું છે. ઇશ્વર મને મોત આપો. હું હવે મારી સ્ત્રીનું મોં જોવા જરાપણ રાજી નથી. એમ કહી ઘણું કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. જીવને જરા શાંતિ

પમાડવા હાથમાં માળા લઇને બેઠા. પણ આજે તે કામમાં પણ ચિત્ત લાગ્યું નહિ અને દીલગીરીથી મોકળા થયા નહિ. ગુમાન વહેવાણુ પણ આથી ઝંખવાણી પડી ગઇ. તે ઘણીજ ગર્વિષ્ઠ ને ક્રોધી હતી. નરસીદાસે તેને અપમાન આપ્યું તેથી ઘણું સખત લાગી આવ્યું. પણ પોતે કરેલું કામ કેવા પ્રકારનું છે તેની પૂરી સમજ ધરાવતી ન હોવાથી તે ચૂપ રહી સાંભળ્યા કર્યું. ઇજ્જતનો અર્થ પોતાનો કક્કો ખરો ઠરાવવામાં સમજતી. અને તેમાંજ તે પોતાની મોટાઇ ને ઇજ્જત સમજતી, એટલે તેમાં તેને વિશેષ વિચારવાનું નહોતું.

નરસીદાસ બિચારા શરમવાળા અને આજરૂની દરકારવાળા હતા. તેને આ બનાવથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. પોતાની સ્ત્રી ઉપર અભાવ થયો. ઘર ઉપર અરૂચી આવી. જાંદગી અકારી લાગી, ને ઘણોજ અફસોસ કરવા લાગ્યા. તેણે પ્રેમપૂર્વક ખાવાનું છોડી દીધું. ઘણા અફસોસથી ને ખોરાક ખરાખર ન લેવાથી તે સીક પડી ગયા. અવસ્થા પણ થવા આવી હતી તેથી માંદગી વધી જતાં વાર લાગી નહિ. જેથી ચીનુભાઇનું ખીજ વખતનું વેવીશાળ કર્યાની વાત હાલ ગુપ્ત રાખી. નરસીદાસની સારવાર કરવામાં રોકાયાં પણ નરસીદાસને આ છેલ્લીજ માંદગી હતી. ઘણા ઉપાય કરાવ્યા, પણ અંદરથી તેનું મન મરી ગયેલું હોવાથી સાજ થયા નહિ ને એક અઠવાડિયાંની માંદગીમાં તેણે પોતાનો પ્રાણ તજ દીધો.

નરસીદાસનાં મરણથી સગાં સ્નેહીઓ લૌકિક વ્યવહાર કરવા તેને ઘેર આવવા લાગ્યાં. તેનાં ઉઠમણાને દીવસે ઘણા લોકો ભેગા થયા. સ્ત્રીઓ પણ ઘણી ભેગી થઇ હતી. ગુમાન વહેવાણુને દિલાસો આપવાને તેની જૂની અને નવી વહેવાણો પણ ત્યાં હાજર થઇ હતી. સ્ત્રીઓની ઠઠમાં જેમ હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ ગામ ગપાટા ચાલવા લાગ્યા. કેટલીક સ્ત્રીઓ અરસપરસ વાત કરતી કહેવા લાગી કે, જો બાઈ ! ગુમાનબાઈએ હમણા ખીજ વારનું તેના છોકરા ચીનુભાઇનું વેવીશાળ કર્યું, તે જો આની છોકરી સાથે. જો આ એની નવી વહેવાણુ—આ ચીનુભાઈની નવી સાસુ થાય. એમ આંગળી કરી એક ખીજીઓને બતાવવા લાગી. કમળા શેઠાણી પણ ઉઠમણામાં આવ્યાં હતાં તે બિચારાં તો આ વિવેકશાળુ વાત સાંભળીને વિસ્મય થઇ ગયાં. કોની વહેવાણુ ! શું વાત ! કોનું વેવીશાળ થોડી વાર તો તેને કંઈ સમજ પડી નહિ. પણ ભેગા થયેલી સ્ત્રીઓ તો

ખાઇ, આ નવી વહેવાણીને આ જૂની વહેવાણી એમ કમળા શેઠાણી અને નવી વહેવાણીની તરફ આંગળી કરીને બીજીઓને બતાવવા લાગી.

કમળા શેઠાણી તરફ આંગળી બતાવીને—જો, આ ચીનુભાઇની જુની વહુ ભાનુની મા, અને નવી વહેવાણી તરફ આંખ ફેરવીને—જો, આ ચીનુભાઇની નવી વહુ ચંચળીની મા. આ માધવદાસનાં ધણીયાણી અને આ અર્થદાસની વહુ. એમ વાતો કરવા લાગી. કમળા શેઠાણીતો આશ્ચર્યથી ચક્રિત થઇ ગયાં કે, આ શાની વાતો કરે છે ? શું ગુમાન વહેવાણે ચીનુભાઇનું બીજે ઠેકાણે વેવીશાળ કર્યું ? તે પૂરેપૂરું જાણવા વાસ્તે પાસેની સ્ત્રીઓને પૂછી જોયું. તેથી તેમજ કેટલીકે એમ પણ કહ્યું કે, શું કરે ? જ્યારે તમે લગ્ન નજ કરી આપો તો પછી ગુમાનખાઇ પણ કેટલુંક જાણવે ? આમ ધડ માથાં વગરની થતી વાતોથી કમળા શેઠાણીને ચીનુભાઇનું વેવીશાળ બીજે ઠેકાણે ગોઠવાયાની ખબર થઇ.

## પ્રકરણ ૫૪ મું.

### ચીનુભાઇની દીલગીરી.

**આ** શહેરમાં ચીનુંભાઇનું બીજું વખત વેવીશાળ થયાની વાત ફેલાઇ ગઇ. લોકોમાં હો હા થઇ રહી. સર્વે લોકો ગુમાનને ધિક્કારવા લાગ્યા ને તેના કૃત્યને વખોડી નીંદવા લાગ્યા નરસીદાસનું મરણ પણ અજબ પ્રકારે થયેલું જોઇ લોકો અનેક તરેહની વાતો કરવા લાગ્યા. ચીનુભાઇને આથી ઘણું ખરાબ લાગ્યું. એક તો તેની વહાલી ભાનુમતીને આથી સખત પ્રહાર કરવા જેવું થયું. બીજું પોતાને તેની માએ બીજે વેવીશાળ કર્યું તેની ઈચ્છા તો નહોતી પરંતુ તેને કશી ખબર પણ ન પડવાથી વધારે અચંબો પમાડનારું થયું. જો મારી માએ મને એ બાળ-તેની સ્ત્રેજ પણ ખબર પડવા દીધી હોત તો હું એમ બીલકુલ ન કરવા દેત. એવો તેના દિલને વસવસો રહી ગયો. ત્રીજું એજ કારણથી પોતાના

પિતાનું થયેલું મરણ દુઃખમાં ઉમેરો કરવા સરખું થઈ પડ્યું. ચોથું હવે શું કરવું તેની કશી સૂઝ ન પડવાથી તે ચોતરફનાં દુઃખમાં ઘેરાયેલો ચીનુભાઈ અત્યંત રડવા લાગ્યો. તેને જરા પણ શાંતિ વળતી નહોતી. તેને પોતાની પ્રિય ભાનુ યાદ આવી. અરે ? હવે હું તેને શું મોડું બતાવીશ ? તે મને શું કહેશે ? તે બિચારીનાં દિલને કેવું થતું હશે ? તેના કામળ હૃદય પર કેવો અસહ્ય આઘાત થયો હશે ? અહાહા ! શું તેની મનોરંજક વાણી ! કેવો તેનો અદ્વિતિય પ્રેમ ! શું તેના મનનો આનંદ ! કેવો તેના દિલનો હર્ષ. એ બધાનું છેદન કરનાર અરે ! અવિચારી માતા !! તને સ્હેજ પણ દયા ન આવી ? અરે, અજ્ઞાન માતા ! તારા આ અવિચારી કૃત્યથી કેટલાંકને દુઃખ થશે તેનો સ્હેજ પણ વિચાર તને ન આવ્યો.

હકીલી માતા ! તેં આ સાહસ કૃત્ય કરીને શું પરિણામ મેળવ્યું ? તે તું જો. પણ અબુલ્લ અને ઇર્ષાણ સ્ત્રીઓને તેની થોડીજ ખબર હોય છે. એવી રીતે એ જેમ જેમ બોલતો ગયો, તેમ તેમ તેના દિલમાં વધારે ને વધારે ઉભરો આવતો ગયો. પોતાના વહાલા પિતા યાદ આવ્યા. તેના સદ્ગુણોને મંભારી મંભારી તે રોવા લાગ્યો. તે અતિ રૂદ્ધ કરીને રોયો. પણ કશું એન તેને પડ્યું નહિ. આખરે રડી રડીને થાક્યો એટલે વિચાર આવ્યો કે, હું તદ્દન નિર્દોષ છું, પણ તેનો ખ્યાલ ભાનુને શું આવશે ? ચાલ, શંવ ! તેને એક દિવાસનો કાગળ લખી નાંખું. જેથી એ પણ ખરી હકીકતથી વાકેફ થાય. એમ કહી તેણે એક કાગળ લખ્યો ને તે તેને હાથોહાથ પહોંચાડી આવવા પોતાના વિશ્વાસુ નોકરને આપ્યો. જે તેને બરાબર રીતે પહોંચાડી આવ્યો.

ઘણું રડવાથી ને ઘણો ઉદ્વેગ કરવાથી તે જરા સુષ્ક ગયો. સુતા પછી ઊંઘ આવી ગઈ. ઊંઘમાં પણ એના એ વિચાર તરી આવ્યા. ઉઘમાં તે સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. પોતાની પ્રિય મૃત્તિ ભાનુમતી પ્રત્યક્ષ આવી કપકા દેતી હોય તેમ કહેવા લાગી કે, મારો શું અપરાધ થયો જે તમે મને તરછોડી. કદાચ મારાથી કાંઈ અપરાધ પણ થયો હોય તો તમારામાં એટલો પણ ક્ષમાનો ગુણ ન વસ્યો જે તમે મને તરછોડી નાંખવા વાજખી લેખ્યું. અરે રે ! શું પુરુષ તે નિર્દયતાની પ્રતિમા હશે ? આ જેને તમારી કહીને બોલાવતા તે ભાનુનું હવે શું થશે ? શું તમે મારી કસોટી કરવા ધાર્યું ? અરે ! આ વાતની તે કસોટી હોય ? શું તમે આટલા વાસ્તેજ મને બોળવી, છેતરીને ફસાવી. એક નિર્દોષ બાળા ઉપર આવી ઘાત કરતાં તમને સ્હેજ પણ દયા ન આવી ? હું તમને હવે શું કહું ?

એમ કહીને ભાનુ ઘણું રડવા લાગી. તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેનાથી વધારે ખોલી શકાયું નહિ. પણ તેણે કરેલાં ઘણાં આક્રંદથી મૂર્છા આવી જવાથી તે ચત્તીપાટ પડી ગઇ.

અત્યાર લગી ચીનુભાઇ મુંગે મહોડે નીચું જોઇ પોતાની વહાલી પ્રિયાના ઇપકાનાં વેણુ સાંભળ્યે જતો હતો. પણ ભાનુને મૂર્છિત થઇ પડી ગયેલી જોઇ તેના હોસ કોસ ઉડી ગયા. તે આવરો બહારે બની ગયો. જ્યાં ભાનુ પડી હતી ત્યાં ઝટપટ દોડી ગયો. ભાનુને શાંતિ વળવાને આવેલી મૂર્છા ઉતરવા ઘણી આસના વાસના કરવા લાગ્યો. ભાનુનું માથું પોતાના ખોળામાં લઇ તેની આંખો દબાવી માથે પવન દોળવા લાગ્યો તે તેને વીનવતો કહેવા લાગ્યો કે, ભાનુ ! મારી ભાનુ ! તું જેને ઇપકો આપે છે, તે તદ્દન નિર્દોષ છે. નિર્દોષ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને ખબર પણ પાછળથી પડી છે. ખબર પડ્યા પછી એ તારાજ વિચારમાં તે તારીજ ફિકરમાં હતો. તેટલામાં તો તું આવી. તેં આવીને તારા મનનો ઉભરો ખાલી કરવા ભલે મને ઇપકો આપ એમ સમજી મેં તને ખોલવા દીધું. પણ વહાલી ! ઇપકો આપતાં તને આટલો આઘાત થશે એમ હું સમજી ન શકવાથી મેં મારી નિર્દોષતા તને એકદમ ન જણાવી. હું સાચુ કહું છું કે, હું તદ્દન નિર્દોષ છું. હું ઇશ્વરને વચ્ચે રાખીને કહું છું કે, હું તદ્દન નિર્દોષ છું. હું મારી કુળદેવીના સોગન ખાઇને કહું છું કે, હું તદ્દન નિર્દોષ છું. વહાલી ! તેં મારો જરા પણ અપરાધ કીધો નથી. તું મારા સુખી જીવનનો સખી છે. ભાનુ ! મારી વહાલી ભાનુ ! ! તું મારી છે. મ્હારી ને મ્હારીજ છે. અને હું ઇચ્છું છું કે, તું મ્હારીજ રહેશે. તું ઉઠ ને શાંત થા. તારા જીવને ઉદ્દેગ ન કર. ચારે બાજુના દુઃખથી ઘેરાયલા આ તારા સાચા સોજતીને સુખનો સખ્યારો આપ, અને તેની સામે જો.

આ બધું ખોલતી વખતે ચીનુભાઇની આંખોમાંથી સરતાં આંસુ ભાનુનાં મોં ઉપર પડતાં હતાં. તેના કારણે તેમજ વખત પણ વધારે થવાથી ભાનુને મૂર્છા વળી તે વખતે તેના મોં ઉપર આંસુના ગરમ પાણીનાં પડેલાં ટીપાં ચીનુભાઇ લુછતો હતો તે ભાનુ સાવધ થવાથી તેના હાથ દૂર કરી, ખોળામાંથી માથું ઉંચકી લઇ તરત દૂર થઇ ગઇ. ચીનુભાઇ જે ખોલી ગયો તેમાંનું જરાપણ તેણે સાંભળ્યું નહોતું. આજે ભાનુને સ્હેજ પણ વિશ્વાસ ચીનુભાઇ માટે નહોતો. તેતો માત્ર ઇપકો આપવાજ આવી હતી. તેમાં તે અસાવધ થઇ જવાથી ચીનુભાઇએ તેના શરીર સાથે સ્પર્શ

કર્યો. પણ તે સાવધ થતાં તેને જરાપણ સાઈ ન લાગવાથી તરતજ તે ખસી ગઈ. તેની આંખોમાં રોષ ભર્યો હતો. પોતાના નહાનપણથીજ થયેલા સોખતીએ દગો દીધા જેવું લાગવાથી તેનું અતઃકરણ ચીરતી ગયું હતું. આજે તેના દિલને દુઃખનો પાર નહોતો. તે વધારે વાર ત્યાં થોભી શકે એવી પોતાની હાલત નહિ જણાવાથી ત્યાંથી ઉઠીને ચાલવા લાગી. ચીનુભાઈ તેને વીનવતો—કાલાચાલા કરતો. તેની પાછળ સમજાવવા દોડ્યો. ભાનુ ! ભાનુ !! તું ક્યાં જાય છે ? આમ કેમ કરે છે ? શાને માટે તું ઘણી દીલગીર થાય છે ? તું જોતો ખરી. તને માઈ જરાપણ નથી લાગી આવતું ? આમ જોલતો જોલતો તેણે તેને પકડવા હાથ લાંબો કરીધો. તેટલામાં તો તેની આંખો ઉઘડી ગઈ. સ્વપ્ન હતું તે જતું રહ્યું. અને તેની નજરમાં કંઈ જણાયું નહિ. જેથી વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અરેરે ! આ સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે પણ ચાલ્યું ગયું ! હવે મારો આ સંદેશો ભાનુ પાસે કોણ લઈ જાય ? મારો પત્ર તો તેને પહોંચ્યો હશે. તેથી તે જાણશે કે, હું દોષિત નથી—મારો અપરાધ નથી—મેં કંઈ ખોટું કીધું નથી.

એવા એવા વિચાર કરી, ભાનુને બદલે હવે તે પોતાના મનને સમજાવવા લાગ્યો.

## પ્રકરણ ૫૫ મું.

ભાનુની મંજવણ.

૫ હુ, દીકરી ! તું શાને ધણું રૂંવે છે. રોષ રોષને તારી આંખોતો મૂળ આવી. ધણું કલ્પાંત કરવાથી શું વળતાર છે ? તું ધણું કલ્પાંત કરે છે, તેથી માઈ કલેજી કપાઈ જાય છે. અરે ? નીચ વહેવાણી ! તને આ કુમળાં બાળક પર દયા ન આવી ? એણે તારો શું અપરાધ કરીધો હતો જે, તે કામળ કબીર પ્રહાર કર્યો. એમ

કહેતાં કહેતાં તો કમળા શેઠાણીની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. ભાનુમતી પાસે જઈ તેનો વાંસો પંખાળતાં રડતે અવાજે-દીકરી, તું રો માં હશે ! નસીબમાં એવું લખાએલું તો હવે તું ધીરજ રાખ. ઈશ્વર સારાં વાનાં કરશે. એમ કહી કમળા શેઠાણી ભાનુની આસના વાસના કરવા લાગ્યાં. તેને ધીરજ મળે એવાં વચનો કહેવા લાગ્યાં. પણ દીકરીનું ચિત્ત આજે બધી વસ્તુ ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું. પાછું કોઈ જગ્યાએ ચિત્ત લાગતું ન હોવાથી બેભાન બની જઈ હતી તેનું મુઠ્ઠું રડતું ઘણું વધારે હતું. પળે પળે દુઃસકાં ભરતી હતી, ને નિશ્વાસ મૂકતી હતી. તેની માનો જીવ એ બધું નંદને કકળી ઉઠતો હતો, પણ કંઈ ઉપાય નહોતો. ઘણું સમજાવીને દીકરીને ધીરજ આપવા ઘટતાં વચન કહેવા લાગ્યાં. પણ તેની કંઈ અસરજ નહિ. આથી કમળા શેઠાણી મુંઝાઈ ગયાં-ગભરાઈ ગયાં. ને પોતાની વહેવાણીને સંબોધીને ઘણું કકળવા લાગ્યાં. પણ શાંતિનો રસ્તો એક નહોતો. જો ભાનુ કંઈ બોલતી થાય, તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, તોજ તેના જીવને પણ શાંતિ હતી. નહિતો આજે તેને મોટી વીમાસણનો દીવસ હતો. ઘણા પ્રકારે સમજાવ્યા પછી ભાનુ હળવેથી બોલી કે,

માજી ! મને કંઈ ગમતું નથી. હું ક્યાં જઈ ? હું કેમ કરું ? એમ મારા મનને ઘડી ઘડી પ્રશ્ન થયા કરે છે. પરંતુ તેનો કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. માજી ! માજી !! મને કંઈ રસ્તો બતાવોને.

“ ઘેઝી દીકરી ! અમે બેઠાં તારે શાની ફિકર કરવી જોઈએ. વખત આવતાં તે સર્વે થઈ રહેશે. પણ તું જીવે છે તારું મોઢું કેટલું ઉતરી ગયું. રડી રડીને તારી આંખો લાલ થઈ ગઈ. દીકરી ! તારે એટલી વીમાસણ શા માટે રાખતી પડે ? તું દુઃખી ન થા. અમે તેનો ઉપાય કરશું. ”

“ માજી ! હશે. અત્યારે હવે મને કંઈ ગમતું નથી. પણ મારાં સાસુજીએ આમ કરવું જોઈતું નહોતું. તમે પણ લક્ષ કરી આપવામાં હઠ લઈને બેઠાં તો આ પરીણામ આવ્યું. હવે બીજું શું થાય ને શું થવાનું હતું ? ”

“ પણ તેની ફિકર તું અત્યારથીજ શા માટે કરે છે ? અમે તેનો ઉપાય કરીશું. દીકરી ! રડીએ નહિ. તેથી તો મારો જીવ કળીએ કળીએ કપાઈ જાય. જો બેટા ! હવે શાંત રહેજો. ”

એ પ્રમાણે કમળા શેઠાણીએ લાનુમતીને સમજાવી શાંત પાડી. તે પણ ધણું રડી રડીને થાકી હતી. હૃદયનો ઉભરો પણ ખાલી થયો હતો. જેથી તુરત વેળા તે વાત વિસારે પાડવા એક સાંઝે પુસ્તક તેણે વાંચવા હાથમાં લીધું.

કમળા શેઠાણીના જીવને હવે કંઈક ટાઢક વળી. લાનુમતીએ પુસ્તક વાંચવું શરૂ કર્યું એટલે તે પણ સાંધી બીજાં કામપર ગયાં.

લાનુમતી પુસ્તક વાંચવામાં લીન થઈ ગઈ હતી. આજીવાજીનું તેને કંઈ ધ્યાન નહોતું. તેવામાં એક માણસે આવી તેને બોલાવી. લાનુમતીએ પુસ્તકમાંથી નજર ફેરવી તેના સામે જોયું તો તેને ઓળખ્યો. આવનાર માણસે તરતજ પોતાની પાસેનો કાગળ લાનુમતીના હાથમાં આપ્યો. તે કંઈ પણ ઠીલ કર્યા વગર તરત ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. લાનુમતીએ કાગળ હાથમાં લીધા પછી તે ઉપરનું શીરનામું જોયું તો અક્ષર ઓળખ્યા. અને ઝટપટ તે કાગળનું પરખીડીયું ફેડી અંદરનો કાગળ અધીરી થઈને વાંચવા હાથમાં લીધો.

“ પ્રિયતમની પ્રિય લાનુ !

આપણે જ્યારે લગ્નની વાતો કરતાં તેની આશામાં રહ્યાં હતાં, ત્યારે સહેજ પણ ખ્યાલ નહિ હતો કે, આપણી ઉપર દુઃખવાદન ઘેરાઈ જઈ આપણે અંધકારમાં ગોથાં ખાઈશું. એવી કલ્પના સરખી પણ નહોતી કે, આપણી ધનિષ્ઠ આશા વિધનમાં પડવાની છે. એવો વિચાર સરખો પણ નહોતો કે, જે આપણાં છે તેજ વૈરીનાં સરખું કાર્ય કરશે.

અહાહા ! દૈવે શું સજેલું હશે ? જે મારી માતાની હૃદયમાંથી આપણા માટેનું દયાનું ઝરણું સૂકાઈ ગયું. તેને દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવર્તતાં સહેજ પણ કંપારી ન આવી. અને તે લોભવશ થઈને આપણાં આશાંપી વૃક્ષમાં કાપ મૂકીને ખુશી થઈ. હિતેચ્છુએ હિતશત્રુનું કાર્ય બજાવ્યું. જ્યાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર સત્તા હોય, અને તેમાં પણ તે અણસમજીને અવિચારી હોય ત્યાં ભાગ્યેજ સાંઝે કૃત્ય થતું જોઈ શકાય. અણસમજીના હાથમાં સત્તા જવાથી તે ગુમાની થાય. અને ગુમાની થયા પછી તે ખુની થાય; એટલી ઈર્ષ્યા તેનામાં ભરાય છે.

એ ઈર્ષ્યાનાં પરીણામે તારા અને મારા દિલને થયેલી વ્યથાની વાત રહી. મારી અવિચારી માતાનાં નીચ કૃત્યથી મારા દિલને સખત ઝટકો



વાગી અંદરથી મારો અંતરાત્મા સપડાઇ ગયો છે. તેની વ્યથા ધણી ભારે છે. હું ખરેખર જીવી ન શકું પણ જો જીવવાની આશા હોય તો માત્ર તારેજ લીધે.

અરેરે ! અદ્યપણુદ્ધિની મારી માતાએ એ દુષ્ટ કાર્ય કરી નાંખતાં સુધી મને સ્હેજ પણ ખબર ન પડવા દેતાં તે કાર્યમાં તે પૂર્ણ થઇ ત્યાં સુધી હું બિનવાકેફ રહ્યો. તેનો મને ધણો શોક થાય છે.

ભલે ! મારી અજ્ઞાન માતાએ પોતાની મંદમતીથી એ કાર્ય કર્યું, પણ હું તદ્દન નિર્દોષ છું. હું તેમાં જરાપણ સહભાગી નથી. હું તે ઈચ્છતો નથી, ને મને તેની રૂચી પણ નથી. મારા મનમાં તો જે વસેલી છે એજ મારીજ છે, મારીને મારીજ છે ને તે મારીજ રહેશે. એજ માંડ જીવન ને એજ મારા સુખની સાથી છે.

પ્રિયા ! તારૂં મને ધણુંજ લાગી આવે છે. તારા દિલને થતું દુઃખ માંડ હૃદય તારી પાસે હોવાથી હું પિછાની શકું છું. તારી પાસે ન છતાં મારી નજર તારા સામેજ હોવાથી હું તે જોઇ શકું છું. જો તારી આંખોમાંથી પડતી અશ્રુધારા મારા હૃદયને પીગળાવી નાંખશે. તારૂં કલ્પાંત મને કકળાવી નાંખશે. તારૂં રૂદન મને રડાવશે. તારૂં અથાગ આક્રંદ મને દુઃખમય બનાવશે. અને તારો પ્રેમ મને પ્રજ્વળશે.

ચંદ્રવદની ! જેમ રાહુથી ઘેરાયલો ચંદ્રમા સ્વામ થઇ જાય છે, તેમ શોકરૂપી રાહુથી ઘેરાયલું તારૂં ચંદ્ર સમાન વદન સ્વામ પડી ગયેલું જોઇ માંડ અંતઃકરણ ચીરાઇ જશે.

ચક્રારી ! તારી હમેશની ચપળ આંખો અમીથી ભરપૂર હોય તે આજે રોષથી ભરપૂર થઇ તેમાંથી નીકળતો અસિ મારા હૃદયને સળગાવી મૂકશે.

કોકિલાસ્વરી ! કાચલના સૂર સમાન તારો હમેશનો ઝીણો ને મધુર સ્વર આજે રડી રડી અંદરથી મુંઝાઇ મુંઝાઇ જાડો ને કડક થઇ માંડ કલેબુ કાપી નાંખશે.

તારા હમેશના ગુલાબી ગાલ આજ રડવાના પરિશ્રમથી ડુસકાં ખાઈ ખાઇ અત્યંત લાલ બની જશે.

તારૂં હમેશનું હસતું મોં આનંદના સાગરમાં રમતું ઉછળતું હોય, તે આજે શોક સાગરમાં ડૂબેલું હશે.

જો! જો!! તારી વહાલી મા તને કાજાવાજા કરી સમજાવશે, શાંત પાડશે, ને ધીરજ આપશે. પણ તેમ તેમ તું વધારેને વધારે રોધ પડી દુઃખી બનશે.

તારો રોજનો વિશ્વાસ, માનીતો અને પ્રેમી સંગાથી તને રીઝવવા તે પોતે દોષિત નથી એવું જણાવવા અને તને શાંત પાડવી તારી પાસેજ લખ્યા કરશે. પણ તેણેજ તને દગો દીધો હોય એવું તું માની લખને તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠાવી લઈ વૃથા કલ્પાંત કરીશ ત્યારે એ તારો નિર્દોષ પ્રેમી બીજુ શું કરે? દુઃખથી દબાઈ જશે.

તારી દયા ખાવાને, તને આસના વાસના કરવાને તારી વહાલી મા તૈયારજ છે પણ ભાનુ! મારી વહાલી ભાનુ!! મને તારા વગર બીજું કાણુ છે? ભાનુ વગર અંધકારમાં ગોથાં ખાતો તારો પ્રેમી મુસાકર ભાનુ-થીજ પ્રકાશમાં આવશે.

મને થયેલી સખત વ્યથાને રૂઝાવનાર એકલી ભાનુ જ છે.

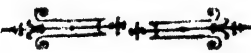
માટે હું કુળવંતી! તું કંઈ પણ ચિંતા ન કરતાં, તું જરા પણ શોક ન કરતાં, તું નચીત અને સુખમાં આનંદથી રહેજે. તારા સાચા સોખતી ઉપર હમેશના જેવો પ્રેમ અને પ્યાર રાખજે, અને તેથીજ મારું દીલ પ્રસન્ન રહેશે.

### લી. શોકાગ્રસ્ત ચીનુ.

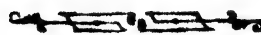
પત્ર પૂરો વંચાઈ રહ્યો ત્યાં સુધી જેમ જેમ તે પત્ર વાંચતી ગઈ તેમ તેમ ભાનુના મનને શોક ઓછો થતો ગયો, ને અભિલાષા આવતી ગઈ. પત્ર વંચાઈ રહેતાં તે પોતાનું બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ. કાગળ એકવાર વાંચ્યો, ફરીવાર વાંચ્યો, વળી વાંચ્યો; આમ ત્રણવાર વાંચ્યા પછી જરા હસવું આવ્યું અને પછી પોતાના મન સાથે તે બોલવા લાગી કે, અરે! પણ હું એ કેવું ભૂલી? મેં તેના માટે કેટલી શંકા કરી? તે બિચારા કેવા નિર્દોષ છે? તેનો પ્યાર કેવો સાચો છે? ખરેખર! અત્યારે એની દશા દુઃખમય છે! તે સુડી વચ્ચે સોપારી જેવા છે. અરરર! મા!! મારાથી તેનું દુઃખ ન જ ખમાય. ના રે! તે મારાથી નજરે પણ ન જોવાય. મારે માટે એમને કેટલી કાળજી છે? એનો જરા પણ

દોષ નથી. તે શું કરે? માતા પિતાને આધિન તેમાં અવિચારી માતાએ નિર્દય થઇ ખોટું કામ કીધું. ખોટું તે ખોટું જ. એને તે સાચું કાણ કહે? બલેને મારાં સાસુજીએ એવી મૂખાંધ કરી. પણ મારા પતિને એમાં શું લાગે વળગે છે? હુંજ એવી! જે મેં એમના માટે શંકા કરી. મનથી પણ દોષિત થઇ. મને તો આસના વાસના આપનાર મારાં માણ છે. પરંતુ એમને કાણ છે? અરે! મારે એમની માફી માગવી જોઇએ. મારે એમના જીવને થતો ઉદ્વેગ શાંત કરવો જોઇએ. અને તેટલા ખાતર મારે એમના પત્નો જવાબ જરૂર આપવો જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરી તે પત્ર લખવા બેઠી. પત્રમાં હું શું લખું? કેમ લખું? શું લખવાથી સાદું કહેવાય? તેને કેમ સાદું લાગે? આમ ઉપરા ચાપરી અનેક વિચાર તેના દિલમાં આવ્યા પછી, તેણે પત્ર લખવો શરૂ કર્યો. અને તે પૂરો કરી, એક પરખીડીયામાં બંધ કરી, ચીનુલાઇને સ્કૂલને શીરનામે મોકલી આપ્યો.

## પ્રકરણ ૫૬ મું.



### પ્રેમ પત્રિકા.



ચીનુલાઇ પોતાના વર્ગમાં બેઠી અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાં પોસ્ટમેને આવી તેના નામનો કાગળ આપ્યો. ચીનુલાઇએ

હાથમાં કાગળ લઇ ઉપરનું શીરનામું જોયું, તો અક્ષરે જાણપ્પ્યા. એ અક્ષરનો તેને ઘણા વખતથી પરિચય હતો. અક્ષર જોવાથી તેના મનને અનહદ આનંદ થયો. પણ વર્ગમાં અભ્યાસ ચાલતો હોવાથી તેજ વખતે તે કાગળને વાંચી શકાય તેમ ન હોવાથી જળવીને ખીસામાં મૂક્યો, ને છુટીની રાહ જોવા લાગ્યો. જ્યારે છુટી મળી કે તરતજ તે હાથસ્કલમાંથી બહાર નીકળી પોતાની માડીમાં આવી બેઠો, ને કાચમેનને માડી પાલવા તરફ લેવાડ્યું.

ગાડીમાં બેઠા પછી ઝટ દબને કાગળ ખીસામાંથી કહાડી પરખીડીયું  
કેડી અંદરનો કાગળ તિવ્ર ધચ્છાથી વાંચ્યો.

પ્રિય પ્રિયતમ !

મારા પુણ્યનીય સસરાજીના ગમખ્વાર ગનાવની ગમગીની ભારે થતી  
હતી. આપના વહાલા પિતાના મરણનો આપને થતો શોક અને તેથી  
આપનું થયેલું ઉદાસ મન મારી કલ્પના શક્તિએ મને જણાવતાં મને  
ધણું દુઃખ થવા પામ્યું. શોકમાં ટળવળતા આપના આત્માની ચહભાગિની  
થઈ આપને થતો શોક ટાળવા હું ને આપની પાસેજ હોઉં તો કેવું  
સારું ? એવો વિચાર મારા દિલમાંથી ઘડીભર છૂટ્યો નથી.

આપના વહાલા પિતાજીનાં ઉકમણાની ક્રિયામાં મારાં માણ  
આવેલાં હતાં. ત્યાં ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ગુપ્ત ગુપ્ત થતી વાતોએ મારાં  
માણનાં દિલમાં કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન કરી. જેથી તેનું ખરું કારણ જાણવા  
જણાસા થઈ આવતાં પૂછપરછ કરવાથી ખરી હકીકત મારાં માણના  
જાણવામાં આવી. ત્યારથીજ તેમને અત્યંત દુઃખ ઉપજ્યું છે. અમારા  
ઘર સુધી પહોંચવું તેમને ધણું ભારે થઈ પડ્યું હતું અને માણ એવી  
સ્થિતિમાં ઘેર આવ્યાં કે, તેમનું દયામાણું મુખ બેઠ કાઢને પણ દયા  
આવ્યા વગર કે દુઃખ થવા વગર રહે નહિ. એવી તેમની શોકમય સ્થિતિ  
બેઠ મેં તેનું કારણ જાણવા તેમને ઘણા પ્રશ્નો કર્યાં. પરંતુ તેનો ખરો  
ખુલાસો તેમની પાસેથી મને મળી શક્યો નહિ. પરંતુ તેટલામાં એક  
પાડોશણે આવી તેમની પાસે એ વાત કરી શરૂ કરી. ને તેથી મારા  
જાણવામાં એ દુઃખદાયક પ્રસંગ આવ્યો.

ત્યાર પછીના વખતની ને મારી દુઃખમય સ્થિતિની હું શી હકીકત  
આપને લખું ? હુંકામાં એટલુંજ કે, મારી દુઃખમય સ્થિતિ આગળ મારા  
માણ પોતાને થતું દુઃખ ભૂલી ગયાં, ને મને શાંત કરવા અનેક પ્રયત્ન  
કરવા લાગ્યાં. પણ વહાલા ! આપ પણ એ કાર્યમાં શામેલ હશે કે શું ?  
તેનો કંઈ નિર્ણય ન થઈ શકવાથી આપની આ દાસીને કાંઈ શાંતિ વળી  
નહિ. મારાં માણએ ઘણા પ્રયત્ન કરી જોયા. પરંતુ તે સર્વે વ્યર્થ. મારા  
માણની ઘણી સમજવટ પછી મને જરા શોક ઓછો થયો. મનને  
ખીજ બાજુપર વાળવા પુસ્તક લેઈ હું વાંચવા બેઠી એટલામાં મને આપનો  
પત્ર મળ્યો. મેં તેને તિવ્ર ધચ્છાથી શાંતપણે વાંચ્યો, એક વાર વાંચ્યો.

ફરી વાર વાંચ્યો. વળી પણ વાંચ્યો અને તેથી મારાં દિલને ધણેમં  
તોષ થયો. તેથી મને ઉપજેલી શંકા દૂર થઈ ને આપની શુદ્ધ નિર્દોષતા  
મારા જાણવામાં આવી. વહાલા ! આપ હવે મારા વિષે કશી ચિંતા  
કરશો નહિ. તેટલાજ વાસ્તે દુઃખી બનશો નહિ. આપના માતૃશ્રીએ  
અવિચારપણે સાહસ કર્યું 'તો ઠીક, પણ તેનો ઉપાય થશે એમ મારાં  
માજી ખોલતાં હતાં. વળી મારા સાંભળવામાં એમ પણ આવ્યું છે કે,  
આ બનાવ ધણાએને રૂચ્યો નથી. અને તેઓ વચ્ચે પડી તેનો નિર્ણય  
કરશે. વહાલા ! હું એમાં વધારે સમજી શકતી નથી, પણ એતો મેં  
સાંભળ્યું તે ઉપરથી લખ્યું છે, વળી મારાં માજી પણ આ બનાવથી  
હબકી ગયાં છે. તે ધણાંજ દીલગીર થયાં છે, ને એમ પણ ખોલતાં હતાં  
કે, જો લક્ષ્મણે વાસ્તેજ આટલી ખટપટ ઉભી થશે, એમ મારા જાણવામાં  
આવ્યું હોત તો લક્ષ્મણ કરી આપવા તૈયારજ હતી. લક્ષ્મણ કરી આપવામાં  
કંઈ ના થોડીજ હતી. પણ મારા મનુભાઈ વગર એમને લક્ષ્મણ કરી આપ-  
વામાં ધણું ખોટું જણાતું હતું ને તેથીજ થોડો વખત થોભી જવાને કહ્યું.

આપ બીજા કશાપર ચિત્ત ન લગાડતાં તેમ રતીભાર શોક ન કરતાં  
આપ આપના અભ્યાસમાંજ કાળજી રાખશો. ઈશ્વર કરે ને આપ પરી-  
ક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાઓ. એવી મારી મનોવાંચના છે.

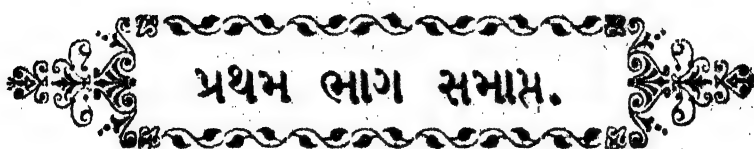
મને લખવા ધણું મન થાય છે પણ વહાલા ! હું શું લખું ? કેમ  
લખું ? તેની મને કશી સમજ પડતી ન હોવાથી મારા મનમાંજ રહી જાય  
છે, પણ આપે યથાર્થ લખ્યું છે કે, “મારા મનમાં વસેલી એજ મહારી  
છે, મહારી ને મહારીજ છે ને તે મહારીજ રહેશે” એવી જે પ્રેરણા  
ઈશ્વરે આપને સ્પુરાવી છે તે હમેશાં કાયમ રહેશે; એવી આ દાસીને પુરી  
ખાતરી છે. વળી આ દાસી બીજું શું ઇચ્છે છે કે, જેણે મારા આ હૃદ-  
યમાં સ્થાન કીધું છે, મારા હૃદયમાંથી પ્રેમના ઉગતા અંકુરોને પોષણ કરી  
ખીલવ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ નહાનપણથીજ જેણે પ્રેમનું બીજ રે. પેલું  
છે, એવો મારા બાળપણનો સાચો સંગાથી, સાચો સોબતી, સાચો સ્નેહી  
સાચો પ્રેમી તે મહારો ને મહારોજ છે, ને હમેશાં તે મહારોજ રહેશે. તે  
કદી બીજાનો થનાર નથી. બલેને બીજા ચાહે તે કરે, તેથી આપણને શું  
છે ? એતો દુનિયામાં નરને નારાયણ તે એકજ ! હરીને હર તે એકજ  
તેમ આપણ બન્નેનું જોડણું તે એકજ. એ નથી કદી છૂટનાર કે નથી  
ઠાઠથી તૂટનાર, પણ વહાલા ! આપણા ચડવાના માર્ગ પર આ કાર્યથી

કાંટાનું વૃક્ષ રોપાયું છે. માટે તેના કાંટા ન વાગે તેવી સંભાળ રાખશો. આપણી આશાનાં વેગ આડે પાળ બાંધવામાં આવે છે, માટે અટકી જવું ન પડે તેની સંભાળ રાખશો. મીઠાં સરોવરમાં તરતાં પ્રાણીઓને સપડાવવાની જાળ પથરાઈ છે. તેમાં સપડાઈ ન જવાની સંભાળ રાખશો. ભીમસેને જરાસંધને મારી તેના શરીરના બે ભાગને છુટા પાડવા વચ્ચે શીવ-લીંગને ગોઠવ્યો, તેમ આપણને છુટા પાડવાને આપણી વચ્ચે આ ગોઠવેલાં કાર્યથી છુટાં નહીં પડી જવાની સંભાળ રાખશો અને વહાલા! ગતં ન શોચામિ તેમ હવે થઈ ગઈ વાત ઉપર ઘણો શોચ ન કરતાં હવે ભવિષ્ય માટેની સંભાળ રાખશો.

### લી. વીરહીણી ભાનુ.

ચીનુભાઈ ઝપાટાબંધ કાગળ વાંચી, ગયો. ફરી વાર વિચાર પૂર્વક વાંચ્યો. ભાનુના કાગળથી તેને ઘણી હિંમત આવી. ભાનુમતિનો મનોભાવ તેના જાણવામાં આવ્યો. હવે તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું મન સાથે વિચાર કરી બોલવા લાગ્યો કે, અહા! કેવી પ્રેમ વાતસલ્ય છે? કેવી ડાહી છે? અરે! બિચારીને મારી માણનાં અવિચારી કૃત્યથી કેવું દુઃખ થયું? તેનાં માણનો જીવ કેટલો કચવાયો? ખરેખર! મારાં માણએ ઘણું જ બોલું કર્યું. પણ હશે મારે તેની સાથે શું લાગેવળગે છે? એતો જેમ ભાનુએ જાણાવ્યું તેમ તે કાર્યથી હું અગલ. હું ને ભાનુ તે એક. અમે બે એકત્રતાનું પુતળું! હું ભાનુને કદી પણ દુઃખી જોવા રાજી નથી હું તેને કદી પણ દુઃખી થવા દષ્ટિ નહિ, એ મ્હારી ને હું એનો. ભલે, મારાં માણ તે કૃત્ય કરીને રાજી થયાં. પણ વખત આવ્યે તે થઈ રહેશે.

આમ બોલતો કાચમેનને ગાડી ઘર તરફ લેવા કહી તે પોતાને ઘેર આવ્યા.



પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

બીજા ભાગને માટે ત્વરાથી નામ નોંધાવો.

# અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓનાં મુખારક નામની ટીપ.

|    |  |             |
|----|--|-------------|
| ૫૦ | રા. રા. શેઠ ખેરાજીભાઈ ખોશાભાઈ લાદીવાળા | મુંબઈ       |
| ૫૦ | રા. રા. શેઠ જીવજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ      | કરાંચી      |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ ગુલામચંદ દેવચંદ ઝવેરી      | મુંબઈ       |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ દોલતચંદ અચીચંદ ઝવેરી       | "           |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ ત્રીભુવનદાસ વીકલદાસ ભગત    | "           |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ રણુછોડદાસ ગોરધનદાસ         | "           |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ મુળજીભાઈ આશારામ ઓઝા        | "           |
| ૨૫ | રા. રા. શેઠ છપ્પીલદાસ લક્ષ્મીદાસ ભીમજી | "           |
| ૨૫ | રા. રા. દેસાઈ મકનજી ડાહ્યાભાઈ          | કઠોર        |
| ૧૦ | રા. રા. શેઠ નરોત્તમદાસ મગનલાલ શાહ      | મુંબઈ       |
| ૧૦ | રા. રા. શેઠ રામચંદ્ર માધવરામ ભટ્ટ      | "           |
| ૧૦ | રા. રા. ડાહ્યાભાઈ નીચ્છાભાઈ દેસાઈ      | "           |
| ૧૦ | રા. રા. વિનાયક પુરૂષોત્તમ પુરાણીક      | "           |
| ૫  | રા. રા. ઠા. ગોવિંદજી જીવજીદાસ ધાસવાળા  | "           |
| ૫  | રા. રા. ઠા. વલ્લભદાસ ખેરાજી            | "           |
| ૫  | રા. રા. વી. ડી. દેસાઈ                  | "           |
| ૫  | રા. રા. રૂઢનીથજી ડી. દેસાઈ             | "           |
| ૫  | રા. રા. પરગજી વસનજી દેસાઈ              | નરડાના      |
| ૫  | રા. રા. હરીભાઈ ભગવાન દેસાઈ             | સુરત        |
| ૫  | રા. રા. ભીમભાઈ દાજીભાઈ દેસાઈ           | મુંબઈ       |
| ૨૨ | રા. રા. મણીલાલ કૃષ્ણારામ પંડ્યા        | રનાળા       |
| ૧  | રા. રા. ઠા. લીલાધર લાલજી               | "           |
| ૧  | રા. રા. ઠા. વલ્લભદાસ વાલજી             | "           |
| ૧  | રા. રા. ઠા. મુળજી કલ્યાણજી             | "           |
| ૧  | રા. રા. શેઠ પુનમચંદ તુલસીરામ           | "           |
| ૧  | રા. રા. ખંડુભાઈ ભગવાનજી                | સુવાલી      |
| ૧  | રા. રા. ડાહ્યાભાઈ નાગરજી               | સુવ્રતાનપોર |
| ૧  | પોંકેક ભોળાનાથ અરજુનલાલ                | મુંબઈ       |

સ્થાપના ૧૮૭૭.

જુના અને જાણીતા.

# ઝવેરીઓ. રામજી ભગવાન એન્ડ પ્રધર્સ.

૨૦૯, શેખ મેમણ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ.

તારનું સીરનામું-Muffchain-Bombay.

ટેલીફોન નં. ૬૭૪.



સારી ટોપી ક્યાંથી લેશો ?

મહાલે એન્ડ કંપની.

મારવાડી બજાર મુંબઈ.

એકજ ભાવ.

વિલાયતી કિસ્તી મેકરની જાણીતી થયેલી હાથી છાપની  
હંગેરીયન તથા ઉંચી હાઈકોલોરીટી હંગેરીયન, બંગલોર, સાઈ-  
કલ, વીજેરે, તથા બચ્ચાંના ફ્રેન્સી ડ્રેસો, તેમજ સાચી જરીની  
તથા નવી તરાહની ઇન્ડ્રકેપ તથા વિક્ટોરીયા કેપ, સાદી ટોપી-  
ઓનો ગંભીર જથ્થો હમારે ત્યાં હરહમેશાં તૈયાર છે.

હાલમાં નવો સ્ટોક ખુલ્લો છે.

એકવાર પધારી ખાત્રી કરો. બહાર ગામના ઓર્ડર ઉપર  
પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.



# શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ.

| તૈયાર વેચવાના પ્રાચીન અંકો                    | કીંમત.   |
|---|----------|
| ૧૦ ધી યોગશીલોસોકી અંગ્રેજી                    | ૦—૫—૦    |
| ૧૩ ધી કર્મ કીલોસોકી અંગ્રેજી                  | ૦—૫—૦    |
| ૧૪ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૧ ભું (ગુજરાતી રાસાઓ)  | ૦—૧૦—૦   |
| ૧૬ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચ, ઉપાધ્યાય ટીકા        | ૨—૦—૦    |
| ૧૮ કલ્પસૂત્રમૂલ કાલિકાચાર્ય કથાયુક્ત          | ૦—૮—૦    |
| ૨૦ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૨ ભું (ગુજરાતી રામાયણ) | ૦—૧૦—૦   |
| ૨૧ ઉપદેશરત્નાકર કર્તા મુનિ સુંદર સૂરિ         | ૧—૪—૦    |
| ૨૨ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૩ ભું (ગુજરાતી રાસાઓ)  | ૦—૧૦—૦   |
| ૨૪ પટ્ટપુરુષ ચરિત્ર, શ્રી ક્ષેમંકર કૃત.       | ૦—૨—૦    |
| ૨૫ સ્થૂલભદ્ર ચરિત્ર, કર્તા શ્રી જયાનંદ        | ૦—૨—૦    |
| ૨૬ ધર્મ ગંગ્રહ પૂર્વાર્ધ માનવિજય કૃત          | ૧—૦—૦    |
| ૨૭ મંગ્રહણી સૂત્ર વૃત્તિકાર શ્રીદેવભદ્ર       | ૦—૧૨—૦   |
| ૨૮ ઉપદેશસતક સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા વિયુધવિમલકૃત    | ૦—૨—૦    |
| ૨૯ શ્રી લલિત વિસ્તરા ચૈત્ય વંદન વૃત્તિ        | ૦—૮—૦    |
| ૩૦ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૪ થું (શત્રંગ્ય રાસ)   | ૦—૧૨—૦   |
| ૩૧ અનુયોગ દ્વારમૂત્ર ૧ લો ભાગ (ખન્નાસ)        |          |
| ૩૨ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૫ મું (હીરમૂરિરાસો.)   | ૦—૧૬—૦   |
| ૩૩ ઉત્તરા ધ્યયન સૂત્ર ૧ લો ભાગ ૪ અધ્યયન       | ૧—૫—૦    |
| ૩૪ મલયા સુંદરી ચરિત્ર જયતિલકકૃત               | ૦—૭—૦    |
| ૩૫ સમ્યક્ત્વસમ્પતિ શ્રી સંઘતિલકકૃત            | પ્રેસમાં |
| ૩૬ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર બીજો ભાગ ૨૩ અધ્યયન       | ૧—૧૨—૦   |
| ૩૭ અનુયોગદ્વારમૂત્ર ૨ નો ભાગ ગંપૂર્ણ ગ્રન્થ   | ૧—૦—૦    |
| ૩૮ ગુણસ્થાનકમારોહ રત્નશેખરસૂરિકૃત             | ૦—૨—૦    |
| ૩૯ ધર્મ કલ્પદ્રુમ, ઉદયધર્મ ગણિકૃત             | પ્રેસમાં |

ધરાકોએ મંગાવતી વખતે આબુમાં લખેલા ક્રમ અંકો લખવા. નહિ તો પહેલા બીજા એમ ભાગોમાં ભૂલ થવાથી અમે જોખમદાર નથી. તેમજ જેઓ પાસે પહેલા ભાગો હોય તેમણે બીજા ત્રીજા ભાગો પણ બહાર પડેથી સત્વર મંગાવી લેવા. તેમ નહી થશે તો ધરાકો પાસે તે પુસ્તકો ખંડિત રહી જશે. જેમકે અંક ૩૧ મો અનુયોગદ્વાર ૧લો ભાગ ખન્નાસ થઈ ગયો છે

શા. માનચંદ વેલચંદ.

C/o શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ ધર્મશાળા.

ગડેખાં ચકલો ગોપીપુરા—સુરત.

આકી તમામ પત્રવ્યવહાર ઝવેરી બજાર—મુંબઈ.

## તાંદુર લાઠી. કંટની સીમેટ.

પોરબંદર પથર, નાવંદગી લાઠી, શાહખાદી લાઠી, પોલીસ લાઠી, ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ, રફીંગ ટાઇલ્સ, સફેદ મારબલ, કાળી મારબલ, ગાલીચા ડેડો. ભાવ કીકાયત. માલ સરસ.

**ધી તાંદુર એન્ડ શાહખાદ સ્ટોન કંપની.**  
સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ-મુંબઇ નં. ૪ બ્રાન્ચ ઓફીસ તાંદુર-N. G. S. Ry.

પ્રોપ્રાયટર્સ } રા. સા. માનાજી રાજુજી  
                              } ઠા. ખેરાજ બોલાલાઇ લાઠીવાળા.

ટેલીફોન નં. ૧૬૦૭

ઓરડો પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

## ઠાકોરદાસ હીરાલાલની કુંપની.

આરસ લાઠીઓ, ટાઇલ્સ, સીમીટના વેપારી, તાંદુર, શાહખાદ, નાંવદગી, મદ્રાસ રફ તથા પોલીસ લાઠીઓ હમારે ત્યાં જથ્થાબંધ તથા છુટક મલ્લશે.

ભાવ ઓછા, માલ સરસ. એક વખત પધારી ખાત્રી કરશો.

માલેક,

હીરાલાલ ઇન્છાલાલ.

ઠા. કંકનરોડ નં. ૪-મુંબાઇ.

મુંબઇના રહીશોને

**પુરા ખબર.**

તમારા જાનવરો ઘોડા વિગેરેને ઘાસ ચોખ્ખું ટાઇમસર પુર પાડવાનું કામ કંટ્રાક્ટથી અમે રાખીએ છીએ.

કંટ્રાક્ટના ભાવ ઘણાજ સસ્તા રાખેલા છે. દરેક રીતે ખાત્રી કરીને આપનું નામ નોંધાવો. જુનામાં જુના ઘાસના વેપારી.

**ગોવીંદજી જીવણ ઘાસવાળા.**

ઠા. બીજી સુતારગલીને નાકે, કાપડની દુકાન.

મુંબઇ નં. ૪.

**Dharma Vijaya Printing  
— Press. —**

**463, Richey Road;  
AHMEDABAD.**

